

Барбара СПАВІЧ
ІСТОРІЯ
БАЛКАН
XVIII і XIX СТОЛІТТЯ

1. The map shows Constantinople under the Turkish yoke. 2. The map shows the Danube River under the Turkish yoke. 3. The map shows the Black Sea under the Turkish yoke. 4. The map shows the Balkan Peninsula under the Turkish yoke. 5. The map shows the Ottoman Empire under the Turkish yoke. 6. The map shows the Russian Empire under the Turkish yoke. 7. The map shows the Austrian Empire under the Turkish yoke. 8. The map shows the Prussian Empire under the Turkish yoke. 9. The map shows the French Empire under the Turkish yoke. 10. The map shows the British Empire under the Turkish yoke.

Барбара Єлавіч

ІСТОРІЯ БАЛКАН
XVIII і XIX століття

Том I

Київ
Видавництво "СВЕНАС"
2003

Видання досліджує історію балканських народів, які на початку означеного періоду перебували під правлінням Габсбургів чи в складі Османської імперії, протягом XVIII-го та XIX-го століть. У книзі наведено розбіжності умов існування у двох імперіях і досвід народів, здобутий під час цього існування. Головний акцент, утім, припадає на національні рухи, охоплюючи їхні програми і революційну діяльність, досягнення і поразки до 1900 року, а також місце цих течій у міжнародних відносинах того часу.

This book is in copyright. Subject to statutory exception and to the provisions of relevant collective licensing agreements, no reproduction of any part may take place without the written permission of Cambridge University Press.

First published 1983

Reprinted 1984, 1985, 1987, 1989, 1990, 1993 (twice), 1994, 1995, 1996, 1997

Full term copyright is claimed. Thereafter all portions of this work covered by this copyright will be in the public domain. This work has developed under a contract with the U.S. Office of Education, Department of Health, Education, and Welfare. However, the content does not necessarily reflect the position or policy of that Agency, and not official endorsement of these materials should be inferred.

Перекладено за виданням:
Barbara Jelavich
HISTORY OF THE BALKANS.
EIGHTEENTH AND NINETEENTH CENTURY.

Видано у рамках проекту Міжнародного фонду "Відродження" з підтримки перекладів зарубіжної літератури українською мовою з гуманітарних та суспільних дисциплін.

Видано за сприянням:

АТ ВАБанк,

*Видавничої фірми "Мегатайн", Міжнародного фонду "Відродження"
"Благодійного фонду захисту і розвитку українського книговидавництва"*

Переклад: Р. А. Семків

Ілюстрація на обкладинці:

Карта Балкан Германа Моля.
1717 рік. Фрагмент.

© Cambridge University Press, 1983.

© Андрій Будник, Художнє оформлення серії, 2003.

© Видавництво "Свенас".

Переклад, 2003.

ISBN 5-85722-108-0

ПЕРЕДМОВА

Наша розповідь стосується історії народів п'яти сучасних балканських держав — Албанії, Болгарії, Греції, Румунії та Югославії — і охоплює трохи більше трьох століть. Хоч Балканський півострів відігравав визначну роль в історії, цей район був об'єктом менш пильного вивчення, ніж будь-який інший європейський регіон. Сторонній спостерігач, дізнаючись про Балкани, стикався із численними складними загадками. Балканський регіон, населений 7 основними національностями, які говорять різними мовами, зазвичай привертав увагу Заходу лише тоді, коли правив за сцену воєн або насильницьких дій. Тривалий час про нього говорили, як “пороховий погріб Європи”, півострів дійсно справджував таку репутацію. Кримська війна — головна європейська сутичка століття після 1815 року — розпочалася саме тут; вбивство Франца Фердинанда в Сараєво 1914 року послужило безпосереднім приводом до Першої світової війни. Після 1944 року балканські події правили за основний фактор початку холодної війни; грецька громадянська війна стала підставою переорієнтації американської зовнішньої політики згідно з доктриною Трумена. Звісно, вказані кризи на сьогодні вже досить ретельно вивчені (особливо в їхньому світовому значенні), набагато меншої уваги приділялося дослідженню самого регіону та його особливостей. Західні історики, внаслідок мовних утруднень та обмеженого доступу до архівних матеріалів, взялися детально до багатьох аспектів балканського досвіду лише нещодавно.

Втім, цей регіон, внаслідок як його колишніх набутків, так і нинішньої важливості, напевно заслуговує на поважніше місце у сучасних історичних дослідженнях. Як частина колишніх стародавніх грецьких, римських, візантійських, османських та габсбурзьких земель, розташований на стику Європи, Африки та Азії, цей півострів відчув на собі тягар різних імперій та конкуруючих ідеологій. В різні історичні періоди тут перетиналися головні політичні та культурні кордони — наприклад, межі між Східною (Візантійською) та Західною Римською імперіями, між ісламом і християнством, між православ'ям і католицизмом, а нині — між військовими блоками Північноатлантичного договору та Варшавського пакту, що репрезентують конфліктні соціальні, політичні та

економічні системи*. Об'єкт суперництва, зовнішніх впливів, так само, як і внутрішньої напруги, цей район є у прямому сенсі випробувальним майданчиком альтернативних політичних систем. Отже, впродовж минулих двох сторіч Балкани були лабораторією, де спостерігали дію різноманітних національних і ліберальних форм політичної організації та економічного розвитку; нині такими об'єктами спостереження можуть слугувати їхні соціалістичні режими. До того ж, і для північноамериканського, і для південноамериканського читача вивчення балканської історії додає привабливої причетності до національної вітчизни мільйонів емігрантів Нового Світу.

Цей двотомний огляд мав би ввести читача у драматичну і складну історію Балканського півострова в роки від Карловацького миру 1699 року до початку 80-х років XX сторіччя. Нашою метою є подати збалансовану картину подій, що ґрунтується як на недавніх дослідженнях і на типових історичних розвідках, так і на монографіях сучасної доби. Головною темою книги стане процес поступового звільнення балканських народів з-під імперського контролю (османського і габсбурзького), створення їх незалежних національних держав і ще навіть важчий шлях до економічної та соціальної модернізації. Свою розповідь розпочнемо часом підписання Карловацького договору — головної перепони османському відвоюванню Балкан. В наступний період спостерігаємо розвиток рухів, які вели балканські народи все далі від імперської, релігійної організації османського врядування в напрямі до витворення власних світських державних систем. Національні революції, як ми побачимо, кожен народ здійснював окремо, а співпраця між новими урядами була загалом доволі слабкою. Проте діяльність окремих груп мала певні спільні характеристики. Наприклад, кожний національний рух був пов'язаний з культурним відродженням, яке виливалося у формування літературної мови і поновлення інтересу до передосманської історії народу. Так само, всі національні лідери ініціювали більш або менш успішні збройні повстання і сходилися у поглядах на майбутні політичні та економічні цілі своїх країн.

Шлях до політичної трансформації був тривалим. Повільне послаблення османського контролю зробило цей процес ще важчим. За абсолютної влади султана осередки національного

* Оскільки вперше книжку було видано у 1983 році, читач має особисто відповідно скоригувати події того часу і теперішній стан речей. — *Прим. ред.*

та релігійного спротиву було ліквідовано, а європейські впливи сягали лише окраїн півострова. Проте чим менше у Порти залишалось можливостей боронити свої балканські володіння, тим завзятіше європейські держави змагалися за цей ласий шматок. У XVIII сторіччі Російська та Габсбурзька імперії конкурували за панування в цьому регіоні і з Портою, і одна проти одної. У XIX сторіччі Балкани вийшли на авансцену європейської політики: Східне Питання, до якого були причетні всі європейські великі держави, стало головним фактором дипломатичної напруги аж до початку Першої світової війни, конфлікту, безпосередні причини якого були глибоко вкорінені у балканські проблеми. На нещастя балканських народів упродовж періоду національно-визвольних рухів їхні землі стали об'єктом міжнародної уваги. Тут перетиналися та конфліктували дедалі агресивніші амбіції Британії, Франції та Росії. Пізніше в боротьбу вступили щойно об'єднані Німеччина та Італія. На початку XX сторіччя Габсбурзька імперія, як свого часу Османська, зіткнулася зі зростанням національного протистояння в її власних межах. Однак, ця держава також спробувала вести жорстку балканську гру до кінця. Хоча між двома світовими війнами півострів перестав бути центром дипломатичного конфлікту, його важливість як об'єкту міжнародного суперництва відновилася після 1945 року з виникненням нових політичних таборів.

Живучи в регіоні міжнародної напруги, балканці, природно, перебували під постійним тиском з-за кордону. Не бажаючи з-під влади Османської імперії одразу ж потрапити під верховенство інших іноземних держав, балканське національне керівництво боролось проти будь-яких спроб приєднання або анексії. Водночас, балканські суспільства приваблювали неабиякі матеріальні та культурні досягнення європейських держав. Отже, попри той факт, що національні рухи прямували до відродження доосманських політичних інституцій, їхнє керівництво приймало європейські політичні концепції і часто орієнтувалося на новочасні західні ідеології — зокрема, лібералізм та націоналізм. У XIX сторіччі великі держави часто визначали форму врядування, особу правителя та межі нових балканських національних держав, проте, їхні рішення, часто ґрунтовані на прогресивних політичних концепціях, загалом відображали переконання більшості балканських лідерів. У XX сторіччі соціалістичні та комуністичні політичні програми, запозичені з Радянського Союзу та із Західної Європи, отримували подібну підтримку.

Допоки османське панування не було повалено, а національні уряди ще не виникли, найпильнішу увагу балканських лідерів привертала внутрішнє становище та зовнішня політика нових держав. Процес соціальних та економічних змін просувався набагато повільніше і тільки після 1945 року перетворився на головну проблему балканських урядів. Аж до зовсім недавніх часів більшу частину людності на Балканах складали злиденні і переважно неписьменні селяни, які мешкали у вкрай поганих умовах. Хоч дехто з них поступово виріс аж до рівня національного провідництва, доля більшості була яскравим прикладом ерозії економічних та соціальних прагнень під постійними тиском обставин. Попри власну політичну та дипломатичну гру, балканські лідери добре усвідомлювали слабкість національних економік, особливо в питаннях таких загальнодержавних інтересів, як національна оборона. Отже, головною метою всіх національних урядів була модернізація – зокрема, розвиток промисловості, поступ сільського господарства, впровадження передової освітньої системи і набуття рис та принад, які вабили у західноєвропейських суспільствах. При цьому також виявлялося амбівалентне ставлення до іноземних впливів. Хоча балканські держави, яким бракувало необхідних капіталів, ресурсів та досвіду, потребували допомоги, вони побоювалися іноземної експлуатації або імперського панування.

Суперечливе тяжіння до іноземного політичного, ідеологічного та економічного впливу і одночасне його відкидання є постійним елементом балканської історії. Втім, хоча балканські суспільства – добровільно або ж примусово – приймали багато чого із зовнішнього світу, треба підкреслити, що навіть там, де зарубіжні інституції та ідеї схвалювалися, вони згодом перероблялися і змінювалися у відповідності до національних традицій та звичаїв. Звісно, головними факторами, які спрямовували розвиток балканських націй є елементи їхнього тривалого історичного досвіду, та їхня власна інтерпретація зовнішніх впливів, до яких півострів був завжди вразливий.

Ця праця готувалася як частина програми, організованої 1972 року Об'єднаним комітетом з проблем Східної Європи Американської ради наукових товариств (АРНТ) і Дослідницької ради соціальних наук для опрацювання історії Східної Європи. Професор Пітер Ф. Шугар з Вашингтонського університету був головою спеціального комітету, який і підготував первісну пропозицію; професор Майкл Б. Петрович з

Вісконсинського університету став головою наглядового комітету і відповідав за організаційні моменти. Ця балканська історія отримала щедру підтримку від міністерства освіти, зокрема, гранти, які надали автору вільний час, необхідний для завершення роботи, і фонди для допомоги у підготовці томів для публікації. Д-р Гордон Б. Тернер, віце-президент АРНТ до 1980 року і його співробітник д-р Джейсон Х. Паркер надали цінні поради та іншу допомогу. Автор також дуже зобов'язаний Джулії Е. Петров з міністерства освіти за її поради та підтримку.

Як зазначалося у первісному проекті, ця книга задумана як вступ до балканської історії; вона не потребує попередніх знань. Історія охоплює основні європейські події і політичні, філософські та економічні теорії, необхідні для розуміння сутності аналізованих явищ. Внаслідок складності розвитку подій, про які йдеться, окремі теми розгортаються більш як в одному розділі. Балканський регіон відігравав головну роль у світових справах. Відповідно, увага приділялася не лише внутрішнім балканським подіям, а також значним міжнародним конфліктам того періоду. Таким чином, книга аналізує і балканські події, і місце півострову в загальній історії.

Текст пояснено численними картами, які ілюструють внутрішні проблеми регіону і кризи, спричинені участю великих держав. Малюнки розгортають перед нами ті чи інші аспекти балканської історії. Майже всі вони є копіями гравюр першої половини XIX сторіччя. У XVIII та XIX сторіччях Балкани і Османська імперія викликали інтерес не лише державних діячів та генералів, але й письменників, поетів і художників, яких вабила надзвичайна краса гірських краєвидів і екзотична, романтична атмосфера балканського життя. Півострів не був повністю дослідженим, а тому про нього існувало чимало неправильних уявлень. На карті, зробленій на початку вісімнадцятого сторіччя одним з найкращих британських картографів Германом Модем видно, що географи того часу вважали, що високе та майже недоступне гірське пасмо перетинає увесь півострів. Ілюстрації особливо увиразнюють враження, яке справляла на художників дика гірська природа тих країв.

Наша розповідь розділена на два томи, які, з певними застереженнями, можуть читатися окремо. Перший розпочинається із загального вступу до основних історичних подій впродовж XVII сторіччя, але обговорює детально вісімнадцяте та дев'ятнадцяте. Тут наголос робиться на аналізі природи османської та габсбурзької влади і процесах подальшого розгортання національних рухів. Том завершується здобуттям

Грецією, Чорногорією, Румунією та Сербією незалежності, а Болгарією – автономії, вслід за якими було організовано їхні перші національні уряди. З міжнародних відносин I том охоплює події від укладення Карловацького миру 1699 року до підписання угоди на Балканах між Росією і Габсбурзькою імперією 1897 року.

Том II стосується переважно подій XX сторіччя до 1980 року, хоча містить огляд деяких політичних явищ попередніх десятиріч. Його головними темами є завершення територіального об'єднання сучасних держав, великі війни та їхні наслідки, заходи, вжиті задля усунення значних політичних, соціальних та економічних проблем, з якими балканським державам довелося зіткнутися в новітній період своєї історії. Труднощі, спричинені постійним втручанням великих держав, типові для історії регіону в попередні сторіччя, перекочували і у новий її період.

Безліч мов, якими користувалися протягом минулих століть, та розмаїття їхньої орфографії викликали для істориків, які бралися досліджувати цей регіон, певні труднощі. В цій книзі зроблено спробу прийняти в написанні особистих імен та географічних назв форму, яка найширше вживається і яка може бути найбільш відома читачеві. Стандартні системи транслітерації вживаються для греків і болгар; сербські слова та імена подаються в їхньому латинському написанні. Цілковита узгодженість неможлива. До того ж, прізвища правителів та османських державних діячів і багато інших імен англізовані.

Датування також викликало певні проблеми, оскільки мешканці Балкан використовували три окремі календарі аж до періоду після Першої світової війни. Мусульмани датували події від Хеджири – 622 року нашої ери. Православні користувалися Юліанським (Старого стилю) календарем, а католики і протестанти – Григоріанським (Нового стилю). У XVIII сторіччі Юліанський календар йшов на 11 днів позаду Григоріанського, у XIX ст. відставання збільшилося до 12 днів, а у XX ст. сягнуло тринадцяти. Всі дати у цій книзі подано за Новим стилем. Відмінність у датуванні створює труднощі головним чином тоді, коли окремих день або місяць пов'язані з конкретною подією. Наприклад, Квітневе повстання 1876 року в Болгарії сталося за Новим стилем у травні. Коли виникатимуть серйозні розбіжності, ми пояснюватимемо їх у тексті.

Більшість приміток є бібліографічними, хоч можуть містити і деяку статистичну інформацію. Написання з великої літери та орфографія цитат зі старих джерел змінені, щоби пристосувати

їх до стилю тексту. Бібліографія пропонує читачеві перелік книжок з різних питань балканської історії. Неангломовні книги і всі статті вилучені, хоча, звичайно, під час підготовки вони використовувалися не менш інтенсивно. Авторка дуже зобов'язана своїм друзям та колегам, фахівцям у цій галузі, які люб'язно зголосилися прочитати рукопис. Їхні експертні коментарі та критика великою мірою допомогли у підготовці остаточної версії книги. Всі основні підрозділи цієї праці були прочитані професором Ричардом В. Бюрксом, Вейнський державний університет; Дімітріє Джорджевичем, Університет Каліфорнії, Санта Барбара; Руфусом Фірсом з Університету Індіани; Джоном В. А. Файном мол. з Університету Мічигану; Кейтом Хітчінсом з Університету Ілінойсу; Галілом Іналджиком, з Університету Чикаго; Джону Р. Лампе з Університету Меріленду; Томасу А. Мейнінгеру з Йоркського Університету; Джону А. Петропулосу, Коледж Амхерст; Майклу Б. Петровічу, Університет Вісконсіну; Денісону І. Русінову, Галузевий персонал американських університетів; Трайану Стояновичу, Ратгертський університет; Пітеру Ф. Шугару з Університету Вашингтона. Крім того, праця завдячує співробітництву авторки з її чоловіком, Чарльзом Єлавічем, який постачав не лише міркування та критичні зауваження, але й результати власних досліджень.

Авторка хотіла б подякувати Дебі Чейз, яка друкувала остаточний примірник, і Яніс Болстер, чие досконале редакторське читання і цінні міркування чимало додали рукопису на кінцевій стадії підготовки. Яніс Болстер також уклала індекс. Карти підготовані Вільямом Джабером.

Список карт та ілюстрацій

КАРТИ

1. Рельєф Балкан	12
2. Давня Греція та Балкани	15
3. Дунайські землі під владою Риму	19
4. Візантійська імперія	25
5. Болгарія у Середні віки	29
6. Сербія під час правління династії Неманя	32
7. Хорватія у 1070 році	37
8. Середньовічна Боснія	39
9. Середньовічні балканські імперії	41
10. Османська імперія у XVI та XVII ст.	47
11. Втрати територій Османами з 1683 по 1815 рр.	86
12. Молдавія та Волощина	130
13. Імперія Габсбургів у 1780 році	176
14. Прикордонний Округ	187
15. Трансильванія	194
16. Османські Балкани, 1815 рік	234
17. Європа в 1815 р.	237
18. Протоки Босфор і Дарданели	242
19. Розростання території Сербії, 1804–1913 рр.	246
20. Розширення території Греції, 1821–1919 рр.	271
21. Розширення території Чорногорії, 1859–1913 рр.	315
22. Розширення території Румунії, 1861–1920 рр.	358
23. Австро-Угорщина, 1867–1918 роки	390
24. Сан-Стефанівський договір; Берлінський договір	447
25. Болгарські територіальні зміни, 1878–1918 рр.	456

ІЛЮСТРАЦІЇ

Змія з Томісу (Констанца), II або III ст. н.е.	16
Будинок православного священика на Босфорі	70
Карта Балкан Германа Моля, 1717 рік	91
Османська кіннота біля афінського Акрополя	98
Замок Парга	106
Албанці в Яніні	111
Перевал у Балканських горах, Болгарія	126
Транспортування товарів	233
Могила Алі Паші в Яніні	274
Перевал та водоспад у Балканських горах	288
Перевал у Балканських горах	291
Константинополь	343
Вхід до урядового будинку в Константинополі	348
Канал Суліна, гирло Дунаю	359
Село поблизу Адріанополя	418

Вступ

ТЕРИТОРІЯ

Ми розповімо про історію народів Балканського півострова, — землі, яку омивають Чорне, Егейське, Іонічне та Адріатичне моря. Хоча смуги річок Дунаю, Сави і Купи відмежовують північний регіон Балкан, ми говоритимемо і про землі вздовж Дунаю, заселені румунською, хорватською, словенською та угорською народностями. З географічної точки зору, особливістю цього регіону є його гірський ландшафт; назва Балкани є тюркського походження і означає “ланцюг вкритих лісом гір”. Великі гірські масиви, що розділяють півострів, а також Карпати — на півночі, водночас відокремлюють народи, які там живуть; цей регіон не має природного центру. Щоб зрозуміти багато моментів балканської історії, читач може звернутися до карти 1, де докладно зображено і гірські, і річкові системи Балканського півострова.

На півночі, на території сучасної Румунії, переважає карпатський краєвид. У своїх північних районах Болгарія розділена Балканськими горами і відокремлена від Греції Родопським гірським масивом. Якщо звернути на північний захід, в район Караванкенських та Юліанських Альп, то вже там можемо зустріти поселення словенів і хорватів. На півдні Динаричні Альпи створюють височезний бар'єр між Адріатичним узбережжям та Боснією й Герцеговиною, вглиб від моря. Далі на південь — гори Піндус перетинають уздовж Грецію.

Головну річкову систему регіону складають Дунай і його притоки: Драва, Тиса (Теїс), Сава, Морава, Іскер, Серет і Прут. За всю історію Балкан Дунай був головним шляхом воєнних вторгнень, торгівлі і подорожей. Ця велика річкова магістраль загрожувала судноплавству лише на Залізних воротах, вузькій скелястій ділянці зі стрімкими течіями. Інші важливі річки — Вардар, Струма та Маріца — впадають в Егейське море. Гірський ландшафт Адріатичного узбережжя не дозволяв використовувати ці річки, які брали початок в горах і впадали в море, для торгівлі чи подорожей. Водночас річки Неретва, Дрін і Шкумбі відігравали важливу роль у розвитку сусідніх земель.

Цей, переважно гірський, регіон мав дуже мало районів з придатними для землеробства ґрунтами. Винятками були долини Дунаю, зокрема частина сучасної Румунії і дві ділянки

Югославії – Славонія і Воєводина. Долини річок Маріца та Шкумбі також мали цінні сільськогосподарські зони. Гори з їхніми просторими лісами і пасовищами теж дуже допомагали місцевим мешканцям. Мінеральними багатствами на цих землях користувалися ще в давньоримські часи, але не настільки, як за сучасної доби.

Балканський півострів, маючи хороше стратегічне розташування – на перехресті Азії, Африки та Європи – був завжди ласим шматком для завоювання, своєрідним коридором до інших регіонів. Хоча гори і сприяли відокремленості, ізоляції балканців, вони не були щитом від зовнішніх втручань. Весь півострів посічений переходами вздовж долин великих рік та гірськими перевалами. Цими шляхами загарбники легко входили на Балкани – байдуже, чи це були кочові племена зі своїми стадами, чи сучасні озброєні заїди із залізницями, автомобілями, вантажівками або танками.

З двох боків півострів є відкритим для зовнішнього втручання: дунайська долина була головним історичним шляхом, яким народи з азійських степів йшли не лише на Балкани, але й у Центральну Європу. Не було природних перешкод, які заважали би походам із північного Причорномор'я через долину Дунаю до Панонії. Племена загарбників могли також просуватися у південному напрямку – перейти Балканські гори одним із зручних перевалів або йти вздовж моря. Інший шлях для ворогів міг починатися у Белграді, де зливаються Дунай і Сава, і простувати вниз долиною Морави. В Ніші утворювалися дві гілки – одна вела долиною Вардара до Тесалоніків (Салоніків), великого порту в Егейському морі, а друга – через Драгоманів перевал до Софії, Пловдива (Філіппополю), Адріанополя (Едірн) і, врешті, до Константинополя (Стамбула), – найважливішого міста Балкан. За давньоримської доби найголовнішим був інший шлях – Віа Егнатія. Ця основна лінія комунікації йшла з Дуреса (Дурацо) на Адріатичному узбережжі через долину Шкумбі, повз озеро Охрид, до Тесалоніків, а звідти морем або через Протоки – до Константинополя. Не менш важливими комунікаційними шляхами були й інші річкові долини. Болгарський регіон, неподалік від теперішньої столиці Софії, сполучався з Дунаєм долиною річки Іскер, а з Егейським морем – долиною Струми. Річка Неретва з'єднувала Адріатичне морське узбережжя з внутрішньою Боснією.

Довга берегова смуга, на сході і на півдні, з її зручними портами і річковими гирлами, теж була придатною для зовнішнього втручання і контролю регіону; острови Егейського,

Іонічного та Адріатичного морів так само були відкритими для нападу з моря. Наприклад, Венеція змогла нав'язати цьому регіону свою владу завдяки комерційній та військово-морській силі. У трохи ближчі часи військово-морська міць Британії дала змогу їй здобути великий вплив на Балканах, особливо у Греції, а також в усьому східному Середземномор'ї.

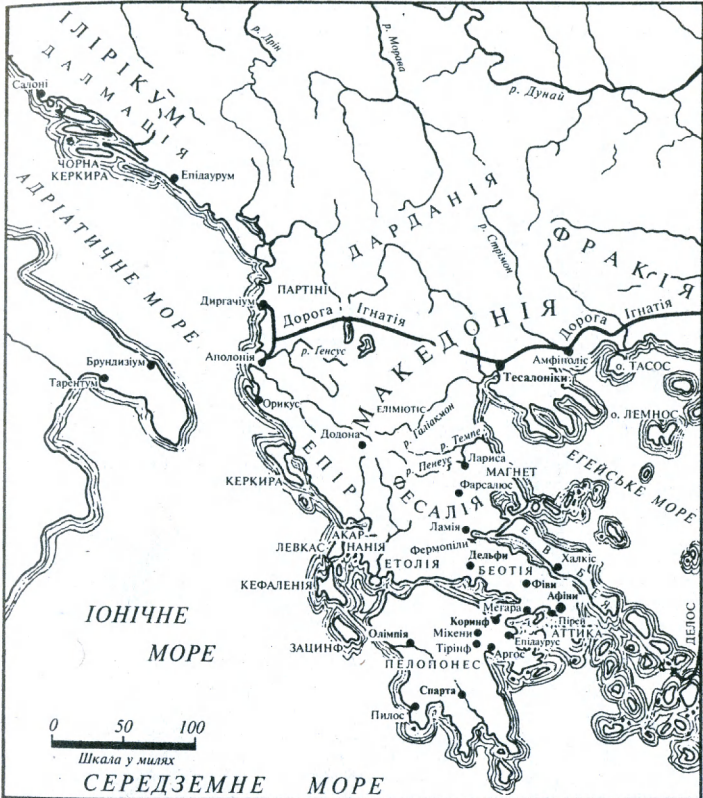
ІСТОРИЧНЕ ТЛО

Давні цивілізації: Греція і Рим

Хоча ця праця формально розпочинається з останнього десятиріччя XVII століття, спершу зробимо короткий огляд попереднього періоду, оскільки знання історичного минулого має неабияке значення для розуміння розвитку балканських національних держав, який є головною темою цієї книги. Ми побачимо, що на кожному етапі формування нових політичних утворень державні лідери неодноразово згадували минуле, щоби мотивувати або виправдати свою політику. Жодним чином ми не збираємося у цій праці подавати детальний аналіз чи оцінку балканської історії, починаючи із Залізної доби; авторка прагне лише зупинитися на тих подіях і персоналіях, які мали безпосередній вплив на подальші періоди історії Балканського півострова.

Перші мешканці Балкан, про яких вже багато що відомо в історії, — це ілірійці, які мешкали переважно на заході Моравської долини і до Адріатики, а також фракійці, які оселилися на сході долини цієї річки, на землях, які простягалися від Егейського моря на північ до Дунаю. Обидва цих народи за часів Залізної доби мали племінний устрій. Фракійці заснували державу в V ст. до н.е. Даки як гілка фракійців перетворилися на базовий елемент у формуванні румунської національності. Ілірійці були предками сучасних албанців.

Однак, головні політичні та культурні досягнення античної доби творилися не у центрі балканського регіону, а на півдні — в грецьких землях. Береги й острови Егейського моря були місцем виникнення першої великої європейської цивілізації, представники якої тоді називали себе елінами, а свою землю — Еладою. Передова цивілізація Бронзової доби розвинулася у Греції в 1600–1200 рр. до н.е. Такі міста як Мікени, Тірінф, Пилос, Афіни і Фіви, були центрами суспільства, яке формувалося в окремих полісах і мало доволі складну економічну й соціальну організацію, розвинуло писемність, вишукані мистецтва та архітектуру й перебувало під сильним впливом

Карта 2. Давня Греція та Балкани

неелінської цивілізації – міноського Криту. У 1450 році до н.е. греки з материка окупували острови Крит і Родос; також вони підтримували широкі комерційні зв'язки з Близьким Сходом та Єгиптом. Про політичну присутність греків на материк Малої Азії свідчать і перекладені документи Хититського царства. З не зовсім зрозумілих причин, витончена грецька цивілізація в часи Бронзової доби занепадала, це сталося після 1200 року до н.е. Нашестя нових груп елнів, які розмовляли дорійським діалектом грецької мови, супроводжувалося значним занепадом матеріальної цивілізації на грецькому континенті і міграцією великої кількості греків на узбережжя Малої Азії.

Грецька цивілізація продовжила свій розвиток у містах-державах континенту, зокрема в Атиці, Пелопонесі та Іонії у

західній Анатолії. Кожен поліс складався з власне міста і навколишньої території – найважливішими були Афіни, Спарта, Фіви, Аргос та Коринф. Деякі з них, зокрема Афіни, розвинулися у великі морські імперії. Кожна мала атрибути суверенної держави; вони підтримували міжнародні відносини та самостійно вели війни. Міста-держави об'єднувалися, коли їм загрожували напади Персії (V ст. до н. е), однак незабаром

Змія з Томісу (Констанца), II або III ст. н.е.

Афіни й Спарта, підтримувані їхніми союзниками, розпочали самовбивчу міжусобицю, яка дістала назву Пелопонеських воєн. Попри цей політичний розбрат та схильність до чвар, греки були свідомі своєї культурної єдності та поділяли почуття зверхності до “варварів” навколишнього світу.

Велика культурна спадщина класичної Греції, яка так глибоко вплинула на подальші європейські моделі мислення, базувалася переважно на здобутках афінської цивілізації V–IV ст. до н. е. Вплив архітектури Афін V сторіччя дотепер можна помітити в різних елементах державних будівель. Грецька література – п'єси Есхіла, Софокла, Еврипіда та Аристофана; історичні праці Геродота і Фукидіда; філософія Платона та Аристотеля – стали невід'ємною частиною освіти у сучасній Європі. Хоча у грецькому суспільстві існувало рабство, більшість міст-держав сформували представницькі інституції, які передбачали безпосередню участь вільних громадян чоловічої статі у керівництві державою. Унікальні, блискучі здобутки цієї доби збереглися в пам'яті грецького народу і відіграли провідну роль у його подальшому відродженні.

Загалом для балканської історії грецька колонізація була чи не найважливішою. Зокрема, іонійські греки в Малій Азії були надзвичайно активними у заснуванні міст вздовж морського узбережжя. Такими грецькими поселеннями на Чорноморському узбережжі є Істрос (Істрія), Томіс (Констанца), Калатіс, Одесос (Варна) і Месембрія (Несебюр), а також Трогуриум (Трогір), Еретіон (поблизу Спліта) і Іса (острів Віс) на Адріатиці. Ці торгові міста відтворювали архітектуру, побут, філософію давніх греків, а також суттєво впливали на сусідні народи. Однак, самі грецькі поселенці воліли залишатися на периферії півострова. Вони не намагалися просуватися вглиб Балкан або завойовувати нові території.

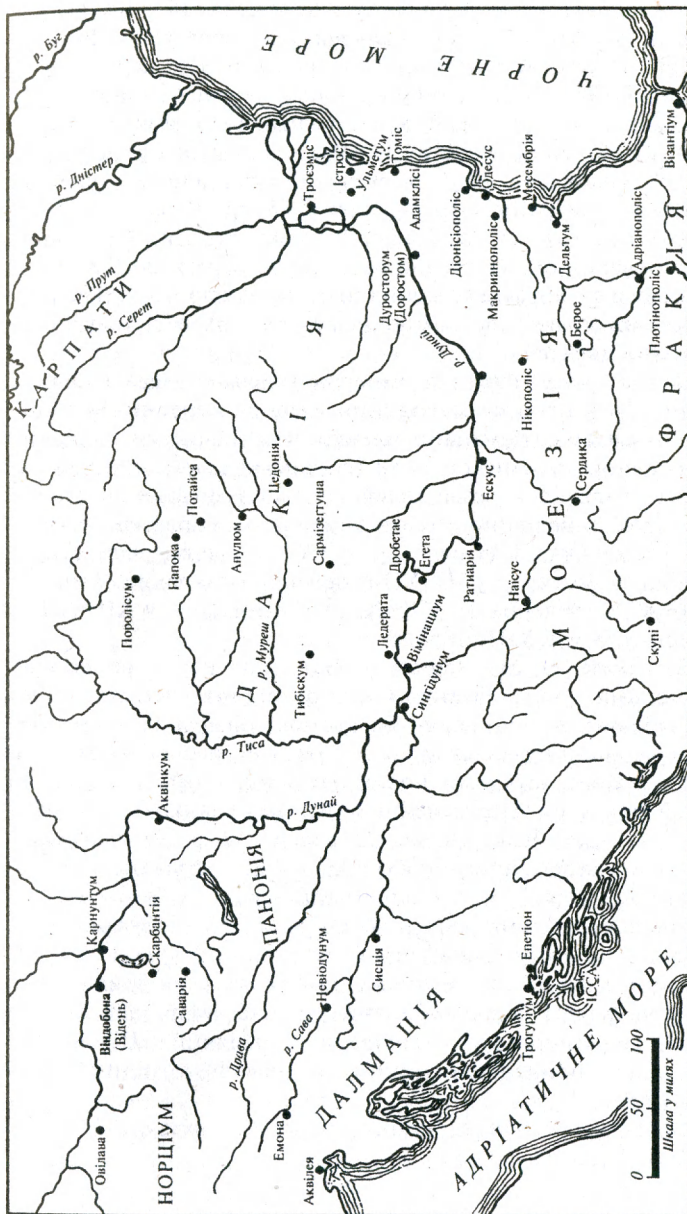
Об'єднані спільною мовою, релігією і культурою, грецькі міста-держави втрачали могутність у постійних внутрішніх чварах та війнах. Саме тому вони не змогли протистояти Македонії, яка за царювання Філіпа Македонського (359–336 рр. до н.е.) набула могутньої військової сили. Македонці були, мабуть, теж ілірійцями за походженням, хоча тоді їхній панівний клас перебував під сильним культурним впливом Греції. Син Філіпа, Олександр Македонський (336–323 рр. до н.е.), найвеличніший завойовник стародавнього світу, розширив свої володіння аж до Індії. Після того, як він у молодому віці помер, його величезна імперія розвалилася. Македонія залишилася міцною державою, але не могла панувати навіть на півострові.

Тим часом інша імперська сила здіймалася в Італії – римські війська перетнули Адріатику в III ст. до н.е. і розбили піратів, які діяли на східному узбережжі, де згодом була сформована римська провінція Далмація, Здобувши Карфаген

і ставши господарями західного Середземномор'я (201 р. до н.е.), Рим взявся до військово-політичної діяльності на Сході. До 167 року до н. е. римська гегемонія стала доконаним фактом. У 148 році до н. е., після чотирьох переможних воєн (215–148 рр.), римляни завоювали Македонію й оголосили її своєю провінцією. За два роки після цього римські армії розбили війська Егейської ліги грецьких міст, зруйнувавши Коринф, та анексували Грецію. Наприкінці царювання Августа (27 р. до н. е.—14 р. н. е.) було захоплено більшість земель півострова на південь від Дунаю. На відміну від грецьких колоністів, римські правителі не обмежувалися окремими поселеннями. Вони окупували увесь регіон і безпосередньо ним керували. Надзвичайно перейняті питаннями адміністрування та оборони, римляни запровадили мережу військових таборів та спорудили численні дороги. Римські поселення розташовувалися вздовж природних шляхів. Сучасні Белград (Сингідунум), Едірн (Адріанополь), Ніш (Наісус) та Софія (Сердика), з-поміж інших міст, були тоді важливими центрами. Римські міста, як і грецькі, скидалися на своїх двійників на батьківщині — вони були з фортецями, форумами, лазнями та досконалими водогінними і стічними системами.

Римський вплив поглиблювався. Участь в економічному житті величезної імперії додавала очевидних переваг: розвивалося сільське господарство, розроблялися родовища золота, срібла, заліза і свинцю. Зокрема Ілірія, її західна частина, переживала період справжнього розквіту. Протягом сторіч римського правління населення ставало переважно романським. Дехто, вступаючи до армії або урядової адміністрації, приймав римські моделі життя, включно з мовою. Чоловіки, народжені на Балканах, наприклад, імператори Клавдій, Аврелій, Пробій, Диоклетіан і Максиміліан, дослужилися в імперії до високих посад. Увесь регіон тішився перевагами *Пакс Романа* (Римського миру): тривалий час населення надійно захищали від головних зовнішніх зазіхань або нищівних воєн.

Втім, оборона була постійною проблемою імперії. Загалом Рим намагався втримати Дунай, але траплялося по-різному. З-поміж варварських племен, які загрожували римським прикордонним заставам, основна небезпека йшла від даків. Їхньому королю Буробісті (приблизно 70–44 рр. до н. е.) вдалося об'єднати кілька племен і спорудити міцну фортецю Сармізегтуша у Карпатських горах. Успішні експедиції проти даків проводилися й раніше, але у 101 р. н.е. Троян (98–117 рр. н.е.) вирішив зруйнувати це незалежне королівство повністю. У 106

Карта 3. Дунайські землі під владою Риму

році н. е. даки на чолі з королем Децебалом (87–106 рр. н. е.) зазнали поразки, і їхні землі перейшли під врядування Римської імперії. Протягом наступних 165 років регіон перебував під владою Риму. Солдати, чиновники та колоністи йшли сюди з усіх кінців імперії, багато-хто з балканських земель. Корінні даки теж зазнали романізації. Однак, цей аванпост імперії було важко захищати. Аби зменшити протяжність римських кордонів, імператор Аврелій (270–275 рр. н. е.) у 270 році наказав евакуювати провінцію. Римські солдати й чиновники разом з частиною населення після цього перетнули Дунай. Що трапилося з рештою населення цих земель впродовж наступних бурхливих століть, достеменно невідомо і з цього приводу й досі тривають дискусії.

З того часу Римська імперія зазнавала дедалі більших труднощів у процесі збереження власних кордонів та запобіганні нападам довколишніх племен. Для Італійського півострова головною небезпекою були германські завойовники, а саме – готи. Балканські землі тисячоліттями зазнавали спустошень внаслідок періодичних набігів загарбницьких племен: готів – у III–V сторіччях і гунів – у IV–V сторіччях, далі аварців, слов'ян та болгар – у VI–VII сторіччях, мадярів або угорців – у IX–X ст., печенігів – у X–XI ст., половців – у XII–XIII ст. та монголів – у XIII сторіччі.

Більшість із цих народів відступали перед сильнішими племенами, які виганяли їх з рідних земель; інших приваблювало відносно багатство римських територій. Загалом, вони рухалися зі своїми родами, переганяючи власні отари тварин, шукаючи нових пасовищ, потрібних для їхніх коней та худоби. Переселенці трималися великих доріг, які на той час вже були добре відомими. Міграція відбувалася повільно: вторгнення та окупація могли тривати протягом десятиріч. Деякі з племен, наприклад, гуни і монголи, з'являлися набігами; вони захоплювали та грабували великі райони, а потім зникали. Слов'яни, мадяри і болгары, навпаки, залишалися жити на цих захоплених землях. Вони або підкоряли і захоплювали місцеве населення, або втрачали свою ідентичність і зазнавали асиміляції. Ці нашествия чужинців, природним чином змінювали етнічний склад балканців.

Водночас величезних змін зазнавала в організації та своїх впливах Римська імперія.

Візантія

Тиск дедалі інтенсивніших зовнішніх загроз а також власних внутрішніх проблем спонукав римський уряд шукати шляхів ефективнішого управління своїми численними володіннями. Хоча Диоклетіан (284–305 рр. н.е.) і обстоював теорію об'єднаної імперії, він був змушений створити чотири адміністративні одиниці. За правління Константина (306–337 рр. н.е.) єдиний імператор безпосередньо керував усіма володіннями, але після його смерті було знову відновлено адміністративний поділ. У 396 році римську імперію було остаточно розділено. Кордон, який мав величезне історичне значення, пролягав від адриатичного узбережжя вздовж річки Дрина і далі — до Сави й Дунаю. У майбутньому поділ між католицькою і православною церквами, а також між західною і східною культурними зонами буде пролягати десь в межах цього кордону.

Існувала і мовна межа. Попри те що римляни були завойовниками, вони відчували глибоку повагу до грецької цивілізації, культивували і зберігали грецькі мистецтво й науку. Римський імператор фактично був двомовним, а грецька, як і латина, була мовою імператорської адміністрації й судочинства. Грецька мова водночас була головною розмовною мовою на південних теренах Ніша на півострові і, звичайно, в усіх грецьких поселеннях на островах і в Малій Азії. Використання грецької мови як мови Нового Завіту — це показник її важливості як головної частини лінгва франка на усіх теренах Римської імперії. Для балканської історії розвиток Східної Римської імперії був вирішальним. Її центр знаходився на місці колишнього грецького міста Візантія, назва якого стала назвою самої держави. Тут у 330 році імператор Константин заснував місто Константинополь, який став столицею Візантійської імперії і зберіг римські традиції більше, як на тисячу років.

Стратегічно розміщене на перехресті між Азією та Європою, місто лежало на перетині великих торгових шляхів, які простяглися з півночі на південь і зі сходу на захід. Найкращий природний порт на усіх Балканах і на Середземному морі, це місто, розташоване на трьох берегах моря, було легко захищати. Попри неодноразові спроби завоювання, Константинополь захоплювали лише двічі — у 1204 і 1453 роках.

Етнічне утворення імперії було складним. У 212 році імператор Каракала (211–217 рр.) надав римське громадянство усім вільним чоловікам; термін *римлянин* відтоді не мав

географічного або національного визначення. Громадяни Візантії називали себе римлянами, навіть коли вони були грецького або іншого походження. До того ж, основною мовою була грецька. Після поділу єдиної імперії, у 395 році, становище цієї мови природно зміцніло, оскільки пропорційно збільшилася кількість грекомовного населення. Однак, хоча грецька і була першою мовою в державних справах, комерції, у церкві, – візантійські громадяни не вважали себе греками за національністю у сучасному сенсі цього слова. Треба зауважити, що у цей період грецький материк як центр класичної цивілізації втратив свою вагомість; цей регіон перетворився на провінцію. Грецьке життя зосередилося у візантійській столиці. Хоч основою візантійського урядування залишалася римська законодавча і політична система, зміни у становищі правителя, на яке впливали принципи довколишнього східного судочинства, мали все ж таки велике значення. Влада зображала імператора,

“як орієнталістського, божественного, абсолютного монарха. Правління Диоклетіана завершилося деякою трансформацією. “Проскінезіс” або “адорація” (східна церемонія поклоніння божеству) передбачала пурпурові мантії, коштовні діадери, пояси та скіпетри, які згодом стали постійними атрибутами імператорської влади. Імператор як правитель з Божої милості був єдиним уособленням закону. Самотність монарха, орієнталістська практика, за якою особа правителя усувалася від контакту зі світським людом, була опосередкована пишними церемоніями, під час яких влада і слава монарха демонструвалася звичайним громадянам і придворним”¹.

Такий аристократичний монарх панував над великою бюрократичною системою, ефективність якої змінювалася протягом століть. Як будь-яка велика імперія, Візантія була просякнута проблемами, пов’язаними з престолонаслідуванням і суперництвом між політичними кліками. До того ж церква і її догмати відігравали головну, і часто навіть дуже активну, роль у державному житті.

Після поділу імперії Константинополь став центром Східно-християнської чи то Православної церкви. Хрещення імператора Константина стало початком процесу, завдяки якому християнство перетворилося на офіційну релігію Римської імперії. Сини Константина заборонили ритуал принесення

¹ Speros Vyronis, Jr., *Buzantium and Europe* (New York: Harcourt, Brace & World, 1967), pp. 18–19.

жертви поганським богам; а в 392 році імператор Феодосій (379–395 рр.) заборонив поганське поклоніння як блюзнірство і державну зраду. Трохи раніше, у 380 році, Феодосій проголосив, що усі його піддані повинні сповідувати християнство, як це було викладено на Нікейському соборі у 325 році. Мовою візантійської церкви була грецька, а мовою римської церкви залишалася латина. Більшість балканців (серби, румуни, болгари та греки) потрапили під вплив релігійних процесів у Константинополі. За якийсь час Візантією була охрещена Русь, яка теж стала частиною православного світу. Попри те, що константинопольська ієрархія спочатку визнавала архієпископат Риму, неможливо було відстояти їх єдність. У 1054 році стався остаточний розкол двох церков імперії, розподіл, який ніколи вже не загоївся. У догматах і обрядах дві церкви все більше віддалялися одна від одної. Відносини між церквою і державою на Сході і на Заході помітно відрізнялися. У православній системі церква загалом підтримувала владу і авторитет світського правителя, вона напряму не суперечила впливові держави. Отже, політичний і релігійний уряди прагнули працювати разом проти спільних внутрішніх і зовнішніх ворогів. До того ж, Східна церква не розвинула панівної центральної інституції – такої, як папство у Римі. Патріархат у Константинополі мав великий вплив і популярність, але перш за все серед національних патріархатів та архієпископатів, які були, зрештою, утворені у балканських державах та на Русі, і мали вплив кожен на свою паству.

Оскільки італійський півострів захопили варварські племена, а римська влада на Заході занепадала, Візантія стала спадкоємицею Римської імперської ідеї. Подібно до греків та римлян, перед варварами візантійські правителі розглядали свою державу як передову цивілізацію того часу і повноправного правителя усього світу. Ідею створення всесвітньої імперії поділяли і вороги Візантії. Як ми побачимо далі, балканські християнські та мусульманські правителі однаково робили спроби захопити стольне місто і здобути собі титул і славу візантійського імператора. Ідея єдиної легітимної світської влади і єдиної всесвітньої церкви була вкрай оманливою. Православні також підтримували цю концепцію. Як писав один історик:

“Суть православної віри полягала в тому, що із злиттям у Константинополі римської та християнської теорій земної та небесної імперій світ досягне абсолютного порядку, символом якого був

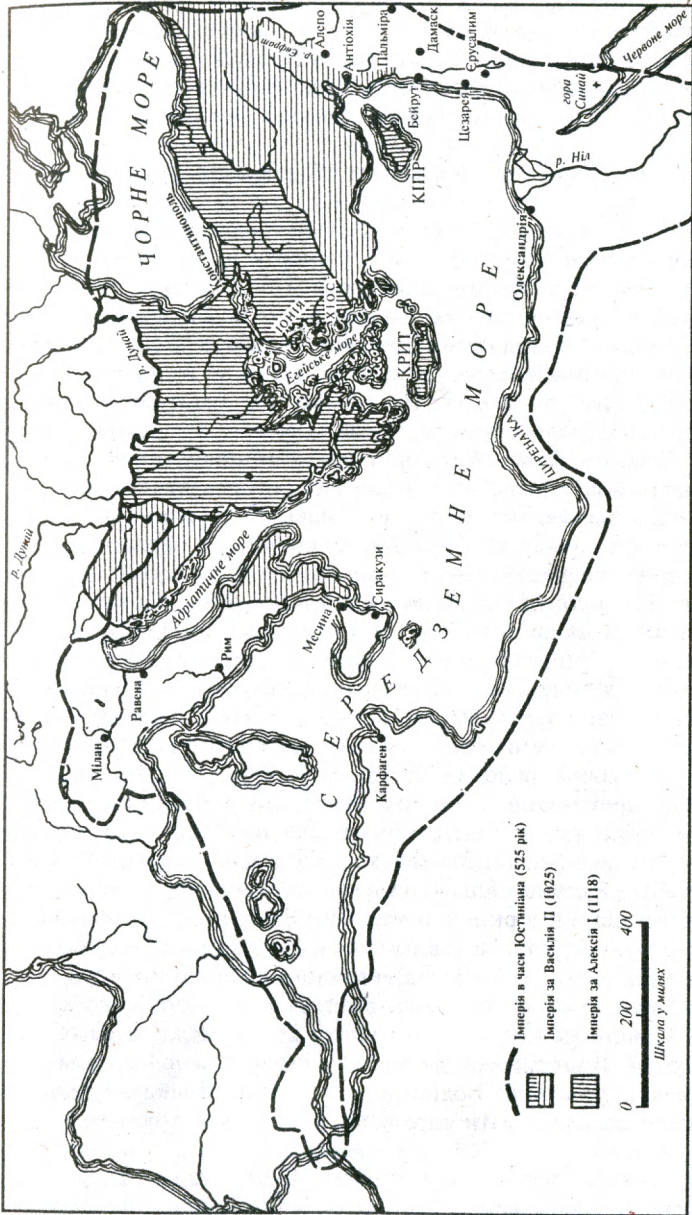
імператор. Православні християни не лише видавалися собі вищими щодо решти людства, весь подальший поступ або вдосконалення урядової системи не лише уявлялися їм неможливими, але й самі ці твердження для них не могли містити жодної помилки”².

У пік свого розвитку Візантія була найпотужнішою імперією західного світу (див. карту 4). Вона збагачувалася коштом торгівлі та процвітання своїх земель. Військові командири Візантії знали найновіші способи ведення війни і мали найкраще озброєння. Бюрократія добре виконувала свої функції. Що ж до міжнародних відносин, то вислів “візантійська дипломатія” з часом перетворився на приказку й став позначати вміння вести “витончені, вправні і не надто чесні переговори”. Нам важливо пам’ятати, що розвинута візантійська цивілізація запропонувала модель правління й культурну систему, які пізніше використали балканські православні держави, а також Росія. Балканські правителі воліли бути візантійськими автократами. Вони копіювали судочинство і використовували візантійські архітектурні стилі для своїх будинків та церковних храмів. Можна сказати, що середньовічна балканська цивілізація, за своєю сутністю, була візантійською.

Попри великі досягнення імперії, її тривала історія була позначена багатьма різкими поворотами долі. Так, один з найвизначніших імператорів, Юстиніан (527–565 рр.), намагався відновити імперію після спустошливих набігів варварів у IV–V сторіччях. Для подальшого його царювання мали значення адміністративні реформи і кодекс законів. Він також розпочав у Константинополі величезну будівельну програму, в якій великим досягненням було спорудження Святої Софії (Айя Софії), церкви Святої Мудрості; вона стала справжнім символом православного християнства. Юстиніан, у той же час, не міг розв’язати серйозних проблем, які продовжували обтяжувати тоді Римську імперію. Візантія переживала великі труднощі, не могла належним чином захистити та управляти своїми численними широкими землями, на які знову зазіхали вороги на Балканському півострові та в Малій Азії.

У VI–VII сторіччях головна небезпека прийшла з просуванням персів та арабів в Азії, а також аварців і слов’ян у Європі. Перська загроза закінчилася військовою перемогою у 627 році. Також у VII сторіччі Візантійська імперія одночасно

² С. М. Woodhouse, *The Story of Modern Greece* (London: Faber & Faber, 1968), p. 30

Карта 4. Візантійська імперія

зустріла перший виклик від мусульманських народів, арабів та зазнала нападів аварців і слов'ян з півночі. Цьому сторіччю судилося бути важким періодом для Візантії: вороги насувалися звідусіль. Арабські загарбники були розбиті, але слов'янська присутність на Балканах стала, вочевидь, постійною.

Слов'яни: Болгарська і Сербська держави

Слов'янське вторгнення. У VI–VII сторіччях слов'яни, одна з гілок індоєвропейської сім'ї, перетнули Дунай і зайняли більшість Балканського півострова. Спершу вони добре співіснували з аварцями, які вочевидь тут домінували. Слов'яни просувалися невеликими групами, кожна з яких мала свого вождя; централізованої організації в них не було, хоча загони формувалися з племен. На відміну від багатьох попередніх загарбників, слов'яни оселялися на землях для господарювання. Саме тоді було закладено підвалини майбутніх болгарської, хорватської, сербської і словенської середньовічних держав.

Про ранню історію слов'янського суспільства відомо порівняно мало; доля місцевого корінного населення також оповита суперечливими твердженнями. Доводиться оперувати фактами, про які немає писемних відомостей, а отже, мусимо опиратися на археологічні або антропологічні знахідки, а то й висновки, отримані від дослідження мови. Безсумнівно, що слов'янські племена просувалися півостровом і діставалися аж до Пелопонесу, і навіть до острова Крит. У багатьох районах первісне населення було змушене відступити далеко в гори.

У гірських районах Греції та Албанії народи, відомі як влахи, аруманіани, куцовлахи або цинцарці залишилися там і досі. Вони розмовляють мовою, яка походить з латинської і близька до сучасної румунської. На землях теперішніх Греції, Албанії і Румунії місцеве населення асимілювало слов'янських поселенців, які прийняли мову цих регіонів. Втім, народи, які спілкувалися слов'янськими мовами, постійно селилися на широкій смузі землі від Адріатичного до Чорного моря.

Хоча слов'яни та аварці дісталися до воріт Константинополя, вони не змогли взяти місто. Після низки поразок у VII сторіччі Візантійська держава відновила і повернула деякі втрачені території. Водночас, на своєму північному кордоні, імперії довелося мати справу ще й з болгарською навалою.

Болгарія. Основна загроза Візантії з Балканського півострова далі мала надійти від болгар. Їхня назва походила від

первісних болгар, урало-алтайського народу, який тоді мешкав в районі між Азовським морем і Кубанню. Вигнані хозарами, болгари змушені були мігрувати. Військо під орудою Аспаруха просунулося до району гирла Дунаю. Зазнавши тут поразки, Візантія у 681 році визнала незалежність цього народу, і Плиска стала столицею першої Болгарської держави. За правління Хана Крума (803–814 рр.) і пізніше, її територію було значно розширено. Болгари заволоділи землями, заселеними слов'янами, які кількісно значно переважали завойовників. Спершу ці два народи жили разом і поклонялися кожен своїм поганським богам; князь і вельможі були болгарами. Процес асиміляції закінчився у IX сторіччі — все населення стало християнським та розмовляло слов'янськими мовами.

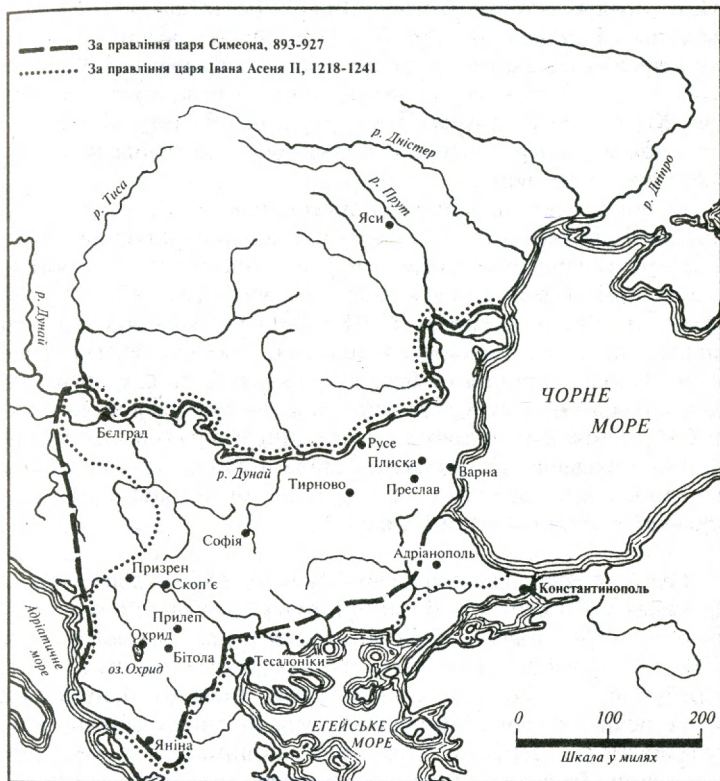
Християнство прийняв у 865 році цар Борис (853–889 рр.). На початку свого правління він частково, з політичних міркувань, визнавав юрисдикцію Риму, але згодом скасував її. Так болгарська церква стала пов'язаною з патріархатом у Константинополі і з православним світом, але водночас запровадила власну церковну організацію. Після християнізації Болгарія стала справді першим головним центром слов'янської культури. В той час Візантійська імперія для протидії римським місіонерам відправила до Великого Моравського князівства у Центральній Європі двох ченців Кирила та Мефодія. Ці вчені мужі винайшли слов'янську абетку, названу глаголицею, і з її допомогою разом із помічниками зробили переклади релігійних книг з грецької на слов'янську мову, використовуючи діалект, яким розмовляли на їхній батьківщині у Тесалоніках. Зусилля Кирила та Мефодія у Моравії зазнали невдачі; невдовзі брати померли, а їх послідовників, які змушені були залишити Моравію, прийняли у Болгарії в 885 році. Заснувавши свій центр у Преславі, який з 893 року став новою столицею, вони продовжили свою перекладацьку роботу і переписування релігійних текстів. Стара болгарська чи церковнослов'янська мова стала мовою православних слов'янських церков і слов'янського навчання на кілька наступних сторіч. Первісна глаголична абетка була модифікована, щоб більше скидатися на грецьку, — так з'явилася кирилична абетка (кирилиця), яку прийняли православні слов'яни: болгари, серби та жителі Русі.

Перша Болгарська імперія досягла кульмінації свого розвитку за правління Симеона (893–927 рр.) — другого сина Бориса. Болгарські правителі продовжували у всьому орієнтуватися на Візантію й Константинополь. Крум помер,

намагаючись взяти стольне місто, Симеон теж, найперше, прагнув захопити цю столицю і претендувати на верховенство у вселенській імперії християнського світу. У 925 році, після повторних невдалих спроб здобути Константинополь, Симеон проголосив себе імператором римлян і болгар. Він також розвинув церковний центр у Преславі з архієпископського до патріаршого, щоб дати його главі той же сан, який був у голови Константинопольської церкви. Уявити собі простори болгарських земель за часів Симеона можна, глянувши на карту 5. Болгарія тоді була наймогутнішою балканською державою.

Однак, численні завоювання виснажували ресурси держави. До того ж, болгарські правителі зіткнулися з серйозними внутрішніми проблемами. Дехто із вельмож виступив проти центральної влади, а крім того виникали релігійні суперечки. Проблема ересі завжди була головною темою як для Східної, так і для Західної церкви. Особливо серйозною була богомільська ересь, яка походила з Болгарії. Богомили були дуалістами; вони вірили, що душа людини втілює добро, а тілесний і матеріальний світ — це зло. Не шануючи обряди і не визнаючи таїнства, вони вдавалися до сильних нападок на діючу церкву. Богомили заперечували такі релігійні символи, як хрест, святі реліквії та ікони. Їхні доктрини були викликом як політичній, так і релігійній владі.

Водночас, болгарська держава зазнавала зовнішніх загроз. Головним супротивником Болгарії залишалася Візантія, що саме переживала добу відродження, але, окрім неї з'явилися й нові небезпеки — угорці та печеніги. Активну участь у балканських подіях брали також русичі. У 969 році руський князь Святослав (964–972 рр.) захопив Преслав і полонив болгарського імператора Бориса II (969–972 рр.). У відповідь на це візантійський імператор Іоанн Цимісхій (969–976 рр.) відіслав військо, щоб витіснити русичів з Болгарії. Після військової перемоги Візантія захопила ці болгарські землі. Однак, центр спротиву Візантії залишався на південному заході. Саме тут Самуїл (991–1014 рр.), син місцевого князя, сформував новий центр влади в Охриді, і боротьба з Візантією продовжилася. Хоча болгарське військо здобуло окремі перемоги, візантійський імператор Василій II (963–1025 рр.), який дістав ймення “Болгаровбивця”, врешті-решт завдав болгарським силам нищівної поразки. У 1014 році, після вирішальної битви, він захопив у полон чотирнадцять тисяч болгар. Потім імператор осліпив їх, залишивши одноокими по одній людині

Карта 5. Болгарія у Середні віки

з кожної сотні, щоби ті вели переможену армію на батьківщину. Самуїл помер, споглядаючи це звірство. У 1018 році візантійська армія захопила Охрид, і цей регіон перейшов під владу Візантії; і так тривало півтора сторіччя. Відтепер Візантія мала наймогутнішу після вторгнень слов'ян позицію; справді, вона була єдиною найвеличнішою тогочасною державою.

Однак, Візантійська імперія не була в змозі зберегти своє панування. Через п'ятдесят років після смерті Василя держава знову зменшилася територіально. Внутрішні конфлікти подривали владу, а нові вороги, зокрема турки-сельджуки та угорці, загрожували візантійським кордонам. Ця ситуація посприяла відродженню Болгарії. У 1186 році двоє болгарських братів — бояри Петро й Іван Асені — підняли успішне повстання. Це

стало початком становлення Другої Болгарської імперії зі столицею Тирново. Болгарські землі значно розширилися за часів правління третього із братів Асенів – Калояна (1197–1207 рр.) – тоді, коли Візантійська імперія зазнала кризи. У 1204 році Константинополь захопили учасники Четвертого Хрестового походу, які розподілили візантійські володіння на власні невеличкі королівства.

У попередній період болгарські правителі, попри свої військові перемоги, мали проблеми з контролем над власними боярами. Калоян був убитий, можливо, одним із його командирів. Відроджена імперія набула свого розквіту за часів правління Івана Асеня II (1218–1241); тоді вкотре головна балканська сила, Болгарська держава, займала велику територію. Однак, ситуація не була стабільною. Успішне правління залишилося в минулому: регіони Болгарії контролювали окремі бояри, між якими точилися постійні міжусобиці. Найсильнішою державою на Балканах стала Сербія, яка заволоділа македонськими землями, що раніше були частиною Болгарської та Візантійської імперій.

Сербія. Серби, ще один слов'янський народ, з'явилися на Балканах у VII сторіччі. Вони прийняли християнство у другій половині IX сторіччя і згодом стали православними. Від VIII–XII сторіччя більшість сербів мешкала на землях, які перебували під болгарським або візантійським пануванням. Коли після 1018 року Візантійська імперія знищила болгарську незалежність, сербські правителі опинилися у кращому становищі. Зрештою, утворилося дві держави: Зета – у гірській місцевості, де згодом розташувалася Чорногорія, і відповідно Рашка – на сході.

Зміцнення сербського королівства тісно пов'язано з династією Неманя. Перший у ній, Стефан Неманя I (близько 1168–1196 рр.) став правителем, або великим *жупаном*, Рашки; його нащадки утримували владу протягом двох сторіч. Стефан зміг контролювати Зету і розширити сербські володіння до Адріатики. Його син, Стефан II (1196–1227 рр.), який отримав ймення “Першовінчаного”, прибрав собі титул короля. Водночас у Жиці був запроваджений окремий сербський архієпископат під орудою Сави-ченця, наймолодшого сина Стефана I. Сербія перетворилася на королівство з автономною православною церквою.

Розширення Другої Болгарської імперії заважало сербським інтересам, як і угорське просування з півночі. Однак,

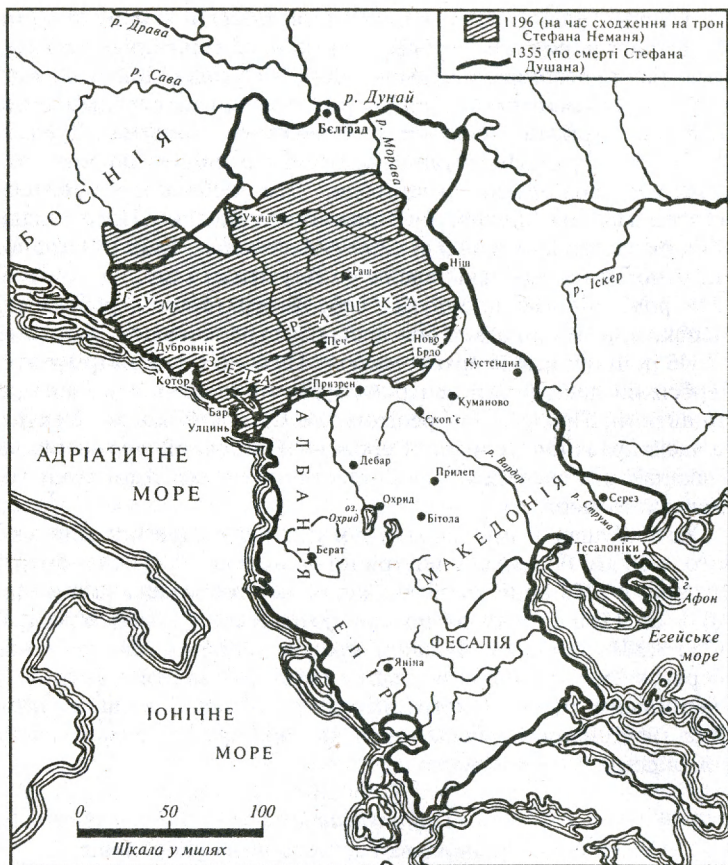
подальший занепад болгарської і візантійської сторін створив сприятливі умови для сербської експансії. Територію держави було значно розширено за царювання Мілутіна (1282–1321 рр.) та Стефана Дечанскі (1321–1331 рр.), але апогеєм середньовічної сербської держави досягла за правління Стефана Душана (1331–1355 рр.). Прагнучи завоювань, подібних до тих, які здійснили болгарські імператори, цей амбітний правитель зосередився на загарбанні південних земель. Його влада поширювалася на албанські землі, Македонію, Епір і Фесалію, так само як на сербські терени до Адріатики (див. карту 6). У 1346 році він сам коронував себе імператором сербським і грецьким, а згодом став і болгарським та албанським. Так само у 1346 році він підніс архієпископат Печа до рівня патріархату. Сербський політичний центр зсунувся на південь – з Раша до Приштини, Призрена і, зрештою, до Скоп'є (Скопле, Ускуб). За часів правління Душана, Сербія була головною державою на Балканах з територією, яка простягалася від Адріатики до Егейського моря.

Хоча Душан і зміг зібрати до купи цю величезну імперію, його землям бракувало внутрішньої цілісності. Після смерті Душана, у 1355 році, Сербське королівство спіткала та ж доля, що і Болгарію, – воно просто розпалося. Стефан Урош V (1355–1371 рр.), син Душана, правив успішно, але не зумів уберегти централізовану владу від внутрішніх інтриг і зовнішнього тиску. З його смертю у 1371 році дійшла кінця династія Неманя. Сербські землі, як і болгарські, були поділені між окремими вельможами.

Північ Дунаю:

Угорщина, Трансильванія, Волощина і Молдавія

Поки візантійські, болгарські та сербські правителі змагалися за панування над більшою частиною Балканського півострова, важливі події відбувалися й на півночі від Дунаю. Після того, як у 270 році римляни залишили Дакію, мешканці цього регіону сповна відчули весь тягар постійних наскоків кочовиків: готи, аварці, гуни, болгари, слов'яни і татари невпинно мігрували цими землями. Для майбутнього заселення краю найважливішим етапом була поява угорців. Зазнавши поразки у своїх спробах просунутися далі на захід, цей народ оселився у Панонійській долині наприкінці IX-го сторіччя. Оскільки угорці прийняли християнство з Риму, їхнім релігійним і політичним орієнтиром надалі став Захід.

Карта 6. Сербія під час правління династії Неманя

Найвидатнішим середньовічним правителем Угорщини був Стефан (997–1038 рр.), якого коронували у 1000 році н. е, а згодом канонізували, як святого покровителя Угорщини. Його ім'я асоціювали з державними угорськими землями, які тому й стали називати “краями корони Св. Стефана”.

У майбутньому історія Угорщини тісно пов'язана з хорватськими та румунськими князівствами, особливо з Трансильванією. У 1102 році король Угорщини отримав хорватську корону за умов, які ми детально розглянемо у наступному розділі цієї книги. В XI сторіччі Угорщина підкорила собі Трансильванію, багатонаціональний край, в якому переважало

румунське населення. Після окупації угорська влада заохочувала імміграцію для захисту цього прикордонного регіону від зовнішніх втручань. Найважливішим було заселення секеїв, які були близькими родичами угорців, а також німців (особливо саксонців), які прибули сюди у XII сторіччі. Згодом угорці, секеї і саксонці стали привілейованою, панівною верствою населення. Хоча Трансильванія була частиною Угорського королівства, вона зберігала широкі автономні права.

Тим часом, два румунських князівства, Волощина і Молдавія, перебували ще в процесі формування. Точне етнічне походження сучасних румунів і межі земель, які вони займали на різних етапах своєї історії, досі є предметом дискусій, як і решта подібних проблем, які стосуються усіх балканських народів. Спірним є питання про те, що трапилося з місцевим населенням краю після відходу римської адміністрації у 270 році. Сучасна румунська історіографія наголошує на послідовності заселення сучасних румунських земель, включно з Трансильванією, стверджуючи, що дако-римська народність залишалася жити у цьому регіоні й асимілювала або вигнала усіх наступних загарбників. В будь-якому випадку цілком ймовірно, що у X сторіччі більшість людей, які мешкали на півдні та сході Карпатських гір, були румунами: вони говорили румунською мовою, тісно пов'язаною з латиною, але зі значною кількістю слов'янських слів, були християнами, хоч дата прийняття ними християнства точно не відома, а також визнавали слов'янську релігійну літургію і знали кирилицю, яку застосовували для письма румунською мовою аж до XIX сторіччя. Румунська церква як церковна організація у слов'янських королівствах вздовж Дунаю була пов'язаною із Константинополем, хоча і мала власні загальнонаціональні та крайові структури.

Румунський політичний процес концентрувався навколо двох князівств — Молдавії та Волощини, які не були об'єднаними аж до середини XIX сторіччя. Обидві держави утворилися у XIV сторіччі, коли великі володіння місцевих земле-власників вдалося об'єднати. У Волощині бояри обрали свого першого князя Басараба (1310—1352 рр.). Його столицею якийсь час був Кімпулунг, а потім — Аргеш. Першим князем незалежної Молдавської держави був Богдан I (1359—1365 рр.). Давні румунські правителі постійно опинялися перед загрозою угорського завоювання; небезпека була також з боку Польського королівства та монголів. Дворянство або *бояри*, створювало серйозні проблеми для централізованої влади. Як і

всюди, вони змовлялися між собою та плели інтриги у переговорах з іноземними державами.

Візантія і Захід: Венеція і Четвертий хрестовий похід

За винятком Угорщини, держави про які досі йшлося, Болгарія, Сербія, румунські князівства і Візантійська імперія, потрапили під вплив Східної Римської імперії та православної церкви. Спільна відданість православної вірі зовсім не оберігала їх від військових дій. Сербія, Болгарія і Візантія в різні часи спустошували цілі райони одна одної. Окрім загрози, яка виникала збоку слов'янських держав на Балканах і мусульманських — на сході, візантійська влада протистояла Заходу — це протистояння мало політичне, військове і релігійне значення.

Спроба візантійських імператорів апелювати до вселенської влади, яка асоціювалася з Римом, не була успішною. У 800 році франкський король Карл Великий (768–814 рр.) отримав від папи у Римі титул Римського імператора. Незважаючи на усі наслідки цього акту, візантійська влада змушена була у 812 році визнати його правомірність. Титул Римського імператора у XIII сторіччі перейшов до німецького дому Габсбургів, представників якого регулярно нарікали ним, аж поки він не перетворився на одну лише порожню славу. Оскільки існувало дві імперії-суперниці, невдовзі виникло і дві християнські церкви з конфліктними претензіями поза межами їхньої юрисдикції. Спочатку константинопольський патріарх визнав зверхність єпископа в Римі, але суперечки у доктринах невдовзі затьмарили відносини між обома столицями. У 1054 році обидві церкви проголосили одна одній анафему. Тоді значення цього акту не до кінця усвідомлювали, проте ця рана так ніколи й не загоїлася, незважаючи на численні спроби порозуміння. Натомість, першого серйозного удару Константинополю завдали саме західні католицькі армії.

Вище ми згадували про загрози, яких імперія зазнавала зі сходу, перш за все, від персів, а потім — від арабів-мусульман. В XI сторіччі з'явилася величезна мусульманська сила: турки під орудою родини Сельджуків стали головною небезпекою для Візантії. У 1071 році візантійська армія зазнала поразки у вирішальній битві під Манзикертом. Турецька влада захопила візантійські володіння на Близькому Сході і, що найважливіше, окупувала більшу частину Анатолії. В такий спосіб

почався процес турецького заселення цього краю, що тривало більше як чотири роки. Край, до того переважно візантійський та християнський, перетворився на турецький і мусульманський. Ця зміна кардинально вплинула на могутність імперії, для якої анатолійський регіон був важливим джерелом робочої сили, продовольства і податків.

Завоювання Святих земель мусульманською державою призвело до початку західних хрестових походів. Хоч і під опікою папства, ці військові кампанії очолювали неорганізовані, нестримні і спрагли влади західні лицарі, які менш за все цікавилися справами релігії, а прагнули тільки створення для себе королівств на Сході. Вони, звісно ж, не збиралися відроджувати Візантію на втрачених нею землях у Малій Азії.

У цей час Візантійська імперія також вступила у період воєн з Венецією. На XII сторіччя це підприємливе місто створило велику морську імперію, яка черпала сили з торгівлі і мала один із найбільш могутніх морських флотів. Венеція завоювала низку островів, портів і населених пунктів на Адріатичному, Середземному та Егейському морях. Суперник Константинополя, Венеція, скористалася зі слушної нагоди під час Четвертого Хрестового походу, щоб завдати смертельного удару своєму опонентові: хрестоносці, які потребували венеціанського флоту, але не мали грошей, щоб заплатити за нього, за допомогою Венеції не дали загарбати угорцям далматинського міста Задар (Зара). За цю послугу венеціанці відкрили хрестоносним арміям шлях до Єгипту. Після цього, замість боротьби з мусульманськими турками, венеціанці та християнські лицарі першими перейшли до окупації, а потім у 1204 році і до пограбування, Константинополя. Згодом вони обрали імператором графа Болдвіна Фландрського.

Здобувши візантійську столицю, переможці далі заходилися ділити завойовані ними візантійські землі на дрібні князівства. Деякі з них існували недовго, а деякі, такі як Ахейське князівство (1205–1432 рр.), засноване Джоффрі де Вілехарденом, і герцогство Архіпелагу (1207–1566 рр.), протрималися довго. Венеція також володіла цінними землями, включно із населеними пунктами на далматинському узбережжі і Пелопоннесі, так само їй аж до 1669 року належав острів Крит. У візантійських Балканах лише держава Епір залишилася під православним впливом. Західні лицарі та венеціанці тепер володіли більшістю земель, що були раніше грецькими і православними. Подальша політика нових правителів викликала постійний спротив у населення до “франків”, як називали там

західних європейців. Католицька церква, попри надзвичайні зусилля, не могла здолати навернених у православ'я.

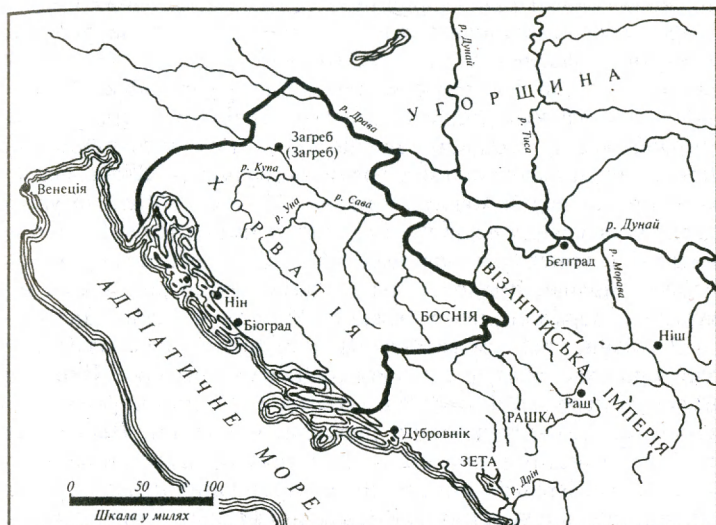
У 1261 році Візантійська імперія була відновлена в межах Нікейської імперії, грецької держави, заснованої в Анатолії після падіння Константинополя. Михаїл VIII Палеолог став імператором, давши початок династії, яка існувала аж до цілковитого занепаду цього політичного утворення. Попри відвоювання деяких балканських територій, загалом Нікейська імперія була досить слабкою. Звичайно, залишилися і давні вороги. Ми вже говорили про конфлікти з Другою Болгарською імперією і Сербією. Візантійські інтереси також зачіпали події, які траплялися вздовж узбережжя Адріатичного моря, де змагалися за панування Угорщина, Венеція, Хорватія і Боснія.

Західні Балкани та Адріатичне узбережжя: Хорватія, Далмація, Боснія і Албанія

Після вторгнення на Балкани словенців та хорватів, слов'янські народи оселилися на північному заході краю, про який ми говоримо. Словенці не утворили незалежної політичної структури. У 748 році вони стали частиною Франкського королівства і повністю прийняли католицьку віру. Наприкінці XIV сторіччя землі, де вони мешкали, перейшли під контроль Габсбурзької монархії. Натомість, хорвати, які жили на півдні, на землях північніше від ріки Сава і на захід від Уни, вздовж Адріатичного узбережжя, заснували свою незалежну державу (див. карту 7). Першим правителем, який став королем, був Томіслав (910–928 рр.). Центром держави був Біоград на далматському узбережжі.

Розташована на кордоні між східною та західною імперіями, ставши суб'єктом впливу як Риму, так і Константинополя, Хорватія була справжньою сценою релігійного протистояння. Існувало дві сторони конфлікту – одна підтримувала зв'язок з Римом і латинську літургію, інша – віддавала перевагу слов'янській відправі, яку служили у православних слов'янських церквах. Остаточний вибір на користь Риму був зроблений за часів правління короля Звоніміра (1075–1089 рр.). Після хрещення народу хорватські землі перейшли під вплив католицького Заходу.

Хорватська незалежність не тривала аж так довго. Коли смерть Звоніміра призвела до сварок про наступника трону, претендентом на корону був король Угорщини Ладіслав I (1077–1095 рр.). Втім, першим угорським коронованим

Карта 7. Хорватія у 1070 р.

монархом, який став також і королем Хорватії, був Коломан (1095–1116 рр.) — його обрала більшість хорватського дворянства. Отже, у 1102 році Хорватія об'єдналася з Угорщиною під берлом спільного правителя, але справжня суть цих відносин викликала суперечки ще протягом кількох наступних століть. З того часу хорватське керівництво не стомлювалося проголошувати, що цей союз ґрунтувався на угоді рівних партнерів, які об'єдналися головним чином через спільного монарха. Незважаючи на те, що угорський уряд не погоджувався з таким тлумаченням угоди, Хорватія і після цього зберігала особливий статус в Угорському королівстві і мала широкі права автономії. Хорватія адміністративно трималася осторонь від Угорщини, а сойм хорватської шляхти мав значну владу.

Треба сказати, що три райони, населені хорватами і об'єднані тоді з середньовічним Триєдиним королівством (Хорватія, Далмація і край між Савою і Дунаєм, відомий як Славонія), надалі мали окремі урядові системи, навіть коли там був один правитель. Лише власне Хорватія зберігала справді автономне становище; Славонія невдовзі інкорпоровалася в угорську систему графств, а подальша історія Далмації була ще більш бурхливою та заплутаною.

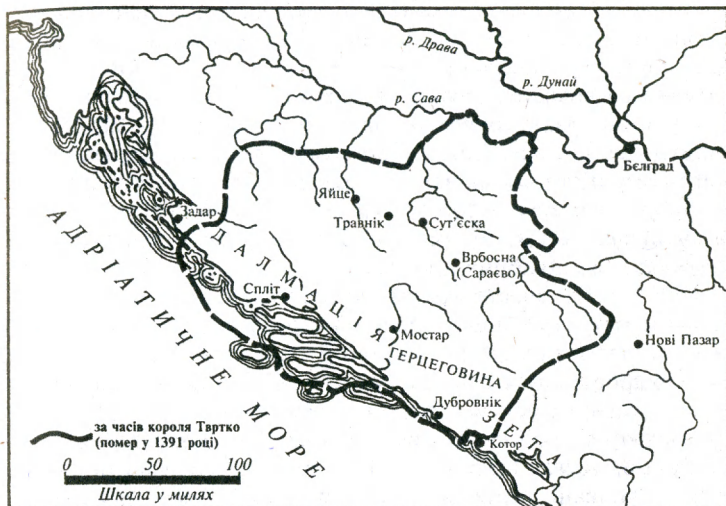
Становлення угорської династії Арпадів у Хорватії не вирішило долі Далмації. Боротьба за ці землі точилася

головним чином між Угорщиною та Венецією, однак Сербія і Боснія теж домагалися виходу на узбережжя. Хоча більшість місцевого населення там становили хорвати, а сербське населення було зосереджене на півдні Дубровніка (Рагузи), міста залишалися під сильним італійським, перш за все венеціанським, впливом. Більшість із них мали автономні інституції, яких окупаційні уряди не зачіпали. Влада перебувала в руках рад заможних городян. Мовою торгівлі та управління за римських часів була латина, а надалі стала італійська; вона ж і донедавна залишалася в тому регіоні провідною діловою мовою. Водночас, це не загрожувало розвитку хорватської літератури, центром якої у XV сторіччі стала Далмація.

Держави, які змагалися за панування на далматській території, також прагнули контролювати Боснію. Цей край лежав на перехресті інтересів західної та східної церков, проте намагався розвинути власні церковні інституції. Церква боснійських християн, яка не була частиною ні православної, ні католицької ієрархії, ставала об'єктом сильних нападок Риму³. Боснійське королівство теж існувало недовго (див. карту 8). Видатним правителем там був Твртко (1353–1391 рр.), перший *бан*, або губернатор, Боснії; тоді цей край перебував під угорським протекторатом. У 1377 році Твртка коронували і він став монархом у “сербів, боснійців і хорватів”; цей титул дозволяє уявити собі той значний обсяг території, яку Твртко контролював. Він також спромігся додати до своїх володінь Далмацію. Після смерті Твртка (подібне ми зустрічаємо й в інших балканських державах) його королівство розпалося під тиском внутрішніх конфліктів та іноземної навали.

Останній балканський регіон, який нам залишилося розглянути, населяли албанці. Там також виникали типові для всіх перерахованих держав проблеми й труднощі. Великий розквіт, який переживав цей край за римських часів, змінився занепадом, спричиненим численними вторгненнями. Особливо глибоко на албанських землях позначилося слов'янське просування. Однак, корінне ілірійське населення не було слов'янізоване. Албанські племінні спільноти, живучи у гірських районах, зберегли свою мову і, фактично, існували незалежно. Назва, яка збереглася за цим краєм і населенням, походила від назви племені Албаной, яке мешкало поблизу Дуреса. В цей первісний період народ йменував себе Арбер або Арбереше.

³ Дивись John V. A. Fine, Jr., *The Bosnian Church: A New Interpretation* (Boulder, Colo.: East European Quarterly, 1975).

Карта 8. Середньовічна Боснія

У XII столітті виникло князівство з центром у Круже, але проіснувало воно недовго. За часів середньовіччя ці землі страждали від постійних набігів та зазіхань. Нормани, венеціанці та візантійці нападали з моря; Болгарська, Сербська та Візантійська імперії тривалий час володіли регіонами, які були заселені албанцями. Треба зауважити, що тоді цей регіон контролювати було важко. Місцева шляхта і голови родів контролювали кожен свої землі і воювали один з одним за повне панування в регіоні. За таких складних внутрішніх умов спостерігаємо велику албанську міграцію на південь — на землі Фесалії, Пелопонесу та островів. Деякі острови, наприклад, Гідра, Псара та Спетсаї, етнічно ставали албанськими.

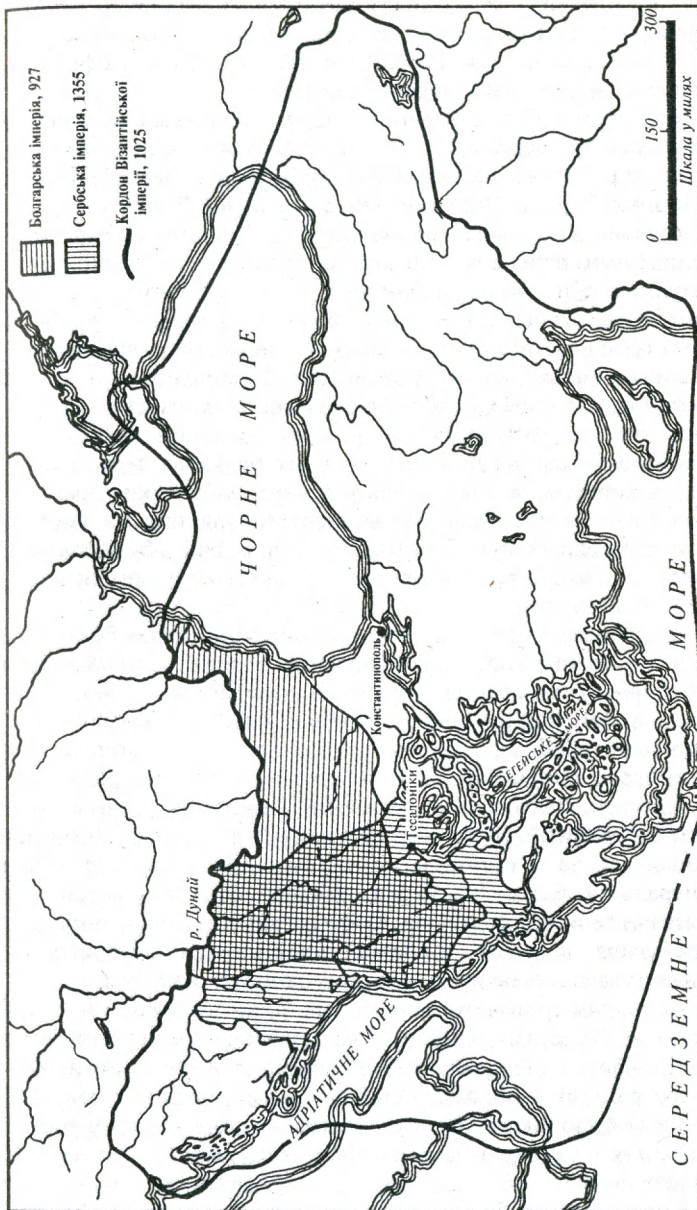
Середньовічні держави до османського завоювання

Наприкінці XIV століття відповідниками сучасних балканських країн були: Румунії — Молдавія, Волощина і Трансильванія; Болгарії — середньовічні імперії; Югославії — Сербське, Хорватське та Боснійське королівства; Албанії — Іллірія; Греції — Візантійська імперія. Незважаючи на міграцію населення в цьому краї та на деяку імміграцію, масового вторгнення, подібного до навали варварів, на цих землях не було. Треба особливо наголосити, що жодна із цих давніх держав не була національною в сучасному сенсі слова. Влада

існувала як спілка сильних дворян навколо центрального лідера. Було небагато автократичних правителів на візантійський кшталт. Феодалні інтереси більшості владних людей держави не виходили поза межі потреб захисту та розширення її кордонів. Коли окремих дворянин швидше і краще міг збагатитися шляхом опозиції до свого правителя, заручившись при цьому підтримкою ворогів, він легко міг зрадити його — і це добре ілюструє історія болгарської та сербської держав. Візантійська влада, попри міцне становище імператора, теж страждала від подібних проблем.

Цей розділ ілюстрований численними картами. Ставимо собі за мету не лише продемонструвати розміри могутніх імперій, але й показати ті численні територіальні завоювання, які нашаровувалися одне на одне. У XIX сторіччі національні лідери прагнули максимального розширення своїх держав — аж до розмірів колишніх середньовічних королівств у їх історичних межах (див. карту 9). Однак, як бачимо, ці райони були окуповані різними, напрочуд нестійкими, державами; єдиного центру національного життя — за винятком, звичайно, Константинополя у Візантії — тут не існувало. Наприклад, болгарська столиця пересувалася з Плиски до Преслава, до Охрида, а згодом — до Тирново. Центр Сербії перемістився на південь; столицею Душана стало, врешті-решт, Скоп'є, хоча подальший рух сербської еміграції мав північний напрямок. Хорватія з її першим центром на далматському березі у XVI сторіччі мала головним містом Загреб (Аграм), розташований всередині країни. У майбутньому головним районом конфлікту стала Македонія. Там албанські, сербські та греко-візантійські інтереси частково перетиналися; усі володіли цим районом у певний період своєї історії.

Так само, як деякі землі не мали відомих правителів, не було також етнічно “чистих” народів. Напередодні османської навали слов'яни витіснили румунів та угорців з території на півночі від албанських і грецьких районів. На кожній з цих територій населення було сумішшю корінних мешканців з різними загарбниками — це ставалося внаслідок завоювання одних народів іншими, сильнішими та їх асиміляції або внаслідок чисельної переваги однієї з груп, або через мовну чи культурну привабливість більш розвиненої цивілізації. Як ми бачили, слов'янські та албанські поселенці у південній частині півострова засвоїли грецьку мову і культуру; натомість на албанських землях — слов'яни повністю асимілювалися. У Болгарії сталося злиття між місцевими слов'янами та

Карта 9. Середньовічні балканські імперії

завойовниками — уралоалтайськими болгарами. Жителі румунських князівств були нащадками даків, римлян, слов'ян та інших народів. Так само Візантійська імперія з офіційною грецькою мовою мала мішане населення.

Наприкінці Середньовіччя було не лише закладено фундамент сучасних держав, але й з'явилося багато культурних протиріч, які дотепер спричиняють ворожнечу в межах територій колишніх Східної Візантійської та Західної Римської імперії. Підставою для цього розмежування був поділ між християнськими церквами. Більшість народів — болгари, греки, румуни, серби і багато албанців — стали частиною православного світу із сильним візантійським впливом. Слов'яни користувалися власною мовою у церковних відправах, а старослов'янська стала мовою їхньої спільної писемності. Вони писали кирилицею й наслідували візантійські зразки у мистецтві та архітектурі. Натомість, західний католицький вплив домінував на північно-західних Балканах серед словенців та хорватів, а також серед деяких албанських народів і боснійців. Латина була мовою церкви; для письма користувалися запозиченою латиницею, а для їхніх будівель були типовими західні архітектурні стилі: спочатку — романський, а потім — готичний.

З урядових систем на той час найуспішнішою була візантійська. Розгалужена бюрократична мережа і сильна армія уможливили створення могутньої імперії, яка проіснувала понад тисячу років. Навіть за часів виняткових лихоліть влада Візантії не слабшала. Всі балканські правителі захоплювалися пишнотою церемоній візантійського двору і прагнули їх наслідувати. Дехто із цих правителів спромігся досягти подібного до візантійського автократизму; тим часом, феодалне дворянство та племінні вожді спільно могли кинути виклик центральній владі. Ефемерна природа багатьох балканських політичних організацій пояснюється тим, що політична влада перебувала в руках місцевої шляхти, яка безпосередньо контактувала з більшістю народу і панувала над ним.

Впродовж тривалого періоду, про який ми говоримо, умови життя на Балканах докорінно змінювалися. Під час іноземної навали або нищівних нападів селяни були беззахисними. Часто великі райони залишалися спустошеними, оскільки їхнє населення мусило тікати або було знищене. Але навіть у мирний час життя було вкрай важким. Більшість людей займалося або землеробством, або скотарством; головним заняттям було вирощування худоби. Ті, хто жили поблизу моря, могли стати

рибалками, моряками або піратами. Добробут і доля окремої людини, головним чином, залежали від умов господарювання і від політичної ситуації в краї.

Заможні селяни були вільними фермерами або пастухами, які володіли власною землею, пасовищами чи отарами. Взагалі вони жили в громадах, де села мали у спільному користуванні ліс, пасовище і право користуватися водоймами, але окремі родини мали ще й власну землю. Натомість, умови могли бути набагато гіршими для тих, хто обробляв ділянки шляхтичів або церкви і був прив'язаний до цієї землі різними формами кріпацтва.

За всіма ознаками кріпацтво на Балканах було подібним на свого західного двійника. Зазвичай, землі маєтку поділялися на частину, яка оброблялася селянами на користь її власника, та окремі наділи селян. До того ж, обробляючи землю багатого пана, кріпак був зобов'язаний сплачувати відсоток з інших продуктів своєї праці, зокрема вином, медом і худобою. Так само передбачалося, що закріпачені пастухи мали ділитися частиною своїх отар. Місцевий пан у більшості регіонів мав абсолютну владу над своїми людьми. Він збирав податки для центральної влади і виконував адміністративні та судові функції: підтримував порядок, розглядав кримінальні справи, накладав штрафи та покарання. Крім платні панові, селянин мав сплачувати державні податки і відбувати трудові повинності. Його примушували працювати на спорудженні доріг, мостів і фортець. Під час війни селянин повинен був не лише воювати, але забезпечити себе харчами і транспортом.

На відміну від села, більшість міст мали високий рівень самоврядування. Зазвичай містами керували ради, до яких входили заможні і шановні городяни. Розташовані на великих торгових і комунікаційних шляхах, міста були центрами комерції і ремесел. Такі порти, як Константинополь, Тесалоніки і Дубровнік, відігравали головну роль у житті своїх регіонів, особливо тоді, коли водний транспорт був кращим за наземний. Міста, звичайно, були також адміністративними і військовими центрами.

Коли у XIV сторіччі на Балкани прийшли турки-османи, загарбникам дещо посприяла слабкість у політичній та соціальній системі краю. Найважливішим був брак єдності з-поміж християнських князів. Хоча балканські правителі мали спільну релігію, багато з них почали співпрацювати з мусульманськими володарями. Що ж до селянства, то важкий гніт феодалізму теж зробив їх прихильними до нових правителів,

які запровадили зовсім інший земельний поділ. Останній правитель Боснії розповідав папі, що турецька влада підкорила селян обіцянками про кращі умови життя.

Османське завоювання

Після VII сторіччя, Візантійській імперії кинули виклик мусульмани: спочатку – араби, а потім – турки-сельджуки. Наприкінці XIII сторіччя у північно-західній Анатолії, неподалік від Мармурового моря, з'явилися невідомі доти воюки, які за іменем їх правителя Османа або Отмана (1290–1326 рр.) звали себе *османами*. Експансія цієї сили була дуже швидкою, а найбільше їхніх завоювань відбулося саме на Балканах. Місто Галіполі, захоплене в 1354 році, було першим міським центром, яким заволоділи османи у Європі. XIV сторіччя створило певні загальні умови на користь османським інтересам. Тоді Європу підточувала епідемія чуми – “чорна смерть” косила величезні маси населення і викликала паніку. Між 1338 та 1453 роками сили Британії і Франції підірвала Столітня війна, церква у Римі була ослаблена внутрішніми конфліктами. Венеція і Генуя – конкуруючі комерційні гіганти – були поглинуті взаємним деструктивним конфліктом. За цих умов було мало ймовірно, щоб Захід об'єднався і влаштував великий хрестовий похід на допомогу християнському Сходові. Слабкість і незгода на Заході позначилися й на Балканах. Феодальні держави, кожна з проблемами внутрішньої організації, були роз'єднаними внаслідок конфліктів та суперечок. Візантія, яка протягом сторіч була бар'єром для східного втручання, після відродження в 1261 році, так і не змогла відновити свою колишню могутність.

Османським просуванням керували дуже здібні султани, кожний з яких додавав якісь землі до своєї держави. Мурад I (1360–1389 рр.) спочатку здобув Адріанополь (1360 р.), а потім, після великої перемоги на ріці Маріца (1371 р.), спромігся захопити землі в Болгарії, Македонії та південній Сербії. Софію було взято у 1385 році, Ніш у 1386-му, а Тесалоніки – у 1387 році. На цьому етапі свого просування Османська держава залишала при владі декого із переможених князів, але як васали вони мусили платити данину та надавати військову допомогу. Таким чином, балканські армії супроводжували османських правителів у наступних походах. Інші регіони та основні міські центри також опинилися під османським правлінням.

Хоча перемога османів на Маріці була вирішальною для майбутнього півострова, найбільше в легендах та епічній поезії

Балкан згадується битва на Косовому полі, що відбулася у червні 1389 року. Там османське військо зустріло армію сербів, боснійців та албанців. Подія мала особливе значення для Сербії – це був символічний кінець незалежної сербської середньовічної держави. Її князь Лазар (1371–1402 рр.) і султан Мурад обоє загинули в Косово.

Наступний султан – Баязід Блискавичний (1389–1402 рр.) – продовжував завоювання. Тирново було захоплене у 1393 році; правитель Волощини Мірча Старий (1386–1418 рр.) також став васалом. Християнський західний світ робив слабкі спроби чинити опір просуванню османів. Відповідаючи на заклик папи Боніфація IX (1389–1404 рр.), король Сигізмунд Угорський (1387–1437 рр.) очолив хрестовий похід, у якому взяли участь французькі, німецькі та британські лицарі. Ця армія у 1396 році зазнала поразки від Баязида під Нікополісом (Нікопом). Переможне османське просування було тимчасово зупинене Тамерланом (1369–1405 рр.) – останнім великим завойовником, який з'явився з Азії. Османське військо було знищене у битві під Анкарою у 1402 році, тоді ж султан Баязід потрапив у полон.

Після падіння імперії Тамерлана, після його смерті і громадянської війни в Османській державі (1403–1413 рр.), Мегмед I (1413–1421 рр.) та наступний султан Мурад II (1421–1451 рр.) почали новий цикл завоювань. Проти просування турків, королем Польщі та Угорщини Владиславом (1434–1444 рр.), за підтримки волоського та сербського шляхтича Георга Бранковіча, був організований ще один хрестовий похід. Втім, його ініціатива належала, найперше, Яношу Хуняді, відомому в румунській історіографії як Янко Хуньдоара, – румуну на угорській службі, який був губернатором Трансильванії. Хоча християнське військо досягло певних успіхів, у 1444 році воно зазнало нищівної поразки під Варною; король Владислав загинув під час битви. Ця кампанія ознаменувала останню спільну спробу християн зупинити мусульманське завоювання Балкан.

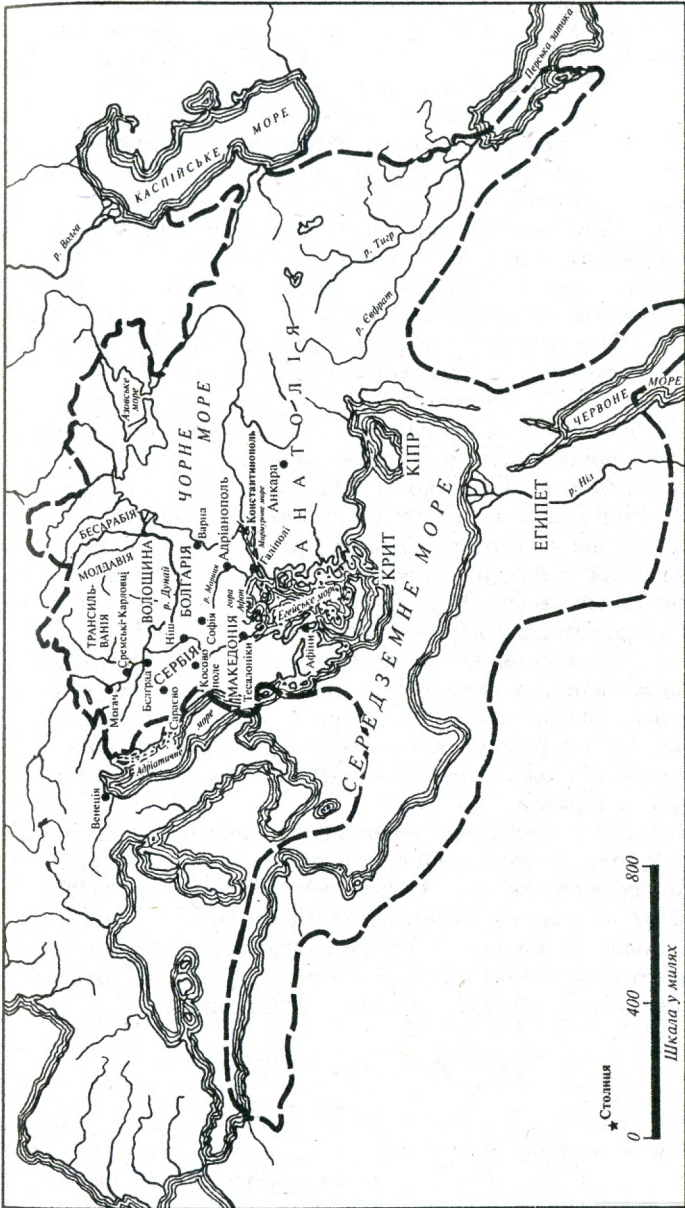
Наступний султан, Мегмед Завойовник (1444–1446 рр. і 1451–1481 рр.) спромігся досягти найбільшого успіху на півострові. Попри великі османські перемоги на Балканах і втрату Анатолії, Константинополь залишався вільним містом. Територія Візантії зменшилася до розмірів трохи більших за місто, а тому деякі навколишні землі і сама імперія конче потребувала сторонньої допомоги для своєї оборони. Однак, релігійні суперечки із Заходом тривали до того часу. У безвиході делегати

візантійської церкви на соборі у Флоренції в 1439 році погодилися визнати більшість римських вимог задля возз'єднання, — і так утворився тимчасовий союз. Ця угода зустріла сильний опір в усьому православному світі, і тому імперія не отримала підтримки Заходу. Коли у квітні 1453 року османська армія розпочала облогу Константинополя, лише Неаполітанський король і дехто із багатих генуезців надіслали допомогу.

Протягом двох місяців, маючи чисельну перевагу, османи тримали Константинополь в облозі. Візантійські командири мали близько дев'яти тисяч солдатів, а населення міста налічувало приблизно п'ятдесят тисяч. 80-тисячне османське військо стягнули під мури столиці Візантії артилерію і потужний морський флот. Константинополь потрапив до рук ворога 29 травня 1453 року. Занепад Візантійської держави і взяття Константинополя стали подіями неабиякої ваги. Головна цитадель східного християнства та спадкоємиця римської влади і величі була окупована мусульмансько-турецькими завойовниками. Відтоді Константинополь став столицею нової імперії, яка базувалася на зовсім інших принципах.

Мегмед II також розширив османські кордони на Балканах. У 1463 році він захопив Боснію; сусідня Герцеговина впала у 1482 році. На більшості християнських земель згодом почала діяти адміністративна система, про яку ми докладніше розкажемо у наступному розділі цієї книги. Втім, умови життя у Боснії дещо відрізнялися від умов в інших частинах Балкан: перш за все там одразу після османської окупації сталося масове навернення до ісламу. Подальша ісламізація була поступовою. Боснійські міста і сусідні села перетворилися на центри ісламської культури. Шляхта — мусульманська за релігією, але слов'янська за етнічним походженням та мовою — панувала на селі. Прийняття мусульманства мало місце і серед селянства та міщан. За часів османського правління імміграція османських урядовців та військових у цей край була постійною. Хоча мусульмани кількісно не перевищували християнське населення, вони переважали у політичній, соціальній та економічній ланках влади.

Османська імперія досягла свого розквіту за часів правління Сулеймана Пишного (1520–1566 рр.), відомого і як “Законодавець”. Її територія обіймала великі простори Європи, Азії та Африки (див. карту 10). Суперництво європейських великих держав продовжувало сприяти османським інтересам. Хоча певні держави, такі як Угорщина, Польща і Венеція, постійно протидіяли османському просуванню, християнські держави не

Карта 10. Османська імперія у XVI та XVII ст.

були здатні організувати ефективний опір. Умови стали навіть сприятливішими для османської влади, коли король Франції Франциск I (1515–1547 рр.) спонукав Сулеймана атакувати свого габсбурзького супротивника – Карла V (1519–1556 рр.). Отже, католицька Франція стала однією з перших європейських союзниць Османської держави. Реформація у Німеччині так само спричинила розкол, який посприяв поширенню османської влади. Лютеранські князі не наважувалися об'єднатися і стати могутнім фронтом проти мусульманських військ, оскільки їх поразка зіграла б на руку папству і католикам.

За таких сприятливих умов Сулейман розпочав низку кампаній на Балканах. У 1521 році він захопив стратегічно важливе місто Белград. Однак найбільшою його перемогою був у 1526 році розгром війська угорського короля Лайоша II (1516–1526 рр.) у битві при Могачу, що було угорським еквівалентом Косова. Ця перемога спричинила важливі політичні зміни. У наступні роки внаслідок подальших битв більша частина угорських земель, включно із Трансильванію, перейшла під османський контроль. Решта угорських володінь (серед них і певна частина Хорватії та Славонії) згодом увійшли до складу Габсбурзької держави. Загибель Лайоша II на полі бою в Могачу призвела до внутрішнього розколу. Частина угорської шляхти проголосила королем Фердинанда, брата Карла V, і з того часу габсбурзькі королі правили угорськими землями, які не перебували під османським урядуванням. Зі свого боку, османська влада організувала свої угорські володіння в адміністративні райони, які називалися *пашаліками*. Натомість Трансильванія мала широку автономію й існувала майже як незалежна держава.

Життя Сулеймана не завершилося цілковитим тріумфом. Хоча було досягнуто великих перемог, османські армії не могли просуватися далі. У 1529 році під час першої облоги Відня їм не вдалося захопити це стратегічно важливе місто. Хоча згодом на півночі і на сході Балканського півострова під орудою інших султанів османи здійснили ще багато завоювань, їхнє просування на захід практично припинилося.

Опір османському правлінню

Попри те, що Османська імперія, загалом, контролювала весь Балканський регіон, на півострові і на його північних околицях з'являлися перші центри опору. Оскільки історія цього опору є надзвичайно заплутаною, зупинимося лише на

трьох моментах: на повстанні Скендербега в Албанії, подіях в Дунайських князівствах та на утворенні Чорногорії.

Один із головних заколотів проти османського правління розпочався в Албанії під час правління Мурада II (1421–1451 рр.). Повстання почалося під "проводом Георга Кастриоті, батько якого був османським васалом. Сина відправили до Константинополя як заручника, далі навернули його в іслам, давши ім'я Скендер. На османській службі він досяг військового рангу *бега* і був загалом відомий як Скендер-бег або Скандер-бег. Повернувшись до рідного краю як чиновник, він невдовзі організував там змову. Після переговорів з Венецією та Угорщиною про підтримку Скендербег у 1443 році підняв повстання. У березні 1444 року він зібрав шляхту і організував Албанську Лігу. Кожен із ватажків контролював свій регіон; Скендер-бег мав абсолютну владу тільки у деяких із них. Влада, яка з'явилася таким чином, не могла бути стабільною.

Як і на решті території Балкан, шляхта неохоче погоджувалася поступатися владою на користь одного з них; дехто співпрацював з османами. Скендер-бег, національний герой Албанії, помер у 1468 році, але рух опору, початий ним тривав і далі. Його центром були албанські гірські місцевості, а допомога надходила від італійських держав і папства. Однак у наступному столітті османське панування на цих теренах стало абсолютним.

Албанські землі відтоді були спустошені. Внаслідок важких внутрішніх умов життя тисячі албанців емігрували. Найважливішою сторінкою цієї еміграції стала поява великої кількості албанців у Неаполітанському королівстві, де вони створили цілі села і зберегли свою мову та звичаї. Ці італійські албанці відіграли провідну роль у майбутньому національному русі.

Османська імперія продовжувала зустрічати опір у румунських князівствах — Волощині та Молдавії. Хоча османський протекторат було вперше встановлено над Волощиною наприкінці XIV століття, а над Молдавією — наприкінці XV-го, ця влада доволі часто була сумнівною. Князівства опинилися не тільки перед османською загрозою, але й зіштовхнулися з амбіціями сусідніх Угорщини та Польщі. Головні румунські князі середньовіччя — Штефан Великий у Молдавії (1457–1504 рр.) і Міхай Хоробрий у Волощині (1593–1601 рр.) — опинилися у складній політичній ситуації. Невдовзі Штефан спромігся здобути контроль і над Волощиною і над Молдавією; Міхай же володів Волощиною, Молдавією і Трансильванією з 1660 року аж до своєї загибелі у 1601 році. Ці події на об'єднаних

румунських землях надихали прийдешніх національних письменників та політичних лідерів. Румунським князям теж важко було утримувати владу над місцевими боярами, які прагнули об'єднання з угорськими, габсбурзькими, польськими або османськими союзниками, щоб захищати власні інтереси. Як і будь-які їхні сучасники, бояри побоювалися концентрації надто великої влади в руках одного з князів.

Попри нестабільну ситуацію в цьому краї, Османська імперія не робила спроб включити Волощину, Молдавію або Трансильванію безпосередньо до складу імперії. Згадана трійця перетворилася на васальні другорядні князівства, очолені місцевими князями, які на папері мали обиратися місцевою шляхтою. Головна влада залишалася в руках цієї верстви, яка також контролювала місцевих селян, більшість яких у другій половині XVI століття стали кріпаками.

Османська присутність не всюди відчувалася однаково. Деякі регіони були настільки віддалені та бідні, що не вартували жодних зусиль для того, щоб керувати ними. Прикладом може бути історія Чорногорії. Цей край був частиною Сербії за часів Душана і аж до розпаду цієї держави. Під час османського завоювання багато людей подалося далі в гори, щоб утворити новий центр зі столицею Цетін'є. Це місто мало монастир, і в 1516 році єпископ перебрав владу в місті у свої руки. Хоча османські частини і дісталися цього краю і стягували податки, вони мали постійні проблеми зі збиранням грошей і контролюванням дій васалів, які мешкали в цьому дикому і негостинному районі.

Висновки

Правління Сулеймана Пишного було кульмінацією османської влади і величі. Основні структури його імперії, які ми детально розглянемо у наступному розділі, були також закладені ще в той час. Хоча цій державі вадилі серйозні внутрішні проблеми, її кордони в Європі трималися або розширювалися лише з деякими втратами. Конфлікти та чвари західних урядів грали на руку османам. І лише наприкінці XVII сторіччя ситуація змінилася. Європейська коаліція, в якій провідними членами були Росія та Габсбурзька монархія, спромоглася завдати кілька ударів османській навалі.

Тривалий період османського панування мав, як можна було очікувати, вирішальний вплив на подальший перебіг балканської історії і на розвиток балканського суспільства. За

винятком меншини, яка перебувала під владою Габсбургів, усі балканські народи на той час були суб'єктами османської влади. З православних християн тільки росіяни були повністю незалежними. Православні серби та румуни в Австрійській державі мали кілька обмежень, накладених на їхню діяльність. Протягом наступних сторіч балканські народи, які перебували під османською владою, мали систему управління, абсолютно відмінну від тієї, яка існувала у Західній Європі, але таку, що могла надавати їм якийсь місцеве самоврядування.

Найочевиднішим безпосереднім впливом османської окупації на політичне життя Балкан було знищення колишніх правителів, візантійських імператорів, балканських королів і більшості християнської феодальної шляхти. Тільки в таких районах як Боснія, де місцева верхівка прийняла іслам, або у віддалених провінціях Молдавії, Волощини і Трансильванії, члени колишнього правлячого класу зберегли свої привілеї та маєтки. Тут важливо наголосити, що хоча світське керівництво таким чином було усунуте, православна церква і її адміністративна ієрархія залишилися. У майбутньому владними структурами у балканських народів буде місцева громада, яка залишилася непорушною, і церковне керівництво. Далі, у першому розділі цієї книги, ми детально зупинимося на процесі їх інтеграції в систему османської влади.

ЧАСТИНА I

XVIII СТОЛІТТЯ

РОЗДІЛ I

БАЛКАНСЬКІ ХРИСТИЯНИ ПІД ВЛАДОЮ ОСМАНІВ

Оскільки балканські християни залишалися під владою Османів аж до кінця балканських воєн у 1913 році, нам важливо буде вивчити сутність і принципи даної урядової системи. Ми обговоримо ідеали та практики і християнських, і мусульманських владних інституцій, а також їх занепад у XVIII сторіччі. У цьому ж розділі проаналізуємо вплив великих європейських держав на розвиток балканських подій, справи у провінціях та в столиці Османів. Розглядалий період характеризувався все більшою внутрішньою дезінтеграцією і все частішим іноземним втручанням у внутрішні справи балканських держав. Водночас, місцеві осередки як християнської так і мусульманської влади значно посилили свою роль в політичній структурі імперії. Ці події складають політичне тло революційних змін наступного століття.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА

Османський уряд

Хоча до початку XVIII сторіччя відбулося багато змін, загалом структура Османської держави залишалася тією ж, що й в часі її розквіту за Сулеймана Пишнго. Відповідно, система влади в імперії значно відрізнялася від сучасних їй владних режимів у Європі. Підмурівком держави Османів була ідея Священної війни, яка мала своєю метою поширення та захист ісламу. Вважалось, що світ поділяється на дві частини: територію вірних, або *дарюльіслам*, та територію війни, або *дарюльгарб*. Прямим обов'язком державця було поширити іслам якомога далі.

Незважаючи на домінуючу роль релігійної війни, Османи не ставили собі за мету знищення території дарюльгарб чи людей, які там мешкають, їх метою було завоювання і керівництво регіоном на засадах сприяння ісламу. Якщо місто чи область не чинили опору, їх населення могло, якщо того

бажало, зберегти свою віру, а також значну частку автономії; якщо ж війську Османів чинили опір, тоді жителів знищували або перетворювали на рабів, а їхнє майно конфіскували як військовий трофей. Прийняття магометанства всіляко заохочувалося, проте майже ніколи не насаджувалося. Завойованим інших релігій дозволялося сповідувати їх у визначених місцях під керівництвом власної церковної влади. Втім, про жодну рівність не йшлося. Не-мусульмани платили вищі податки й щодо них існувала ціла система обмежень; загалом їх статус був значно нижчим.

Тобто, найперше, розшарування держави проходило суто за релігійним принципом. По-друге, існував поділ за соціальним станом та функцією особи в конкретній спільноті. Найвище в соціальній ієрархії перебували *аскери*, або “військові” – ті, хто обіймав керівні посади у збройних силах імперії, а також *улеми*, яким в імперії належали релігійна, освітня та адміністративна влада. До цього ж прошарку належали найвищі посадові особи християнської церкви, скажімо православні патріархи. Нижчим станом вважалися *реаї*, піддані або “захищена отара”, що складала більшу частину населення держави. Люди цієї групи були, як мусульманами, так і не-мусульманами, вони платили податки і виконували чіткі правила щодо способу життя й манери одягатися. Все суспільство, таким чином, було поділене на окремі стани, а перехід з одного стану в інший був надзвичайно утрудненим.

На вершині піраміди державної влади перебував султан – абсолютний правитель і божественний обранець. Оскільки, за теорією мусульманського права, Бог дав владу лише йому, султан виступав одноосібним її джерелом і міг вимагати безмежної покори від своїх підданих: він повністю розпоряджався їх життями і власністю. Він також був власником всіх державних земель і міг використовувати їх на свій розсуд. Звісно ж, на практиці його влада дещо обмежувалася: йому доводилося керувати через низку підлеглих посередників, які контролювали процес надходження інформації до двору, а також контакт султана з людськими масами. Більше того, верховний правитель не міг порушувати норми релігійних законів; носіями мусульманської громадської думки були *улеми*, які, відповідно, могли суттєво вплинути на дії султана. Певні обов’язки на нього накладала сама віра, адже населення вірило йому як наміснику Бога на землі. Він відповідав за добробут та безпеку в імперії, повинен був вести свій народ у правильному напрямі й виконувати великі завдання ісламської віри.

Одним із найголовніших обов'язків султана був нагляд за дотриманням релігійного та цивільного законодавства. Оскільки формально Османська імперія ґрунтувалася на засадах соціальної справедливості та порядку, закони та їх виконання мали надзвичайно велике значення. Використовувалися два головних зводи законів. Найважливішим був шариат, релігійний закон ісламу, що ґрунтувався на церковних священних текстах. Найпершим його джерелом був “Коран”, книга, в якій, як вірили, записано слово Боже. Вірні були переконані, що в “Корані” записано все, що необхідно людині для її життя і для керівництва іншими людьми. Закон шариату розповсюджувався лише на мусульман. На додачу до релігійного закону, який не міг охопити всі деталі політичного життя держави, султан мав право видавати власні закони, так звані *кануни*. На практиці, такі закони готувалися його урядовцями, а потім ним затверджувалися. Після того їх видавали у формі імперських декретів, званих *фірманами*. Кожен султан після приходу до влади повинен був наново ратифікувати всі закони, видані його попередником.

Отримавши абсолютну владу від Бога, султан правив за допомогою керівних класів, яким він делегував свої повноваження. На час найвищого злету Османської імперії головні пости цивільної адміністрації та ключові посади в армії обіймалися особами, які пройшли *куль* — систему рабського рекрутування. Абсолютний правитель повинен був оточити себе людьми, на яких він міг покластися з повною впевненістю. Виняткової ваги набувала лояльність військових. Ісламські правителі й раніше часто ставили на державні пости рабів, і султани Османської імперії не лише перейняли, а й значно розширили цю практику. Рабів добували різними способами. Верховному правителю належала п'ята частина всіх рабів, захоплених під час війни. Також рабів можна було купити. Проте найбільш примітним способом, що виник десь в кінці XIV століття, був так званий *девширм*, тобто “збирання”. Цей спосіб рекрутування був поширений до кінця XVII ст., хоча окремі випадки такого набору траплялися й у XVIII ст. Кожні 3–7 років, хоча умови час від часу й змінювалися, урядовці імперії влаштовували набір рекрутів у відданих під їх контроль районах. Від батьків вимагалось, щоби вони віддавали державі неодружених дітей чоловічої статі віком від 8 до 20 років. Рекрутування не стосувалося мусульманських сімей, оскільки їхні діти бути рабами не могли. Відбирали водночас за розумовими здібностями і за зовнішністю — далі

дітей групами відправляли до Константинополя. Там їх екзаменували і розподіляли. Найбільш обдарованих залишали в столиці, де вони проходили посилений вишкіл, щоби пізніше стати чільними урядовцями й вірними охоронцями султанського двору. Інших відсилали в турецькі родини Анатолії, де вони вивчали мову й прилучалися до мусульманської релігії. Звісно ж, і перших, і других наvertsали в ісламську віру. Більшість з відсланих до родин ставали пізніше солдатами яничарського корпусу *яничарами*, що на той час був найбільш ефективною військовою силою у світі. Саме завдяки цій армії відданих султану новонавернених Османська імперія здобула у XVII столітті стільки перемог.

Число хлопчиків, які рекрутувалися способом девширм, оцінюється по-різному: від 200 тис. осіб до багатьох раз по стільки за весь час побутування цієї практики. Так само суперечливими є дані про справедливість такого набору. Існують документи, що засвідчують бажання батьків викупити своїх дітей з рекрутства, але також відомі й спроби заплатити за те, щоби дітей рекрутували. Так мусульмани Боснії вимагали, аби їх прилучили до системи девширм, і навпаки, балканські письменники-націоналісти часто наголошують на жорстокості, з якою дітей забирали від їх сімей і примушували перейти у віру, що, на думку християн, вела лише до вічного прокляття. Варто пам'ятати, що на той час релігійне питання було центральним. Поза тим, хоча розлука з дітьми була без сумніву болючою для родин, а також позбавляла спільноти на Балканах їх найкращих спадкоємців, ці діти отримували можливість набути найдосконалішу в імперії освіту і піднятися на найвищі щаблі державної ієрархії Османів. Варто також зазначити, що статус раба зовсім не обов'язково означав утрату гідності. Бути рабом султана вважалося за честь, а також гарантувало високу соціальну позицію та матеріальний достаток.

Османську урядову систему очолював абсолютний монарх. Його першим заступником був великий візир, якому допомагала імперська рада, або *диван*. Цей орган займався всіма державними справами, проте найбільш важливою була його судова функція. В раду, окрім великого візира, входили найвищі посадові особи держави та чільні представники стану улемів. Диван був верхівкою розгалуженої сітки централізованої у Константинополі бюрократії, що поширювалася на всю імперію і займалася збором податків, обсяги яких викликали так багато нарікань та бунтів.

Оскільки найважливішою функції імперії було продовження Священної війни, головну роль в ній відігравали

збройні сили. Військову міць Османів формували два головних роди військ: яничари — піхота, набрана за системою девширм, та *сипаї* — кіннота, що формувалася окремо кожним регіоном. Яничари, про яких вже йшлося, були частиною рабовласницької системи і підкорялися напряду султану. Їм заборонялося одружуватися, й вони готові були виступити на війну в будь-який час. Якщо ж в імперії панував мир, яничари виконували поліцейські функції. У розпорядженні держави були також артилерійські та інші кінні частини. Особливо роль яничарів посилилася тоді, коли стало зрозуміло, що озброєний рушницею піхотинець є ефективнішим за кіннотника з шаблею чи списом.

Тим часом, найбільші перемоги Османів залежали від ролі сипаїв, які в мирний час посідали адміністративні пости в провінціях. Найперші османські правителі зіштовхнулися з проблемою оплати їхньої служби. Проте, оскільки султан був власником всієї землі в імперії, це питання вирішувалося наданням воякам кінних формувань окремих земельних наділів, більші з яких називалися *зиаметами*, а трохи менші — *тимарами*. Власники мали право у певних обсягах оподатковувати ці території на свою користь. Побори місцевого населення повинні були забезпечити воїна, його сім'ю та слуг, а також екіпірувати його для несення військової служби. Сипаї належали до військового класу, а тому їх сини не могли, як сини цивільних службовців, успадковувати надану землю. Син сипая теж ставав вояком, і якщо доводив свою придатність до військової служби — йому надавався тимар. Подібним чином могли скористати зі своєї вмілості й раби султана. Земельні гранти також присуджувалися в якості платні або пенсії цивільним посадовцям, окремим фаворитам султана чи впливовим людям імперії. Власником тимарів ставали тільки мусульмани, хоча в ранній історії Османів траплялися випадки надання наділів і християнам.

Після окупації певної території збройними силами Османів найперше проводився повний перепис її населення та ресурсів, з тим щоби накласти на регіон відповідні податки. Але навіть коли система тимарів досягла свого розквіту, сипаям дозволялося стягувати на свою користь лише невеликий податок, як правило, у формі натурального оброку або незначного обсягу підневільної праці. Завдяки жорсткому врегулюванню всіх податкових платежів та поборів, селянин в Османській імперії почувався краще, ніж під час правління попередніх феодальних режимів. Відповідно до політики,

відомої під назвою *істималет*, що означає “скористайся”, османські завойовники всіляко намагалися заручитися підтримкою селян проти їх попередніх власників. Більшість балканських селян стали часткою системи тимарів з обов’язковим збереженням всіх спадкових прав. Їх сини мали право на землю своїх батьків і працювали на ній; спеціального дозволу потребували тільки продаж або передача маєтку.

Сипай, як правило, проживав у селі, яке його забезпечувало, або у найближчому провінційному містечку. Тобто, він був прив’язаний до території, на якій виконував адміністративні обов’язки, серед яких найважливішими були підтримання порядку та захист жителів провінції. На нього також покладалася функція збору податків. Оскільки добробут сипая напряду залежав від урожайності відданих йому на забезпечення полів, він був особисто зацікавлений у продуктивності сільського господарства свого регіону. З іншого боку, ці клопоти обмежували його ефективність як військової одиниці: зрозуміло, що восени, під час збору урожаю, він намагався перебувати у своїй маєтності. Тому всі військові кампанії Османів відбувалися, як правило, з березня по вересень або жовтень. Сипаям також належала частка добутих під час війни трофеїв. Проте в період, який збираємося розглянути, османська армія жодних значних воєнних дій не вела, а тому й не могла вдосталь поживитися грабунком завойованих територій. На той час сутички відбувалися не в нових багатих землях, а, головним чином, у спустошених та малонаселених провінціях Балкан чи чорноморського прикордоння, де можна було захопити хіба випадково заблукалу корову.

Окрім цивільних посадовців та військових, до правлячої верхівки входили також представники духовництва — улеми. Вони опікувалися дотриманням законів, освітою та наглядали за мораллю й релігійним життям мусульманських общин. А оскільки релігія складала основу держави Османів, функції духовництва забезпечували цьому стану престиж і владу. На улемів покладалася відповідальність за дотримання населенням законів шариату та розвиток принципів ісламу через відповідні освітні та релігійні інституції. З середовища духовенства призначалися державні судді, або *кадії*. Суди охоплювали всі провінції імперії й стежили як за дотриманням шариату, так і за виконанням законів султана. Їх юрисдикція поширювалася на всіх мусульман, а також на християн у тих регіонах, в яких не було надано повноважень місцевій християнській церковній владі.

Окрім суддів кадіїв, важливу роль в Османській імперії виконували *муфтії*, які слугували своєрідними тлумачами законів шаріату та декретів султана, і до яких зверталися у всіх суперечках щодо значення того чи іншого закону. На чолі улемів стояв *сегюльіслам*, котрий призначався султаном, але, фактично, був не залежним від нього. Цей ієрарх мав право видавати так звані *фетви* — своєрідні відозви щодо відповідності тих чи інших дій уряду мусульманським принципам. У нього не було жодних засобів практичного втілення своїх рекомендацій, проте його судження сильно впливали на формування громадської думки в імперії. Сегюльіслам міг і часто визначав долю самого султана.

Моральне підґрунтя цієї системи було неодноразово описано, як османськими авторами, так і їх сучасниками поза імперією. Її метою та ідеалом було так зване “коло справедливості”, вміщене у восьми принципах, що їх наводимо нижче, останній з яких відсилає назад до першого:

1. Немає королівської влади без військової сили.
2. Військо безсиле, якщо країна бідна.
3. *Рєаї* (трудоий люд) забезпечують країні багатство.
4. Султан забезпечує *рєаям* справедливе правління.
5. Справедливість потребує гармонії світу.
6. Світ — це сад, стінами якого є держава.
7. Опорою держави є релігійний закон.
8. Дотримання релігійного закону немислиме без королівської влади¹.

В цій теоретичній побудові особливо наголошувалася важливість принципу справедливості:

“В теорії цієї держави справедливість означала захист підданих від зловживань представників влади, а надто — від неправомірного оподаткування. Одним із найбільш відповідальних обов’язків суверена було забезпечення такого захисту. Фундаментальна ціль політики полягала у вивищенні та посиленні влади й авторитету суверена, оскільки королівська влада вважалася наріжним каменем всієї соціальної структури”².

Як бачимо, в Османській державі фіксованими були не лише політичний та релігійний стани, але й соціальний статус.

¹ Itzkowitz N. *Ottoman Empire and Islamic Tradition*. — N.Y.: Knopf, 1972, p. 88.

² Inalcik H. *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600*, trans. Itzkowitz N., Imber C. — N.Y.: Praeger, 1973, p. 66.

Теорія держави Османів нагадувала подібні теорії у середньовічній Європі, де суспільство вважалося поділеним на окремі прошарки, кожен з яких виконував функцію, належну йому відповідно до божественного помислу³. Зміна соціального статусу, як і зміна професії не схвалювалися, оскільки загрожувала порушити баланс, установлений Господом. Як бачимо, в Османській державі найвищим класом, так званими аскерами, були “люди меча” – султан зі своєю бюрократією і армією, та “люди пера” – релігійні лідери і учені. Нижче перебували реаї, які поділялися на дві загальні категорії: спершу торгівці та ремісники, а далі – селяни. Соціальну структуру перетинали релігійні силові лінії, оскільки християни в жодному з прошарків не користувалися рівними правами з мусульманами.

Таким чином, ідеалом цієї держави була справедливість та збалансованість: кожному належало окреме місце, визначене Божою волею. Добрим християнином чи мусульманином вважався той, хто виконував призначену йому роль. Простолюдину не слід було мріяти стати генералом. Такі соціальні обмеження пропагувалися вченнями обох церков. Тому суспільство було статичним, не знало еволюції чи прогресу, не спрямовувалося на якесь “покращення” соціального чи індивідуального статусу. З цієї точки зору, ситуація в імперії Османів нічим не відрізнялася від стану справ у країнах Заходу. Адже ідея прогресу народилася в Європі щойно у XVIII столітті, а еволюційна теорія – у XIX-ому.

І в Османській імперії, і в країнах Європи наголошувалося на важливості релігії та її політичній ролі. Проте, коли османська теократична система досягла свого розквіту, в Європі розпочався період Реформації, Контрреформації та релігійних воєн. Звісно ж, як на той час, у порівнянні з крайнощами, котрих допускалися як католики, так і протестанти, Османська держава виглядала більш ніж толерантною. Ми вже підкреслювали, що перехід у мусульманство не нав’язувався – винятком з цього правила були тільки окремі специфічні групи. Чогось подібного до інквізиції не існувало взагалі. Як нам ще доведеться переконатися, упродовж багатьох років панування Османів християнські та мусульманські общини жили поруч у відносному мирі та взаєморозумінні, хоча й також у доволі сильній взаємній ізоляції.

³ Див. схему в кн.: Karpat K. *An Inquiry into Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: From Social Estates to Classes, from Milletts to Nations*, Research Monograph. – No. 39 (Princeton, N.J.: Princeton University, Center of International Studies, 1973), p. 22.

Крах системи

У попередній частині розділу ми описали, як Османська владна система повинна була б працювати. Проте жодна політична організація ніколи не досягає намічених цілей; звісно ж, і Османська держава навіть у часи свого найвищого розквіту ніколи так й не наблизилася до високих ідеалів, означених її прихильниками та теоретиками. Її ускладнена, просякнута взаємозв'язками система була вкрай нетривкою. На початок XVIII століття імперія дійшла повного занепаду, основні елементи політичного порядку або значно видозмінилися, або ж повністю припинили своє існування. Успіхи імперії ґрунтувалися на силі й мудрості її правителя, а також на перемогах її військової потуги. В обох випадках після правління Сулеймана ми нашттовхуємося лише на розчарування і катастрофи.

Як бачимо, функціонування уряду Османів багато в чому визначалося здібностями султана, на якого покладалося виконання просто надлюдських обов'язків. Він не лише очолював уряд і релігійні інституції, але й був головнокомандуючим і керував арміями у битвах. Перші десять султанів були людьми непересічних якостей; після цього розпочався повільний занепад. Найбільшою проблемою була невизначеність у питанні призначення спадкоємця. Оскільки існувало переконання, що остаточний вибір все одно належить Богові, то султаном міг стати будь-який дорослий і при доброму розумі чоловік з королівської родини. Відсутність чітких правил вибору виливалося у смертельну боротьбу між принцями-претендентами. Переможцем, як правило, ставав той, у кого було більше удачі, військової потуги, та хто краще вмів плести двірцеві інтриги. Жорстке суперництво між братами та іншими претендентами на трон виродилося у традицію, згідно якої переможець після проголошення його султаном, аби захистити себе, винищував усіх потенційно небезпечних родичів. Наприклад, Мегмед III (роки правління 1595–1603) убив усіх своїх 19 братів й більш як 20 сестер⁴. Були внесені корективи й у систему виховання принців. На початках правління Османів сини султана у віці 12 років виїжджали в провінції імперії, аби навчитися адмініструванню. Звісно, там вони

⁴ Shaw S. J., Shaw E.K. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. In 2 vol. – Cambridge: CUP, 1976, 1977. – Vol. I, p. 184.

могли організувати політичні та військові центри, які б підтримували їх інтереси в майбутньому. Щоби запобігти цьому, молодих принців почали селити у спеціальні кімнати гарему, звані *кафеси* (кліті). Ці молоді люди, повністю відірвані від життя своєї країни й занурені у світ двірцевих інтриг, жінок та євнухів, ніколи не були певні у своїй майбутній долі. Атмосфера страху й брак вмінь практичного врядування спричинилися до появи слабких та навіть розумово неповноздатних правителів. Сулейман II (правив з 1687 по 1691) у відповідь на звістку про його обрання султаном сказав людям, що прийшли забрати його з кімнати в гаремі, таке: “Якщо ви тут, щоб мене вбити, то так і скажіть. Дайте мені помолитися і виконуйте, що вам наказано. Від самого дитинства от уже 40 років я перебуваю в ув’язненні. Краще померти одразу, ніж помирати потроху щодня, коли кожен твій подих наповнений страхом”⁵. І, хоча після правління Сулеймана встановилася практика призначати наступником найстаршого сина, але вона так ніколи й не була затверджена законодавчо.

Якщо султан не міг керувати самостійно, влада переходила до тих, хто стояли найближче до його трону: членів королівської родини та міністрів. Надзвичайно важливою особою ставала мати султана, звана *валіде султан*, також зростала роль інших жінок у палаці, євнухів та деяких двірцевих слуг. На щастя для імперії у другій половині XVII століття урядом один по одному керували чотири дуже здібних великих візирі з албанського роду Кьопрюлю. Ставши при владі у 1656 році, у віці сімдесяти, перший з них Мегмед Кьопрюлю намагався покласти край небаченій корупції та повернути владній системі порядок часів Мегмеда Завойовника. Його син Фазиль Агмет, котрий став візиром у 1661 році, продовжив починання батька. Досягнення цього здібного вельможі уможливили тогочасні великі військові перемоги імперії.

Проте діяльність Кьопрюлю була винятком. До кінця XVII століття класична система управління держави Османів була майже повністю зруйнована. Процедура рекрутування, яка бодай теоретично передбачала добір відповідно до вишколу та заслуг, перестала існувати. Урядові та військові пости посідали вже не віддані султану новонавернені, але ті мусульмани й, рідше, християни, яким вдалося придбати посаду за гроші, і які використовували цю можливість для отримання особистого

⁵ Inalcik. *Ottoman Empire*, p. 60.

прибутку. Параліч центральної влади поширився на всю бюрократію. Типовою і найбільш небезпечною ознакою занепаду імперії була втрата дисципліни армією, слабка боєздатність якої ставала все більш видимою.

Хоча питання економічного життя імперії буде загалом розглянуте в окремій частині розділу, важливо уже зараз зазначити, що однією з основних причин занепаду держави османів стало пришвидшене збідніння значної частини населення. Інфляція почала наростати з кінця XVI і тривала упродовж всього XVII століття. Стрімкий стрибок цін та витрат на утримання державного апарату і збройних сил імперії змусив уряд збільшити рівень оподаткування і застосувати нові методи збору податків. Економіка також страждала від зміни головних торговельних шляхів до Азії: вони проходили тепер через Атлантику, де господарями становища були англійці та голандці. Відносна бідність імперії знижувала боєздатність її армії.

Як нам вже відомо, головні завоювання Османів уможлилювалися ефективністю їх кінноти — сипаїв, які отримували прибутки з наданих їм у користування маєтків, а також з воєнної здобичі. Відповідно, питання про грошові виплати воякам ніколи не поставало. На жаль, цей рід військ незабаром став неефективним у сутичці з вишколеною, озброєною рушницями піхотою. Головною ударною силою османської армії стали краще екіпіровані яничари. Проте їм доводилося платити, і їхня зброя вартувала теж не дешево. Підвищення витрат припало на час, коли імперія вже не знала швидкого приросту територій, а тому джерел воєнної здобичі майже не було; тим часом ціни продовжували постійно зростати.

Економічні проблеми, з якими зіткнувся центральний уряд, одразу ж позначилися й на житті провінцій. Оскільки державна скарбниця потребувала все більше коштів, їй було перепідпорядковано окремі маєтки для прямого збору податків на користь центральної влади. Земельні наділи також передавали придворним як подарунок або винагороду за їх послуги. Як побачимо пізніше, окремі землі, фактично, ставали приватною власністю тих, кому насправді були тільки надані в користування. Оскільки імперія припинила розширювати свої кордони, число наданих маєтків скоротилося й кількість готових до бойових дій сипаїв зменшилася. Зміна умов заторкнула також і сільське населення провінцій. Нові власники землі вводили жорсткі порядки, а тому на окраїнах імперії почастішали бунти. Звісно, “коло справедливості” продовжувало існувати. У XVII столітті уряд розквартирував яничарів по провінціях,

щоби було легше контролювати ситуацію і, водночас, щоби усунути цей не надто контрольований елемент зі столиці. Прибувши в провінції, яничари тільки погіршили ситуацію. Вони часто об'єднувались з місцевою адміністрацією, збирачами податків, багатими торговцями та землевласниками проти інтересів селян, котрі обробляли землю і були основним джерелом податкових надходжень імперії.

Хоча яничари й були розквартировані на окраїнах імперії, їхня центральна управа містилася в Константинополі. Незабаром ця структура набула неабиякої політичної сили і могла серйозно впливати на долю візирів та навіть і султанів. Яничари, які колись були елітною, відібраною за здібностями й добре вишколеною військовою силою імперії, у XVIII столітті стали чимось зовсім іншим. Після занепаду системи рекрутування сюди потрапляли вже не новонавернені, а ті, хто були мусульманами від народження. Їм дозволили одружуватися і протегувати до яничарського корпусу своїх синів. Сімейні й маєтні солдати стали вкрай ненадійними, особливо, якщо йшлося про війни далеко від дому, які не часто закінчувалися перемогою. З іншого боку, через свою фінансову слабкість уряд часто боргував їм платню. В такій ситуації яничари, використовуючи надані їм нові можливості, прилучалися до ведення торгівлі та ремісництва. Незабаром вони вже були вагомим елементом системи ремісничих цехів. Їх новий статус та фінансова незалежність спричинили значне послаблення дисциплінованості у цих військових частинах. До кінця XVII століття яничари перетворилися на привілейований прошарок суспільства і відігравали важливу роль у політичному житті держави. Їхня військова потужність стала сумнівною. Існують дані, що з 400.000 розквартированих в імперії яничар, лише 20.000 могли на випадок війни стати до бою⁶. Свідченням крайнього ослаблення соціальної структури імперії є і той факт, наскільки легко могли люди воєнного стану переходити в прошарок комерсантів.

БАЛКАНСЬКІ ХРИСТΙΑНИ

Таким чином, християни на Балканах жили в державі, яка швидко руйнувалася, починаючи зі свого центру. Аналізуючи непривабливу історію Османської держави XVIII століття,

⁶ Sugar P.F. *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804*, vol. V // *A History of East Central Europe* (Ed. of Sugar P.F., Treadgold D.W.). — Seattle: University of Washington Press, 1977, p. 193.

мимоволі наштовхуєшся на запитання: чому ж така нетривка система продовжувала існувати, а не колапсувала під тиском інтересів мусульман та християн, що населяли імперію? Відповідь, вочевидь, слід шукати в гнучкості османської адміністративної структури і її здатності особливим чином ізолювати своїх потенційних опонентів. Священна *Порта*, як у той час іменували центральний імперський уряд, з жодним громадянином держави не зносилася напряму. Зв'язок з населенням відбувався через низку посередників, кожного з яких окремо контролювали, а якщо потрібно – могли звинуватити у невдачах і промахах вищої влади. У той спосіб центральний уряд аж ніяк не цікавився життям і повсякденними потребами своїх християнських підданих. На вищому рівні сільське християнське населення контролювалося православною церковною владою за допомогою системи *мілетів*, а на нижчому – через виборні органи місцевого самоврядування. Обидві структури були важливим елементом життя балканських християн.

Православний мілет

Балканські селяни хоча й відчували на собі владу центральної та регіональної адміністрації Османів, проте найперше були підпорядковані офіційним посадовцям власного віросповідання, у тому числі й церковному кліру. Коли упродовж періоду значних завоювань мусульманські армії перебирали контроль над новими територіями, місцева цивільна адміністрація або утікала, або гинула, або ж чинила опір османській владі й тому вимагала заміни. А що церковні ієрархи, як правило, залишалися на своїх місцях, то покласти на керівників церковних громад ще й адміністративні функції дуже швидко стало традицією. Завойовники перебували у привілейованій позиції, проте бажали співпрацювати з прихильниками монотеїчної віри, котрі б визнавали їхню зверхність. Особливою їх повагою користувалися християни та євреї, котрі були “людьми книги”, тобто мали розвинуту писемну традицію. Вірні цих релігій формувалися в общини, які носили назву мілетів. До XVIII століття вже існували вірменський григоріанський, католицький та єврейський мілети, проте всі вони були меншими за православний. Відповідно, існував також мусульманський мілет.

Найважливіші зміни для православних відбулися у 1454 році, одразу ж по захопленню Османами Константинополя.

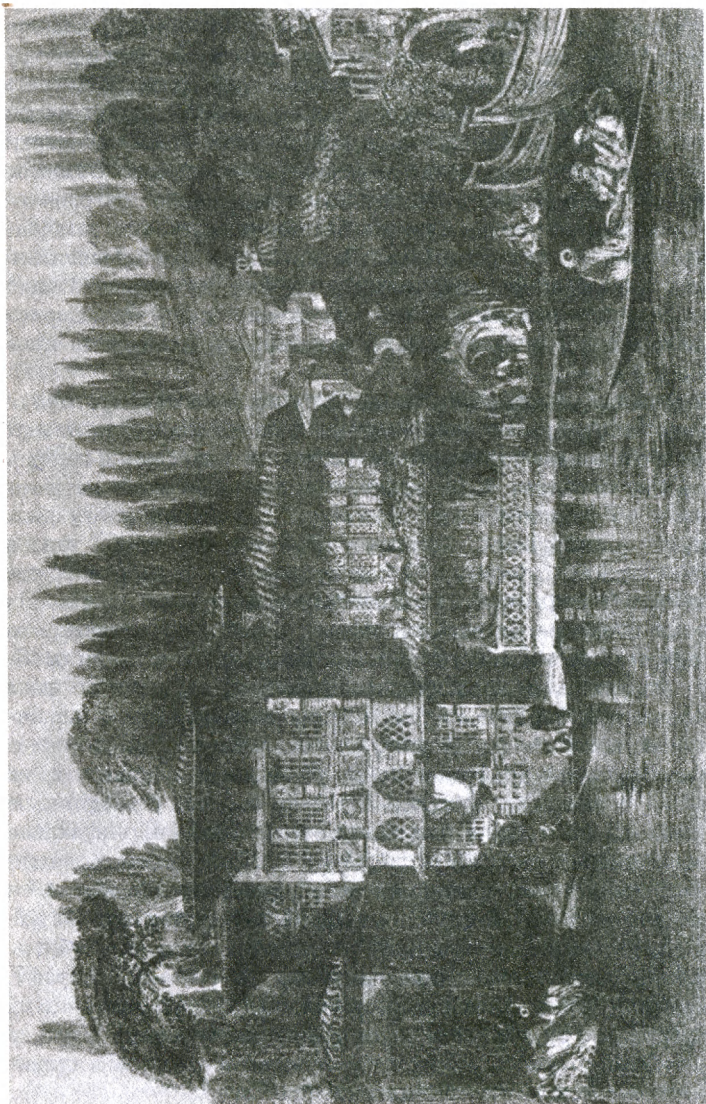
Після падіння головного міста імперії Мегмед Завойовник почав вважати себе спадкоємцем правителів Візантії і першим повелителем світу. Він мав особисті зацікавлення у грецькій теологічній думці та релігійній доктрині й ставився з величезною повагою до цивілізації, яку підкорив. Задля спокою християнського населення султану був потрібен такий ієрарх православної церкви, з яким він би міг легко співпрацювати. Тогочасне православ'я роздирали численні суперечки: найчастіше увага зосереджувалася довкола питання необхідності об'єднання з церквою у Римі. Мегмед призначив патріархом знаного вченого Георга Сколаріоса, котрий у монастирі прийняв ім'я Генадіос. Однією з переваг цього кандидата було жорстке неприйняття ідеї об'єднання церков. У 1454 султан офіційно визнав повноваження нового патріарха; удвоє вони могли контролювати всю церковну організацію православ'я.

Як голова православного мілету патріарх у Константинополі мав численні й нелегкі обов'язки. У Візантійській імперії найбільшу роль у церковному житті відігравав імператор: його, як і султана, вважали намісником Бога на землі і відповідальним перед Всевишнім за добробут підлеглих. В часи правління імператора релігійні питання вирішували патріарх і Святий синод; патріарх вважався другою після імператора офіційною особою в державі. Якщо ж виникали суперечки довкола тієї чи іншої догми, імператор скликав на раду представників п'яти патріархатів — константинопольського, антиохійського, ерусалимського, олександрійського та, доки ще не сталося розколу, римського — і сам часто головував на цій раді. Після того як завойовники усунули імператора та його адміністрацію, більшість їх колишніх обов'язків перейшло під юрисдикцію церкви. Хоча формально всі четверо східних патріархів вважалися рівноправними, проте патріарх константинопольський завжди промовляв від імені всіх православних і користувався набагато більшим авторитетом. Фактично, до XVIII століття інші патріархати стали залежними від нього. Існували ще дві автокефалії: болгарська в Охриді, та сербська у місті Печ. Проте вони не лише не могли дорівнятися потужності патріархату в Константинополі, але й настільки ослабли до середини століття, що константинопольська ієрархія отримала змогу їх анулювати. Тепер влада патріарха простяглася на весь Балканський півострів включно з Егейськими та Іонічними островами. Константинополь став релігійним центром всього православного населення Балкан.

Хоча султан і погодився, щоби православною церквою й надалі керував патріарх та Святий синод, що складався з митрополитів, проте залишив собі право надзвичайно сильного контролю за станом справ у церковній організації. На папері патріарха обирав синод, але практично його кандидатуру затверджував султан. Втім, навіть маючи право диктувати свою волю, султани рідко втручалися в процес виборів, якщо тільки цього не вимагали інтереси держави. Зі свого боку, патріархи рідко виступали в опозиції до офіційної політики Османів. Інші церковні ієрархи високого рангу призначалися патріархом або синодом, проте від султана залежало остаточне затвердження їхніх посад. Патріархат контролював усі православні церкви імперії та розпоряджався їх майном. Духовенство мало власні судові інституції і не сплачувало податків. Церква існувала коштом добровільних пожертвувань, дотацій та прибутків з її майна.

Тимчасові обов'язки та влада патріарха до XVIII століття непомірно зросли. Він був *мілет баші* (голова мілету) та *етнарх* (цивільний правитель) всього православного населення імперії. Як висока посадова особа урядової системи Османів патріарх належав до бюрократичної аристократії (аскерів) рангу двох бунчуків (османський губернатор або генерал мали три, а султан – шість бунчуків). Перед правителем імперії патріарх відповідав за лояльність та належну поведінку своєї пастви. На нього ж покладалися деякі обов'язки щодо збору податків та підтримання громадського порядку. Його судові функції особливо важили для християнського населення: церква мала повноваження вирішувати доволі широке коло питань включно з питаннями сім'ї та шлюбу, а також комерції, якщо справа стосувалася лише християн. Хоча кримінальні справи, такі як убивство чи крадіжка, формально перебували під юрисдикцією мусульманської судової влади, проте й вони вирішувалися православними судовими установами, особливо якщо у злочин не був вплутаний мусульманин. Судочинство відбувалося відповідно до норм канонічного права, візантійського статутного права, місцевих традицій та окремих церковних актів. Церковна влада могла присудити до ув'язнення, штрафу, вигнання, а також до заборони причащатися чи до відлучення від церкви. Християнське населення, як правило, шукало захисту саме у православних судах, оскільки тут до всіх ставилися однаково, а церковна присяга мала вагу.

Інтегруючи православні інституції у свою систему влади, османський уряд отримував у своє розпорядження цілісну

Будинок православного священика на Босфорі

адміністративну мережу. Землі, на які поширювалося православне церковне право, були розділені на діоцезії та субдіоцезії в залежності від кількості вірних, які їх населяли. На всіх балканських землях діяла чітка ієрархія, що пов'язувала найвіддаленішого провінційного священика з самим патріархом. Окрім того, церква та її клір звикли співпрацювати з цивільною владою, а не протидіяти їй.

Оскільки патріархат був достатньою мірою інтегрованим у османську державну структуру, на ньому неминуче повинні були позначитися всі ті процеси ослаблення та занепаду, які підточували адміністративні інституції імперії. Криза найперше заторкнула владну верхівку, не оминувши й оточення православного патріарха. Як і в решті імперії, цей найвищий пост тепер доставався тому, хто міг за нього більше заплатити. У кінці XVII століття успіх виборів оцінювався у 20.000 піастрів, що становить 3.000 золотих фунтів, й ця сума продовжувала зростати до 5.600 фунтів у 1727 році, а потім поступово почала зменшуватися. Тому державі було вигідно, щоби таке прибуткове місце постійно змінювало свого власника. З 1595 по 1695 роки посада патріарха передавалася з рук в руки 61 раз, хоча патріархів за той період налічуємо лише 31, оскільки претенденти займали це місце по кілька разів кожен. Ситуація поступово покращувалася. У XVIII столітті бачимо вже тільки 31 призначення і 23 успішних кандидати⁷.

Купівля посади патріарха кожним новим кандидатом аж до 1763 року компенсувалася з церковного бюджету. Через такі непомірні витрати, а також через сильну корупцію всередині церкви, борги самого патріархату на 1820 рік становили 1,5 млн. турецьких піастрів. Подібні заборгованості були й у інших православних інституцій. Компенсувати ці витрати доводилося коштом вірних або з прибутків від церковного майна. На землях, які належали церкві, вводилися жорсткіші повинності для селян. В Молдавії та Валахії відповідні суми на підтримання центрального церковного апарату стягувалися з місцевих монастирів.

Незважаючи на тісну співпрацю з центральною владою імперії та внутрішню корумпованість, православна церква в житті місцевого християнського населення відіграла неабияку роль. Церква допомогла дотримати ідеологічної єдності всередині християнської спільноти аж до часу пробудження

⁷ Runciman S. *The Great Church in Captivity*. — Cambridge: CUP, 1968, p. 201–203.

національних рухів. Звісно ж, всіляко плекалося відчуття християнської виключності, неподібності на решту населення імперії. Перемоги мусульман церква пояснювала гріхами християнського народу, що стягнув на себе кару Божу. Проте панування невірних проголошувалося недовговічним: незабаром надійде час, коли християнська віра знову тріумфуватиме. І хоча християнин в імперії Османів почував себе громадянином другого сорту, православні ієрархи навчали його вважати себе вищим через власні моральні якості. У своєму особистому повсякденному житті балканський селянин був оточений символами християнства, хрестами й іконами, а не знаками мусульманського панування.

Завдяки контролю церкви над цивільним життям населення, зокрема над шлюбом, вірогідності змішування вір та національностей майже не існувало. Всі релігійні інституції забороняли мішані шлюби. Звісно ж, дівчата балканських націй потрапляли до мусульманських гаремів, проте тоді їх національна та релігійна приналежність затрачалася і вони ставали частиною мусульманського суспільства. Прийняття християнства мусульманином було мало ймовірним, оскільки такий вчинок карався смертю. Загалом, і християнська, і мусульманська влада намагалися зберегти наявний релігійний статус.

Одним із завдань патріарха була оборона ортодоксальної віри проти ересей інших сект. Упродовж османського домінування головним опонентом залишалася католицька церква. Католицизм був також найпершим ворогом — організатором хрестових походів і втіленням нетерпимості до інших віровчень. Православним ієрархам було набагато легше знайти спільну мову з османською адміністрацією, ніж з будь-якою католицькою владою. В цьому інтереси патріарха повністю співпадали з поглядами офіційної порти, чиїми головними ворогами були католицький королівський дім Габсбургів та Венеція. З іншого боку, союзником Османів була католицька Франція, але ця країна інструментом поширення католицької віри на Балканах не стала. У XVIII столітті верхівка православного духовенства цілком чітко розуміла, що становище їх вірних на підкатолицьких територіях, скажімо у Трансильванії, набагато гірше, ніж під владою Османської Порти.

Проте залишалася одна вагома проблема щодо якої інтереси православ'я та Османів будуть змінюватися упродовж всього XVIII століття. За цей час Росія, єдина у світі значна православна держава, перетворилася для Османської імперії у

серйозну зовнішню загрозу. Патріарх та більшість православного населення Балкан сподівалися на допомогу саме від цієї держави. Численні православні посольства з підкорених Османами земель шукали в Росії головним чином фінансової, але інколи й військової допомоги. Втім, слід наголосити, що російський уряд ніколи не мав серйозного впливу на православних ієрархів поза межами своєї держави. Церква, як і всі її вірні, чекали майже безмежної допомоги від північного сусіда, проте про жодні наміри змінити підданство не йшлося. Протягом XVIII століття православна церква імперії зазнавала лише одного серйозного національного впливу, але його джерелом була найсильніша християнська община всередині самої країни.

Грецький вплив: фанаріоти

Можна було б сподіватися, що упродовж панування Османів окремі християнські національні групи перебуватимуть у дещо кращих умовах, ніж інші православні громадяни імперії. На початок XVIII століття грецька община здобула в імперії привілейований статус не лише у порівнянні з іншими християнськими народностями, але й з більшістю мусульманського населення. Втім, значна частина греків жила подібно до їхніх балканських сусідів, про що йтиметься у наступній частині розділу. Проте невеликій меншості з їх числа вдалося вирватися поза тісні рамки патріархального сільського світу й здобути собі багатство та владу чи то шляхом вдалої торгівлі, чи завдяки тісній співпраці з османською адміністрацією.

У порівнянні з іншими балканськими народностями кидається у вічі розпорошеність грецького населення. В античні часи колонії греків утворилися на берегах Чорного та Середземного морів і в Малій Азії. Після османського завоювання грецька еміграція головним чином спрямувалася до берегів Італії, де у королівстві Двох Сицилій та побіля Венеції розрослися великі грецькі колонії. У майбутньому більшої ваги набув саме венеційський еміграційний центр. З дальшим розширенням європейської торгівлі та активній участі у ній етнічних греків, їх колонії, важливість яких пізніше вкрай зросла, утворилися і в найбільших європейських містах: Лондоні, Відні, Марселі, а ще далі — в Одесі. Як і на батьківщині, грецькі общини гуртувалися довкола православної церкви, що допомогло їм зберегти свою мову і відчуття релігійної та національної ідентичності. Ці емігранти не були селянами. Як правило, вони займалися

роздрібною або гуртовою торгівлею і перебували на різних майнових рівнях: декому з них пощастило, а інші ледве зводили кінці з кінцями. Разом вони склали міцну національно свідому спільноту, представники якої мали можливість здобувати освіту і світогляд яких був набагато ширшим за масштаб поглядів жителя пересічного балканського села.

Грецькі мешканці Османської імперії також користали зі свого успіху в комерційних справах. На Балканському півострові греки склали значну частину населення у містах, особливо у тих, які знаходилися на перетині важливих торгових шляхів. Завдяки неабияким зовнішнім зв'язкам, економічним перевагам та постійному піклуванню про поширення освіченості, греки незабаром перетворилися на найуспішнішу та найбагатшу національну спільноту на Балканах.

Проте найбільш привілейованою групою християнського населення імперії були, все ж, не купці й навіть не високі православні ієрархи, а члени окремого олігархічного утворення, звані фанаріотами. Центром цього впливового угруповання був Константинополь. Фанаріоти завдячують своєю назвою району Фанар (тобто району константинопольського маяка) – саме там проживала більшість християнського населення османської столиці й була розташована резиденція православного патріарха. Головним чином, групу склали етнічні греки, проте траплялися серед них і нащадки еленізованих італійських, румунських та албанських родин. Вплив фанаріотів засновувався, перш за все, на їх неабиякому багатстві, набутому завдяки високим постам, які члени групи посідали в османській адміністрації, та фінансовим вигодам, які можна було завдяки цим постам отримати. Тобто вони повністю користали з корумпованості державних установ. Від середини XVII сторіччя їхнє становище через винятково вдале поєднання багатства та політичного впливу стало унікальним.

З падінням престижу і військової потуги імперії та зі скороченням її кордонів, Порта зрозуміла, що тепер їй доведеться зіткнутися з європейськими державами на їх власних умовах, а що пересилити їх на полі бою можливості вже не було, то варто бодай намагатися суперничати засобами переговорів та дипломатії. Тим часом, турецьким вельможам не надто давалося вивчення іноземних мов і вони ставали залежні від численних перекладачів та посередників. Греки, як найбільш освічена та найближча до європейських держав етнічна група, на цю роль підходили щонайкраще, а тому саме вони найчастіше посідали пости *драгоманів* на всіх державних

рівнях. “Драгоман” означає “перекладач”, проте це ще й агент, тлумач і посередник, функції якого виходять далеко поза просте знання мов. Завдяки своїй вдатності до цієї роботи, греки змогли контролювати найважливіші пости адміністрації Османів: верховний драгоман був чимось на зразок постійного референта із зовнішніх справ, драгоман військового флоту посередничав між верховним адміралом та адміністраціями грецьких островів, також етнічні греки посідали пости губернаторів румунських князівств Валахії та Молдавії. Роль, яку відіграли ці люди на керівних посадах імперії, буде в центрі нашої уваги дещо нижче, а в цій частині розділу зупинимося на стосунках фанаріотів з османським урядом та патріархатом.

Ми вже наголошували на важливості балканського християнського елементу в османській адміністрації. Проте до початку XVIII століття вищі пости бюрократичної системи належали майже виключно новонаверненим. На противагу цьому, чиновники-фанаріоти залишалися християнами і підтримували активні стосунки з патріархатом. Першим фанаріотом, який спромігся заступити на високий пост, був Панагіотіс Нікоусіос, котрого Агмет Кьюпрюлю у 1669 році призначив верховним драгоманом. Ця посада супроводжувалася значними привілеями, скажімо, правом займатися вирощуванням хліба та з’являтися на людях з кінним супроводом, що раніше дозволялося лише чиновникам-мусульманам. Тим часом, найбільш відомим державним діячем із середовища фанаріотів був Александрос Маврокордатос, який посідав пост верховного драгомана з 1673 по 1709 рік. Як багато інших греків того часу, він закінчив університет в Італії, в місті Падуя. Далі став лікарем. Його кар’єрне просування було доволі швидким: на пост верховного драгомана Маврокордатос заступив, коли йому було щось трохи більше тридцяти. Він очолив дипломатичні зусилля Порти, які призвели до підписання договору при Карловцях (*Sremski Karlovci*), а його син Іоаніс відіграв ту ж роль в переговорах по договору при Пасаровіці (*Pozharevac*). В ролі перекладачів та посередників фанаріоти, звісно ж, мали доступ до державних таємниць Османської імперії, а з іншого боку — підтримували зв’язки з іноземними урядами.

У той же час фанаріоти докладно займалися справами християнського патріархату. Завдяки своїй фінансовій могутності, вони були здатні контролювати більшість церковних інституцій, адже постійна потреба у грошах спонукала діячів церкви шукати багатих кредиторів. Значна заборгованість патріархату була спричинена винятковою корумпованістю імперської системи

влади, необхідністю купувати пости та витримувати всілякі інші побори. Скажімо, у XVIII сторіччі посада патріарха коштувала дуже дорого; і хоча одразу кілька осіб мали потрібні суми, вони додатково зверталися за позичками до фанаріотів, котрі давали в борг під 10%. Інвестувавши в успішного кандидата, кредитор міг, до певної міри, контролювати його. З іншого боку, фанаріоти поширювали свій вплив, скуповуючи ті місця в синоді, котрі призначалися для осіб з-поза церковної ієрархії, а також проводячи на вакантні пости в адміністрації патріархату потрібних їм кандидатів.

Період контролю фанаріотів над справами церкви збігався у часі з переходом верхівки православ'я від універсалістських до національних грецьких позицій. Верховні православні ієрархи завжди розмовляли грецькою мовою, проте вона не була офіційною мовою всіх православних церков на Балканах. Слов'янські церкви, Печський патріархат та Охридський архієпископат, церковні інституції в Румунії спочатку користувалися церковнослов'янською. До того ж, вважалося, що центральна православна влада у Константинополі представляє інтереси всіх християн, а не лише греків. Проте у XVIII сторіччі установки значним чином змінилися. Найбільш радикальними заходами всередині церкви була ліквідація самостійності інституцій в Печі та Охриді, відповідно, у 1766 та 1767 роках. Обидві структури, які об'єднували слов'янське населення, передали під управління призначеного патріархом екзарха. Такий хід найбільше загрожував культурній тотожності болгар. Тепер їхні церковні та освітні інституції підпадали під грецький вплив. Серби зберігали альтернативний релігійний центр у Сремських Карловцях (*Sremski Karlovci*) на території імперії Габсбургів.

Грецька ієрархія також контролювала Молдавію і Валахію. На цих територіях греки-фанаріоти заправляли всім політичним життям. На Балканах незалежною залишалася лише церква Чорногорії під керівництвом суверенного єпископа. До кінця XVIII сторіччя ця церква залишалася повністю автономною, проте через віддаленість, незначний розмір та бідність цієї території чорногорська церква ніколи не відігравала великої ваги у православному світі. Центром могутності та престижу православ'я залишався патріархат у Константинополі. І хоча грузинська та російська православні церкви йому не підкорялися, проте жодна з них не претендувала на першість. Церква Грузії була надто слабкою, а патріархат у Росії припинив своє існування після реформ

Петра Першого. Втім, російські церква і держава залишалися для всіх православних джерелами фінансової допомоги та політичного заступництва.

Незважаючи на певний опір православного духовництва проникненню всередину церкви представників інтересів партії фанаріотів, останні значно вплинули на зміну ставлення значної частини ієрархів до свого життя в імперії. Перебуваючи на найвищих посадах імперського уряду, фанаріоти мали на меті зовсім не процвітання чи посилення Порти. Найзначніші роди фанаріотів вважали себе спадкоємцями традицій давньої Візантії⁸. Так чи інакше, кожна з родин намагалася відшукати або сфабрикувати генеалогічні корені, які пов'язували б її зі шляхетними візантійськими династіями. І хоча підтвердити подібні зв'язки було майже не можливо, багато фанаріотів приймали імена своїх гаданих благородних предків. А їхньою найвищою метою, втілення якої стосувалося всього православного світу, було відновлення величної мультинаціональної Візантійської імперії, керованої шляхтою грецького походження і з грецькою загальнодержавною мовою. Таким чином, православна церква перебувала під впливом групи осіб, які прагнули успадкувати імперію Османів, замінивши мусульманську адміністрацію на православну грецьку. В наступному сторіччі цю концепцію буде покладено в основу *Мегалі Ідея* (Великої Ідеї), що спрямовуватиме грецький націоналістичний рух аж до 1922 року. Визначні фанаріоти, зокрема ті, котрі стали губернаторами Дунайських князівств, у манері керівництва та розкішному способі свого життя дотримувалися так званого візантійського стилю. Фанаріоти розраховували на значну допомогу Росії — єдиній православної держави у світі.

У той спосіб, у XVIII сторіччі керівну роль у православному мілеті відігравала лише одна національна група, що сягнула багатства та високих державних постів. Успіх фанаріотів посилювався ще й тим, що церква забезпечувала для всіх балканських християн єдину можливість отримати освіту. Грецький вплив на церковне середовище суттєво утискав інтереси інших, не грецьких православних національностей. З перших кроків створення власних національних рухів болгари, серби, румуни намагалися відкинути грецькі культурні схеми і замінити їх власними. Така реакція, звісно ж,

⁸ Див. Mango C. *The Phanariots and the Byzantine Tradition // The Struggle for Greek Independence: Essays to Mark the 150th Anniversary of the Greek War of Independence* / Ed. Clogg R. — Hamden: Archon Books, 1973, pp. 41–66.

підривала популярність патріархату в Константинополі та зменшувала його вплив серед християн на Балканах. Національний рух серед них розвивався окремо, а часом і всупереч волі найвищої релігійної влади православ'я.

Адміністрування провінцій: сільські общини

В попередніх параграфах йшлося про найвищі рівні османської адміністративної системи та про відповідні їм християнські інституції. Проте Порта мала у своєму розпорядженні ще й надзвичайно гнучку мережу провінційних адміністрацій, аналогом яких для християн були сільські общини з їх традиційним устроєм. Упродовж панування Османів система адміністрування провінцій зазнавала значних змін; ми звертатимемося до цього питання детальніше у зв'язку з окремими історичними подіями. Зараз же достатньо сказати, що Балканський півострів, який завжди трактувався як окрема адміністративна територія, поділявся на регіони, що в різні часи називалися *еялетами*, *вілаетами* або *пашаліками*. Ті, зі свого боку, поділялися на менші області, звані *санджаки* та *ліви*, що об'єднували в собі *кази*, перейменовані пізніше у *нагії*. Регіони також поділялися на судові округи *кадиліки*; окрему систему адміністрування мали також податкові урядовці *дефтердарії*. Місцеві адміністрації співпрацювали з осадженими в регіоні сипаями, які мали чіткі межі своїх повноважень та обов'язків. У розпорядженні провінційних адміністрацій була місцева поліція, проте поліцейські обов'язки також покладалися й на яничарів, які перебували під юрисдикцією центральної влади у Константинополі. Головний посадовець на місцевому рівні, котрого, як правило, називали *паша*, покладался на поради регіонального дивану, в якому, окрім мусульман, могли засідати шляхтичі-християни і представники ремісничих гільдій.

Більшість балканських християн проживали у сільській місцевості малими общинами, зорганізованими за традиційними, ще доосманськими зразками. За ходом нашого викладу ми зупинятимемося на регіональних відмінностях, але вже зараз можемо зробити деякі узагальнення. Селом керував староста, який міг називатися по-різному, в залежності від місцевої мови: *архон*, *кнезь*, *чорбаші*, *коца-баші* або *ходжа-баші*. Декого з них обирали шляхом голосування відповідно до звичаю з-поміж найбільш багатих чи найбільш сміливих. Право голосу на таких виборах мали тільки чоловіки. Проте траплялося, що

той чи інший староста отримував владу лише завдяки традиції, згідно якої керувати селом належало тій чи іншій родині або клану. Обранцю допомагали порадою найбільш визначні члени общини, яких надалі називатимемо старшиною. Справи більшості общин визначала саме старшина, проте найважливіші рішення, від яких залежали життя та доля всіх мешканців села, приймалися на загальних зборах чоловічої частини його населення. Багато общин також входили до крупніших утворень: їх представники могли збиратися в найбільшому селищі округи для переговорів щодо спільних проблем. Сільська старшина могла входити до офіційної місцевої адміністрації імперії або ж виступати неофіційним радником щодо питань, пов'язаних з побутом християнського населення.

Старшина відігравала важливу роль в османській адміністрації: як і церковні сановники, її представники слугували посередниками між офіційною владою та селянином. Особливо цінною була їх допомога у справах оподаткування й оцінки власності кожного з членів общини. За свої послуги старшина отримувала ряд привілеїв, скажімо, звільнялася від подушного податку. З іншого боку, за роки служби державі представники старшин набували вкрай поганої репутації серед населення, адже корумпованість османської владної системи дозволяла їм багатіти коштом своїх підлеглих. Дехто з них отримав у користування земельні наділи тимари, інші збагачувалися, виконуючи функції оподаткування. В останньому випадку, між державою та урядовцем укладалася угода, згідно якої він зобов'язувався збирати певний обсяг податку — надлишок від збору податкових коштів осідав у кишенях цього чиновника. Маючи змогу збирати податки, особливо у тих регіонах, в яких практикувалося стягнення натурального оброку, старшина могла суттєво впливати на вартість та поширення сільськогосподарської продукції. Додатковий зиск можна було отримати шляхом торгівлі й цінових маніпуляцій. Часто представники старшини випозичали біднішим селянам гроші, а тому й набували традиційно негативної для села репутації лихварів. Маючи можливість вигідно купувати змелю, багато з них з часом поробилися власниками великих угідь, а їх багатство дозволяло вести спосіб життя, що значно відрізнявся від звичного побуту біднішої частини сільського населення.

Незважаючи на численні зловживання, місцеві старшини виступали провідниками християнського життя своїх общин. Їх роль особливо зросла із поступовим занепадом влади центрального уряду. Місцевому самоврядуванню судилося

відіграти важливу роль у національних рухах наступного століття. В регіональних спільнотах, поруч з купцями та ремісничими цехами в міських центрах, сільська старшина складала християнську еліту, відповідну аналогічним мусульманським утворенням. Всі ці люди разом підтримували функціонування імперії навіть тоді, коли центральна османська влада поринала у смути та усобиці.

На найнижчому щаблі системи перебували, звісно ж, селяни, котрі обробляли землю і платили податки. Жили вони в різних умовах. Найперше, слід відзначити, що у XVIII сторіччі Балканський півострів вкривали густі ліси упереміш з великими ділянками необробленої землі. В другій половині століття війни, бандитизм та хвороби винищили населення на доволі великих територіях. Непевність політичної ситуації і наявність першокласних пасовищних угідь спонукали селян займатися, головним чином, тваринництвом. Розводили корів, овець та свиней. Якщо ж місцеві умови ставали надто несприятливими, а податки вкрай високими, селянські родини могли перебратися в інший регіон. Кріпацтва тут майже не знали: балканський селянин не був прив'язаний до своєї земельної ділянки. Більш того, османська адміністрація ніколи не контролювала весь півострів; завжди залишалися гірські чи підгірські райони, де центральна влада досягти людини не могла.

Селяни, котрі займалися рільництвом, теж перебували в різних умовах. Як вже зазначалося, вся придатна для обробітку земля вважалася власністю султана, який отримав її у намісництво від Бога. Всі землі поділялися на три категорії: державні наділи носили назву *мірі*, приватні називалися *мюльк*, а церковні – *вакіф*. Система забезпечення сипаїв (тимари), звісно ж, використовувала наділи *мірі*. Одразу ж після османського завоювання становище селянина, бодай у теорії, було більш-менш добрим. Хоча йому й доводилося платити певні побори, проте за ним визнавалися й важливі права. Він мав статус спадкового орендаря або ж дольовика і міг передавати землю, на якій працював, своїм нащадкам. Окрім того, він міг використовувати землю так, як вважав за потрібне. Ніхто не контролював, що на ній посаджено чи в який спосіб вона обробляється. Селянин також міг, погодивши такий крок з місцевим сипаєм, передати чи перепродати право працювати на його наділі комусь іншому. Деякі речі згідно закону або традиції були приватною власністю селянина. В такому статусі перебували, скажімо, його будинок, сад, а також общинні ліси й пасовища.

Більшість державних наділів забезпечувало сипаїв. Проте окремі з них віддавали прибуток напряму до державної скарбниці або ж утримували кого-небудь із високих сановників Порти чи з членів султанової сім'ї. Велику роль відігравали також церковні землі (вакіф). Дуже поширеною була передача мусульманином особистої власності або грошей якій-небудь релігійній організації задля забезпечення свого індивідуального спасіння. Кошти таких організацій ішли на утримання лікарень, сирітських притулків та подібні соціальні потреби, оскільки сама османська держава жодної політики у цьому напрямку не вела. Втім, хоча грантові кошти від початку спрямовувалися на благодійність, вони могли використовуватися й у приватних цілях. Благодійник міг пожертвувати гроші для пожиттєвої підтримки когось із членів своєї сім'ї, набуваючи, у той спосіб, статусу опікуна (*мютевели*); інколи прибутку від грантової власності вистачало тільки для забезпечення підопічного. Передача власності благодійним організаціям була поширена й у християнських церквах.

Селянин, який працював на державній або церковній землі, як правило, дуже залежав від особи, що здійснювала безпосередній контроль за його роботою. Ця залежність ще більш посилилася із послабленням можливості центрального уряду контролювати виконання своїх едиктів у провінціях імперії. Найбільше вплинула на становище селянина поступова трансформація державної власності на землю у систему приватного землеволодіння, в якій вчорашні намісники державної землі ставали власниками маєтків, так званих *чифтліків*. Така трансформація стала причиною ще дальших змін. Інколи власником наділу ставав сипай, що до того лише міг передавати у спадок право на землекористування, інколи ж право власності набувала одна з селянських родин або й окрема особа, котра брала на себе спадковий обов'язок збору податків з населення околиці. В таких випадках становище селянина значно погіршувалося. Працюючи на державній землі, селянин мав певні права і виконував окреслені обов'язки перед урядом та його сипаем. Нових власників майже не контролювали, і вони, як правило, користувалися значним впливом у органах місцевої влади. І хоча більшість нових маєтків (чифтліків) засновувалися на дольовій участі, на практиці селянин більшу частину врожаю був змушений віддавати власнику. Збільшилися й додаткові платежі, натуральні побори й частка фізичної праці на власника. В багатьох місцевостях селянина перетворили на безкоштовного батрака.

Розглядаючи становище балканського селянина XVIII сторіччя, слід підкреслити, що єдиної системи правил, яка б впливала на його життя не існувало. Тут важко робити будь-які узагальнення, тому що ми не маємо жодних докладних досліджень у цьому напрямку. Різні території розвивалися по-різному. Втім, щодо землеволодіння можемо точно сказати, що частина селян продовжували жити на державній землі, розділеній на тимари. Їх обов'язки вельми залежали від кожної конкретної ситуації, проте жилося їм краще, ніж селянам на приватних угіддях (чифтліках), з яких стягували набагато більші побори. Доля селянина залежала від того, хто керував місцевою адміністрацією. Якщо контроль над органами самоврядування та поліцією переходив до сипая або власника приватного маєтку, становище селян одразу ж погіршувалося. З іншого боку існували й такі території, на яких села податком за користування землею не обкладалися. Привілейовані та надто віддалені території сплачували державний податок лише у рідкісних випадках. Якщо ж становище ставало нестерпним, то у селянина завжди залишалася можливість утекти в гори, перейти кордон й осісти у сусідній державі або розчинитися у великому місті, скажімо, у Тесалоніках або Константинополі.

Оскільки все сказане вище більше стосувалося християн, слід сказати кілька слів й про мусульман турецького або балканського походження. Мусульмани, звісно ж, головним чином концентрувалися в містах на постах чиновників чи військових або ж у численних ремісничих цехах. У сільській місцевості мусульманин міг бути як землевласником, так і селянином. Сипаї та власники приватних помість належали до тогочасного істеблїшменту. На відміну від них, селянин перебував у значно гіршому становищі. Частина селян була новонаверненими балканського походження, інша — мусульманськими колоністами з Анатолії. Багато мусульманських сіл користувалися державною землею як своєрідною віртуальною приватною власністю. Проте, незважаючи на привілей мусульманина в османському суспільстві, мусульманський селянин, перебуваючи на найнижчому щаблі соціальної драбини, почувався нітрохи не краще за свого сусіда, селянина християнського віросповідання. Хоч мусульманину й не доводилося платити окремі види податків, проте він все одно віддавав значну частку свого урожаю державі й так само страждав від утисків місцевих чиновників та воєнного лихоліття. Окрім того, мусульман, на відміну від християнського населення, могли мобілізувати до армії.

Найбільше нарікань всіх жителів імперії викликала система сплати податків. Проблемою були не лише обсяги, але й методи оподаткування. В цьому томі ми ще не раз повернемося до цих питань, оскільки вони були головним джерелом суперечностей та невдоволення аж до падіння імперії. З послабленням османського врядування та посиленням національної свідомості й повстанських рухів на окремих територіях зростав і опір державному оподаткуванню. Християнин сплачував податки державі, безпосередньому власнику землі, на якій він працював, та своїй церкві. Податок міг бути натуральним або грошовим чи замінюватися примусовими роботами. Державі належався єдиний податок *гарач*, якого не сплачували мусульмани. Такий податок був компенсацією обов'язку мусульманського населення служити у війську. Окрім цього, християни могли додатково оподатковуватися в залежності від спеціальних потреб держави. Найбільш важкими були податки, стягувані в час війни.

Ми вже знаємо, що на регіональному рівні християнське населення утворило власні політичні організації під керівництвом місцевих лідерів. Окрім цього, існували християнські збройні формування. Коли стало зрозумілим, що утримувати мусульманські війська в усіх регіонах Балкан недоцільно або й неможливо, османський уряд зобов'язав місцеву владу проводити рекрутування й організовувати невеликі гарнізони для охорони мостів, перевалів, чи й просто для забезпечення миру й порядку в даній місцевості. Склад цієї міліції затверджувався мусульманськими або християнськими чиновниками. Бійці місцевих формувань, так звані *арматоли*, за свою службу отримували податкові пільги, земельні наділи чи інші види платні. Їх спеціально озброювали та вишколювали. Втім, на практиці, центральний уряд ніколи не міг контролювати подібні загони достатньо ефективно.

Незважаючи на використання місцевої міліції, Порта, особливо в часи свого занепаду, так і не могла забезпечити дотримання законності й порядку на всіх територіях Балкан. В усі часи певні регіони контролювалися різноманітними бандами, які не визнавали над собою жодного контролю. Мандрівники та купці, особливо якщо їх маршрут пролягав через гори, подорожували тільки караванами й лише у супроводі збройної охорони. Найбільше вони остерігалися розбійників, яких у залежності від місцевої говірки називали по-різному: *клефтами*, *гайдуками* чи *гайдутами*. Ці оголошені поза законом люди об'єднувалися в банди, що інколи налічували до 100 чоловік і часто користувалися всебічною підтримкою місцевого населення.

В добру погоду вони мешкали в лісах та горах, а взимку переховувалися в дружніх селах. Як і місцеві міліція, розбійники використовували вогнепальну зброю, а ще напрочуд вміло вели партизанську боротьбу. Часто між арматолом та гайдуком був ще більш безпосередній зв'язок: час від часу вони просто мінялися ролями.

Упродовж багатьох років розбійники користувалися прихильністю християнського селянства, оскільки вважалися борцями проти політичного та соціального утиску. Справді, для селянина, змученого постійним тиском свого пана і держави, завжди була можливість піти в розбійники. І хоча до цих людей ставилися як до героїв міфів та легенд, оспівували в піснях, але саме вони на початок XVIII сторіччя становили чи не найголовнішу проблему для мирного життя на Балканах. Велика кількість неконтрольованих озброєних людей, як християн, так і мусульман, постійно тероризувала окремі регіони Балкан. Деякі банди склалися з військових дезертирів або тих, хто втратили свою землю й дім після відступу османських військ під ударами Габсбургів чи Росії. Ці люди, що втратили будь-яку надію на спокійне життя, нападали на незахищені села разом з розбійниками. Невдачі місцевих адміністрацій у спробах покласти край цим наскокам слугували християнам для обґрунтованих нарікань на османську владу, хоч, звісно, мусульманське населення страждало від розбою аж ніяк не менше.

Місто

Головні міста Балканського півострова лежать вздовж магістральних військових та торгівельних шляхів до Європи. Для уряду Османів вони стали важливими адміністративними, військовими та юридичними центрами⁹. Тут спостерігаємо той самий поділ населення за національною та релігійною ознакою, що й у сільській місцевості. Місто ділилося на райони, так звані *магале*, населені тими чи іншими національними групами. Проте склад населення суттєво відрізнявся від того, що ми могли б побачити на селі. В містах концентрувалися комерсанти, що були, як правило, євреями, греками, цинцарцями чи вірменами; мусульмани, які переважно служили чиновниками або перебували на військових постах, та великі землевласники також надавали перевагу проживанню у місті.

⁹ Про місто в Османській імперії див. Sugar. *Southeastern Europe*, pp. 72–92.

Діяльність міських ремісників строго регламентувалася цеховою системою. Цехи могли бути християнськими, мусульманськими або ж приймати членів обох віросповідань. Як і на Заході, метою цехових організацій було забезпечення ринків необхідними товарами, а також контроль за справедливим розподілом роботи й прибутку між цеховиками. Суворо контролювалися ціна, якість та методи виробництва, джерела надходження сировини. Оскільки цехи намагалися забезпечити ринку певну стабільність, а товару певний рівень якості, вони, як правило, обмежували своїх членів у пошуку та застосуванні нових способів та прийомів виробництва. Цехові організації суворо контролювалися державою. Керували кожним цехом майстри, а на нижчих його щаблях перебували підмайстри і учні. Окрім своєї ролі у продукуванні та розподілі товарів, цехи також діяли як благодійні організації для своїх членів і піклувалися про хворих, вдів і сиріт. Цехова система формувала консервативний традиційний життєвий уклад і спонукала цеховиків дотримуватися строгого морального кодексу.

ВІЙНИ XVIII СТОРІЧЧЯ

Упродовж XVIII сторіччя доля християнського населення Османської імперії залежала не лише від політичної та соціальної структури цієї держави, а й від постійних воєн, що спустошували у той час балканські землі. Упродовж цього періоду військова слабкість імперії обернулася численними поразками; Порта перейшла до оборони і ледве стримувала натиск європейських держав (див. карту 11). Нещастя імперії особливо позначилися на територіях Балкан. Великі битви відбувалися в самому серці півострова. Балканські міста та села були зруйновані й обезлюднені. Військові податки та мобілізації остаточно збіднили населення.

Перед кінцем XVII сторіччя Османська імперія була у стратегічно кращій позиції, оскільки її потенційні супротивники були роз'єднані. Ще від часів правління Франциска I Порту намагалася втягнути в систему дипломатичних союзів Франція. Разом зі Швецією та Польщею Османська держава повинна була формувати Східний Бар'єр, який Франція хотіла утворити проти Габсбурзької імперії та Росії. Суперництво Габсбургів та Франції давало Порті стратегічні переваги аж до початку XVIII сторіччя. До того ж Європа була знесилена Реформацією й Контрреформацією, а також Тридцятилітньою війною. І хоча могутність Османської імперії після завершення

правління Сулеймана Пишного похитнулася, проте взаємне суперництво не давало змоги європейським державам оголосити новий спільний похід проти невірних.

Завдяки цій ситуації імперія продовжувала дещо поширювати свої межі. У 1573 та в 1669 турки завоювали венеціанські колонії Кіпр та Крит. У 1676 році від Польщі було відвойовано Поділля, що не тільки означило межу найдалшого просування османських армій на північ, але також поклато початок жорсткої боротьби за контроль над землями довкола Чорного моря. Своїми успіхами Порти завдячувала діяльності одного з найбільш здібних султанів того століття Мурада IV, а також талантам великих візирів з роду Кьопрюлю. Перший з них, Мегмед (був візиром з 1656 по 1661 рік) зосереджував свою увагу на внутрішніх реформах, проте вже його син і наступник Агмед (візир Порти з 1661 по 1678 рік) розгорнув широку воєнну кампанію з наступом на Трансильванію та Україну. У 1678 році великим візиром стає зведений брат Агмета Кара Мустафа Паша. Його амбіція вимагає нанести поразку найбільш могутньому супернику Порти — Габсбурзькій імперії. У 1683 році він разом із військом у 90.000 чоловік, від 12 до 15 тисяч з яких становили добре вишколені воїни, обложив Відень. Блокада Відня тривала з липня до вересня. Відступаючи перед загрозою повної поразки, командувач австрійської армії Карл Лоренський вивів війська з міста, залишаючи його на захист 20-тисячного гарнізону. Облогу було знято у вересні військами союзників під спільним командуванням Карла та польського короля Яна Собеського. За наказом султана за цю поразку Кара Мустафу було задушено — і так імперія втратила свого найбільш перспективного військового командира.

Натхненні своїм успіхом, суперники Порти об'єдналися у нову Священну Лігу, до якого увійшли Австрія, папські війська, Венеція, Польща, а пізніше й Росія. Після цього почався штурм основних військових центрів на периферії Османської імперії. У 1686 році до рук союзників перейшла Буда, столиця Османської Угорщини, у 1688 було завойовано Белград. Воєнні успіхи прийшли й до Венеції: після воєнних дій на Пелопонесі у 1687 році венеціанські війська зайняли Афіни. Втім, швидке просування союзників незабаром припинилося. У 1689 році, за правління Сулеймана III (1687–1691), великим візиром став новий виходець з роду Кьопрюлю — Мустафа. Війна Аугсбурзької Ліги з Францією примусив Австрію перекинути війська на інші фронти. Контрнаступом 1690 року османська армія примусила Габсбургів відступити. Проте у 1697 році, коли

до союзу приєдналася Росія, ситуація знову змінилася. Кінець війни у Європі вивільнив австрійські сили, які під командуванням блискучого полководця Євгенія Савойського завдали Порті жорстокої поразки під Сентою. Загроза ще більшої катастрофи змусила імперію Османів шукати миру. Карловіцький договір, укладений між Портою та Австрією, Венецією і Польщею, є своєрідним вододілом в історії Османської імперії, а також одним із найбільш важливих мирних договорів новочасної європейської історії. За цією угодою Порта вперше передала землі християнським державам назавжди. Миру було досягнуто за посередництва Британії та Голандії, хоча договір й породив значні суперечки в таборі союзників. Габсбурзька імперія була найбільш зацікавлена у завершенні війни, і вона ж отримувала найбільш важливі здобутки, оскільки під її контроль переходили багаті землі Трансильванії та частина території Угорщини, Хорватії й Славонії. Венеція окупувала Пелопонес і більшу частину Далмації, а Польща повернула собі Поділля.

Даною угодою Габсбурзька імперія також врегульовувала важливі комерційні та релігійні питання, і ці рішення були підтверджені пізнішими пактами. У статті XIV договору вказано: “Встановлюється право на вільну торгівлю для представників обох сторін, і у відповідності до раніше підписаних угод, в усіх землях та на всіх територіях, які підвладні обом імператорам; кожна з комерційних партій може провадити торгівлю найбільш корисним для неї способом без жодного утиску чи обману”. Внаслідок таких угод, торгівельні зв'язки упродовж всього наступного століття поступово ставали інтенсивнішими. Стаття XIII обумовлювала поступки католицькому віросповіданню і підтверджувала всі дані султаном раніше привілеї:

“...у тому, що вірні зазначеної вище релігії можуть відновлювати та ремонтувати свої храми, а також виконувати встановлені обряди так, як це прийнято було з давніх часів. Забороняється подання позовів або накладання інших грошових стягнень на вірних будь-якого вчення, що суперечить священним угодам та божественним законам, які спрямовані не на перешкоджання віросповідання, а на забезпечення процвітання пастви та розвиток у її членів почуття лояльності до імперії”¹⁰.

Росія, котра в цих переговорах участі не брала, підписала окремий мирний договір у 1700 році. Його умови передбачали

¹⁰ Повний текст Карловіцького договору див. у *Major Peace Treaties of Modern History, 1648–1967* / Ed. Fred L. Israel. – New York: Chelsea House, 1967. – V. II, pp. 869–882.

передачу під російський контроль порту Азов, котрий було здобуто штурмом у 1696 році, а також право мати офіційного російського посланника у Константинополі.

Карловіцький договір був однією з найбільших перемог Габсбургів, кульмінацією успішного опору цієї монархії безперервним наскокам Османів упродовж попереднього століття. Попри невеликі зміни австро-турецького кордону, він загалом залишатиметься у визначених межах аж до 1878 року. Кордон змінюватиметься лише на користь Австрії: у 1718 році під її контроль перейде Банат Темешвар (Тимішоара), а у 1775 Австрія анексує Буковину. Втім, у наступному столітті держава Габсбургів ще тричі воюватиме з Портою, хоча ініціатива цих великих воєн належатиме не так Відню, як Петербургу.

Від цього моменту Османська імперія змушена була на всіх напрямках перейти до оборони. У міжнародних стосунках в неї з'являвся новий небезпечний супротивник. Раніше головним ворогом імперії були Габсбурги, а найбільшим союзником – Франція. У 1682 році на російський трон у віці десяти років сходить Петро Перший. До 1696 він править спільно зі своїм братом, а після смерті останнього переходить до більш активного власного ведення політики. Цар Петро приєднується до Священного Союзу і атакує Азов. Проте, окрім кампанії проти Порти, його увагу приковує Балтика і Швеція як головний противник у цьому регіоні. Мир 1700 року дозволяє йому увійти в союз Польщі, Саксонії та Данії проти Швеції, трон якої посідає також молодий король Карл XII. Втім, після нищівної поразки під Нарвою у 1700 році Петро повертається до реформи всередині країни та розбудови власних збройних сил.

У 1709 році, у союзі з українськими військами Мазепи, Карл вторгається на територію Росії, але зазнає поразки під Полтавою у липні того ж року. Після розгрому Карл та Мазепа тікають до Константинополя, де намагаються втягнути Порту у війну з Росією. Їх зусилля підтримує Франція, а також представники кримських татар, котрі побоюються російської окупації своїх територій на північ від Чорного моря. У 1710 році Османська імперія таки оголошує війну Росії.

Того ж року цар Петро розпочинає амбітну кампанію на Балканах. Вперше за весь новочасний період європейської історії російські армії вторгаються на балканські території і просуваються до міста Яші (Яси). Петро закликає християн на Балканах до допомоги. Цей заклик стає ще однією зброєю в руках Росії, хоча подібні засоби вже використовувалися Габсбургами під час вторгнення в Сербію. Проте заклики залишаються безуспішними. Попри деякі локальні заворушення в Герцеговині та Чорногорії, загальне повстання

православних селян спровокувати не вдається. У Дунайських князівствах на бік Петра переходить молдавський *господар* (губернатор) Димитру Кантемір, проте губернатор Валахії Константин Бринковяну його союз відкидає. У липні 1711 року царя Петра з його армією оточують на ріці Прут. Перебуваючи в безнадійній ситуації, Петро підписує договір про здачу Азова, котрий він тільки нещодавно перебрав під свій контроль. Пізніше точитимуться дискусії, чому османський уряд не скористався ситуацією й не вимагав більшого; адже тоді була можливість повністю знищити російську армію і навіть ув'язнити Петра. Такої можливості і такої перемоги над російською армією в Османській імперії більше ніколи не було.

Розправившись з Росією, Порта взялась за Венецію. У 1715 році армії Османів висадилися на Пелопонесі й атакували Іонічні острови та Далмацію. На грецьких землях османські війська зустрічали з радістю, а намагання венеціанців схилити місцеве населення до католицизму наштовхувалися на неабияку ворожість. У 1716 Габсбурзька імперія приєдналася до боротьби Венеції. Принц Євгеній Савойський, повернувшись після воєнних дій проти Франції, знову виказує свій військовий талант у черговому рейді через усі Балкани. Пасаровіцький договір 1718 року приносить імперії Габсбургів нові здобутки: під контроль Австрії переходять Банат Темешвар, північна Сербія включно з Белградом, а також Олтенія (регіон Валахії на північ від ріки Олт). Османській імперії вдається зоставити за собою Пелопонес, проте Венеція повертає Іонічні острови та Далмацію.

До 1736 року кожна зі сторін знову була готова до боротьби. Османська імперія щойно завершила невдалу війну з Персією, але Порту більше хвилювали події в Польщі, які загрожували встановленню російського контролю над цією державою. Подібні наміри щодо Польщі мала й Франція, а тому спонукала Порту до дії. Війна між Османською імперією та Росією вибухнула у тому ж 1736 році, а наступного року у війну вступила Австрія. Російські війська, цього разу під командуванням генерала Мюнixa, знову вступили в Молдавію. Знову були розіслані заклики до православних. Російські армії взяли Азов і просунулися до Яс. Тим часом, австрійські сили такими успіхами похвалитися не могли. Габсбурзький уряд, наляканий російськими перемогами, які могли обернутися непропорційними здобутками, наполіг на підписанні миру. Згідно Белградського договору 1739 року Австрія віддавала більшість земель, отриманих за договором у Пасаровіці: до Османів поверталися північна Сербія та Олтенія, щоправда Банат Темешвар назавжди залишався під австрійським контролем. Росія теж змушена була підписати мир і отримала Азов та певні привілеї для торгівлі на Чорному морі.

Карта Балкан Германа Моля, 1717 р.

Якщо не брати до уваги нову війну з Персією, що тривала з 1743 по 1746 рік, Османська імперія, принаймні, щодо її стосунків з Європою, майже 30 років прожила у мирі. Війна за австрійський спадок (1740–1748) та Семилітня війна (1756–1763) підточили сили європейських володарів. На той час політику у Європі визначали трое могутніх володарів: Фрідріх Великий Пруський, Марія-Тереза Австрійська та Катерина Велика Російська. Інтереси Порти головним чином ставали на заваді амбіціям агресивної російської імператриці. Справжня наступниця ідей Петра Першого, Катерина виношувала масштабні плани розширення території своєї держави аж до чорноморського побережжя включно з Кримом на півдні та на землі Польщі на заході. У той спосіб у небезпеці опинялися як васали Порти кримські татари, так і Польща, за контроль над якою суперничали Османська імперія та Франція.

Російське та пруське втручання у внутрішні справи Польщі призвело до утворення Барської конфедерації польської шляхти, що об'єдналася, аби не допустити іноземного впливу всередині країни. В погоні за групою повстанців російська армія перейшла кордон Османської імперії й спалила одне місто. Спонукана Францією та кримськими татарами, у 1768 році Порта оголосила війну Росії. Незабаром державі Османів довелося боротися на два фронти. Балтійський російський флот передислокувався у східне Середземномор'я з метою знищити турецькі морські сили та підняти повстання у Греції. Перша мета незабаром була досягнута. Російський флот під командуванням адмірала Олексія Орлова вступив у бій з морськими силами Порти біля острова Хіос і заставив турків шукати захисту в Чесменській бухті. Єдиного брандера було достатньо щоби запалити і знищити весь турецький флот. Тим часом, спроба підняти широкомасштабне повстання у Греції завершилася невдачею. У 1770 році албанські війська придушили бунт, що саме почав розгорятися. Водночас, російська армія знову вторглася на придунайські території і взяла штурмом фортеці Кілію, Акерман, Ізмаїл, Бендери та Браїлу. Рішучі перемоги Росії насторожили інші держави Європи, які почали побоюватися повної зміни балансу сил на континенті. Фрідріх Великий спонукав Росію до укладення миру з Портою, який було компенсовано розділом Польщі.

Договір при Кучук Кайнарджі (Küçük Kaynarca), що був підписаний у липні 1774 року, для Росії був тим, чим був Карлівський договір для Австрії. Для османської імперії підписання такого миру означало велику військову й дипломатичну катастрофу, оскільки баланс сил в Причорномор'ї

тепер рішуче зміщувався не на її користь. Під владу Росії переходили території, які раніше належали Кримському Ханату, включно з фортецями Керчю та Єнікале, а також чорноморське побережжя між гирлами Бугу та Дніпра. Кримський Ханат було проголошено незалежним, що потенційно відкривало його для подальшого російського втручання та анексії. Росії надавалися виключно сприятливі торгові привілеї, найбільш вагомим з яких була угода про безмитний пропуск її суден через протоки Босфор і Дарданелли до Середземного моря. Чорне море, яке раніше вважалося чимось на зразок внутрішнього озера Османської імперії, тепер було відкрите для доступу великого північного сусіда. Окрім всього, Росія отримала право призначати своїх консулів у турецьких містах і користуватися тими ж комерційними правами, які раніше були надані Британії та Франції. На Порту була накладена контрибуція.

Найбільш важливими наслідками цього миру стало те, що можна назвати російським слідом всередині самої імперії. Найперше, попри те що російські війська відступили з Дунайських князівств, Порту змушена була дати формальні політичні та релігійні гарантії їх населенню і дозволити Росії на майбутнє захищати інтереси народів, що їх населяють. По-друге, дві статті мирного договору містили пункти, які пізніше були витлумачені російськими дипломатами, як такі, що надають їм право представляти інтереси всього православного християнського населення Османської імперії, незалежно від місця його проживання. Стаття XIV дозволяла російському уряду побудувати у Константинополі “громадську церкву грецького обряду, котра перебуватиме під захистом повноважних осіб імперії та буде убезпечена проти будь-яких проявів злочинності та насильства місцевого населення”. У найбільш контроверсійній VII статті вказувалося:

“Священна Порту зобов’язується захищати християнську релігію, а також дозволити представникам Верховного суду Росії у всіх випадках представляти її інтереси включно у зв’язку з функціонуванням нової церкви у Константинополі, про яку ітиметься у статті XIV, і надати їм можливість діяти через повноважних та конфіденційних представників всередині сусідньої дружньої нам країни”¹¹.

¹¹ Повний текст Договору при Кучук Кайнарджі див. у книзі: Holland T.E. *Lecture on the Treaty Relations of Russia and Turkey from 1774–1853*. – London: Macmillan, 1877, pp. 36–55.

Перед підписанням цього договору, в серпні 1772 року, Росія, Австрія та Прусія взяли участь у першому розділі Польщі, котра до цього була однією з найбільш впливових держав на континенті. У 1774 Австрія окупувала молдавську провінцію Буковина, оголосивши цю територію компенсацією за свою допомогу у справі досягнення миру. Не маючи можливості опиратися анексії, Порта формально передала Буковину Австрії у 1775 році.

Не вдовольнившись здобутками Договору при Кучук Кайнарджі, Катерина виношувала плани, що передбачали, не багато не мало, повне знищення Османської імперії і поділ її європейських територій між Росією та Австрією. Найбільш амбітним був так званий Грецький проект, за яким на місці старої імперії Османів повинна була відродитися Візантійська імперія з центром у Константинополі й під протекцією Росії. З огляду на цю мрію, імператриця навіть назвала другого свого внука Константином. Вочевидь, таке грандіозне завоювання неможливо було втілити силами лише однієї держави, а Фрідріх та Марія-Тереза поставилися б до цього плану без симпатії, проте у 1780 році після смерті своєї матері австрійський трон успадковує Йосиф II. На відміну від Марії-Терези, він більше піддається впливу Катерини і дозволяє втягнути себе в плани імператриці. Після довгого листування та переговорів, які Йосиф провів упродовж свого візиту до Росії, володарі обох держав погодили плани щодо знищення Османської імперії. Розподіл її володінь повинен був принести Росії Крим, причорноморські землі до Дністра на заході й додаткові території на Кавказі. Австрії належалися Олтенія, Сербія, Боснія, Герцеговина, Істрія та Далмація. За передачу двох останніх регіонів їх тогочасна власниця Венеція мала отримати території, що належали їй і раніше: Пелопонес, Крит та Кіпр. Франції було обіцяно Сирію та Єгипет. Решта володінь Османів у Європі мали бути реформовані у дві контрольовані Росією держави. Перша, яка складалася би з Молдавії та Валахії, мала називатися Дакія і була б незалежною державою під владою одного з російських царевичів. Друга, що, власне, відтворювала б Візантійську імперію, складалася б з Болгарії, Македонії та Греції. Цією державою правив би Константин, проте і його царювання було б окремим від російського престолу. Ця угода, що надавала значні переваги Росії, мала стати лише першою зі схем поділу держави Османів великими європейськими володарями. Для монархій, які щойно поділили Польщу, сама можливість укладання подібних угод була справою зрозумілою і логічною.

Заручившись підтримкою Відня, Катерина продовжила рухатися до своєї найпершої мети — Криму. На початку Росія підтримала одного з претендентів на престол Ханату, а пізніше, коли в Криму розпочалося повстання проти втручання північного сусіда, ввела туди війська, з огляду на необхідність “наведення порядку”. Після цього весь регіон було анексовано. Порта, у якої не залишалося іншого вибору, і яка не могла протистояти Росії наодинці, у 1783 році утвердила здачу півострова. Єдиний союзник держави Османів — Франція була втягнута у військовий конфлікт з Британією через американську Війну за незалежність. До того ж, французькі політики почали ставитися до зв'язків з Портою з набагато меншим ентузіазмом.

Захопивши причорноморські землі і Крим, Катерина та її міністри, зокрема фаворит імператриці Григорій Потьомкін, доклали значні зусилля, аби колонізувати й освоїти новий регіон. Тут почали оселятися російські та німецькі колоністи, уряд всіляко заохочував місцеву торгівлю. Було засновано Херсон, який мав стати базою чорноморського військового флоту. Ці зміни різко вплинули на баланс сил не лише на Чорному морі, а й на Балканському півострові. Росія надійно закріпилася на побережжі й захопила основні чорноморські порти, від яких до Константинополя було 2—2,5 дні ходу морем. Можливість російського десанту та штурму османської столиці визнавалася всіма зацікавленими державами.

Незважаючи на військову слабкість Порти, війни було не уникнути. Росія продовжувала просуватися вперед на Кавказі, а Порта, порушуючи укладені угоди, у 1786 році скинула господаря одного з Дунайських князівств. У 1787 році Османська імперія знову оголошує війну Росії. Наступного року до свого союзника приєднується Австрія. Метою Росії є захоплення фортець Очаків та Акерман і створення незалежної держави Дакія, що має слугувати буфером для захисту нових причорноморських територій імперії. Втім, спочатку успіх належить османській армії, адже Росію виснажує одночасна війна зі Швецією. Австрійські війська також зазнають поразок. Потім ситуація різко міняється. Російські війська знову вторгаються на територію князівств, де великий російський генерал Олександр Суворов одна за одною здобуває кілька блискучих перемог. Австрійські війська просуваються у Боснії та Сербії.

Порті вельми допомагає взаємна недовіра, що її союзники мають одне до одного. У 1790 році Йосиф помирає, а його

наступником стає куди більш обережний Леопольд II. Вичікуючи на реакцію Пруссії щодо повстання у Нідерландах, новий імператор підписує з Портою сепаратистський мирний Сістовський договір, на умовах відновлення довоєнного *status quo*. Згідно додаткової угоди Австрія також отримує деякі території довкола Банату Темешвар. Припинення воєнних дій австрійськими військами, зрозуміло ж, було ударом в спину російським арміям, які продовжували здобувати перемоги. У Греції вибухнуло кілька повстань, до того ж Османська імперія також не мала союзників. Тим часом, з'явилися нові чинники, які варто було враховувати. У 1789 році вибухнула французька революція; міжнародна ситуація залишалася невизначеною. В 1792 році Росія підписує з Портою Договір під Ясами, за яким отримує Очаків та територію аж до Дністра, проте Дунайські князівства повертаються під владу Османів. У 1793 та 1795 роках Росія разом зі своїми сусідами бере участь у остаточних розділах Польщі.

До останнього десятиліття XVIII сторіччя стає зрозумілим, що Росія є найбільш впливовою європейською державою на Близькому Сході і найпершою загрозою самому існуванню Османської імперії. Австрія бере участь у всіх починаннях Росії, проте австрійське керівництво, як і пруське, остерігається надто швидкого просування російських армій. Єдиною державою, котра підтримувала Порту, була Франція, яка проте ніколи не прислалала у цей регіон власні війська. Незважаючи на зацікавлення Франції в утворенні Східного Бар'єру, вона так і не змогла перешкодити розділу Польщі, поразці Швеції та постійним перемогам Росії й Габсбургів над Портою.

Позиція Франції на початках визначала ставлення до подій ще однієї держави, про яку поки що говорилося мало – Великої Британії. Через свою постійну боротьбу з Францією за колонії в усьому світі, Британія схилилася до підтримки всіх противників Франції включно з Росією, яка, до того ж, була її вигідним торговим партнером. Коли у 1769 році російський Балтійський флот увійшов до Середземного моря, він поповнював запаси виключно в британських портах і супроводжувався британськими офіцерами, зокрема лордом Ельфінстоном. Проте вже в 70-их думка Британії починає змінюватися. Політика збройного невтручання, що її дотримувалася Катерина упродовж американської війни за незалежність, різко суперечила британським інтересам. До того ж, Британія, як і Прусія, остерігалася занадто швидкого зростання російських сил. У той спосіб, склалися передумови для

зміни союзницьких позицій, що згодом перетворить Британію на головного прибічника Порти у справі боротьби з Росією.

БАЛКАНСЬКІ НАРОДИ ПІД ВЛАДОЮ ОСМАНІВ

Фактори, про які йшлося у попередніх розділах, — врядування Османів, християнські та місцеві адміністрації, спустошливі війни століття — значною мірою вплинули на життя всіх балканських народів. Важливо детальніше змалювати події, які відбувалися в житті християн, що перебували під безпосереднім османським управлінням — греків, албанців, чорногорців, сербів та болгар. Ми звернемося до найзагальніших чинників ситуації в цих регіонах, а також розглянемо прямі наслідки послаблення центральної османської влади й великих воєн століття.

Греки

Як ми вже знаємо, найбільш вигідну позицію з усіх християн Османської імперії посідали греки, особливо ті з них, які були купцями або працювали на уряд Порти. З іншого боку, сільське населення Греції користувалося значним самоуправлінням. Греки проживали на всій території імперії, проте найбільше їх було на островах у Егейському морі, на Пелопонесі, в Фесалії та в Румелі. У великих кількостях греки також проживали у Фракії, Епірі та Македонії. Континентальна Греція була бідною на орні землі, а тому рільництво там майже не розвивалося. Через це більшість сільськогосподарських помість зосереджувалося на Пелопонесі та у Фесалії, а на негостинних передгір'ях решти країни займалися тваринництвом, головним чином, розведенням овець та кіз. Більшість придатної для обробітку землі знаходилося у приватній власності (помістя чифтліки), у власності релігійних фондаций, або ж напряду належали членам султанського оточення. В гористих районах землею володіли ті, хто її обробляв.

Оскільки османський уряд не намагався встановити жорсткий контроль над територіями, віддаленими від великих міст та головних шляхів, поселення пастухів та дрібних землевласників у передгір'ях континентальної Греції могли жити своїм власним життям, доки вони справно платили податки. Окремі регіони, скажімо, Мані на Пелопонесі, Сулі в Епірі чи Аграфа в Піндусі, були, фактично, незалежними від центральної влади у Стамбулі. Деяким місцевостям надавалися значні привілеї взамін за певні послуги на кшталт охорони перевалу чи догляду

Османська кіннота біля афінського Акрополя

за важливим мостом. Населення такої округи сплачувало менші податки і мало право носити зброю.

На іншій території Греції існувала міцна й ефективна система самоуправління. Оскільки османському уряду було легше будувати відносини з організованими групами християн, а не з окремими індивідами, Порта всіляко підтримувала місцевий уклад, що утворився задовго до османського завоювання. У той спосіб, місцева мережа общинних управ дублювала органи османської адміністрації. Ці інституції брали участь в оцінці майна місцевого населення та стягуванні відповідних податків, а також виконували поліцейські обов'язки. Села управлялися переважно старшиною, обраною з-поміж місцевих авторитетних людей. Найбільш завершеного вигляду система самоуправління набула на Пелопонесі у 1715 році після відступу звідти венеціанських військ: найстарші люди кожного села склали раду, яка й вирішувала всі нагальні проблеми; вони ж обирали з-поміж себе представників до ради округи – вілаєту. Окружна рада також обирала з-поміж своїх членів представників до Пелопонеського сенату, в якому обговорювалися найзагальніші питання управління та оподаткування. Два представники сенату разом з ще двома мусульманами склали постійну раду при візирі Пелопонесу. Греки, які проживали на цій території, мали ще один привілей: вони могли делегувати двох осіб до Константинополя, де ті могли подати скаргу про умови життя та справедливість місцевої влади напряду уряду Османів, минаючи чиновників-посередників.

Комунальний уряд Греції був консервативним і традиційним. Він підтримував османську адміністрацію й мав ту саму мету і дух, що й відповідні церковні кола. Влада належала місцевій старшині – так званим архонам, котрі були великими землевласниками або ж збирачами податків. Ці люди відігравали провідну роль в місцевих радах та в сенаті Пелопонесу. Певні своїх привілеїв, вони й не думали робити спроб звільнитися від османської влади. Проте ставлення до них населення завжди було критичним, адже, намагаючись нажитися коштом системи, архони часто виступали гнобителями бідніших та слабших членів своїх же общин. Їм явно бракувало єдності, щоби відчуті себе окремим класом, тож вони об'єднувалися довкола сімейних кланів і вели постійну боротьбу за економічну та політичну першість. Поділ на окремі роди і постійні міжусобиці між ними особливо далися взнаки під час грецької революції 1820-их років.

Ситуація на островах була ще більш сприятливою. Оскільки майже всі вони належали членам султанської родини, контроль

над ними здійснював особисто *канудан-паша* – великий адмірал османського флоту. У XVIII сторіччі безпосереднє керівництво перейшло до великого драгомана флоту, який, як ми вже знаємо, був греком-фанаріотом. У обмін на певні послуги, такі як провізійне забезпечення екіпажів султанового флоту, острівні греки звільнялися від окремих видів оподаткування і їм надавалося самоуправління. Політика внутрішнього життя островів, як і на материку, визначалася старшинами, обраними на народних зборах.

Общинна система виконувала важливі судові та політичні функції. Старшини, поруч з духовенством, служили певною протиположністю мусульманським суддям кадї. Грецький суд засновувався на принципах римського права, головним зводом якого виступало Шестикнижжя, укладене в XIV сторіччі Константином Арменопулосом. Втім, з плином часу, більшість рішень почало ґрунтуватися на положеннях традиційного общинного права.

Грецька общинна організація, подібно до аналогічних організацій у інших частинах Балкан, надзвичайно прислужилася справі збереження місцевих сепаратистських настроїв. Місцеві уряди ніколи не ставали центрами опору османській владі, проте вони все ж таки виокремлювали грека, не даючи йому ідентифікувати себе з якимось наднаціональним утворенням. Також вони захищали особу від безправ'я та сваволі зовнішніх сил, що стало особливо актуальним після розвалу центрального уряду. Саме тоді прийшла черга місцевих урядів та їх збройних формувань перебрати на себе відповідальність за порядок у регіонах імперії. Греки як приморські жителі однаковою мірою страждали від небезпек, що приходили з моря. Упродовж всієї ери правління Османів населення островів та прибережних міст зазнавало збитків від атак мусульман, зовнішніх ворогів та окремих піратських груп. Селянину біля моря жилося вкрай незатишно. Як і у горах, різниця між клефтом та арматолом була часто надто малою, так що моряки, рибалки й морські купці часто ставали піратами й навпаки.

Через гористість, а тому й важкодоступність, більшої частини материкової Греції християнські збройні формування завжди відігравали важливу роль у місцевому житті. Задля збереження контролю над цими територіями та боротьби з клефтами османський уряд надавав віддаленим районам статус *арматоликів* або *капітанатів*. Збройним групам арматолів надавалися повноваження щодо контролю над кількома селами,

вони повинні були підтримувати там порядок та збирати з селян податки. Утримувались вони коштом того району, який мали охороняти. Їхніх лідерів називали *капітанами*, а пізніше *палікаріями*. Пост такого капітана передавався у спадок або ж відповідну особу обирали на раді старшини. Порта визнавала ці збройні групи та потверджувала їх статус, проте вони були міцно прив'язані до своїх регіонів. Окрім того, місцеві уряди чи ради старшин мали повноваження наймати поліцію, так званих *капоїв*. До арматолів ставилися з належною пошаною, оскільки в ті часи вони справді захищали населення від різних зовнішніх небезпек.

Проте клєфти, проти яких арматоли повинні були боротися, користувалися ще більшою славою. Вони діяли невеликими групами по 40–50 осіб і втілювали всі ті романтичні ідеали, якими жило населення гір. Вважалося, що вони “винятково витривалі щодо втоми, голоду й спраги”, надзвичайно сильні та міцні. Про влучність їхнього пострілу ходили легенди; особливо ж опоетизовувалася їх здатність вести партизанську війну — “наскочити на ворога в темряві”¹². Новочасна грецька історична проза змальовує велике замилювання їхніми подвигами так:

“В руках турецьких катів вони виявляли великий стоїцизм. Витримати всі торттури, не зронивши й звуку, було для них справою честі. Не було жодного випадку, щоби клєфт втратив мужність і зрадив свою віру задля рятунку від мученицької смерті. Передчуття такого довгого й болючого помирання спонукало їх вітати своїх друзів словами: “Доброї кулі тобі!”. Якщо ж рани клєфта не залишали надії на порятунок, він просив своїх друзів — і його воля завжди була для них священною — відтяти йому голову й забрати її з собою, щоб ворог не міг почепити її на палю й возити від міста до міста”¹³.

Греки та інші жителі Балкан розуміли, що війни великих європейських держав сильно впливають і на їх розвиток. До початку XVIII сторіччя найбільш відчутний вплив на грецьких територіях мала Венеція, якій належали Крит, Кіпр, деякі інші острови та окремі райони Пелопонесу. Втім, вже у XVIII сторіччі вплив цієї держави почав поступово слабнути. Жорстока боротьба за Крит між 1645 та 1669 роками закінчилася для Османської імперії його втратою. Проте цей

¹² Vacalopoulos A.E. *The Greek Nation, 1453–1669: The Cultural and Economic Background of Modern Greek Society*. — New Brunswick: Rutgers University Press, 1976, p. 222.

¹³ Vacalopoulos A.E. *The Greek Nation*. — p. 222.

затяжний конфлікт також вимотав усі сили Міста купців, що й спричинило його подальший занепад як окремої середземноморської держави. Незважаючи на те, що венеціанська влада несла із собою європейський уклад та християнські цінності, симпатій у грецького населення вона не викликала. Несхвалення, головним чином, проростало на ґрунті релігійних суперечностей: адже, на відміну від мусульман, католики були більш агресивні й активно спонукали до зміни конфесії. Як ми вже знаємо, патріархат вбачав найбільшу небезпеку для православ'я саме в католицизмі. Греко-венеціанські стосунки довгий час можна було звести до вислову: "тюрбан пророка кращий за кардинальську шапочку". До того ж, венеціанська адміністрація більш ефективно збирала податки та урізувала участь місцевих жителів у самоврядуванні, а венеціанські купці завжди конкурували з грецькими. Тому, хоча частина греків таки підтримувала Венецію в її боротьбі проти Османів, загалом нікого особливо не засмутило, коли венеціанські сили змушені були залишити ті кілька фортець, які вони утримували на грецьких землях.

Наприкінці XVII сторіччя Венеція ще раз повернула собі контроль над землями довкола Егейського моря. Після утворення Священної Ліги Османська імперія змушена була зосередити всі свої сили на півночі Балкан, аби протистояти своєму найбільшому супротивнику — імперії Габсбургів. Скориставшись такою можливістю, венеціанська армія під командуванням Франческо Моросіні висадила на Пелопонесі. Допомога місцевих жителів дозволила венеціанцям закріпити свої позиції, а у 1678 році просунулися аж до Афінів. Під час штурму міста венеціанська артилерія обстрілювала Парфенон — найбільш відому пам'ятку класичної давньогрецької архітектури. Завоювання Венеції в Пелопонесі були затверджені Карловіцьким договором, проте довго не протривали. До того часу у Венеції вже не вистачало ресурсів, аби утворити велику імперію. А оскільки забудувувати фортецями, захищати та адмініструвати нову територію було занадто дорого, венеціанські власті вирішили перекласти весь цей тягар на плечі місцевого населення у вигляді податків та примусових фортифікаційних робіт. Звісно ж, ці заходи викликали обурення місцевого населення. Неприязнь збільшувалася через присутність у регіоні іноземних солдатів та ще через надзвичайну активність католицької церкви у справі навернення своїх нових підданих. У 1714 році, коли на Пелопонес знову вступили османські війська, місцеві жителі майже не чинили опору,

оскільки відновлення попереднього режиму було для них більш ніж бажаним. Пасаровіцький договір повертав ці землі під юрисдикцію Порти. Венеція зберігала контроль лише над побережжям Далмації та Іонічними островами, що, все ж таки, дозволяло їй вважатися найсильнішою державою басейну Адріатичного моря. Аби закріпитися на Пелопонесі, османський уряд ще раз спробував привабити на півострів поселенців, а тому йому знову стали потрібні послуги місцевого грецького самоврядування.

Хоча в 30-х роках XVIII сторіччя між османською імперією, Росією та Австрією точилася війна, воєнні дії на грецькі землі не поширилися. Тим більше, жодна зовнішня міжнародна проблема не впливала на життя регіону упродовж довгого періоду миру, що настав після підписання договору у Белграді у 1739 році. Проте, від 60-х років XVIII сторіччя починає діяти новий зовнішній фактор: російські інтереси щодо церковних та цивільних справ грецького населення сягають материкової частини країни. Готуючись до воєнних дій, Росія засилає на грецькі території шпигунів з метою підняти повстання місцевого населення на підтримку своїх кампаній на півночі регіону. Одного з агентів, грецького капітана артилерії Григоріоса Пападопулоса, було відіслано в Мані, а загальне керівництво спробами підняти повстання здійснювали брати Григорій та Олексій Орлови.

Російські агенти справді мали всі шанси зацікавити своїми пропозиціями декого з місцевої старшини; до того ж, вони готові були постачати людей та ресурси для організації заворушень. З іншого боку, грецькі партизани очікували на більш рішучу підтримку: йшлося про 10-тисячний десант і поставки найновішої військової амуніції. Коли ж у 1769 році російські війська таки прибули, греки зі здивуванням побачили, що підтримку їх справи мають забезпечувати лише 4 судна з кількомастами солдатів на борту, а також зовсім незначна кількість зброї та амуніції. Незважаючи на те, що масштабне повстання спровокувати не вдалося, а підтримка виявилася незначною, грецькі та російські війська таки розпочали військову кампанію – у квітні 1770 року було взято Наваріно. Османський уряд, що змушений був вести воєнні дії на півночі проти сильнішого супротивника, кинув проти повсталих албанське військо, яке й знищило російсько-грецьку експедицію у битві під Триполіцею (Триполісом). Просуваючись вглиб країни, християнське військо повсталих винищувало мусульманське цивільне населення і нищило його власність – албанське військо після перемоги відповіло не менш

кривавою помстою. Розбій був настільки великим і військо настільки вийшло з-під контролю, що у 1779 році Порта змушена була відрядити турецькі частини на приборкання вже самих албанців. У той спосіб, перша спільна російсько-грецька виправа закінчилася жакливою поразкою і завдала грецькому населенню великих страждань.

Незважаючи на невдачі на Пелопонесі, перемоги російських військ в Дунайських князівствах та на сході Середземномор'я дозволяли спонукати до підписання мирного договору. За угодою при Кучук Кайнарджі Порта повинна була оголосити щодо населення всіх островів у Егейському морі загальну амністію, знизити податки, а також дозволити емігрувати всім, хто цього бажав. Окрім того, в угоді зазначалося, що "християнська релігія не зазнає жодних утисків так само, як і її церкви, щодо зведення й ремонту яких не чинитиметься жодної перешкоди; духовні особи не зазнаватимуть утисків та образ"¹⁴. Згідно пізнішого договору при Айналі Кавак 1779 року Порта зобов'язувалася виплатити населенню компенсації за конфісковані під час війни землі.

Зацікавлення Грецією в Росії, незважаючи на поразку на Пелопонесі, продовжувало зростати. Катерина не тримала свої плани в таємниці, і їх відкрито обговорювали у дипломатичних колах. Російські агенти продовжували свою роботу в Греції, а грецьких студентів почали запрошувати на навчання до Росії. Тож коли вибухнула війна з Портою у 1787 році, росіяни знову почали закликати християнське населення до повстання. Проте більшість греків, знеохочених колишньою невдачею, на заклики не реагували. Натомість, ситуацією скористалися християни-албанці з віддаленого Сулі. Пізніше їх було розбито пашею Яніни (Іоанні) Алі, коли зоря цього неймовірного авантюриста ще тільки займалася. Загалом же, проблема полягала не лише в тому, що християнське населення не хотіло підійматися на боротьбу, але й в тому, що, на відміну від попередньої війни, неможливою була також і морська акція російського флоту у Середземномор'ї: війна, оголошена Швецією у 1788 році, прив'язала балтійський флот до північного театру воєнних дій. Договір при Ясах 1792 року жодних пунктів щодо грецького населення не включав.

Упродовж кількох наступних років Росія знову виявляла зацікавлення грецькими землями і, головним чином завдяки спільній православній релігії, перетворилася на найбільш вагомий чинник зовнішньополітичного впливу. Попередні

¹⁴ Цит. за Holland T. *Treaty Relations of Russia and Turkey*, p. 47.

мирні угоди та похідні від них торгові договори надавали Росії значний простір до дій всередині самої імперії. Особливо важливим було право призначати консулів. Ці посадовці, що, як правило, були етнічними греками, з'явилися в кожному важливому місті Греції. Їх штаб-квартири, подібно до консулатів інших держав, одразу ж стали осередками поширення інтриг проти Османської імперії та центрами організації місцевих партизанських загонів. У договорах також обумовлювалося право грецьких суден підіймати російський прапор і, у той спосіб, перебувати під захистом Росії та користуватися її торговими привілеями. Завдяки цьому упродовж перших десятиліть XIX сторіччя грецький торговий флот почав домінувати у Середземномор'ї, надто ж тоді, коли французька морська торгівля поступово занепадала. Новий російський порт Одеса став одним із найбільших грецьких центрів, де проживали впливові купці й комерсанти. Росія продовжувала підтримувати зв'язки з патріархатом у Константинополі. Клір, фанаріоти й грецькі купці — всі сподівалися на підтримку Петербурга. Тим часом, Росія залишалася єдиною великою державою, яка була зацікавлена в розподілі Османських територій.

Албанці

Хоча албанці, подібно до греків, жили тим самим важким гірським життям, щодо всього іншого ці дві нації суттєво відрізнялися. У той час як греки витворили багаті й освічені класи купців і фанаріотів, відігравали провідну роль в православній церковній організації, албанці залишалися одним із найбільш упосліджених етносів на Балканах. Частка новонавернених до ісламу серед них була найбільшою. Втім, найважливішим для подальшої історії Албанії був інший фактор: коли османські армії окупували цю країну вперше, вона була поділена на православний Південь та католицьку Північ. І хоча на початках перебіжчиків до ісламу було небагато, в XVII сторіччі ситуація значно змінилася. Сучасна албанська історіографія пояснює цей факт різким збільшенням податків, особливо подушного податку, який сплачувався лише християнами. У XVI сторіччі цей податок (*дизія*) складав 45 акче, а на початку XVII сторіччя зріс до 305, й продовжував наступні 50 років зростати аж до суми у 789 акчі¹⁵. І хоча таке зростання податків відображало загальний ріст цін, перехід в іслам ставав

¹⁵ Frasheri K. *The History of Albania*. — Tirana: n.p., 1964, p. 95.

Замок Парґа

неабияким виходом для селянина. Окрім цього, хоча в інших місцевостях такої практики не спостерігаємо, траплялося, що албанське населення змушували приймати нову віру силою.

Головною метою навернень було католицьке населення, частка якого упродовж XVII сторіччя суттєво зменшилася. Як і православні, мусульмани вбачали в католицькій церкві свого основного ворога. Католицька Венеція панувала на Адриатиці, католицька Австрія завжди залишалася значною загрозою. Албанці-католики підтримували венеціанців упродовж війни 1645 року, а також підняли повстання у 1689 році під час війни Порти зі Священним Союзом. Більшість вимушених навернень припадає саме на цей час: колишніх католиків переселяли у Косово, яке пізніше перетворилося на сильний албаномусульманський центр. Головним чином до навернень змушували населення низин обабіч річки Шкумбі, за яким легко було встановити прямий контроль.

Таким чином, у XVIII сторіччі Албанія релігійно була дуже різнорідною. Католики, що до того часу перетворилися на найслабшу конфесійну групу, були сконцентровані у північному регіоні з центром у Шкодері (Скадарі, Скутарі). Православні жили на південь від Шкумбі в округах Корчьо (Корица) та Г'їрокастьор. Мусульмани були розселені всюди, хоча головним їх центром залишалося Косово. Католики розраховували на допомогу імперії Габсбургів, яка формально надала їм свою протекцію. Православні були частиною Охридського архієпископату аж до його розформування, а потім потрапили під сильний грецький культурний вплив. Доступна їм освіта, так само, як і церковна літургія, були грекомовними.

Албанські мусульмани посідали привілейовану позицію не лише на своїй батьківщині, але й в усій імперії. Ці войовничі від природи люди мали досить способів прислужитися державі Османів. Найкращі яничари, рекрутовані з християнських сімей, походили з Албанії. Албанські сипаї та найманці славилися своєю ефективністю, а всі балканські посадові особи тримали біля себе охоронців-албанців. Змінивши віру на мусульманську, албанці дістали змогу посідати найвищі пости імперії. Найбільшого успіху на посту великого візира Порти досягли четверо представників роду Кьопрюлю, проте підраховано, що не менш як тридцять інших албанців у різні часи посідали цей пост¹⁶. У той спосіб, албанський мусульманин, який

¹⁶ Skendi S. *The Albanian National Awakening, 1878–1912*. — Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1967, p. 21.

користувався всіма привілеями своєї віри, був однією із найбільш надійних опор османської держави.

Окрім поділу на три релігії, албанці ділилися також на гхегів та тосків. Гхегі, які населяли північні гористі райони, мали надзвичайно розвинуту систему родового самоуправління, що нагадувала подібну систему сусідніх чорногорців, і залишалася незмінною аж до недавніх часів. Головною ланкою цієї системи був клан, так званий *фіс*, очолюваний найстаршим чоловіком. Поняттю *фіс* відповідала окрема територіально-політична одиниця, що називалася *байрак* (прапор), котру могли скласти кілька родів. Пост голови (*байрактара*) такої організації був спадковим. Байрак визначають як “автономний округ, керований звичаями та іншими нормами, спільними для всіх байраків”¹⁷. Кілька байраків склали плем’я, на чолі якого стояв чоловік зі знатної сім’ї. Всі головні питання вирішували збори дорослих чоловіків племені, а суд вершився відповідно до неписаних звичаїв і традицій. Гірські племена повинні були сплачувати податки, але практично зібрати їх було надзвичайно важко. Фактично, центральний уряд так ніколи й не встановив повного контролю над цими людьми. Порті доводилося регулярно висилати проти них війська.

Тоски, які не склали племен, жили в селах під керівництвом виборної старшини. Вони, головним чином, займали південні низинні території країни, які майже ніколи не надавалися в користування османським намісникам. До XVIII сторіччя великі угіддя центральної частини Албанії перейшли під контроль кількох сильних родин, які зосередили у своїх руках як економічну, так і політичну владу. Становище селян у таких помістях було винятково складним навіть тоді, коли і селянин, і його господар були мусульманами. Низинні території країни легко контролювалися військами центрального уряду, проте окремі поселення православних тосків у віддалених передгір’ях, як от Сулі в Епірі, зуміли здобути незалежність подібну до незалежності гхегських племен. За сплату податків, організувати яку часто було дуже важко, селам дозволяли обирати власну адміністрацію.

Хоча у XVIII сторіччі територія Албанії не була театром воєнних дій, ситуація тут була зовсім не мирною. Подібно до інших мусульманських регіонів Албанія спорядила до османської армії багато вояків, отож втрати серед населення були значними. Ще більш напружувала ситуацію постійна боротьба

¹⁷ Skendi S. *The Albanian National Awakening, 1878–1912*, pp. 14–15.

за владу серед місцевої шляхти. Переобтяжена війнами та внутрішніми інтригами Порти не могла належним чином контролювати регіональні адміністрації. В Албанії багаті землевласники намагалися заволодіти й політичною владою, чого можна було досягнути, отримавши офіційну посаду. А отримавши статус чиновника Порти, можна було не дотримуватися законів, аж доки вони не починали співпадати з твоїми власними інтересами. Такі урядовці-мусульмани, або *беї*, не гребували тримати біля себе банди озброєних найманців; вони перебували повністю поза владою Константинополя і часто боролися один з одним за владу, статус та поширення власного впливу. В гірських районах подібні сутички велися між вождями племен, кожен з яких бажав розширити контрольовану ним територію. Не маючи можливості напряду вплинути на ситуацію, Порти намагалася застосовувати політику “поділяй і владаруй”, проте й ця тактика часто не спрацьовувала.

Внаслідок таких подій до кінця XVIII сторіччя влада в Албанії зосереджувалася довкола двох центрів. На півночі територію довкола міста Шкодер контролювала могутня сім'я Бушаті, а південним центром влади була Яніна зі ставкою Алі Паші. Османська імперія змушена була рахуватися з політикою Алі аж до 20-х років XIX сторіччя; влада роду Бушаті закінчилася швидше. Контроль цього сімейства над північною країною було встановлено Мегмед Пашею у період між 1757 та 1775 роками. За допомогою гірських племен йому вдалося перебрати регіон під свій контроль, й тоді ж йому було офіційно надано пост чиновника імперії. Проте коли за якийсь час Мегмед Паша спробував далі поширювати свою владу і відмовився платити податки, агенти Порти отруїли його. Незважаючи на усобицю за спадок, його місце посів син Кара Махмуд. Порти намагалася організувати проти його влади коаліцію з інших родів, проте безуспішно. Політична кар'єра Кара Махмуда, котрий відіграв значну роль у історії всього західнобалканського регіону, тісно переплетена з подіями, які відбувалися в сусідній Чорногорії.

Чорногорці

Після завоювання Чорногорії у 1499 році османська влада майже не докладала зусиль, аби встановити свій контроль над цією віддаленою гористою місцевістю. На цій території ніколи не надавалися наділи тимар, і попри стягнення порівняно невисокого подушного податку весь регіон, загалом, було залишено на самого себе. Єдиним представником центрального уряду в

Чорногорії був чиновник, який намагався, до того ж часто марно, зібрати податок. Чорногорці, подібно до грецьких арматолів, повинні були нести військову службу. Оскільки від 1699 року їх землі почали сусідити з венеціанськими володіннями в Далмації, Порта поклала їм за обов'язок обороняти прикордоння; втім, часто їх загони боролися якраз на боці ворога.

Більшість чорногорців проживали в гористій місцевості, і уклад їх життя був подібним до життя гірських албанців чи греків. Займалися головним чином розведенням корів та овець, мисливством, а де це було вигідно — то й грабунком. Головною ланкою соціальної структури було плем'я, яке, у свою чергу, складалося з кланів. Єдність племені забезпечувалася родинними зв'язками та постійними сварками з сусідами за суспільне пасовисько чи лісові угіддя. Чорногорія разом з гірськими територіями Албанії були чи не найбільш відсталими регіонами на Балканах, а можливо й в усій тогочасній Європі. За статистикою ще на початку XIX сторіччя чисельність цього народу складала лише 120 тис. осіб, з яких можна було набрати 20-тисячну армію¹⁸. Тим часом, цій країні, як політичній одиниці, судилася роль далеко більша за її бідність, малі розміри та відсталість.

Оскільки землі постійно перерозподілялися між ворогуючими племенами, єдиною силою, що об'єднувала весь край, на початках була церква. Всі чорногорці були етнічними сербами і православними за віросповіданням. Найбільшим релігійним центром був монастир Цетін'є, єпископи якого здійснювали нагляд за всім регіоном. Ці духовні особи, як правило, обиралися синодом і до 1766 року затверджувалися патріархом міста Печ. Від початку XVIII сторіччя єпископами ставали виключно вихідці з сімейства Петровіч роду Н'єгуш; першим єпископом був Данило (роки керівництва 1696–1737). Сімейство Петровіч походило з району Катуні поблизу гори Ловче, який завше був цитаделлю спротиву османській владі та вторгненню мусульманських армій із сусідніх провінцій. Церква не лише слугувала чинником об'єднання; верховні духовні особи мали достатньо повноважень, аби встановлювати зв'язки з іншими країнами. У той спосіб, єпископ, фактично, виконував функції керівника держави, що дозволяло Чорногорії відігравати нехай незначну, проте власну роль у міжнародних справах.

Найближчим іноземним партнером була Венеція, уряд якої платив вождям чорногорських племен, щоби забезпечити собі

¹⁸ Dedijer V. *History of Yugoslavia*, trans. Kordija Kveder. — New York: McGraw-Hill, 1974, p. 291.

Албанці в Яніні

їх підтримку. Під час війни Священного Союзу окремі племена боролися на боці Венеції, що пізніше спричинило окупацію краю османськими арміями. Чорногорці також підійняли повстання у відповідь на заклики Петра Першого під час його вторгнення в Дунайські князівства. Втім, Венеція залишалася найбільш надійним джерелом підтримки. А коли за Карло-віцьким договором до Венеції відійшла вся Далмація, Чорногорія стала її прямим сусідом. Від 1714 по 1718 рік Венеція знову вела війну з Портою. Оскільки венеціанці не втратили сподівань на допомогу Чорногорії, зв'язки між цими державами знову посилювалися. У 1717 році дож Венеції Корнаро своїм декретом призначив Чорногорії цивільного *гувернадур*. Отож, край мав уже двох політичних представників: єпископа та губернатора. Представник венеціанської влади спочатку проживав у Которі на венеціанській території і отримував від свого уряду окрему субсидію. Цей пост надалі посідали лише представники клану Радон'їк, що також належав до роду Н'єгуш. Незважаючи на те, що і єпископа, і губернатора повинні були обирати на спільних зборах вождів усіх родів і кланів, обидві посади незабаром стали, фактично, спадковими для представників двох окремих сімейств. На початках обидва представники влади краю непогано знаходили спільну мову. Перша серйозна суперечка між ними виникнула у 1802 році, коли постало питання юрисдикції щодо призначення світських посадових осіб.

Після 1718 року зв'язки з Венецією слабшають. За договором у Пасаровіці Чорногорія ніяких переваг не отримала. І хоча ведеться пошук контактів з австрійською стороною, дуже швидко найважливішим зовнішньополітичним партнером Чорногорії стає Росія. Як пам'ятаємо, ще у 1710 році чорногорці разом з племенами сусідніх регіонів Брда та Герцеговина підняли повстання у відповідь на заклики Петра Першого до християнського населення. Цей виступ був жорстко придушений і спричинив великі жертви. Надалі тісний зв'язок між обома країнами здійснювався головним чином на рівні церковної влади. У 1716 році єпископ Данило відвідав Росію, де отримав у подарунок гроші, книги та церковну утвар. Одним із найбільш переконаних прихильників посилення зв'язків з Росією був єпископ Василій Петрович, який відвідав Петербург тричі. Він сподівався, що імператриця Єлизавета візьме його країну під протекцію. Щоби повніше проінформувати росіян про свою країну, Василій у 1754 році друкує в Москві книгу *Історія Чорногорії*, в якій, звісно ж, всіляко розписує подвиги співвітчизників.

Тим часом, стосунки з Портою упродовж усього XVIII сторіччя залишаються напруженими. Чорногорські племена постійно вчиняють набіги на кордони імперії, загрожуючи мирному життю своїх сусідів. У 1756 році союзне військо Боснії та Венеції, котра також страждала від наскоків чорногорських банд, вторглося на територію країни. Коли ж інтервенція була відбита за допомогою османських військ, чорногорці дали Порті гарантії справної сплати податків та припинення розбійних набігів.

Проте найбільш дивовижним епізодом тогочасної історії Чорногорії був приїзд у 1766 році шахрая, який називав себе Петром III, чоловіком Катерини Великої, який насправді був убитий ще у 1762 році. Незважаючи на свою непоказну поставу, цей чоловік зумів здобути авторитет і переконати наївні племена у своєму королівському походженні. Він збирався правити краєм під іменем Стефана Малого, хоча йому й не вдалося довести свої права єпископу Саві, який посів найвищий духовний пост у 1735 році і колись бачив справжнього царя. Поза тим, Стефан зумів усунути єпископа від справ і захопити владу в країні. Незважаючи на підозріле походження, новий владця намагався провести кілька нагальних реформ. Найперше він спробував установити дещо схоже на формальне громадське врядування і, тим самим, припинити нескінченну усобицю між племенами.

Проте діяльність Стефана занепокоїла уряди великих держав. Допомога з Росії перестала надходити, і чорногорці знову почали чинити наскоки на турецькі та венеціанські території. У 1768 році Порта відрядила проти царя Стефана армію, проте не могла нічого вдіяти, аж поки у чорногорську кампанію не втрутилася Росія. Занепокоєна вістками з Чорногорії Катерина у 1769 році послала туди послом князя Юрія Довгорукого. Посланець, звісно ж, зрозумів, що перед ним самозванець, проте викривати його не став. Стефан змушений був покинути країну, а Довгорукий передав чорногорцям гроші та амуніцію від імператриці. Втім, у війну на боці Росії Чорногорія тоді так і не вступила. Що ж до Стефана, то його у 1773 році отруїв підкуплений Портою слуга-грек.

Після цього відносини з Росією значно погіршилися. У 1777 році посольство Чорногорії прибуло до Петербурга, проте Катерина його не прийняла. Росія на той час була у хороших стосунках з Віднем, а тому в події на Західних Балканах намагалася не втручатися. Чорногорія також почала шукати зв'язків з віденським двором. У 1777 році чорногорець Ніколас

Маркович намагається сформувати військовий загін, що боровся б на боці Австрії. Проте без допомоги Відня, де надто мало знали про Чорногорію, нічого зробити так і не вдається. У 1781 році двір висилає до Чорногорії полковника Пауліча, який повинен скласти звіт про цю країну. Поїздка справила на посланця негативне враження: на його оцінку вплинули постійна ворожнеча місцевих родів, брак контролю єпископа Сави над ситуацією та відкритий спротив Венеції й Порту втручання Габсбургів у справи регіону.

Після смерті Сави у 1782 році наступним єпископом стає Петер I, якому ця посада дістається у 1784-ому. Учасник невдалої дипломатичної місії до Петербурга у 1777 році, Петер, все ж, хоче бути висвяченим саме у цьому місті. Російська сторона відмовляє йому й він змушений, натомість, висвячуватись у Сремських Карловцях. Надалі Петер шукає підтримки у Австрії, розраховуючи отримати звідти військові припаси та іншу підтримку. Тогочасний губернатор Йован Радон'їч також дотримується проавстрійської орієнтації.

Упродовж решти століття головна загроза безпеці Чорногорії походила від сусідньої Албанії та непомірних амбіцій Кара Махмуда, який намагався всупереч волі Константинополя заснувати власне автономне князівство. Вперше Кара Махмуд напав на Чорногорію в 1785 році. На той час йому пощастило заручитися підтримкою кількох чорногорських родів. Його перемоги та міцна настанова на опір Порту привернула увагу як Австрії, так і Росії, котрі вирішили використати ситуацію з користю для себе. Пам'ятаймо, що саме тоді Катерина почала втілювати свій "грецький проект". З іншого боку, уряд Габсбургів обіцяв визнати Кара Махмуда незалежним правителем Албанії, за умови, що він допоможе австрійським арміям у боротьбі з Портою. З огляду на все це, султан був змушений дарувати Кара Махмуду повну амністію у обмін на його лояльність.

Росія також змінила свою політику стосовно Чорногорії, оскільки от-от повинна була розпочатися нова війна з Османською імперією. Коли війна у 1787 році таки вибухнула, російський уряд, як завше, закликав балканських християн до повстання. Чорногорія тоді опинилася у дуже зручній позиції: її уваги почали добиватися і Австрія, і Росія, навперебій посилаючи керівництву країни воєнних дорадників та подарунки. До Чорногорії почали прибувати австрійські солдати та добровольці з Герцеговини.

У той самий час уряд Габсбургів спробував налагодити контакт з Кара Махмудом, який міг дуже допомогти австрійцям

у цій війні. У 1788 році на переговори з ним у Шкодер вирушила окрема делегація. Проте албанський паша під впливом тогочасних перемог турецької армії вирізав посланців і відіслав їх голови султану. За таку послугу Константинополь дарував Кара Махмуду титул губернатора Шкодеру. Тоді ж Кара Махмуд на боці імперії Османів розпочав воєнні дії на території Чорногорії та Боснії.

Хоча за мирною угодою з Австрією, укладеною 1791 року, всі сутички в регіоні повинні були припинитися, війна в Чорногорії тривала. Невдоволений Кара Махмуд бажав розширити підконтрольну йому територію; це призвело до нового загострення стосунків з Портою після нового мирного договору 1794 року. У 1796-ому албанський паша вирішив, що настав час нарешті з'ясувати стосунки з Чорногорією і приєднати до своєї країни нові землі. У той самий час Австрія та Венеція одна по одній зазнали поразок у війні з Францією. Чорногорія потрапила в ізоляцію й не могла розраховувати на допомогу ззовні. Армії Кара Махмуда розпочали вторгнення. Втім, у бою під Крусями албанці зазнають поразки, а самого пашу обезголовлюють. Ця подія може вважатися своєрідним поворотним пунктом в історії Чорногорії. Вона позначає кінець намаганням Османської імперії та її агентів завоювати і контролювати цю країну. До того ж Чорногорія спромоглася значно розширити свою територію коштом анексії сусіднього регіону Брда, до того підвладного родам Піпері та Б'єлопавліч. Держава нарешті досягла територіальної стабільності, а її керівництво значно посилило свій контроль над місцевими родами і кланами.

Боснія та Герцеговина

В Боснії та Герцеговині, подібно як і в Албанії, після окупації країни османськими військами почався масовий перехід у нову релігію: іслам прийняли багато представників старої шляхти і селян. Більше того, в наступні кілька років Боснію заповнили мусульманські біженці з тих країв, які були захоплені християнськими державами. Селяни, вояки, ремісники та купці прибували з Хорватії, Словенії та Угорщини й осідали на південь від ріки Сава. Серед них були і вихідці з Далмації. У той спосіб Боснія перетворилася на оплот мусульманства й місцевого патріотизму. Тим часом політична ситуація для мусульман була більш ніж сприятливою. Зміна віри призвела до стану, за якого політична та

економічна влада в регіоні перейшла до рук мусульман, які, все ж таки, у своїй більшості були слов'янами за походженням. Після окупації ці люди зберегли свої землі, а також контроль над селянами, які на них працювали.

До боснійського суспільства влився також значний військовий елемент. У XVIII сторіччі сипаям на цій території було надано 144 великих наділи (зиамети) та 3617 малих (тимари). Сипаї, як правило, постійно проживали у своїх помістях, відлучаючись тільки на випадок війни. Вони склали важливу частину османських військ. Скажімо в битві проти Петра Першого на ріці Прут брали участь 1553 сипаї з Боснії¹⁹. Більше того, упродовж XVII та XVIII сторіччя в цьому краю було розквартировано багато яничарів. Деякі з них проживали у селах, проте більшість поселилася у Сараєво. А оскільки держава могла заборгувати їм платню аж на рік часу, то вони змушені були знаходити собі інші способи заробітку. Яничари ставали купцями, ремісниками й відігравали значну роль у цехових організаціях. У XVIII сторіччі вони були найбільш впливовою політичною групою в трьох основних містах країни – Сараєво, Мостарі та Травніку.

Серед військового керівництва окрему групу склали капітани, які виконували функцію, аналогічну до обов'язків капітанів у християнській Греції. Боснія межувала з Габсбурзькою імперією і з венеціанською Далмацією, а тому тут слід було вживати неабияких оборонних заходів. Капітани відповідали за порядок у військових округах, яких за Белградським договором 1739 року було 38 включно із 64 містечками. Обов'язки передавалися у спадок. Станом на кінець XVIII сторіччя під їх командуванням перебувало 24 тис. вояків. Головним завданням капітанів була охорона кордонів та ліній комунікації, проте інколи їх залучали до воєнних дій поза межами країни. Їм, а також їхнім слугам, інколи надавалася державна платня.

Панівний клас склали стара шляхта слов'янського походження, у володінні якої були великі земельні наділи, високі чиновники Порти та військові. Ця група осіб, яких називали *бегами* або *беями*, налічувала кількасот чоловік. На сходинку нижче стояла дрібна шляхта, так звані *аги*, котру складали дрібні землевласники, сипаї та яничари. Упродовж XVIII сторіччя ця група поступово збільшувала свої земельні

¹⁹ Djurdjev B., Grafenauer B., Tadić J. *Historija Narodna Jugoslavije*. In 2 vol. – Zagreb: Skolska Knjiga, 1953, 1959, II, 1321.

угіддя: політична та військова влада давала їм можливість захоплювати землі селян, перебирати під свій контроль раніше незаселені або спустошені райони, а також набувати землю у власність, виконуючи роль посередників при зборі податків. З часом утворилося два типи помість: в *агаліках* селяни зберегли свої права на землю і лише сплачували певний податок, в той час як у *бегліках* земля вважалася власністю шляхтича, який міг керувати помістям сам або ж віддати його наміснику. В останньому випадку все залежало від угоди між селянином та землевласником. Селяни у бегліках, звісно ж, були у гіршому становищі, ніж ті, хто проживав у агаліках: і грошові стягнення, і трудові повинності перших були куди вищими. Часті бунти цих селян, які виступали проти постійно підвищуваних поборів, додавали нестабільності в країні, що й так була спустошена війнами того століття.

Соціальна ситуація і в Боснії, і в Герцеговині ускладнювалася тим, що попри свою більшість у владних структурах мусульмани становили лише 33% від всього населення. Решта складали православні (43%) та католики (20%). У той спосіб, і в бегліках, і в агаліках християнське слов'янське населення підкорялося поміщикам-слов'янам ісламського віросповідання. Що ж до лояльності, то мусульмани, звісно, надавали перевагу зверхності Порти, хоч і застерігали за собою значні права щодо самоврядування, тим часом православне населення симпатизувало християнській владі сусідів — Сербів та Чорногорців — і це спричиняло певні труднощі, у випадку коли ці регіони конфліктували з центральним урядом імперії. Католики почували симпатію до Габсбургів й до сусідньої католицької Хорватії. Австрія оголосила над ними свій релігійний протекторат.

Як прикордонна провінція імперії, що перебувала у стані поступового занепаду, Боснія несла важкий тягар воєнних повинностей і постійно була театром збройних сутичок. За Карловіцьким договором було встановлено кордон, що, попри невеликі зміни, залишався незмінним аж до 1908 року; проте війна спричинила в країні повний хаос. Краєм бродили не лише біженці-мусульмани з окупованих Габсбургами територій, але й місцеві католики, що почали емігрувати з Боснії головним чином до Словенії. У 1703 році столицю було перенесено з Сараєво до Травніка, який став найбільшим ремісничим та комерційним центром, а також найсильнішою боснійською фортецею. Особливої уваги надавалося питанням оборони всієї провінції. Зброя та амуніція вироблялися на місці, проте їх також привозили з Константинополя.

Війни з 1714 по 1718 та з 1736 по 1739 роки за участю Австрії, Венеції та Росії вкрай уповільнили розвиток Боснії. За Пасаровіцьким договором її територія перейшла під контроль одночасно Австрії й Венеції. На додачу в Боснії, як і в решті провінцій імперії лютувала чума та інші епідемічні хвороби. Сільське господарство після австрійського вторгнення було майже повністю знищене. Війни особливо вадили мусульманському населенню, оскільки його мобілізували не лише на війну проти християнських держав, а й проти віддаленої Персії. Втрати були величезними: наприклад, з 5200 чоловік, котрі пішли на перську війну, після підписання миру в 1727 році повернулося лише 500.

За весь цей час Боснія мала лише одного здібного керівника – Алі Пашу Гекім Оглу, котрий посідав пост великого візира Боснії з 1735 по 1740 рік, а потім був відісланий до Єгипту. Алі Паша узгоджував свої рішення з радою, яка складалася із найбільш значних людей провінції, а також із представників центрального уряду. Після його відходу політична ситуація в країні дестабілізувалася. І хоча упродовж більш як п'яти десятиліть після цього Боснія не знала зовнішніх вторгнень, різноманітні воєнні сили всередині країни повернули зброю одна проти одної. Розпочався затяжний період громадянської війни, яку Порта ніяк не могла припинити.

Боротьба за владу серед мусульман розгорнулася головним чином між капітанами та яничарами. Перші скористалися своєю військовою силою й перебрали контроль над великими помістями (чифтліками), домагаючись також і політичної влади. Яничари теж почали частіше втручатися в місцеві події. Ці міжусобиці суттєво послабили адміністрування провінції. Авторитет візира Боснії занепав, натомість посилилася влада місцевої шляхти та капітанів. У 1745 році Алі Паша Гекім Оглу повернувся, проте центральним урядом йому було дано завдання зібрати високі податки. Опір шляхти змусив його того ж року залишити країну. У 1747 Алі Паша приїхав ще раз і з тією ж місією, але через брак союзників через рік він знову виїжджає за кордон.

З 1747 по 1756 рік і міста, і села Боснії перебували в стані повної анархії. Упродовж цього десятиліття місцева шляхта збирала податки виключно для себе, а також вела безперервну міжусобну війну. Капітани боролися з яничарами, які, зі свого боку, воювали з іншими яничарами. У 1752 році центральний уряд посилає ще одного здібного візира Мегмед Пашу

Кукавіцу, щоби той навів у провінції порядок. Йому вдається втихомирити край аж у 1756 році. Другий термін його правління, між 1757 та 1760 роками було перервано через нарікання місцевих жителів проти методів його керівництва, а самого Мегмед Пашу відкликали у Константинополь. Втім, міжусобиці нарешті припинилися.

Тим часом, до Боснії знову почала виявляти зацікавлення Габсбурзька імперія. За угодами між Йосифом II та Катериною цей регіон після розподілу території Османської держави мав належати Австрії. Тому ще до початку нової війни австрійський уряд спробував збільшити тут свій вплив. Розрахунок був головним чином на підтримку католицького хорватського населення. Боснійських студентів почали запрошувати на навчання до Загреба. Коли у 1788 році війна таки розпочалася, уряд Габсбургів поширив серед християнського населення прокламації із закликами підтримувати австрійські армії; мусульман закликали залишатися пасивними. Армія чисельністю у 51 тисячу чоловік, супроводжувана невеликою групою сербських добровольців, вторглася в Боснію. Оскільки основні сили Османів були задіяні на інших напрямках, боснійський кордон захищали зовсім не значні сили. Супроти загарбника піднялися місцеві мусульмани. Цей конфлікт знаний як Дубіцька війна, оскільки головні воєнні дії відбувалися довкола міста Дубіца, під яким мусульманська армія зазнала поразки. За договором під Сістовою частина боснійських земель відійшла до Австрії.

Серби

Хоча серби проживали на великих територіях Західних Балкан, центром їх національного руху стає *санджак* Смедерево, що пізніше перетвориться на пашалік Белград. Ця територія, як і Боснія, була прикордонням імперії, проте, на відміну від розглянутої вище провінції, мусульманська шляхта концентрувалася в Сербії лише в містах. Також не бачимо тут характерного для інших частин Балкан руху щодо перетворення наділів сипаїв на великі приватні помістя-чифтліки. Сербський селянин споконвіку користувався певними правами щодо землі, на якій працював. Практично, він був пайовиком, тобто віддавав частину урожаю, що ставала до кінця XVIII сторіччя все більшою, проте номінально він все-таки залишався власником плодів своєї праці. Будь-яку частину того, що йому залишалося, селянин міг використовувати на власний

розсуд. Свою землю він міг передати у спадок або й продати, якщо знайшовся б хтось такий, хто погоджувався взяти на себе його зобов'язання. Він міг сам вирішувати, що йому вирошувати, і продавати залишки урожаю так, як йому зручно. Селянин був не рабом, а вільною людиною. Що ж до великих землевласників, то вони могли жити в селі, проте частіше перебували у великих містах.

Як і інші народи Балкан, серби користувалися всіма перевагами власного місцевого адміністрування. Найдрібнішою адміністративною одиницею була *кнежина* (район). До кнежини входило по кілька сіл, які, зі свого боку, склалися із *задруг* (розширених сімейних осередків). Кожна кнежина мала свою старшинську раду, котра обирала князя. Як і на інших балканських землях, цей посадовець представляв свій регіон в чиновницьких структурах імперії, а також був відповідальний за збір податків та організацію місцевої поліції. Окрім цього, місцева адміністрація вершила суд, ґрунтуючись на неписаних постулатах традиційного права.

Православній церкві судилося відіграти винятково важливу роль у сербській історії. На початку XVIII сторіччя сербські землі все ще перебували у складі Печського патріархату, що був автокефальним і визнавав лише найзагальнішу зверхність патріархату в Константинополі. Сербська церква здійснювала самоуправління через власний синод і підтримувала зв'язки з іншими інституціями православ'я включно з російськими. Повноваження Печського патріархату поширювалися на православних Буди, Араду, Комарому та Далмації, а також Боснії, Герцеговини й інших земель, в яких більшість становили етнічні серби. Коли Османська імперія була в розквіті, всі ці території, звісно, знаходилися під єдиним політичним керівництвом. З часом, окремі з перерахованих вище територій перейшли під контроль держави Габсбургів та Венеції, проте релігійна єдність цього регіону збереглася. У наново приєднаних територіях більшість населення була католицького віросповідання і не визнавала над собою повноважень православ'я.

Упродовж періоду османського панування патріархи міста Печ вважали себе спадкоємцями традицій середньовічного Сербського королівства, а тому чітко усвідомлювали власну національну місію. Землі, вірні яких належали до Печського патріархату, вважалися "сербськими землями" незалежно від того, яким було етнічне походження та релігійна приналежність інших людей, що їх населяли. Церква плекала

національну ідею і нагадувала вірним про славетне і незалежне минуле краю. Слід було пам'ятати, що

“у сербському церковному календарі близько 58 власне сербських святих, серед яких 18 царів, королів та королев, принців та лицарів, починаючи від св. Сави та його батька Неманя. Культ сербської святої королівської родини – священної парості Немані – був покликаний з усією помпою та мистецькою довершеністю візантійського ритуалу постійно нагадувати сербам, що у них було колись незалежне королівство, справжня благословенна Богом імперія, котрою Він керував через чудодійних святих”²⁰.

Як і патріархат у Константинополі, сербська церква дуже швидко виробила переконання, що османська влада є тимчасовою і незабаром промине, у той час, як справжнім головним супротивником є католицька церква – як воно й було насправді. Інтереси обох конфесій перетиналися в Боснії, а у межах імперії Габсбургів тиск католиків на православних був постійним і сильним.

Втім, попри релігійні розбіжності, географічне місцезнаходження диктувало ближчу співпрацю саме з Габсбурзькою монархією. Сербі, яким постійно доводилося битися пліч-о-пліч з австрійськими військами, мали за мету, як мінімум, проголошення автономного державного утворення, але зовсім не приєднання до Австрії. Під час війни Священної Ліги серби брали участь у збройній боротьбі. Найбільший успіх спільних дій трапився у 1688 році, коли австрійським арміям вдалося просунути аж до Белграда. У той час патріарх Печа Арсеній III Цноевіч, котрий таємно вів переговори з урядом Габсбургів, закликав сербів повстати проти османського правління. Саме тоді австрійські армії й почали здобувати перемогу за перемогою і у 1689 році окупували Ніш, Скоп'є, Призрен та Штіп. Проте вже у наступному році ситуація змінилася й союзницькі армії були відкинуті аж до попереднього кордону. Остерігаючись масової різанини, Арсеній і щось близько 30 тис. сімей сербів емігрували вслід за відступом армії. Далі ця група приєдналася до інших таких же біженців, які виступили на боці загарбника проти Османів і тепер боялися помсти османських військ. Сербські лідери провели зустріч у Белграді й вислали емісара єпископа Ісаю Д'яковіча до імператора Австрії Леопольда I з проханнями

²⁰ Petrovich M. *A History of Modern Serbia, 1804–1918*, 2 vols. – N.Y.: Harcourt Brace Jovanovich, 1976, I, 13.

розглянути їх ситуацію. Вони погоджувалися визнати його спадкоємним володарем їх земель, якщо імператор гарантує їм свободу віросповідання і збереже їх автономну церковну адміністрацію. У 1690 році Леопольд видає прокламацію, в якій закликає балканських жителів повстати на підтримку його армій. За це він обіцяє їм релігійну свободу, нижчі податки та право вільно обирати власних сербських керівників. З такими гарантіями багато сімей перетнули кордон і оселилися на землях Габсбургів.

Еміграція спричинила певні труднощі. І австрійський уряд, і православне духовенство вважали такий стан тимчасовим: і ті, й інші очікували на перемогу Австрії над Османами і швидке повернення до своїх домівок. До того часу православні ієрархи вимагали від імперії чогось на зразок мілету в Османів, що дало б їм змогу краще контролювати своїх вірних. І хоча вирішення цього питання постійно нагтовхувалося на різноманітні перешкоди, серби таки отримали деякі привілеї. Їх релігійним та культурним центром стали Сремські Карловці, проте зв'язок з патріархією у Печі також зберігався: митрополит у Карловцях визнавав його зверхність, а ім'я патріарха згадувалося в літургії.

Проте велика еміграція зашкодила Печському патріархату, а також значно змінила етнічний склад земель довкола Косово. Ми вже згадували про прихід на ці території албанців; купно з масовою еміграцією сербів ці рухи вплинули на етнічний склад земель, що колись були ядром середньовічного Сербського королівства. Від'їзд сербів та масова імміграція албанців утворили в краю албанську більшість, а відкрита зрада патріарха змінила ставлення Порти до патріархату в Печі. Надалі на цю посаду уряд Османів волів призначати фанаріотів, а не сербів. Наступником Арсенія став грек, хоча після нього з 1713 по 1725 рік пост ще належав сербам.

У 1716 році спроби Габсбургів відвоювати османські території поновилися і навіть мали певний успіх. За договором у Пасаровіці 1718 року до монархії переходила більшість сербських земель. І хоча правління Габсбургів не було ні надто популярним, ні надто успішним, проте мало важливе значення для розвитку всього регіону. За новим устроєм, який передбачав двоякий військовий і цивільний контроль, щойно анексована територія включно з Олтенією підпорядковувалася Судовій Палаті, що засідала в Белграді та Тимішоарі. Сербія була розділена на 15 районів, вища ланка влади в яких належала австрійським посадовцям, проте нижчу складала

мережа місцевих адміністрацій. Первинний адміністративний підрозділ називався нагіє і підпорядковувався чиновнику, що називався *оборкнезем*. Що ж до кнежин, очолюваних князями, то тут все залишилось, як і до того. На місцеві адміністрації, як і за часів правління Османів, покладалися збір податків, організація поліції та судочинство. Змінився також і Белград. Сюди було заселено німецьких ремісників, аби вони замінили турецьких, а католицька церква перетворила це місто у центр своїх намагань повернути населення.

Як пам'ятаємо, у 1737 році Австрія, як союзник Росії, знову вступила у війну. Кампанія характеризувалася невмілим керівництвом, хоча спочатку австрійці перемагали. Було захоплено Ніш. Австрія знову закликала місцеве сербське населення до повстання. Новий патріарх Печа, цього разу Арсеній IV, за прикладом свого попередника підтримав цей заклик. Коли ж османська армія перебрала ініціативу і відбила Ніш, патріарх, а з ним 2 тис. його послідовників були вимушені перебратися до Белграда і ще далі — за кордон. Катастрофічний мир, який була пізніше підписано, позбавляв Австрію всіх її сербських та румунських територій, хоча залишав їй Банат. Цьому кордону судилося проіснувати майже півтора століття.

Друга зрада патріархату нанесла сильний удар цій організації, що вже й так була неефективною й наскрізь скорумпованою. Після від'їзду Арсенія IV на його місце було призначено грека і подібні заміщення відбулися на всіх рівнях ієрархії. Оскільки габсбурзький православний центр Сремські Карловці був у куди кращій економічній ситуації, то всі прохання про допомогу скеровувалися головним чином туди. Тим часом, нагромадження різних обставин — посилення грецького націоналізму всередині православної церкви, економічний занепад Печу і зрада двох його патріархів — переповнили чашу терпіння османської адміністрації. У 1766 році Порта ліквідувала патріархат і передала його повноваження патріархату в Константинополі. Ця подія мала величезне значення для всієї сербської церкви. Метрополія у Сремських Карловцях стала основним сербським церковним центром і головним фактором культурного та освітнього впливу на сербське населення.

Після підписання миру 1739 року в край повернулися представники турецької адміністрації, а також сипаї та яничари. Проте умови життя сербів не змінилися: вони продовжували застосовувати австрійську систему адміністрації,

що ґрунтувалася на традиційному праві. Село залишалось відносно незалежним і в ньому зосереджувалося тепер все сербське життя. Мусульманське населення, як і раніше, зосереджувалося в Белграді та інших містах. Розпочався довгий період мирного життя. Російсько-турецька війна 1768–1774 років цей регіон оминула. Втім, у 1788 році у війну на боці Росії знову вступила Австрія і її армії одразу ж вторглися в Сербію.

Як завжди, Габсбурги розпочали воєнну кампанію із закликів до балканських християн. Було організовано спеціальні сербські загони, так звані *фрайкорпси*, що діяли на території Сербії, Боснії та Банату. Проте найбільша сербська випава була здійснена Кочею Анд'єлковічем та його прибічниками. Цей епізод відомий у сербській історії як повстання Кочі. Цей місцевий лідер об'єднав довкола себе до 3 тис. осіб і постійно атакував шляхи забезпечення османської армії в Шумадії – території між Белградом та Нішем. Втім, незважаючи на великі успіхи на початку своїх дій, повсталі не змогли довго опиратися регулярній армії імперії.

Ця війна стала катастрофою не лише для сербських добровольців, але й для всієї Габсбурзької монархії. І хоча у 1789 році австрійська армія взяла Белград, наступного ж року вона змушена була його покинути і взагалі відступити з окупованих територій. Причини цього крилися головним чином всередині самої Австрії, а також в європейській ситуації загалом. Договір під Сістовою, фактично, повернув передвоєнну ситуацію. Османська імперія оголосила амністію тим, хто приєднався до Габсбургів, і близько 50 тис. осіб справді повернулося до своїх домівок. Столітній досвід невдач у спільній боротьбі з Австрією спричинив до втрати сербськими лідерами сподівань на допомогу Габсбургів. Сербі відчували, що їх вкотре принесено в жертву і забуто. Проте війна все ж мала один важливий наслідок: серби навчилися вести воєнні дії спільно з регулярною армією Габсбургів та з власними повстанцями. У той спосіб, склалася сприятлива ситуація, щоби спробувати у майбутньому діяти самостійно.

Болгарія, Македонія та Фракія

Регіони, про які ми вели мову дотепер – материкова й острівна Греція, Албанія, Чорногорія, Боснія і Сербія – мали змогу вести самостійну внутрішню, а часом і зовнішню політику. Віддаленість та неприступність окремих гірських

районів дозволяла частині греків, албанців та чорногорців жити відносно незалежно. Близькість до кордону та виходи до моря дозволяли цим регіонам зав'язувати контакти з іноземними державами. На противагу цьому, Болгарія, Македонія та Фракія, про яких говоритимемо у цьому розділі разом, внаслідок їх географічного розташування потрапили під значно сильніший контроль османської влади. Втім, цим країнам довелося зазнати багато з того, що випало на долю їхніх сусідів. Структура їх місцевої адміністрації нагадувала вже описані нами; представники їхньої старшини так само збирали податки і мали змогу збагатитися коштом османської управлінської системи. Місцеве судочинство ґрунтувалося на традиційному праві. З іншого боку, на цьому регіоні сильніше позначилися зміни у системі земельної власності імперії. Великі помістячифтліки виникали, головним чином, в родючих місцевостях, як-от долина Маріца на північ від Тесалоніків. Гірські райони та передгір'я заповнювали невеликі ферми.

На відміну від решти балканських територій, в цих краях мусульманська та турецька присутність сильніше давалася взнаки. Турецькі селяни емігрували, найперше, у Фракію та Македонію, де проживали в умовах не кращих, ніж ті, в яких перебувало місцеве християнське населення. Щоправда, мусульмани платили нижчі податки, а земля, яку вони обробляли, номінально була їх приватною власністю. Тут теж був район, в якому населення масово наверталось до ісламу. Помаки, що проживали головним чином у горах Родопі, а також на Дунайській рівнині на північ від Старої Планини, були водночас болгарами і мусульманами. Вони жили відокремленими общинами, а їх суспільний уклад був примітивним й відсталим.

Для християн, як і в інших регіонах, головним фактором єдності була православна церква. Болгари належали до архієпископату в Охриді, доля якого дуже нагадувала долю патріархату в Печі. І хоча Охридський архієпископат не співпрацював у відкриті з жодною ворожою Порті державою, проте страждав від корупції та заборгованостей, як і будь-яка інша інституція слов'ян. Тут також відчувався сильний культурний тиск греків. Коли ж у 1767 році архієпископат ліквідували і всі місцеві церкви перейшли під владу Константинополя, наслідки цієї зміни для місцевого слов'янського населення були куди серйознішими, ніж для сербів. Останні завжди мали альтернативний церковний центр у Сремських Карловцях, котрий залишався осередком сильного сербського впливу. А для

Перевал у Балканських горах, Болгарія

болгар втрата власного архієпископату позначила початок грецького культурного домінування. Церковні служби стали проводити грецькою мовою навіть у районах із повністю слов'янським населенням. Вся доступна освіта також була грецькою. Якщо сюди долучити, що по-грецьки велися всі комерційні справи, то стає зрозумілим, що грецький культурний вплив домінував у всіх сферах тогочасного життя цього регіону.

Хоча Болгарія, Македонія й Фракія у XVIII сторіччі не стали театром головних воєнних дій, їм не вдалося уникнути наслідків війни та анархії. Повсюдно існували численні банди. Особливою проблемою були загони дезертирів та демобілізованих солдат. Краєм раз за разом прокочувалися хвилі чуми та інших інфекційних хвороб. Додаткові воєнні побори ще поглиблювали зубожіння населення. Більше того, з поступовим послабленням влади центрального уряду в Македонії, подібно як в Албанії та Боснії, розпочалася запекла боротьба за владу між місцевими адміністраціями, військовими та мусульманською шляхтою. Албанські міжусобиці перекинулися й на Македонію. Найбільш безпечними залишалися села Балканських гір. Найгірше постраждали землі між горами та Дунаєм, населення яких у XVIII сторіччі було майже повністю вирізано бандами так званих *кірджаліїв* або ж прибічниками повсталого паші Пашваноглу.

Незважаючи на такі несприятливі умови, в регіоні упродовж століття значно зросли обсяги торгівлі, особливо з імперією Габсбургів, а головний порт краю Тесалонікі розширився і сягнув певного рівня процвітання. Після підписання Карловіцького договору і отримання Австрією торгових привілеїв активність торгівлі значно зросла, дійшовши своєї кульмінаційної точки в останній чверті століття. Першими в Тесалоніках осіли французькі купці, а одразу ж за ними з'явилися британські, голандські та венеціанські. Між Тесалоніками та найбільшими балканськими торговими центрами, такими як Софія, Скоп'є, Бітола (Монастир Бітолі), пролягли постійні караванні шляхи, котрі далі вели до Белграда, Австрії та на захід — до портів Адріатики. Всі торгові перевезення були зосереджені у руках православних купців, найперше, греків.

Таким чином, загальний огляд ситуації у різних регіонах, що перебували під керівництвом Османів, засвідчує нам як їх подібності, так і численні відмінності. Всі регіони постраждали

від наслідків воєн цього століття, від окупації їх територій як османськими, так і іноземними військами, від значного податкового тиску. Жителі цих територій перебували у подвійному підпорядкуванні османській адміністрації та місцевим владним структурам. Третім чинником не лише моральної і духовної, але й політичної влади була православна церква. Окремі церковні ієрархи підтримували Порту, а інші, зокрема сербські патріархи та чорногорські єпископи, намагалися спонукати населення до повалення влади Османів. Подібним чином підтримували імперію ті представники шляхти, котрим ситуація дала змогу збагатитися, або ті, хто не бачив іншої альтернативи османському правлінню, інша частина шляхти виступала проти імперії. Слід ще раз наголосити, що хоча Османська імперія й вважалася централізованою абсолютною монархією, влада в Константинополі напряду дуже мало впливала на життя пересічного християнина на Балканах. Порта переважно керувала через посередників – церковні власті або виборну старшину. Упродовж XVIII сторіччя центральний уряд поволи втрачав контроль над місцевими адміністраціями провінцій.

АВТОНОМНІ РЕГІОНИ: ДУБРОВНІК, МОЛДАВІЯ І ВАЛАХІЯ

Території, які ми щойно розглянули, вважалися невід’ємними частинами імперії. Чотири інших балканських регіони – Трансильванія, Молдавія, Валахія та місто Дубровнік – були долучені до держави Османів за особливими угодами. Оскільки за Карловіцьким договором Трансильванія відійшла до імперії Габсбургів, ми розглядатимемо її в наступній частині книги. Тим часом, перед тим як перейти до обговорення ситуації в Дунайських князівствах, кілька слів скажемо про місто Дубровнік.

Дубровнік

Місто Дубровнік, що раніше належало Венеції, перейшло під османську протекцію у 1458 році. У 1481 році місто заплатило імперії данину в обсязі 12 тис. 500 дукатів, але окрім цього й загального визнання підпорядкування Порті, в усіх інших практичних питаннях Дубровнік залишався незалежним. Місто підтримувало зв’язки з чужоземними країнами й укладало з ними договори, над його кораблями маяли власні прапори. Османське підданство давало Дубровніку значні пільги для торгівлі всередині імперії. Що ж до Порти, то державі Османів

теж було вигідно, що торгівлю на Адріатиці веде не одна лише Венеція, але й імперський васал Дубровнік. Місто повністю скористалося наданими йому привілеями: дубровніцькі купці сплачували менше мито і користувалися значними пільгами. Їм також дозволялося засновувати колонії у найбільших містах імперії. Ці колонії також користувалися винятковими правами – скажімо, ними управляли відповідно до їх власних, а не місцевих, законів. Оскільки Дубровнік був католицьким містом, повноваження церкви також визнавалися.

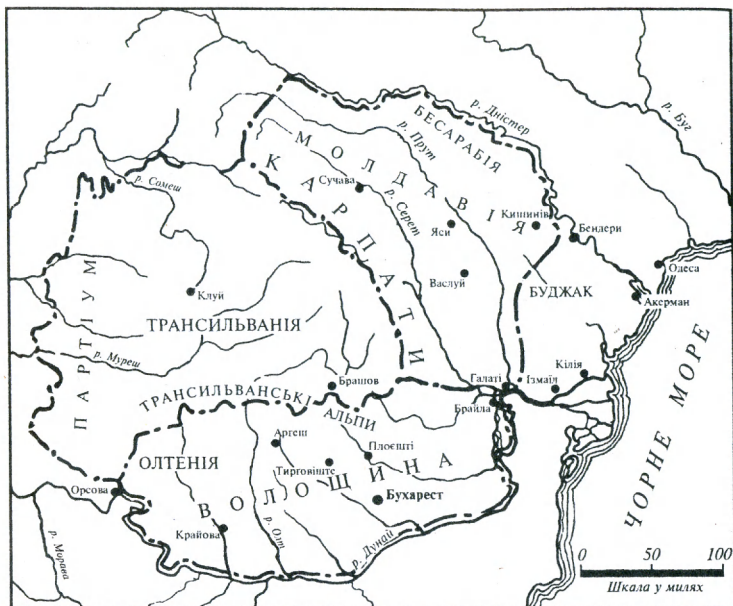
Подібно до інших міст-держав Італії, Дубровніком управляв місцевий патриціат. Головним органом влади був сенат, який захищав інтереси цієї групи населення. Місто було водночас і виробничим, і торговим центром, а тому серед його жителів більшість складали купці, моряки та ремісничий люд. Патриціям належали всі довколишні орні землі. Дубровнік залишався незалежним аж до 1806 року, коли його окупували французькі війська.

Молдавія та Валахія

Коли Молдавія та Валахія у XIV та XV сторіччях потрапили під контроль Османської імперії, вони, як і сусідня Трансильванія, не були інкорпоровані в єдину державну систему, а залишилися автономними провінціями зі своїми власними інституціями (див. карту 12). Місцева аристократія – бояри – зберегли свої колишні соціальні, економічні та, значною мірою, політичні привілеї. Стосунки між цими провінціями та імперією регулювалися низкою договорів, положення яких на початках надавали князівствам доволі значну автономність. Лише у XVIII сторіччі ситуація, особливо для румунського населення, змінюється в гірший бік.

Порта не бажала напряму включити ці землі в структуру імперії – їй потрібна була буферна зона. Уряду Османів потрібно було впевнитися, що ці князівства не перетворяться на центри змов, стануть надійним захистом від сусідніх держав та регулярно постачатимуть гроші й сільськогосподарські ресурси. Накладена на князівства данина спочатку була невеликою за обсягом, проте пізніше стала різко зростати. Скажімо, от як описують виплати Валахії до імперської казни на початку XVIII сторіччя:

“У 1709 році сумарний податок, зібраний у Валахії, становив 649 тис. талерів, з яких 514 тис. у той чи інший спосіб опинилося в руках турецького уряду. У 1710 році з 547 тис. талерів податку в турків

Карта 12. Молдавія та Волощина

опинилося 430 тис. Якщо перевести цю данину в золото, то річна виплата становила б від 180 до 220 тис. золотих дукатів. Це у 2 рази перевищувало офіційну суму данини та було на третину чи й на половину більше за виплату в 90-их роках XVI сторіччя”²¹.

Порта також розглядала Дунайські князівства як головне джерело забезпечення для армії та міста Константинополя. Через те центральний уряд Османів володів привілеєм розпоряджатися всією сільськогосподарською продукцією регіону. Імперські агенти, яких головним чином цікавили вівці, велика рогата худоба та зерно, користувалися правом першої покупки, а також визначали закупівельну ціну. Влада, якою вони користувалися була настільки великою, що в деяких випадках агент міг безкарно конфіскувати майно. Така сувора регламентація підривала повноцінний розвиток сільського господарства князівств. У XVIII сторіччі селяни займалися головню тваринництвом; вирощування злакових значно поширилося лише до кінця наступного століття.

²¹ Chirot D. *Social Change in a Peripheral Society: the Creation of a Balkan Colony*. – N.Y.: Academic Press, 1976, p. 64.

Окрім данини та постачання сільськогосподарської продукції, князівства були змушені передавати до центральної скарбниці велику кількість додаткових платежів, а також численні подарунки кожному новому султану після його сходження на престол і хабарі, щоби забезпечити прихильність впливових чиновників імперії. Місцеві князі сплачували певні суми особисто при їхньому призначенні та через визначені проміжки часу упродовж свого правління. Проте взамін за такі важкі побори князівства мали багато привілеїв, недоступних тим регіонам, які були повністю інкорпоровані до складу імперії. Рада бояр, до якої входили найбільш багаті та могутні місцеві аристократи, обирала з-поміж себе князів, інколи званих господарями, і їх вибір пізніше затверджувався султаном. Обраний князь мав значну владу, проте повинен був керувати у співпраці з боярською радою. Турецькі війська перебували лише у великих укріплених центрах Кілії, Акермані та Бендерах. Мусульмани не мали маєтків у жодному з князівств, на їх території не було ні мечетей, ні жодних інших ісламських інституцій.

На практиці, політична система функціонувала не так злагоджено. Владу в провінціях ділили між собою князь, бояри та Порта, а звичай обирати князя, який не був спадковим правителем, дозволяв всім трьом групам плести безконечні інтриги одна проти одної. Порта часто втручалася в хід виборів і нав'язувала боярам того чи іншого кандидата. Упродовж XVII сторіччя у найбільш вигідній позиції були саме бояри, а не князь. Незважаючи на ці проблеми, обидва князівства справді ефективно контролювали внутрішню ситуацію через адміністрації місцевих рівнів, а також мали зносини з чужоземними країнами. Як прикордонні регіони, Молдавія та Валахія постійно брали участь у всіх війнах свого сюзерена з їх сусідами.

З послабленням влади Османів та посиленням тиску ззовні перед румунськими князями та боярами все частіше поставала спокуса використати ситуацію на свою користь. Втім, незважаючи на постійні зв'язки з імперією Габсбургів та Польщею, найбільші надії на допомогу у XVIII сторіччі покладалися на найсильнішу православну державу — Росію. Російська імперія активно просувалася до Чорного моря, а тому спокуса виступити з нею проти свого колишнього сюзерена все посилювалася. Перша можливість стати союзником північного сусіда трапилася під час походу Петра Першого на південь і його війни з королем Швеції Карлом XII. Сподівання румунських правителів значно укріпила перемога російських військ під Полтавою у 1709 році.

Задоволена румунською підтримкою Росія розпочала переговори з Константаном Бринковяну (був князем Валахії з 1688 по 1714 рік) та Димитру Кантеміром (правитель Молдавії з 1710 по 1711). Угоди з Бринковяну було досягнуто, проте найбільшим здобутком Росії став, все ж таки, підписаний у квітні 1711 року Щасливий договір з Кантеміром. Молдавський князь подбав не лише про привілеї для всього свого краю, але й про свою власну вигоду. Було домовлено, що Молдавія стане незалежною державою під протекторатом російського царя. Кантемір при цьому залишався князем і цей титул міг бути переданий ним у спадок. У внутрішній політиці князь набував більшої ваги, ніж бояри. На нещастя Кантеміра російська кампанія закінчилася поразкою; Бринковяну залишався бездіяльним. Після поразки російської армії у 1711 році Кантемір утік до Росії, де розпочав плодотворну літературну діяльність. В нагороду за вірність він отримав від російського уряду 50 сіл та 50 тис. кріпаків, а також 2 будинки у Петербурзі²². Бринковяну правив до 1714 року, доки його самого та його 4 синів не скарали на горло турки за підозрою у зраді на користь Австрії.

Режим фанаріотів. Поразка царя Петра та втеча Кантеміра мали великі наслідки для обох Дунайських князівств. За Карловіцьким договором, згідно якого Трансильванію було залишено, Порта, зрозуміло ж, прагнула переконатися в лояльності своїх прикордонних земель. В період відступу перед великими європейськими державами центральному уряду потрібні були такі князі, у вірності яких не доводилося б сумніватися, які б не пішли на союз із супротивником. Місцеві претенденти такої довіри більше не викликали. Логічним кроком у такій ситуації було призначення на пости правителів обох князівств фанаріотів, які довели свою вірність та ефективність на інших адміністративних посадах імперії.

В обох князівствах проживало уже чимало греків. Румунські землі приваблювали велику кількість багатих колоністів, котрі у Константинополі не могли значною мірою продемонструвати власну могутність і процвітання. З іншого боку, в інших регіонах країни не було таких умов для збагачення. Задля власної безпеки, через особисті уподобання та за можливістю вигідно вкласти свої кошти до Дунайських князівств у XVII сторіччі в'їхало стільки греків, що місцеві бояри почали

²² Iorga N. *Histoire des relations russo-roumaines*. — Iași: Neamul Romănesc, 1917, p. 128.

відчувати жорстку конкуренцію з боку прибульців щодо контролю над земельними угіддями, цивільним та церковним адмініструванням. Незважаючи на опір місцевої аристократії, вплив греків у регіоні поступово зростав. Багаті греки одружувалися з дочками боярських родин. Деякі з них сягнули найвищого процвітання на терені торгівлі, інші — зайняли високі пости у церковній ієрархії.

Призначення Портою князів-фанаріотів розпочинає вочевидь один із найгірших періодів новочасної румунської історії, коли край зубожів не лише від безконтрольної корупції, але й від безконечних поборів центрального уряду. Правління греків повністю порушило політичний баланс провінцій. Нові володарі були не захисниками місцевого люду, але агентами імперії, які прибули сюди задля турботи про інтереси сюзерена. Кожен з них отримував титул двобунчужного паші. За завданням центрального уряду ці посадовці повинні були покласти край інтригам та провокаціям іноземних держав на прикордонних землях, а також постійно пересилати до імперської скарбниці величезні суми грошей на різноманітні військові та цивільні потреби. Важливою проблемою, покладеною на новопризначених керівників краю, залишалося забезпечення армії та столиці продовольством. Втім, варто відмітити, що Портою все ще не перетворила ці території на імперські пашаліки і вони не були окуповані османськими військами. Дунайським провінціям залишили всі автономні права, проте їхні князі тепер перебували під прямим контролем Порти.

Призначення фанаріотів дозволили Османам позбавити місцевих бояр внутрішньої влади над краєм. Рада найбільших бояр все ще брала участь у адмініструванні; в особливих потребах могла збиратися й більша рада, що об'єднувала представників усіх землевласницьких класів. Проте реальна влада в країні належала призначеному Портою князю, його наближеним слугам, намісникам та членам його сім'ї. За боярами зберігалось надто мало політичного авторитету, хоча, звісно, грецька верхівка не намагалася йти з місцевими аристократами на відкритий конфлікт. Фанаріоти повинні були працювати з ними й через них — серед бояр завжди можна було знайти готових до співпраці осіб. Окрім того, проти призначеного князя місцеві бояри цілком могли розпочати інтригу в самому Константинополі. Незважаючи на втрату політичної влади, місцевий боярин не втратив свого привілейованого становища стосовно решти населення, і

попри всі реформи цього періоду його контроль над землями чи селянами аж ніяк не послабшав. Він платив невеликий податок, якщо платив його взагалі, проте упродовж всього часу грецького правління залишався невдоволеним з політичної ситуації у краю. Протидія бояр правлінню фанаріотів була постійною: як окремі аристократи, так і цілі їх групи намагалися знайти підтримку своїй боротьбі у Відні або в Петербурзі.

Звичайно, бояри мали на що нарікати. Князь був тепер агентом Порти. Провінції тепер і думати не могли про щось подібне до незалежної зовнішньої політики. Фанаріоти, все ж таки, підтримували дипломатичні стосунки, проте виключно як представники Константинополя. Дунайські провінції втратили право мати власне військо. У князя була особиста охорона та ще окремі військові частини призначалися для підтримання порядку, проте незалежних збройних частин, які існували навіть в регіонах з прямим імперським підпорядкуванням, у Валахії та Молдавії більше не існувало. Обидві провінції швидше скидалися на інтегральні частини держави Османів, ніж на автономії.

Тим часом, не можна оминати той факт, що нове правління приносило краю не процвітання і порядок, а все більший безлад і внутрішню анархію. Упродовж періоду правління фанаріотів, тобто з 1711 по 1821 рік, в провінціях змінилося 74 правителі, які походили з 11 грецьких сімей. Середній період правління князя дорівнював 2,5 роки. Як і пост патріарха, титул князя Дунайських провінцій продавався у Константинополі тому, хто був готовий заплатити за це найвищу ціну. Конкуренція між сім'ями фанаріотів була шаленою. У більшості випадків посаду купували на позичені гроші, а тому, досягнувши свого, успішний кандидат негайно намагався отримати щонайвищий прибуток з ввіреного йому краю. Він продавав дрібніші посади, а, окрім цього, мав необмежене право повсюдного здирництва. У той спосіб, пост князя Румунії був дорогим і доволі небезпечним. Як ми вже могли пересвідчитися, Порта зазвичай страчувала тих, чия політика видавалася уряду підозрілою або неуспішною. Виникає запитання: чому ж грецькі сім'ї тақ самовіддано змагалися за цю сумнівну честь? Звісно, набути такий титул було престижно, проте, перш за все, він міг обернутися неабиякими прибутками. Підраховано, що на середину XVIII сторіччя молдавський трон коштував 30 000 золотих фунтів, а трон Валахії — 45 000. Тим часом, річний податок, стягуваний у Молдавії сягав 180 000 золотих фунтів, а

у Валахії — до 300 000²³. Навіть після сплати великої данини Константинополю провінції залишалися багатим джерелом отримання особистого прибутку.

Режим фанаріотів викликав обурення не лише через його фіскальну та політичну корумпованість, але й через його грецький шовінізм. Метою фанаріотів було відновлення Візантійської імперії. Князі не могли грати роль візантійських деспотів у Константинополі, проте цілком могли робити це в Бухаресті чи Ясах. Було розроблено детальний придворний церемоніал; князі оточували себе неабиякою розкішшю і ставилися до всіх своїх підлеглих включно з місцевими боярами зі зневагою та байдужістю — так, як на їх думку, мав ставитися до людей правитель великої імперії. Втім, грецькі князі завжди усвідомлювали всю нетривкість своєї влади. Їхній сучасник писав: “Цікаво зазначити, що ці деспоти ... всі свої багатства, гроші, коштовності й навіть меблі тримають у запакованому стані, в баулах та валізах, так наче щосекунди збираються від’їжджати геть”²⁴.

Ми можемо переоцінювати збитки нанесені обом провінціям правлінням фанаріотів, проте грецькі князі справді були чужоземним елементом в краях, в яких їм довелося правити. Відновлена Візантія, про яку міряли фанаріоти, мала бути православною, проте аж ніяк не румунською. Грецьким правителям насправді вдалося створити візантійський острів на окраїні Османської імперії. Про грецьку зверхність у румунській церкві ми вже згадували: фанаріоти контролювали всі вищі церковні посади і навіть увесь синод. Правителі обох князівств завжди щедро обдаровували православні інституції та дотували їх потреби. Подарунки правителів-фанаріотів тільки посилювали грецький вплив. Важливим питанням була лояльність монастирів. І грецькі, і румунські бояри передавали все більші наділи землі окремим монастирям, а прибутки з них заповідали на підтримку Святих Місць, таких як Гріб Господній, гора Синай, гора Афон, або ж на потреби патріархату. Греки повністю контролювали призначення на посади абатів та ігуменів для кожної конкретної святині. На той час одинадцята частина всієї орної землі обох князівств належала монастирям, які не лише знаходилися під контролем чужинців, але й висилали свої прибутки поза межі провінцій.

²³ Runciman S. *The Great Church*, pp. 374–375.

²⁴ Цит. за Seton-Watson R. *A History of the Roumanians from Roman Times to the Completion of Unity*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1934, p. 130.

Наймогутнішим фактором, що впливав як на життя особи, так і на долю урядів обох князівств, був надзвичайно потужний податковий тиск центральної влади. Купивши свої посади, князі повинні були сплатити борги, а ще прагнули неабиякого особистого збагачення. Їм потрібні були гроші на утримання розкішного двору і на постійні подарунки впливовим людям у Константинополі задля підтримання хороших стосунків з Портою. Окрім офіційної данини, потрібно було сплачувати численні додаткові побори та приватні хабарі чиновникам центрального уряду. Князі компенсували свої затрати, продаючи дрібніші посади та зловживаючи державними фінансами. У той спосіб величезні суми осідали в скарбниці Порти та в кишенях прибічників фанаріотів.

Попри постійне надходження хабарів, османський уряд відчував катастрофічну нестачу коштів. Упродовж століття вимоги до обох князівств щодо виплати данини й постачання продовольства невпинно зростали. Головною статтею витрат була армія та висока собівартість воєнних дій. Молдавія й Валахія не лише страждали від безкінечних поборів на потреби армії, але й від того, що вони як прикордонні провінції імперії постійно були місцем сутичок. Варто згадати, що між 1711 та 1812 роками Османська імперія брала участь у 6 війнах. Обом князівствам доводилося бути територією війни, а також харчувати і всіляко по-іншому забезпечувати османські й чужі армії, що перебували на їх землях.

Через невдоволення режимом фанаріотів та все більший податковий тиск центрального уряду імперії при кожному міжнародному конфлікті місцеві бояри намагалися віднайти підтримку Росії чи Австрії. Метою румунської аристократії була сепарація від Османської імперії й встановлення незалежної або автономної держави під протекцією однієї чи й обох північних імперій, що дало б змогу їм знову повернути контроль у країні в свої руки. Після поразки Петра найсерйознішим суперником Порти стала імперія Габсбургів. Упродовж війни 1716–1718 років окремі бояри намагалися приєднати Румунське князівство до Австрії, при цьому зберігши власні автономні інституції та свою владу.

Коли після підписання Пасаровіцького миру Австрія анексувала Олтенію, така автономія дійсно була проголошена. Проте, подібно до венеціанської адміністрації на Пелопонесі, адміністрація Габсбургів у Валахії умудрилася налаштувати проти себе майже всі верстви населення. Намагаючись перетворити цю територію на джерело продовольства для своєї

армії, австрійський уряд зініціював масштабні податкові, судові та адміністративні реформи. Спершу монархія покладалася на допомогу місцевих бояр. Олтенією керувала рада під головуванням *бана* (губернатора) Георга Кантакузино. На чолі обох регіонів було поставлено осібних урядовців. Проте вже у 1726 році автономію краю разом з посадою бана було ліквідовано. Регіон перейшов під юрисдикцію австрійської воєнної адміністрації. Керувати краєм стали більш ефективно, проте податковий тиск ще збільшився, а про відновлення політичних прав місцевої аристократії не могло бути й мови. Окрім того, австрійські чиновники почали втручатися у майнові відносини між землевласниками та селянами. Трудові повинності збільшилися й зрівнялися з обсягами повинностей в інших частинах імперії. Тепер селянин повинен був відпрацювати на землевласника 52 дні на рік, тобто 1 день щотижня – такого гніту у Молдавії та Валахії до цього часу не існувало.

У 1736 році Росія знову оголосила Порті війну; Австрія приєдналася до воєнних дій у 1737-му. Доки війська Габсбургів билися на західних Балканах, росіяни під керівництвом генерала Мюніха розпочали у 1739 році кампанію на території Дунайських князівств. Після взяття Хотина російська армія у серпні того ж року увійшла в Яси. Бояри, церковний клір та всі ті, хто сподівався на звільнення від османського та фанаріотського правління влаштували росіянам урочисту зустріч. Втім, і австрійський, і російський уряди мали щодо обох князівств власні інтереси. Австрія прагнула розширити свої володіння в Олтенії аж до Браїли, а Росія пропонувала збереження османської присутності, проте за умов російського протекторату над обома територіями.

Тим часом, всі надії були марними. Брак реальних воєнних успіхів та поразки австрійців на заході змусили союзників у вересні 1739 року підписати Белградський договір, за яким Олтенія знову приєдналася до Валахії. Цей договір започаткував майже 30-річне перемир'я, упродовж якого правителі-фанаріоти, а найбільше Константин Маврокордат, зробили спробу виправити становище, в яке потрапили обидві провінції за роки убогого керівництва та війни.

Реформа фанаріотів. Після підписання миру обидва князівства перебували в стані анархії. Особливо безнадійним було становище села, майже повністю знелюднілого через масову втечу мешканців, а відтак неспроможного більше постачати

податки. Оскільки румунські землі так ніколи й не були включені без посередньо до складу імперії, їх не було розділено на окремі тимари. Земля й надалі перебувала у власності місцевої аристократії. Бояри зберігали свої маєтки, а з ними й політичну владу, без будь-якого примусу приймати іслам. Діяла справжня феодальна система. Селяни, як правило, були кріпаками й сплачували значні суми і державі, і своєму панові. Вся вага корумпованої системи лягала на плечі її найнижчої соціальної ланки – селянина. До середини століття гніт став таким важким, що великі райони повністю обезлюдніли. Жителі вважали за краще переселятися високо в гори або взагалі покидати рідний край; вони могли, перейшовши Карпати, податися до Трансильванії або, навпаки, піти на південь у задунайські землі. Інколи емігрували на землі північного Причорномор'я, особливо після того, як вони перейшли під контроль Росії. Масовий відтік платників податків зруйнував фінансову систему держави, адже на той час, скажімо, у Валахії 90% усіх надходжень забезпечували селяни. Потрібно, вочевидь, було щось зробити, аби вони залишились працювати на землі.

Реформи, які мали позначитися на багатьох ланках життя країни, були, головним чином, справою рук видатного князя-фанаріота Константина Маврокордата. Правлячи упродовж 10 окремих термінів, 6 разів у Валахії й 4 – у Молдавії, він зумів реорганізувати податкову, соціальну та адміністративну систему обох князівств. Це були вимушені реформи і стосувалися вони не лише форм загального чи місцевого правління: слід було реформувати традиційну схему відносин між боярином та його селянином.

Реформи Маврокордата були багато в чому схожі на ті зміни, які відбувалися в імперії Габсбургів у часи освіченого деспотизму. Окремою проблемою, яка постала перед новопризначеним князем, була інкорпорація в його державу Олтенії, в якій до того побутували зовсім інші форми адміністрування. Маврокордат, навпаки, поширив олтенські адміністративні схеми на решту князівства. Завдання правителя було подібним до тих, які ставили перед собою австрійські реформатори: централізувати країну і налагодити прямий зв'язок між урядом та більшою частиною населення. А це, звісно, могло відбутися лише коштом різкого обмеження влади бояр і встановлення жорсткого контролю над ними. Проте, на відміну від правителів монархії Габсбургів, князь Валахії і Молдови перебував у значно слабшій позиції. Маврокордат не мав особисто його підлеглої армії і навіть не

міг повністю обіпертися на підтримку Константинополя, хоча Порта була, як ніколи, зацікавлена у відновленні дієвого податкового механізму васальних провінцій.

Перша реформа розпочалася у 1740 році у Валахії і стосувалася найголовнішого – збору податків. Оскільки метою реформи було припинити масовий відтік населення і, якщо можливо, збільшити надходження до державної скарбниці, податки слід було встановити на такому рівні, щоби вони не спонукали місцевих жителів звертатися до крайніх заходів – скажімо, тікати. Спроби провести фіскальну реформу й вдосконалити способи збору податків уже були за часів правління Ніколая Маврокордата, що посідав трон Валахії з 1719 по 1730 рік, та Григора Гіки, який правив Молдавією з 1726 по 1733-ій. Надалі було вирішено залишити єдиний податок, що збирався б 4 рази на рік і мав би замінити недосконалу й заплутану систему оподаткування, що існувала до того часу. Проте всі ці спроби були зупинені війною. Константин Маврокордат розпочав з реєстрації всього наявного населення, що уможливило б державі регулярне отримання податків. На початках окремі особи, навіть якщо вони не мали статусу боярина, а то й цілі села, від оподаткування взагалі звільнялися. Такий поворот подій не лише опосередковував стосунки між селянином та його паном повноваженнями центральної влади, але й був на руку самим боярам, оскільки звільнені від державного оподаткування селяни могли справніше платити власнику землі, на якій вони працювали. Реєстрація узаконила стан, коли кожна особа не благородного походження зобов'язувалася платити податки центральному урядові.

Оскільки більшість бояр майже ніяких податків не сплачували, в інтересах держави було зменшити їх кількість. Для цього було видано новий реєстр крайової шляхти. Відповідно до цього декрету, благородний статус залежав тепер не лише від родовитості тієї чи іншої особи, але й від державної посади, яку вона займала. Всіх бояр обох князівств поділили на дві групи. Великих бояр та їх нащадків звільнили від усіх податків; представники дрібніших боярських родів, так звані *мазилі*, повинні були сплачувати єдиний особистий податок, проте звільнялися від більшої частини інших державних поборів.

Для проведення реформ уряд потребував кращого контролю на місцевому рівні. Тому в кожен з обох регіонів було призначено окремого чиновника – *ісправніка*. Найважливішим було те, що ці посадовці отримували фіксовану платню від

уряду, а отже системі, за якої вони отримували частину від зібраного, прийшов кінець. Втім, ця схема незабаром довела свою недієздатність і зловживання розпочалися знову. Ще одну спробу ввести фіксовану платню податковим чиновникам зробив під час свого правління Григор Гіка.

Робилися також спроби реформувати судову систему. І знову ж ці дії суперечили інтересам бояр і церкви. Більше наголошувалося тепер на державному контролі за судовою процедурою та веденні відповідної документації. Реформа продовжувалася під час правління Олександра Іпсиланті у Валахії з 1774 по 1782 рік. У 1780 році було видано загальний Звід Законів.

У 1741 році Константина Маврокордата було призначено на посаду правителя Молдавії. У Валахії його змінив Міхай Раковіта, що правив з 1741 по 1744 рік і знову повернувся до старих методів виняткової фіскальної експлуатації. Селяни знову відповіли масовими втечами. Надходження до Константинополя почали падати і Маврокордата було повернуто у Валахію, де він правив з 1744 по 1748 рік. За цей час розпочалася соціальна реформа і держава напряму втрутилася в делікатне питання земельних відносин між паном та його селянами.

Не просто було вирішити навіть найпростіше питання – хто був власником землі? В Османській імперії усією землею володів султан, котрий отримав її від Бога і надавав право користуватися нею в обмін на державну службу або з релігійною метою. Проте в Молдавії та Валахії питання власності на землю та обов'язків селянина, який її обробляє, залишалося не визначеним. В князівствах існувала своя шляхта, проте її походження і права були суперечливими. До XVIII сторіччя склалася ситуація, за якої земля належала боярам, а селяни, більшість з яких була закріпачена, працювали на землевласників і сплачували їм велику кількість приватно встановлених податків. Не зрозуміло, в який спосіб розвинулася саме така ситуація. Тим часом, починаючи ще з XVI сторіччя багаті шляхтичі та монастирі набули змоги посилювати свій статус як коштом центрального уряду, так і коштом біднішого селянства. Бояри перебирали під свій контроль цілі села, отримуючи їх в дарунок від держави чи монастирів. Деякі села самі позбувалися незалежності, шукаючи, натомість, захисту або податкової пільги. Шляхта могла купувати або й захоплювати общинні землі і, у той спосіб, набувати щораз більшого впливу. До того ж, набути маєток можна було викликавшись збирати податки.

Спочатку бояри ніколи не займалися сільським господарством. Контроль над тим чи іншим селом давав їм право отримувати певні кошти, проте не поширювався на землю. Якщо гніт ставав надто важким, селянин просто покидав свою ділянку. Земля у цих провінціях була родюча, проте головним промислом було тваринництво, а не рільництво. Звісно ж, землевласник мав шанси отримати зі своїх володінь прибутки лише тоді, коли на нього працювали люди, а тому він всіляко намагався утримати селян від переселення. І хоча офіційно вважається, що покріпачення селян розпочалося у XVI сторіччі за правління Михая Хороброго, деякі спроби завести його, вочевидь, були й раніше. Надалі пан міг розпоряджатися селянами та землею окремо: скажімо, купити нових кріпаків і оселити на нічийній землі або ж, навпаки, відпустити своїх селян, але залишити у власності ділянки, які вони обробляли.

На час реформи селяни поділялися на 4 групи. До першої належали вільні працівники, що володіли землею головним чином на пригірських територіях чи в горах, і чия власність визнавалася державою. До іншої групи належали вільні селяни, які не мали землі й працювали на пана за обопільною угодою. Третя група складалася з кріпаків, які мусили жити у визначених їм селах та землях і підкорятися тому чи іншому боярину. Врешті, четверту групу складали кріпаки, так звані *скутельнікі*, які не працювали на землі, а служили боярину безпосередньо.

Весь тягар державних податків майже повністю лягав на плечі селян. Окрім того, вони повинні були платити чинш за користування землею або своєму боярину, або певному монастирю. До цього селянину належало відробляти панщину та інші трудові повинності, які називали *клака*. Проте у XVIII сторіччі селянин у Дунайських князівствах працював на пана порівняно менше, ніж кріпак у імперії Габсбургів. Валаський шляхтич не займався господарством особисто — його цікавив фіксований прибуток, а тому він часто погоджувався на заміну трудової повинності натуральним оброком. Реформи торкнулися найперше панщини. У 40-их роках XVIII сторіччя панщину було зменшено до 12 днів на рік у Валахії та до 24 днів у Молдавії. Вищі трудові повинності у Молдавії пояснюються тим, що молдавські бояри частіше бралися керувати маєтком напряду. Упродовж всього періоду реформ так і не було спроб розібратися з питанням власності на землю. До боярина продовжували звертатися як до “володаря маєтку” або “володаря села”.

У 1746 році в Валахії було проведено великий збір бояр, аби вирішити, як подолати кризу податкової системи і боротися з втечею селян. Було проголошено, що кожному утікачу, котрий добровільно повернеться до свого села, буде даровано свободу. Проте, оскільки таке рішення фактично заохочувало селян тікати, бояри змушені були зробити наступний логічний крок і відмінити кріпацтво взагалі. Якщо пан не погоджувався відпустити селянина, той міг купити собі свободу за 10 талерів. Коли у 1749 році Маврокордат знову став князем Молдавії, такі самі, лише більш обов'язкові, реформи було здійснено і там.

Особистій залежності було покладено край. Реформа урівняла в правах колишнього кріпака та вільного селянина, який працював на панській землі за угодою. Обидва стали *клякашами* – орендарями, що сплачують за право користуватися чужою землею. Найслабшим місцем реформи був, звісно ж, примус, за допомогою якого вона вводилася в дію. Бояри контролювали всю сільську місцевість. Для забезпечення успіху реформуванню уряд повинен був постійно наглядати за справжнім характером стосунків між селянином та його паном і довіряти донесенням своїх чиновників. На жаль правителів, подібних до Маврокордата, в князівствах більше не було. Окрім того, нова війна застала Порту повернутися до колишніх методів податкового здирства. Податки знову збиралися кілька разів на рік, до того ж з селян знову почали стягувати багато раніше вже відмінених виплат. Масові втечі поновилися.

Реформи та втручання держави постійно викликали протидію з боку бояр. Місцева аристократія бачила в них лише ще одне виправдання своїй ворожості до фанаріотів та османського правління взагалі. Де тільки це було можливо, бояри намагалися відновити колишні порядки та збільшити побори з селян. У 1766 році в Молдавії було збільшено кількість днів трудової повинності, а також введено нову систему обліку праці селянина. Було затверджено спеціальну квоту, так званий *нарт*, виробітку селянина за 1 день, проте повинності були настільки високими, що одного дня для виконання їх не вистачало.

Окрім виплат державі та землевласнику, селянин повинен був сплачувати додатково податки з урожаю, зі своєї худоби – практично зі всього, що він мав або використовував. Можемо бачити, наскільки важким був цей гніт, читаючи таке свідчення про стан справ у Валахії:

“Наприкінці XVIII сторіччя з пересічного жителя села стягувалися такі податки: подушне, яке сплачувалося 4 рази на рік (а інколи й по

12 разів, якщо цього потребувала скарбниця), податок з житла, що сплачувався двічі на рік, податки за володіння худобою, вівцями, свинями, за вичавлювання вина, подимне (з кожної печі), податки з кожного наявного погребу, відсоток з продажу худоби та податок за користування пасовищем, так званий “знаменний податок”, що стягувався кожного разу, коли новий князь посідав трон і кожних наступних 3 роки, якщо він все ще перебував на троні (ці кошти потрібні були для виплати правителем своїх боргів та хабарів, аби втриматися ще довше); сплачувалися ще податок на мило та відрахування з усіх проданих на ринку речей, податок на облаштування мостів, соляний податок і податок за користування корчмою. Про інші численні податки ми навіть не знаємо, оскільки податки збиралися постійно, а їх збирачі не завжди турбувалися фіксувати, скільки й за що саме отримано”²⁵.

Російський вплив. У 1768 році довгий період миру закінчився, оскільки Османська імперія знову оголосила війну Росії. Військові успіхи російської армії та подальший Договір при Кучук Кайнарджі мали виняткове значення для подальшої долі румунських земель: тепер, за наявності протекторату Росії, Порта повинна була більш чітко визначити статус обох провінцій та врегулювати обсяги грошової і продовольчої данини. Російський вплив у цьому регіоні почав домінувати.

Як ми вже знаємо, російська інтервенція в Дунайські провінції збіглася з початком нового століття. Інтереси Російської імперії були, найперше, військовими та стратегічними. Провінції лежали на шляху до Константинополя, а з іншого боку – були воротами, через які османські армії входили до земель, які належали до сфери інтересів Росії, – Польщі, України та держави кримських татар. При наближенні кордонів імперії до Молдавії виникла ще одна проблема. Аграрна ситуація в Росії була не краща за стан справ у обох Дунайських князівствах. Групи селян тікали з однієї держави в іншу, аби заховатися від своїх панів чи уряду. Частина цих втікачів складала люди поза законом, бандити та дезертири.

Виходячи з усіх цих міркувань, російський уряд вельми цікавився політичною ситуацією в Бухаресті та Ясах, причому Молдавія, завдяки своїй географічній позиції, викликала куди більш жвавий інтерес. Росії було б найбільш вигідно мати між собою та ворожою країною якусь буферну державу, яка могла б прикрити свою територію поступову колонізацію щойно завойованих земель північного Причорномор’я. Цього можна

²⁵ Chiro D. *Social Change*, p. 65.

було б досягти, перетворивши обидва князівства на автономні держави під протекторатом Російської імперії, навіть якщо номінально вони й залишалися б під сюзеренітетом Порту. Анексувати обидві території напяму було не так просто. У 1774 році проти миру, який би різко змінив розклад сил у південно-східній Європі, виступили б мало не всі великі держави. В такій ситуації російський уряд заходився схиляти Порту на поступки, які б, з одного боку, укріпили автономію Дунайських князівств, а з іншого – уможливили б сильніший російський вплив на їх розвиток.

У самих князівствах завжди можна було знайти прихильників російської позиції. Місцеві бояри упродовж всього століття продовжували шукати заступництва Австрії та Росії проти панування фанаріотів та Османів. Вони послідовно шукали можливості утворення автономії під тим чи іншим видом іноземної протекції, що дало б їм змогу знову перебрати владу в провінціях у свої руки. Проте російський уряд не забував підтримувати добрі стосунки і з фанаріотами, які були православними, консервативними і займали досить впливові посади. З іншого боку, фанаріоти теж мали певні сподівання на допомогу Петербурга. Адже відновити Візантійську імперію можна було лише за допомогою перемог російських військ.

Договір при Кучук Кайнарджі містив важливі пункти щодо подальшої долі обох князівств та їх відносин з Росією. 16 стаття договору, що складалася з 10 пунктів, була повністю присвячена цим провінціям. Тут напяму вказувалося на можливість російського втручання у їх внутрішні справи: “Порта також визнає, що за виникнення певних ситуацій у цих двох князівствах Міністерство імперського суду Росії через свого довіреного посла у Константинополі може подавати петицію на їх користь; Порта зобов’язується розглянути ці клопотання з найбільшою увагою на користь цих дружніх та повноважних країн”²⁶.

Інші пункти договору обумовлювали податкові пільги для обох князівств, а також застерігали за ними право направляти до Константинополя двох представників з повноваженнями захищати їх інтереси. Того ж року османський уряд видав декрет, в якому чітко вказувалися, скільки провінції зобов’язуються платити Порті. З них все ще стягувалася данина, а також окремі подарунки і податок при сходженні нового правителя на престол, проте деякі інші податки було відмінено. Було також вирішено, що Порта повинна платити провінціям

²⁶ Цит. за Holland T. *Treaty Relations of Russia and Turkey*, p. 47.

ринкову ціну за отримане продовольство та інші припаси. Турецьким офіційним особам та купцям дозволялося в'їжджати на територію князівств лише після отримання дозволу і зі спеціальним фірманом. Мусульманам заборонялося купувати там помістя і приїжджати на постійне проживання. Між 1783 та 1802 роками Порта пішла на ще деякі поступки. Було обмежено обсяги виплат данини і визначено кількість ресурсів, що мали постачатися провінціями центральному урядові. Порта більше не могла змінити князя провінції, аж поки він не чинив якогось злочину, та й тоді на це був потрібен дозвіл Росії.

Такий поворот справ, звісно, значно посилював російський вплив у регіоні. Російська позиція ще посилилася після призначення сюди спеціальних консулів, про що також обумовлювалося у договорі. У 1782 році, незважаючи на сильну опозицію Порти, перший російський консул С.Л.Лашкарев прибув до Бухаресту. Відповідно, віце-консули розквартирувалися в Ясах та Кілії. Як і в Греції, консулати стали центрами політичних інтриг. У 1783 році такі самі установи заснувала на території провінцій Габсбурзька імперія, у 1796 році — Франція, а у 1803-му — Британія. У той спосіб валаська та молдавська столиці відображали протистояння найбільших європейських держав та Константинополя.

Тим часом, Катерина Велика та Йосиф II продовжували переписку щодо можливого поділу Османської імперії й утворення нової буферної румунської держави Дакія під прямим російським контролем. Ще в 1775 році Австрія примусила Порту визнати анексію Буковини, яка була до того невід'ємною частиною Молдавії. У вересні 1787 року Росія знову оголосила війну Османській імперії; Австрія розпочала воєнні дії в лютому наступного року. Російські війська вчетверте вторглися в Дунайські провінції, цього разу під керівництвом фаворита Катерини князя Г. Потьомкіна, котрий явно сподівався в майбутньому стати правителем Дакії. Як було проголошено на початку війни, метою росіян було витворення буферної держави з північним кордоном по ріці Дністер. Проте справжньою їх ціллю була анексія земель між Бугом та Дністром.

Під командуванням блискучого генерала Олександра Суворова російські війська одна за одною одержали кілька гучних перемог, проте міжнародна ситуація складалася не на користь Росії. Проголошення війни Швецією не дало можливості повторно направити Балтійський флот у Середземномор'я. Австрія змушена була припинити воєнні дії

у 1791 році. Виходячи з такої ситуації, Росія у 1792 році укладає з Портою Договір під Ясами. Головною її метою залишається просування до Дністра; тепер російський кордон межуватиме з Молдавією. У статті IV даного договору Порта зобов'язується дотримуватися всіх попередніх обіцянок щодо обох Дунайських князівств.

В 90-их роках XVIII сторіччя провінціями, як і рештою європейських держав, прокотилися відголоски революції у Франції. Від того часу і аж до Віденського Конгресу 1815 року балканські проблеми залишалися другорядними, оскільки йшлося про політичне домінування всередині самої Європи. Щоправда, за той час обидві провінції почали рух в бік внутрішнього реформування та набуття національної автономії. Фанаріоти залишалися при владі, проте реформи Маврокордата, навіть якщо пізніше від них відходили або видозмінювали їх дію, щонайменше означали визнання певних соціальних та політичних проблем. Російське домінування в регіоні упродовж наступних років поступово посилювалося. Порта змушена була обмежити стягнення данини й дати гарантії щодо термінів правління румунських князів. Чи цінними були такі здобутки, вкажуть нам наступні події, і не лише європейські, а й ті, що відбувалися в столиці самої Османської імперії.

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ: ПОЛІТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ У XVIII СТОРІЧЧІ

Реформа та революція

Вище ми розглянули століття історії османської держави крізь призму подій у її балканських провінціях. Це століття, як ми вже знаємо, характеризувалося значною кількістю військових поразок, що призвели до втрат значних територій імперії, зокрема земель на північ від Дунаю та Чорного моря. Воєнна слабкість позначилася і на ситуації всередині країни, де зростали невдоволення високими податками та неефективним правлінням. Регіональна анархія посилювалася через невміння властей контролювати ситуацію та існування численних банд грабіжників і деморалізованої й невдоволеної солдатні. Паралельно до розвалу авторитету центральної влади йшло вивищення і зростання престижу місцевих правителів, особливо тих, які спромоглися встановити ефективний контроль над ввіреними їм територіями і поступово дистанціювалися від центрального уряду в Константинополі. Ситуація продовжувала

погіршуватися навіть під кінець століття. Спад могутності центральної влади все частіше спонукав населення різних регіонів звертатися до авторитету місцевих, як мусульманських, так і християнських володарів та їх збройних загонів, оскільки це гарантувало кращий захист та більш ефективне управління. Існування сильних місцевих осередків влади, звісно ж, позбавляло центральний уряд більшої частини його прибутків, адже зібрані в регіонах податки часто осідали в кишенях того, хто їх збирав. Кільце труднощів замикалося. Без грошей Порта не могла утримувати сильну армію, а тому зазнавала поразку за поразкою; це, зі свого боку, оберталось зростанням авторитету місцевих вельмож, які користувалися нагодою і накладали руки на державні прибутки, що мали б піти в Константинополь і уможливити підтримку боездатності армії та фінансування інших державних потреб.

Султан та його дорадники добре усвідомлювали цю проблему, проте не знали, що чинити, аби змінити хід справ. Суворі обставини ніяк не давали можливості оволодіти ситуацією. Однією з головних перепон на шляху реформ була консервативність релігійної традиції та політичний вплив авторитету мусульманського духовенства. До прикраси прибічників змін, в Османській імперії надто цінували славне минуле. Більшості державних мужів було просто важко повірити, що якась глибинна криза заторкнула головні устої адміністративної системи імперії. А те, що ця криза була викликана консерватизмом релігійної традиції, ще більше ускладнювало ситуацію. Щоби увінчатися успіхом, реформа обов'язково повинна була виглядати як поворот до більш давніх, кращих форм суспільного життя. Лише у той спосіб більшість населення можна було переконати в її необхідності. Реформа суперечила усталеному порядку речей: багато тих, кому належала влада, не бачили потреби якось змінювати систему, що дала їм силу й багатство, і боялися будь-яких змін, які могли б поставити під загрозу їх особисті інтереси.

Найбільш гостро упродовж всього століття відчувалася потреба військової реформи. Константинополь добре знав про амбітний план сусідів поділити імперію між собою. Ставало зрозумілим, що розбудова збройних сил перетворюється на питання життя чи смерті держави. До того ж, слід було робити щось з фінансовим станом імперії. Без знаходження додаткових коштів розбудовувати армію було не можливо. З цього боку все впиралося в необхідність податкового реформування і змін в адміністративній системі. У XVIII сторіччі на армію звертали

досить уваги, а от спроб реформувати податкові та адміністративні структури імперії було не так вже й багато. Султани та візири продовжували збирати кошти старими методами: збільшували податки, вводили нові їх види та девальвували обіжні гроші. Продовжувала застосовуватися неефективна та репресивна система делегування збору податків приватним особам. Корупція у владних структурах дозволяла привласнювати велику кількість зібраних коштів, які могли б піти на розбудову країни.

Найбільшою проблемою був корпус яничарів – основа колишньої могутності Османів. Як ми вже знаємо, їх розквартирували по всій імперії і їхні гарнізони перетворилися на осередки політичної непокори та інтриг. Це було найкращим чином вишколене та озброєне військо в Константинополі чи будь-якому з провінційних міст країни, проте відповідних умінь в бою з ворожими арміями яничари не показували. Занурені у справи цехів та проблеми улемів, ці вояки не були зацікавлені підтримувати центральну владу. Упродовж всього XVIII сторіччя, і аж до розформування яничарських частин у 1826 році, вони залишалися головним чинником нестабільності, знову і знову доводячи своє вміння скидати небажаних султанів та візирів.

Саме внаслідок яничарських заворушень у Адріанополі в 1703 році на трон імперії зійшов Ахмет III, котрому судилося відносно довге правління аж до 1730 року. Це саме його армія завдала поразки Петру I в битві на ріці Прут, проте подальші поразки змусили цього султана підписати вельми не вигідний для держави Османів Пасаровіцький договір. Упродовж більшої частини свого правління Ахмет III опирався на здібного візира Дамада Ібрагіма Пашу, який керував його урядом з 1718 по 1730 рік. І султан, і його радники виказували неабиякий інтерес до всього, що діялося в Європі. Особливі агенти тоді були послані до Відня та Парижу, щоб вивчати політику західних держав, відбираючи те, що могло б дати користь імперії Османів.

Період правління Ахмеда III збігається із так званим Тюльпанним періодом в османській культурі; в той час у Туреччині не лише почали вирощувати ці квіти, але й багато в чому іншому стали наслідувати західноєвропейський, зокрема французький, стиль. Копіювали французький декор, меблі, сади; багаті люди жили в розкошах і надавали великого значення архітектурі: результатом цього екстравагантного та сповненого творчого ентузіазму часу стали нові палаци, павільйони, мечеті, фонтани, облаштовані під лінійку парки. Цей період характеризувався надзвичайним прагненням до

задоволені та цікавістю до поезії. З досягнень на культурному терені, вочевидь, найважливішим було книгодрукування турецькою мовою. Раніше також друкували книги — вірменські, грецькі, єврейські, латинські — але не турецькі. Винахід способів турецького друку належить угорцю Ібрагіму Мютеферіка, який народився в Клуї. Його полонили на війні й продали в рабство, де він прийняв іслам. Винахіднику дозволили друкувати книги з умовою, що він не стане публікувати релігійних текстів. Перша книга з'явилася у 1728 році. До часу своєї смерті у 1745 році Мютеферіка видрукував 16 книг.

Надзвичайні витрати та екстравагантність Тюльпанної епохи обернулися неминучою реакцією. За розкіш хтось повинен був платити, а економічною основою суспільства залишалось збіднене село. Різниця між достатком верхів та зuboжінням низів ще посилювалася. Візир Ібрагім Паша спробував дещо вдосконалити систему управління та більш ефективно проводити оподаткування, проте загалом система і того, й іншого залишалася незмінною. Наближався час інфляції, голоду, чуми та селянських бунтів. Невдала воєнна кампанія в Персії лише підлила масла у вогонь — і, врешті, в імперії розгорілося велике повстання.

Найбільш невдоволеним було населення Константинополя. Проблема неплатежів солдатам у столиці була ще більш гострою, ніж в регіонах. Окрім того, Константинополь більше за будь-яке інше місто страждав через масовий притік зuboжілих селян, які намагалися заховатися у столиці від незносного гніту на селі. Безлад та грабунок спонукали тоді багатьох тікати до порівняно безпечнішого міста. Багато прибульців були кустарями, що шукали можливостей продовжити працювати, й це неминуче заводило їх у конфлікт з місцевими цеховиками. Ті, зі свого боку, теж мали більш ніж досить приводів для невдоволення через високі податки, додаткове воєнне оподаткування, девальвацію грошей та брак соціальної стабільності. Поміж іншими ознаками майбутнього бунту слід звернути увагу на все частіші пожежі у Константинополі, які нерідко були наслідками навмисних підпалів. Так у 1729 році вогонь знищив приблизно 4 тис. будинків та 130 мечетей і завдав місту значних збитків²⁷. Часті спалахи чуми та холери 20-их років ще більше ускладнили ситуацію.

²⁷ Olson R. *The Siege of Mosul and Ottoman-Persian Relations, 1718–1743*. — Bloomington: Indiana University Publications, 1975, p. 71.

Спочатку повстання охопило нижчі соціальні прошарки: його розпочали цеховики, невдоволені новими поборами, пов'язаними з початком кампанії проти Персії. Очолив повстання Патрона Галіл, “колишній продавець зужитого одягу та масажист турецької лазні”, його соратниками були “ганчірники, продавці овочів та корчемні служки”²⁸. Втім, незабаром повстання знайшло підтримку і, фактично, було роздмухано тими представниками правлячих класів, яким не подобалося керівництво Ібрагіма Паші та його прибічників. Багато з нових натхненників повстання були улемами, яничарами й іншими військовими. Коли у вересні 1730 року бунт розгорівся на повну силу, султан та його візир були разом з армією в Юшкударі. Незабаром все місто опинилося в руках повсталих; а султану довелося видати бунтарям Ібрагіма Пашу і того стратили разом з двома його племінниками. Після цього Ахмета III змусили зректися престолу на користь його небожа Махмуда I (правив з 1730 по 1754 рік).

Хоча новий султан пообіцяв повсталим виконати все, що вони хотіли, незабаром ситуація опинилася під його контролем. Наприкінці листопада керівника повсталого плебсу Патрона Галіла було вбито. Врешті, старий уряд було відновлено майже у повному складі, а всіх ініціаторів повстання відстежили й знищили. Втім, бунт Галіла засвідчив не лише революційний настрій мас, але й невдоволення консервативної верхівки улемів та військових наслідками Тюльпанного періоду та французького культурного впливу.

Упродовж правління Махмуда I було зроблено деякі спроби реформувати армію. Французькі радники спонукали султана до модернізації збройних сил; головною фігурою серед іноземних консультантів був Клод Олександр, граф Бонневал, котрий служив і Людовіку XIV, і Євгенію Савойському. Цей офіцер прибув до Константинополя в 1729 році і прийняв іслам. Оскільки спротив сипаїв та яничарів унеможлиблював реформу цих частин, Клод Олександр зосередився на підготовці артилерійських відділків, які він навчав за французькими та австрійськими методами. Було організовано спеціальний тренувальний центр, закритий яничарами одразу ж після смерті Клода Олександра у 1747 році. Граф добре знався на інженерії і встиг збудувати кілька гарматних, порохових та мушкетних заводів, які продовжували існувати й після його смерті — в імперії було набагато менше опору новітній європейській

²⁸ Olson R. *The Siege of Mosul*, pp. 56, 77.

воєнній технології, ніж спробам реформувати за європейськими зразками армію чи втрутитися у традиційні схеми розподілу прибутків та привілеїв.

Хоча війна 1736–1739 років завершилася вигідним миром, згідно якого імперія отримала північну Сербію та Олтенію, цей військовий конфлікт ще погіршив становище на селі. Зосередивши всі сили на боротьбі з ворогом, центральний уряд послабив контроль за адміністраціями провінцій. Ситуація на Балканах була поганою, але не краще жилося й в інших регіонах. Імперія, фактично, втратила контроль над Єгиптом, Сирією, Іраком та Північною Африкою. Період миру, що охопив правління двох султанів, Османа III (з 1754 по 1757 рік) та Мустафи III (з 1757 по 1774 рік), не було використано для реформування системи управління чи будь-якого іншого посилення держави. Старі проблеми продовжували накопичуватися. Султани та візирі контролювали ситуацію, головним чином, балансуючи між супротивними партіями та зіштовхуючи найбільш сильних їх лідерів між собою. Хабарництво, кумівство та продаж посад залишалися невід'ємними атрибутами османської системи правління.

У 1774 році на трон зійшов Абдул Гамід I. Того ж року було підписано Договір при Кучук Кайнарджі, який не лише означив велику поразку Порти, але й протиставив їй найбільш небезпечного та страшного суперника – Росію. Потреба у військовій реформі стала очевидною. Імперія зазнала жорстокої поразки, а регіональні воєначальники вже готувалися відокремити кожен свою провінцію від решти держави. Криза була явною, і тепер навіть найбільш затяті консерватори погоджувалися з необхідністю змін. Було знову запрошено іноземних консультантів. З європейських держав традиційно підтримувала Порту Франція, що й на цей раз сприяла реформам, які мали порятувати її союзника від повного краху. Подібні наміри були й у Британії та Голландії, що мали в цьому регіоні власні комерційні інтереси. І навпаки, Росія й Австрія, котрі виношували плани поділу імперії, всіляко намагалися перешкодити допомозі своїй гаданій жертві.

З усіх візирів Абдула Гаміда I найбільшим реформатором, незважаючи на короткий термін його керівництва (з 1781 по 1785 рік) вважається Галіл Гамід. Цей урядовець також покладався на допомогу французьких експертів, а до того ж звертав особливу увагу на розбудову прикордонних укріплень імперії. Визнаючи, що найслабшою ланкою армії став яничарський корпус, Галіл Гамід звільнив більшість його особового складу і підняв платню

тим, хто залишився, сподіваючись у той спосіб покращити ефективність цієї бойової одиниці. Він також сприяв впровадженню нових методів вишколу солдатів та оснащення армії модерними видами зброї. Ці реформи викликали значне обурення і Галіла Гаміда у 1785 році було страчено.

Серед іноземних військових радників одним із найбільш впливових був барон де Тотт. Цей угорський шляхтич навчався у Парижі, а до Константинополя прибув у 1755 році. На відміну від інших найманих радників він не прийняв ісламу. Де Тотт також займався, головним чином, організацією артилерійських частин та вишколом інженерів. Водночас, під керівництвом Газі Гасан Паші розпочалася реформа морських сил імперії. Османський флот було повністю знищено у 1770 році в Чесменській битві, а тому, оскільки всі розуміли необхідність побудови нового флоту, спротиву реформі тут було набагато менше, ніж цього очікувалося. Гасан Паша теж звернувся по допомогу до французів, взявши за зразок організацію французького та британського флотів. До 1784 року Османська імперія вже володіла повністю реорганізованим флотом. Гасан також зробив спробу налагодити вишкіл морських офіцерів та матросів, проте тут значних змін досягнути не вдалося: офіцерські пости в імперських збройних силах все ще продавалися.

Великим реформатором того часу був наступний після Абдула Гаміда султан – Селім III, що правив з 1789 по 1807 рік. Оскільки вибухнула нова війна з Росією, Селім на початках не міг зосередитися на внутрішніх проблемах країни. Великим ударом по гордості імперії стала остаточна втрата у 1783 році Криму, де проживало 2 млн. мусульман, а також аналогічні втрати територій на Кавказі та у Північному Причорномор'ї. Тепер вже всі визнавали необхідність радикальних змін, проте згоди щодо методів реформи, як і раніше, не було. З 1792 року в правлінні Селіма III розпочався мирний період, що знову завершився оголошенням війни у 1798 році. В практиці управління цей султан використовував лише традиційні методи. Його метою було покращення системи, що існувала, але не усунення найбільш кричущих її вад. Відсутність радикальних адміністративних змін за його правління, окрім іншого, пояснюється також і тим, що в імперії на той час не було активної групи осіб, на яку султан міг би опертися у своєму бажанні реформувати.

Селім III мав більший простір для проведення змін у збройних силах, хоча можливості прямо виступити проти сипаїв чи яничарів усе ще не було. Не маючи змоги

реформувати традиційні бойові частини, він зосередився на підготовці абсолютно нового корпусу, так званого *Нізамі Кедід* (Нова Модель), що перебував на окремому забезпеченні і вишколювався європейськими експертами відповідно до найновітніших зразків. Корпус формували, головним чином, із синів турецьких селян з Анатолії і до 1806 року він налічував 22 тис. 685 чоловік та 1 тис. 590 офіцерів²⁹. Вишколом знову завідували, найперше, французи, окрім періоду з 1798 по 1802 рік, коли Османська імперія з Францією перебували в стані війни. Відбулися також деякі реформи на флоті.

Правління Селіма III співпало з революцією у Франції та появою на міжнародній арені Наполеона; цей період характеризувався неабиякою дипломатичною активністю. Окрім французької присутності, в Константинополі з'явилися представництва Росії та Британії. Порта також почала приділяти міжнародним стосункам з європейськими державами більше уваги. Щойно відкриті турецькі посольства у Відні, Берліні та Парижі регулярно інформували уряд імперії про всі події у цих столицях. Порті ще двічі довелося воювати, перший раз із Францією з 1798 по 1802 рік, а вдруге — з Росією, з 1806 по 1812 рік. Водночас, османський уряд був змушений давати собі раду з внутрішньою анархією в країні та виступами непокірних регіональних лідерів. Складна зовнішньополітична ситуація зводила можливість реформ нанівець. Увагу уряду неминуче привертати потреби воєнного часу.

Наполеонівські війни

Починаючи з вторгнення армій Наполеона до Єгипту у 1798 році і аж до підписання Бухарестського договору з Росією в 1812 році Османська імперія перебувала під впливом великої війни між Францією та більшістю держав європейського континенту. Хоча значніші битви відбувалися на території Центральної Європи та в Росії, Середземномор'я відіграло в планах супротивних сторін неабияку роль. Воєнні дії розгорнулися на території окремих частин імперії — в Єгипті, Сирії, на побережжі Далмації та у Дунайських князівствах. Війна не лише вимагала нових поборів з населення, але й провокувала на прямі виступи проти ослабленої імперії регіональних лідерів, найбільш рішучими з яких були Алі Паша з Яніни та Пашваноглу Осман Паша з Відіна.

²⁹ Shaw S. *History of the Ottoman Empire*, p. 262.

Як нам відомо, у XVIII сторіччі Франція була найбільшим європейським союзником Порти. Оскільки Османська імперія разом з Польщею та Швецією формували так званий Східний бар'єр, французький уряд був зацікавлений у збереженні територіальної цілісності імперії. Франція підтримувала реформи Порти, щоби держава Османів стала більш стійкою супроти атак її сусідів. Проте наприкінці століття та ж сама Франція на короткий час перетворилася на головну зовнішню загрозу османським землям. У 1797 році Наполеон розпочав агресію у Середземномор'ї. У травні французькі війська окупували Іонічні острови, що до того належали Венеції. В той самий час французькі агенти з'явилися в Греції, поширюючи профранцузькі настрої і закликаючи населення до бунту на підтримку приходу наполеонівських військ. У жовтні, після низки військових поразок, габсбурзький уряд був змушений підписати договір при Кампо Форміо. За цією угодою колишні володіння Венеції було розділено між двома державами. Франція анексувала Іонічні острови разом з ближніми до них містами Паргою та Превезою, і це присунуло її кордони аж до меж держави Османів. Австрія, зі свого боку оволоділа Венецією та її землями в Істрії та Далмації. Один з головних суперників Османської імперії, таким чином, перестав існувати, проте нова загроза була ще більш серйозною. Наполеонівська окупація Єгипту в липні 1798 року шокувала Порту. Єгипет перебував під керівництвом касты мамлюків і користувався обмеженою незалежністю, визнаючи над собою сюзеренітет імперії Османів. Константинополь залежав від поставок єгипетських продовольчих товарів. Порта змушена була оголосити війну Франції.

За такого повороту подій ситуація на Близькому Сході радикально змінилася. Османська імперія знаходилася в стані миру не лише з Британією, але й зі своїм колишнім ворогом — Росією. Катерина Велика померла у 1796 році і трон успадкував її син Павло. Новий цар не схвалював агресивної політики своєї матері і, зокрема, її планів щодо Османської імперії, а тому прагнув підтримувати з південним сусідом добрі стосунки. Павло також підтримував діяльність католицького ордену св. Іоана Єрусалимського, осередок якого знаходився на Мальті, й почувався особисто ображеним, коли французькі війська дорогою до Єгипту захопили острів. Тому після проголошення війни Росія стала на боці держави Османів та Британії. У вересні 1798 року російський флот було вперше пропущено через протоки Босфор та Дарданели у Середземне

море. Формальний союз трьох держав було підписано у 1799 році; він вміщував таємний пункт, що обумовлював російським кораблям право безперешкодно використовувати обидві протоки.

Наступного року британський, російський та османський флоти розпочали спільну кампанію в Середземномор'ї. Ще у серпні 1798 року, в битві при гирлі Нілу британський флот розгромив французький, й тому війська Франції в Єгипті опинилися відрізаними від своєї батьківщини. Через нестачу припасів та підкріплень єгипетська кампанія незабаром задихнулася. У 1799 році Наполеон покинув свою армію напризволяще і відбув до Франції. У 1801-му британський експедиційний корпус взяв Олександрію і французьким військам незабаром довелося скласти зброю. Російський та турецький флоти у цьому участі не брали, проте ними була організована спільна операція, внаслідок якої французи втратили контроль над Іонічними островами. В 1799 році утворилася Республіка Семи Островів, якій було надано такого ж статусу, який мав Дубровнік. Острови увійшли до складу Османської імперії, проте знаходилися також і під російською протекцією.

Тим часом, цар залишився не задоволеним діями союзників. Росія увійшла до другої антинаполеонівської коаліції і спільно з Австрією, Неаполітанським королівством та Британією брала участь у воєнних діях на континенті. У жовтні 1799 року, розлючений гадаюю зрадою австрійців у Швейцарській кампанії, цар Павло відкликав свої війська і флот з Європи та Середземномор'я. У той спосіб, Росія виявляла свій намір розпочати переговори з Францією. Проте у березні 1801 року Павло гине від руки вбивці і на трон сходить його син Олександр І. Новий цар прагне дотримуватись нейтралітету і підписує з Францією мир; у 1802 році мирні договори з Наполеоном підписують також Британія та Османська імперія.

Загальний мир тривав менше одного року. Франція та Британія відновили воєнні дії у травні 1803-го. У 1805 році було сформовано третю коаліцію, до якої увійшли Британія, Росія і Австрія. Російський флот, цього разу під командуванням адмірала Д.Н.Сенявіна, знову з'явився у Середземномор'ї, а сухопутні війська рушили маршем на Неаполь. Порта у війну не вступила, але її допомога потрібна була обом сторонам. Намагаючись залучитися підтримкою Константинополя, що мала, перш за все, полягати у забороні російським кораблям проходити у Середземне море, французький уряд

спрямував у столицю Османів винятково здібного дипломата генерала Горація Себастьяні. Водночас, французькі консули та агенти розпочали активну пропаганду на Західних Балканах та в Греції. На позицію Порти вплинули очевидна військова могутність Франції та переконливі перемоги її армій під Ульмом та Аустерліцом.

Битва великих держав за домінування в Середземномор'ї безпосередньо стосувалася османських володінь на берегах Адриатичного моря та у Дунайських князівствах. Незважаючи на те, що головний інтерес Росії викликали події на Іонічних островах та Італійському півострові, окупація островів французькими військами та дії Франції в Далмації спонукали російський уряд звернути увагу на Чорногорію, Албанію та північну Грецію. Тепер і Росія, і Франція змагалися за вплив на грецьких землях між собою та з найпомітнішим місцевим лідером Алі Пашею з Яніни. Францію, як і Росію, також зацікавили чорногорські події.

У Цетін'є єпископ Петер, незважаючи на свої колишні непрості стосунки з Росією, знову шукав підтримки в цієї держави, розраховуючи, головним чином, убезпечити свій край проти агресії сусідів, з яких найбільш небезпечним був Алі Паша. Петер неодноразово намагався заручитися підтримкою Петербурга. У 1799 році це йому вдалося: цар Павло пообіцяв, що російський флот оборонятиме місцевих християн, і надіслав єпископу субсидію у обсязі 3 тис. рублів. Петер також прагнув збільшення підконтрольної йому території; зокрема, його претензії поширювалися на морський порт Котор зі значним православним населенням. Гірко розчарування приніс єпископу 1797 рік, коли весь регіон був окупований австрійцями. Як політичний реаліст Петер, окрім переговорів з Росією, таємно підтримував контакт і з французькими агентами.

У 1801 році, бажаючи запевнити собі добрі стосунки з російською стороною і розраховуючи на продовження субсидій, Петер послав до царя свого спеціального представника Вукотича. Проте той, натомість, зрадив росіянам подвійну гру єпископа. Російський синод та уряд в Петербурзі засудили політику Петера і послали в Чорногорію сербського полковника Марка Івеліча, за допомогою якого єпископа належало позбавити повноважень, а на його місце поставити одного із родичів Вукотича. Проте Петер мав достатньо прихильників, аби втриматися на своїй посаді; тоді ж Росії було надіслано офіційну декларацію, в якій вказувалося, що Чорногорія не визнає юрисдикції російського уряду. Незважаючи на цей

епізод, добрі стосунки між обома країнами незабаром поновилися, оскільки обидва уряди потребували підтримки одне одного.

У 1805 році за Пресбурзьким договором Австрія віддала Франції побережжя Далмації. Тим часом, варто пам'ятати, що з жовтня 1805 року Росія знову перебувала з Францією в стані війни і її флот діяв у Адриатичному морі. І французькі, і російські війська на той час маневрували, намагаючись зайняти стратегічно важливі позиції. У травні 1806 року французький корпус окупував католицьке незалежне місто Дубровнік, яке не змогло належним чином протистояти загарбникам. Після цього почалася спільна облога Дубровніка російськими та чорногорськими військами, які довго обстрілювали місто з важких гармат, але так і не змогли вибити звідти французький гарнізон. Проте росіянам вдалося втримати Котор з його околицею, а також окупувати острови Гвар і Брач. Упродовж війни чорногорці могли використовувати порти Котора та Будви. Цей період був найвищою точкою російсько-чорногорської співпраці. Єпископ Петер направив Олександру I проект утворення великої держави, до якої увійшли б Чорногорія, Герцеговина, Далмація, частина Албанії та Дубровнік, що мав би стати столицею. Петер мріяв про титул князя і обіцяв визнати над собою протекцію північного союзника.

Російський уряд, звісно ж, був радий використовувати чорногорських бійців, проте інтереси цієї країни важили надто мало у порівнянні з планами росіян в масштабі цілої Європи. У 1807 році Росія підписує з Францією Тільзитську мирну угоду, згідно якої Котор переходить під владу французів — чорногорцям наказують вивести війська з міста і з прилеглого регіону. Всі наступні роки Чорногорії судилося в'язнути в постійних конфліктах з сусідньою Албанією та Османами. Чорногорські війська знову взяли Котор аж у 1813 році з допомогою британців. Наприкінці війни з'явилася надія, що порт вдасться втримати під чорногорською юрисдикцією, проте Росія виступила в підтримку габсбурзьких претензій на володіння всім побережжям. До того часу російський уряд припинив субсидувати чорногорців і більше не постачав їм зброю. Через те, незважаючи на майже постійну боротьбу, Чорногорії так і не вдалося поширити свою територію поза межі 1796 року. Дружба з Росією жодних конкретних переваг не дала.

Політичні ігри Франції, Росії та Османської імперії позначилися не лише на долях держав побережжя Адриатичного

моря, але й на ситуації у Дунайських князівствах. Щоправда, домінування Росії тут було однозначним. Після підписання миру 1792 року російські агенти знову повернулися до обох провінцій, проте головним осередком їхньої активності замість Бухаресту стали тепер Яси. В роки, що передували її смерті у 1796-му, Катерина знову зацікавилася можливістю оволодіння князівствами, але Павло I, після свого сходження на трон, навпаки, став проводити політику співпраці з Портою та збереження її територіальної цілісності. Поза тим, про послаблення російського впливу на князівства не йшлося. Цю політику продовжив і Олександр I, щоправда, він ще посилив тиск на Порту з метою підштовхнути її до більших поступок росіянам. На той час Валахія сильно страждала від сваволі провінційного магната Пашваноглу, котрий з свого центру у Відіні, що в північній Болгарії, влаштовував регулярні набіги на валаську територію. У 1802 році османський уряд офіційно визначив термін перебування на посаді господаря: тепер правителі князівств залишалися при владі 7 років, якщо тільки за цей час не скоювали доведеного злочину. Російський вплив на політику обох провінцій ще посилювався внаслідок угоди, за якою османських кандидатів на пости князів затверджував уряд в Петербурзі. Це право було дієвою зброєю Росії проти імперії Османів і дозволяло контролювати правителів обох князівств. На той час провінціями правили проросійські князі Константин Іпсиланті та Олександр Морузі. Період їхнього правління був використаний російськими агентами задля подальшого втручання у внутрішні справи провінцій та здобуття все більшої прихильності серед місцевих бояр. Тим часом у Константинополі все сильнішим ставав вплив французів, і це також не могло не позначитися на політиці обох Дунайських князівств. У серпні 1806 року Порта, не без впливу французів, змістила правителів у Бухаресті та Ясах без згоди російського уряду. І хоча за якийсь час імперія змінила свою думку й попередні правителі повернулися у свої столиці, такий вчинок порушував мирну угоду 1802 року. У листопаді російські війська розпочали окупацію князівств; Порта оголосила війну Росії у грудні.

Цей конфлікт був для обох сторін зайвим. Росія не мала змоги послати на Дунай велику армію, оскільки мусила звертати першочергову увагу на французькі дії у Європі. Османська імперія була у ще гіршій ситуації. Повстання, яке почалося у 1804 році в Сербії, ще не було повністю придушене, та й в інші місцевості імперії одна по одній намагалися оголосити про свою незалежність. Війна з Росією автоматично означала війну

з її союзником — Британією. В лютому 1807 року британський флот увійшов у Дарданели і якийсь час курсував всього за 8 миль від Константинополя, а потім відступив. Британські війська мали на той час досить роботи в Єгипті.

Найбільшим ударом по османських інтересах був російсько-французький Тільзітський мирний договір, підписаний у липні 1807 року. Двоє володарів — Наполеон та Олександр I — зустрілися, аби вирішити долі Європи. Паралельно до вирішення справ на континенті вони домовилися про можливий розділ Османської імперії. Було вирішено, що Франція спробує спонукати Порту до миру з Росією. Якщо ж мир не буде підписано — імперію Османів розділять. Втім, всі деталі цих переговорів так і залишилися не до кінця виясненими, до того ж сторони мало довіряли одна одній. Наполеон у жодному випадку не хотів допустити російської окупації Константинополя і обох проток. Під час наступної зустрічі російського царя та французького імператора у вересні 1808 року в Ерфурті питання розділу держави Османів вже не розглядалося. Ще раніше в Тільзіті Росія погодилася на французьку окупацію Далмації та Іонічних островів. Тепер, в Ерфурті, Росія отримала права на Валахію та Молдавію. Решта османських територій залишалися недоторканими.

Хоча Порта і Росія все ще перебували в стані війни, ніхто з них не міг організувати великої наступальної кампанії. Османська імперія саме переживала нову внутрішню кризу. Бої тягнулися навпереміну з переговорами. У 1809 році з Портою уклала мир Британія, і ці дві країни в результаті спільної морської операції відібрали у французів Іонічні острови. Тим часом, відносини Росії з Францією погіршувалися. Російський уряд відчував усе більшу потребу заключити на Балканах мир, а найбільшою перешкодою на шляху до нього було питання приналежності Валахії та Молдавії. Бажаючи досягнути угоди, Росія обмежила свої територіальні претензії одною лише Молдавією. Коли ж тиск з боку Франції став ще сильнішим, російський уряд погодився провести кордон по ріці Прут, а не по ріці Серет, як те планувалося раніше. На такі умови Порта погоджувалася. За Бухарестським договором 1812 року найголовнішим російським здобутком була територія знана як Бесарабія з кордоном по ріці Прут, включно з Клійським каналом до Дунаю. Тепер, окрім виходу до Чорного моря, Росія вийшла ще й на Дунай. Залагодивши конфлікт з Османською імперією, Петербург міг зосередитися на боротьбі з вторгненням французької армії. Уряд Османів, хоч йому також

відчайдушно був потрібен мир, не був задоволений наслідками угоди з Росією. Дипломати, які підписали від імені Порту договір у Бухаресті, пізніше були скарані на горло.

Загроза регіональних правителів: падіння Селіма III

Період з 1798 по 1812 рік був не лише часом загрози імперії ззовні. Центральному уряду Османів довелося зіткнутися з постійною непокорюю його, як мусульманських, так і християнських васалів. Ми вже згадували про дії чорногорців та про велике сербське повстання, що розпочалося у 1804 році, проте ще більш небезпечними для внутрішнього спокою імперії були виступи мусульманських вельмож, котрі декларували свою незалежність від центрального уряду і, водночас, від його імені гнобили і мусульманське, і християнське населення. Такі дії регіональної шляхти можна було спостерігати в багатьох куточках імперії, проте стан справ у Малій Азії та Північній Африці залишиться поза межами нашої розмови. Ми вже згадували про існування сильних регіональних осередків. Місцеві магнати, так звані *аяни*, постійно намагалися відмежуватися від центрального уряду імперії; до кінця століття, коли війни з Росією залишили Порту без вільних військ, що могли б придушити внутрішні виступи, відцентрові тенденції всередині держави Османів значно посилювалися. Імперія намагалася дати собі раду з цими проблемами, нацьковуючи одного аяна на іншого, а оскільки магнати постійно ворогували одне з одним за контроль над певною територією, така тактика часто булав успішною.

Регіональні вельможі часто домагалися значної влади не лише завдяки своїй військовій могутності, але й тому, що вони розумілися на проблемах місцевого населення й могли допомогти їх вирішити. З послабленням центральної влади і втратою нею реального контролю над багатьма місцевостями, населення почали тероризувати численні розбійні ватаги, які боролися одна з одною, проте об'єднувалися проти зовнішнього втручання в справи їхнього краю. Тим часом, сильні регіональні правителі, як-от Кара Махмуд чи Алі Паша, були в змозі, принаймні, забезпечити порядок у своєму регіоні, виконуючи бодай найпростіші державні функції, скажімо, щодо формування поліцейських частин та судових органів. Вони також опікувалися збором податків й могли захистити від надмірних поборів центрального уряду. Деякі з цих правителів були відвертими тиранами, проте інші слугували населенню надійним щитом від різноманітних бандитів, з одного боку, та

від жадібних чиновників Порти — з іншого. Втім, магнати часом діяли заодно і з бандитами, і з офіційними представниками імперії, і з іншими здириками. Цим вельможам вдавалося триматися при владі завдяки своїй військовій могутності, яка доволі часто опиралася на підтримку місцевих яничарів.

Оскільки Порта вже не могла виступити проти яничарів збройно, слід було застосувати інші методи. Тому, замість розпустити ці частини, центральний уряд часто призначав окремих яничарів керівниками регіонів, в яких вони проживали. У той спосіб спрацьовувала політика “розділяй і владарюй”: один вельможа повставав проти влади іншого, а Порта намагалася прихилити на свій бій їх послідовників. Деякі магнати, як-от Алі Паша з Яніни, постійно хиталися між офіційною службою уряду Османів і відвертим нехтуванням наказами з Константинополя. Інші, як Пашваноглу, просто відмовлялися визнавати юрисдикцію Порти у будь-якій формі. Добрим прикладом кар’єри такого провінційного вельможі може слугувати Кара Махмуд Бушаті, проте для подальшої розповіді про події на Балканах постаті Алі Паші та Пашваноглу є більш важливими.

Пашваноглу був одним із найбільш сильних і шкідливих для імперії регіональних лідерів. Замолоду він зазнав багатьох пригод. Коли його батька було страчено урядовцями Порти, хлопець утік й приєднався до групи розбійників. Втім, трохи пізніше, з 1787 по 1792 рік, він служив у османській армії, далі знову повернувся до життя поза законом. У своєму центрі Відіні Пашваноглу зумів згуртувати різношерсті банди розбійників та колишніх солдатів, якими кишла довколишня місцевість, а також переконати місцевих яничарів перейти на його бік. Зокрема, з ним підтримувала зв’язок окрема партія яничарів, які розраховували перебрати під свій контроль Белград. У 1795 році Пашваноглу оголосив свою округу незалежною від влади Порти. Було налагоджено регулярну співпрацю з яничарами у Сербії та боснійськими беями: війська Пашваноглу заходили далеко вглиб сербської та румунської території. Рейди до Валахії налякали багатьох жителів, котрі змушені були тікати до Трансильванії; фактично, під контролем Пашваноглу опинилася всі болгарська територія між Дунаєм і Балканами. І хоча час від часу він проголошував свою лояльність султану, проте насправді ніколи не визнавав юрисдикції Порти.

Грабіжницькі напади непідконтрольних центральному уряду вельмож оберталися величезними збитками і загибеллю великих кількостей населення. Намагаючись приборкати

Пашваноглу, Порта звернулася по допомогу до Алі Паші і тому дійсно вдалося змусити бунтаря шукати захисту в його фортеці у Відіні. Проте початок війни з Францією змусив Селіма ІІІ шукати миру зі своїми вельможами, щоби захистити свої землі перед іноземним вторгненням. Пашваноглу залишався дуже небезпечним елементом всередині імперії, він поновив атаки на валаські та сербські території і почав вести переговори з французькими агентами. Лише смерть у 1807 році припинила його активну діяльність.

Кар'єра Алі Паші була ще більш довгою й успішною. Як і Пашваноглу, частину своєї юності Алі провів серед розбійників, хоча й походив з вельми поважної албанської родини. До 1799 року він то перебував поза законом, то ставав лояльним Порті, доки не став губернатором Румелії, тобто посів найвищий пост імперії на Балканах. До цього часу ним керували звичайні егоїстичні інтереси. Коли Алі було вигідно, він служив Константинополю, а коли вигідніше було не підкорятися центральному уряду — діяв самостійно. Його метою було утворення власного королівства на території албанських та частини грецьких земель. Нестабільність політичної ситуації на адриатичному узбережжі та в самій Албанії дала йому змогу реалізувати більшу частину свого амбітного плану. Йому справді вдалося утвердити себе як одноосібного правителя в Яніні й навіть зав'язати стосунки з іноземними державами. Османський уряд не міг висунути проти нього ні звинувачень, ні війська аж до 1820 року.

Хоча деякі регіональні правителі користувалися підтримкою частини населення окраїн імперії, для більшості жителів вони були неабиякою загрозою. Ми вже знаємо, до яких наслідків це подекуди призвело. Скажімо, постійні атаки Кара Махмуда спонукали чорногорські племена до часткового припинення міжусобиць і передачі частини повноважень в руки єдиного правителя. Вони також спробували шукати допомоги поза межами Османської імперії — в Росії, Франції та Австрії. Подібно діяли і румуни. Рейди Пашваноглу до Валахії спонукали господаря Константина Іпсиланті покликати на оборону свого краю окупаційну російську армію. Найсильніший опір бандам та сваволі яничар чинив район довкола Белграда. Про сербське повстання, що стало першим з балканських національно-ліберальних рухів, детальніше йтиметься далі. Тут варто лише зазначити, що серби, затиснуті між безпорадністю центрального уряду та утиском різноманітних воєнізованих формувань, і найперше яничарів, у 1804 році

повстали не так проти самої імперії, як проти місцевого воєнного режиму, що був пов'язаний з Пашваноглу, з одного боку та боснійськими беями — з іншого. Спершу, повсталі вимагали лише відновлення порядку та законності, а не автономної політичної системи чи незалежності.

У той час як балканськими провінціями ширилися анархія та громадянська війна, ситуація в самому Константинополі також погіршилася. Реформи Селіма, хоч якими консервативними й обмеженими вони були, все-одно викликали невдоволення. Політика союзу з Францією та ворожнечі з Росією, утверджена в 1806 році, була безуспішною. Імперія знову зіткнулася з економічними проблемами та військовими поразками. У травні 1807 року коаліція консервативно налаштованих яничарів, улемів та студентів примусила Селіма зректися престолу. Проте й новий правитель, Мустафа IV, значної підтримки не мав. Прибічники Селіма й інші супротивники нового режиму зібралися довкола провінційного вельможі Мустафи Байрактара Паші в Русе (Рушці). Хоча Байрактар Паша походив з класу аянів, які й спричинилися до хаосу в країні, проте був прибічником реформ і мав під своєю командою доволі сильну армію. Група, що сформувалася довкола нього, назвалася Рушціцькими друзями. Ситуація, в яку потрапила імперія, ще більш ускладнилася після підписання Тільзітського миру й втрати французької підтримки. Тепер Османи перебували в стані війни водночас із Росією та з Британією. В липні 1808 року Мустафа Байрактар рушив зі своєю армією на Константинополь. У заворушеннях, які почалися тоді в столиці, Селіма III було вбито, проте його племіннику Махмуду вдалося втекти і приєднатися до повсталих. Незабаром Мустафа оволодів Константинополем і нащадка Селіма було проголошено Махмудом II. Ставши великим візиром імперії, Мустафа Байрактар значно посилив вплив центрального уряду, приборкав непокірних магнатів та відновив спроби реформувати армію.

Проте й тепер опір реформам був надто сильним. У листопаді 1808 року заколотники яничари, зібравши армію, завдали Байрактару поразки. Махмуд II, щоправда, залишився при владі. Це був сильний і жорсткий правитель. Задля припинення міжусобиць Махмуд наказав убити Мустафу IV, який був султаном дуже короткий час; новий султан також розумів необхідність військової реформи та смертельну небезпеку для імперії яничарів — і тих, які перебували в столиці, і розквартированих у провінціях. Махмуд змушений був чекати

довгі роки, перш ніж йому вдалося розібратися з цими внутрішніми проблемами. Втім, йому вдалося досягти миру з іноземними державами. Імперія втратила Бесарабію, але цей молдавський регіон все одно перебував під контролем Росії. Тим часом, завершення війни дало змогу Порті придушити повстання сербів.

Хоч цього разу на трон імперії Османів зійшов здібний і сильний правитель, її внутрішня слабкість прогресувала, і це уможливило національні повстання наступного століття. Адміністративній системі імперії все важче було втримувати контроль над її провінціями і організувати протистояння агресії чужоземних держав. Однією з них була Габсбурзька імперія, не лише найближчий сусід Порти, але й держава, яку населяли народи, що мали спільне національне минуле з жителями балканських регіонів імперії Османів.

РОЗДІЛ II

НАРОДНОСТІ БАЛКАН ПІД ВЛАДОЮ ГАБСБУРГІВ

В попередній частині ми торкнулися політичних проблем Османської імперії. В zenіті свого розвитку це була централізована монархія, на чолі якої стояв обраний Богом володар. Імперія мала розвинуті чиновницькі та військові структури, виклик яким не міг кинути жоден регіональний правитель. Держава самостійно і напяму збирала податки і рекрутувала собі солдатів. Кожен солдат отримував платню або земельними наділами (тимарами), або грошима — в обох випадках він був під прямим контролем Константинополя. Проте у XVII та XVIII сторіччях ситуація змінилася. Слабкі правителі, що успадковували трон імперії після правління Сулеймана, спричинилися до військових поразок і поступового виходу провінцій з-під влади центрального уряду. До кінця XVIII сторіччя місцеві аяни в багатьох регіонах імперії організували власні збройні сили і зурпували податкові збори на свою користь.

Врядування Габсбургів розвивалося за зовсім іншим планом. Ця імперія складалася з низки доволі різних країн, об'єднаних, головним чином, завдяки родинним шлюбом монаршого дому. Влада над населенням від початку належала не єдиному правителю, а місцевим володарям: вони збирали податки і набирали солдатів. Метою австрійського уряду у XVIII сторіччі була якраз побудова абсолютистської системи, в якій кожен громадянин напяму підкорявся б єдиному володарю та його бюрократичному апарату. Централізація мала поширитися на все суспільство.

Різниця в розвитку Османської та Габсбурзької імперій може бути багато в чому пояснена різницею їхніх історій. Землі Османів приєднувалися до держави внаслідок переможних походів сұлтанських армій. Порті не потрібно було запобігати перед місцевою шляхтою — всю регіональну аристократію, якщо тільки вона не упокорювалася й не приймала ісламу, знищували. Після цього весь край переходив у підданство особисто султану. Габсбурги збирали свої землі за допомогою союзів та шлюбів, і часто, у обмін на приєднання, мусили гарантувати дотримання історичних прав тієї чи іншої

території. Хоча споконвічні землі дому Габсбургів знаходилися у Швейцарії, на Верхньому Рейні та в Ельзасі, основними провінціями імперії були Верхня та Нижня Австрія, Штирія, Каринтія, Карніола, Тироль та Форарльберг. Династичні шлюби додали Габсбургам Іспанію з її заморськими територіями, Нідерланди та частину Італії. Після смерті угорського короля Лайоша II та битви при Могачу у 1526 році під контроль імперії перейшли також Богемія та Угорщина.

Навіть якщо не зважати на віддаленість основної частини австрійських земель від іспанських володінь імперії та країн, відданих іншим членам імператорського дому, то й ті провінції, що залишалися під безпосереднім контролем Відня, були настільки різними, що уніфікувати їх було просто не можливо. У XVII сторіччі Габсбурги володіли Верхньою та Нижньою Австрією, Штирією, Зальцбургом, Каринтією, Тиролем, Форарльбергом, Карніолою, Нідерландами, Богемією, Моравією та Силезією, а також тими угорськими землями, що не були окуповані імперією Османів. За Карловіцьким мирним договором Австрія анексувала ще Трансильванію, Славонію та частину Хорватії. У 1718 році було приєднано Банат. Всі ці територіальні набутки ускладнювали етнічну та політичну структуру монархії.

В Османській імперії, принаймні теоретично, стосунки держави та церкви не повинні були складати великої проблеми. Султан був і релігійним, і політичним лідером держави, незважаючи на конфлікти з духівництвом, про які йшлося вище. Так само поєднували духовну владу з політичною православні ієрархи. Більше того, в імперії Османів християнські та мусульманські установи дійшли згоди одне з одним і між ними ніколи не виникало відкритої релігійної ворожнечі. Ненависть православних, як правило, спрямовувалася не всередину, проти мусульман, а назовні – проти зазіхань католиків. В імперії Габсбургів релігійний фактор, навпаки, чи не найактивніше сприяв поділу країни, хоча католицизм було визнано державним віросповіданням. Верхівка суспільства була охоплена постійним конфліктом між повноваженнями церкви та держави, і у XVIII сторіччі цей конфлікт тільки посилювався. Ще гострішою, особливо на східних землях імперії, була міжконфесійна боротьба католиків, протестантів та православних. Значних успіхів реформація досягнула на угорських землях і в Трансильванії. Після повторного завоювання цих земель католицька церква особливо ретельно взялася проводити контрреформацію і наvertати населення на свій бік. Головними цілями наvertнення стали румунські та сербські православні. У той

спосіб, релігія жодним чином не сприяла ні укріпленню імперії, ні об'єднанню населення.

Габсбурзька імперія не лише складалася з цілої низки зовсім різних країн, але й мала надзвичайно нещасливе географічне положення. Аж до зняття другої облоги Відня австрійські володарі постійно перебували в страху через можливі напади двох амбітних наддержав – Франції та Османської імперії, які часто діяли заодно. Пізніше єдиним суперником залишилася Франція. Габсбурги також активно займалися німецькими справами. Володарі Австрії, поруч з іншими своїми титулами, йменувалися правителями Священної Римської Імперії, а це звання, яке, як пригадуємо, сягає коріннями коронування Карла Великого Папою Римським у 800 році, означало, що його носій є тимчасовим правителем всього західного християнського світу. Втім, до XVIII сторіччя цей титул означав не більше, ніж те, що його власник є першим серед німецьких князів. Незважаючи на примарність цього титулу, Габсбурги, принаймні, до 1871 року, спрямовували свої інтереси головним чином на Західну й Центральну Європу, та в Італію. А після того, як було приборкано османську загрозу і південний сусід перейшов до оборони, питання східних кордонів узагалі відійшло для уряду Габсбургів на другий план. У XVIII сторіччі Австрія вела війни на цьому напрямі з явною знеохотою. Імперію Габсбургів більше б задовольнили мир та рівновага на Балканах, ніж завоювання тут додаткових земель.

ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ УМОВИ ЖИТТЯ В ІМПЕРІЇ

Упродовж XVII сторіччя з південнослов'янських народностей до Габсбурзької монархії входили хорвати та славонці. В результаті воєн під кінець століття і, зокрема, за Карловіцьким мирним договором, до імперії долучилося неслов'янське румунське населення, а також хорвати та серби Славонії. У 1718 році, із анексією Банату, додалося румунське та сербське населення цього краю. Окрім цього, в імперії селилися численні біженці, котрі тікали від воєн та переслідувань, серед яких серби, що емігрували з Арсенієм III, та хорватські католики з Боснії й Далмації. Раніше всі перераховані приєднані території долучалися до королівства Угорщини. Ці національні групи інкорпоровалися в політичну та соціальну структуру країни, яка надавала певні переваги, проте в якій становище окремих

прошарків населення, як-от покріпачених селян, могло насправді бути гіршим, ніж на території держави Османів.

У XVIII сторіччі імперією Габсбургів правили чотири здібних монархи: Карл VI (з 1711 по 1740 рік), Марія-Тереза (1740–1780), Йосиф II (1780–1790) та Леопольд II (1790–1792). Всі вони з різним успіхом намагалися подолати проблему, яка залишалася для їх імперії головною аж до її розпаду в 1918 році, — шукали способів централізувати владу і віднайти підґрунтя для об'єднання різних земель та народностей. Ця проблема була не з легких. Якщо османський султан, принаймні в час розквіту імперії, вважався намісником Бога на землі й мав абсолютну владу над всіма своїми людьми й територіями, то правителям імперії Габсбургів завжди доводилося мати справу з численною місцевою шляхтою, котра затято боронила свої споконвічні права і, зі свого боку, панувала над більшою частиною населення, що складалося, головним чином, із уярмленого селянства. У той спосіб, місцева шляхта в державі Габсбургів виконувала ті ролі, виконання яких в монархії Османів покладалося на імперську бюрократію, православний мілет та сільські общини. Шляхта керувала місцевими адміністраціями та правосуддям і збирала податки. Функції центрального уряду зводилися, головним чином, до ведення зовнішньої політики, організації збройних сил та збору окремих, точно визначених загальнодержавних податків. Метою монархів Габсбурзького дому у XVIII сторіччі, зокрема Марії-Терези та Йосифа II, було розширення повноважень центрального уряду і встановлення прямого впливу його апарату на життя найнижчих соціальних верств, особливо селянства. Така спроба побудови монаршого абсолютизму, на зразок королівської влади у Франції чи Пруссії, була від початку приречена на невдачу, головним чином, через потужність місцевих еліт, що було особливо помітним в Угорщині. Більшість народностей, про які нам ідеться, а саме — хорвати, серби та румуни, належали до угорської корони і серед них опір централізації був доволі сильним.

Незважаючи на обмеженість свого контролю над внутрішнім життям імперії, Габсбурги, натомість, повністю контролювали зовнішні відносини включно з міжнародною торгівлею. Імператор знав про всі переговори з іншими країнами, призначав послів, оголошував війни, укладав мирні договори й союзи. Такі повноваження, звісно, не перешкоджали ворогам імперії в їх намаганнях схилити до союзу місцеві еліти імперських провінцій і спровокувати їх на виступ проти влади монарха у.

Відні. Уряди інших країн, зокрема Франції, Османської імперії та Пруссії, кожен у свій час намагалися зав'язати стосунки з угорськими повстанцями та шляхтою. Імператор був також верховним головнокомандуючим імперськими збройними силами, хоча в цьому його успішність залежала від можливостей місцевих національних еліт збирати податки на утримання армії та рекрутувати нових солдатів для неї, що особливо важливо для історії угорських земель включно з Трансильванією та Хорватією. Місцева влада всіляко намагалася знизити обсяги коштів, які відсилалися на військові цілі до центральної скарбниці, і вимагала, натомість, усе більших привілеїв.

Обмежена здатність збирати податки серйозно стримувала діяльність центрального уряду країни. Часто Габсбурги були змушені оплачувати державні потреби з власного маєтку чи прибутків від їх приватних земель. Монарший дім також міг стягувати окремі види податків, скажімо, прикордонні мита, проте в часи загальнонаціональних криз чи воєнних кампаній цього явно не вистачало. Брак коштів для модернізації урядової системи був одним із найперших стимулів імперської реформи.

На початку XVIII сторіччя політична влада в країні, фактично, належала провінційним елітам. Вони повністю контролювали закріпачене селянство й вивищувалися над іншими прошарками населення, були єдині у своїх прагненнях і легко могли кинути виклик центральному уряду у Відні. Більше того, члени цих еліт займали високі посади в державному апараті й у церковному клірі. З них же складався офіцерський корпус імперської армії. Шляхта або взагалі не платила податків, або сплачувала їх за найнижчою ставкою. Статус шляхтича визначав певну незалежність особи — він міг мати справу лише з рівним собі. Незважаючи на те, що теоретично представники шляхти підкорялися тим самим законам, що й решта населення краю, коли справа доходила до суду, шляхтич мав значні переваги перед селянином чи жителем міста. Військові повинності шляхти також не були чітко визначені, окрім хіба що найабстрактнішого почуття обов'язку лояльності до верховного сюзерена-імператора. Земельні наділи, які були у їх власності, не зобов'язували шляхтичів служити у збройних силах, як те ми бачили у сипаїв. Їхня реальна влада ґрунтувалася саме на землеволодінні — й так було на всіх тих територіях, котрі нас цікавлять.

На місцевому рівні шляхта повністю контролювала адміністративну систему. За винятком кількох територій, про які мова йтиме пізніше, ми не знайдемо в імперії Габсбургів структур, подібних до османських общин, в яких справами

населення займається виборна старшина. Всією округою зі свого помістя керував пан, що й уособлював для людей на його землі найвищу владу. Він відповідав за збір податків, судочинство, дотримання порядку та рекрутування новобранців. Від шляхтича, та ще від церковної влади, залежала доступність для населення медичної опіки, освіти та інших соціальних благ.

На рівні провінцій шляхта для впливу на центральний уряд об'єднувалася у регіональні парламенти – ландтаги. Перші ролі в них належали великим землевласникам, або ж магнатам, хоча, скажімо, угорським парламентом заправляла дрібнопомісна шляхта. Ухвалюючи на таких зібраннях колективні рішення, шляхтичі усвідомлювали себе політичною нацією: тут вирішувалися питання, що стосувалися справ усередині самої провінції, а також і стосунків з центральним урядом. Участь у ландтагах ґрунтувалася на принципі представництва, а не походження: тут збиралася не лише шляхта, але також і представники церкви, вільних міст та цехів.

Шляхтичі, які носили дворянський титул, складали лише невелику частину населення, проте й самі ділилися в залежності від багатства, маєтності та знатності походження. До верхівки шляхти належали багаті землевласники, котрі могли, як-от угорський рід Естергазі, володіти мільйонами акрів орної землі; низи шляхти складали дворяни, які почувалися лише трохи краще за вільних селян, а то й взагалі не мали землі. Водночас, шляхтич зі старовинного роду, що належав до спадкової аристократії, почувався вищим за тих, котрі набули володіння і титули на державній службі або купили їх. І хоча центральному урядові інколи вдавалося використати ці відмінності, проте шляхтичі, багаті чи збіднілі, родовиті чи щойно явлені *парвеню*, були схильні об'єднуватися одразу ж, як тільки щось загрожувало їх основним привілеям, таким як влада над кріпаками чи звільнення від сплати податків.

Загалом, шляхта мала дуже примарне почуття лояльності до імперії, окрім тих випадків, коли йшлося про її безпосередні інтереси. Шляхтичі, а нам, звісно, йдеться лише про ті регіони, які тут вивчаємо, плекали вірність власним провінційним центрам, хорватському, угорському та трансильванському ландтагам і своїй “нації”, яку вони розуміли не як етнічне утворення, а як привілейований прошарок суспільства. І Хорватське Триєдине королівство, і Королівство Угорщини походили від австрійського королівського дому, а тому шляхтичі, рід яких можна було простежити ще з тих давніх часів, користувалися більшою, майже містичною, повагою.

Давнє походження окремих родів спонукало шляхту опиратися будь-яким спробам централізації або зведення “націй” до якоїсь єдиної уніфікованої структури, а це суттєво стримувало розвиток і внутрішньої, і зовнішньої політики імперії. Це також послаблювало Австрію у протистоянні з сусідніми централізованими монархіями – Францією, Прусією та Росією.

Католицька та протестантська церкви асоціювали свої інтереси зі шляхтою того чи іншого регіону. Хоча Габсбурги були католицькою династією і справді всіляко підтримували це віросповідання, вищий клір у провінціях міг підтримувати місцевих правителів. Найвищі церковні посади належали, як правило, вихідцям з аристократичних родин, котрі, звісно ж, почувалися ближчими до місцевої шляхти. Окрім того, церквам належали великі земельні угіддя, на яких працювало багато кріпаків, і духовенство було зацікавлене у збереженні цієї підвалини свого багатства, яке мало ті ж самі джерела, що й багатство місцевої шляхти.

У той спосіб, і католицька, і протестантська церква були сильними факторами збереження наявного *status quo* і влади місцевих еліт. Церкви, звісно ж, відігравали важливу роль в забезпеченні населення освітою, утриманні лікарень, сирітських притулків та інших подібних інституцій. Проте реальною силою, яка б спонукала до реформ, вони не були. Дві інші церкви – православна та уніатська – мали дещо відмінні засновки, проте повністю реформаторськими так і не стали. Вони об'єднували румунське та сербське населення, яке не мало власної родової шляхти і своїх ландтагів, а тому з більшою симпатією ставилося до реформ та ініціатив центрального уряду. Між найвищим прошарком суспільства – шляхтою та найнижчим – кріпаками перебували середні верстви вільних селян, ремісників, купців, чиновників, учителів та людей інших професій. Міське життя, комерцію та виробництво, а також питання життя вільного селянства ми розглядатимемо далі в цьому ж розділі. Тут же, достатньо сказати, що розвиток освіченого та монолітного середнього класу спричинився до посилення національного почуття у всіх розгляданих нами регіонах.

Більша частина населення перебувала на найнижчих щаблях соціальної структури: сюди належали закріпачені селяни та інші групи населення, об'єднані спільним політичним та економічним безправ'ям. Саме ця група населення несла на плечах тягар, фактично, всіх державних і церковних податків. Плата за користування землею була теж надзвичайно високою. Залежні

селяни поділялися на дві групи. Першу групу складали кріпаки, що були особисто залежними. Ці люди були прив'язані до оброблюваної ними землі, віддавали землевласнику значний натуральний оброк, виконували трудову повинність — і саме їх життя також повністю залежало від пана. До другої групи входили орендарі, які платили за землю, проте могли змінювати місце проживання, одружуватися за своїм вибором і переходити в ремісництво — тобто робити все те, що кріпакові було заборонено. Слабкість ситуації орендаря полягала в тому, що він працював на чужій землі, яку в нього могли відібрати за першим бажанням пана. Кріпак, навпаки, був хоча б упевнений в тому, що його наділ перейде у спадок його дітям. Обидві групи були залежними від землевласників, а тому повністю обслуговували інтереси місцевої шляхти.

Панські землі поділялися на дві категорії: фільваркові, або вільні від ленної плати, та сільські, з яких цю плату стягувано. Перші повністю належали пану і він міг обробляти їх силами кріпаків або віддавати в оренду. Кріпаки обробляли землю на панщині, яку в імперії називали *роботом*, орендарі сплачували оброк або грошові суми. Сільська земля передавалася селянинові у користування, проте за це потрібно було сплачувати високі податки. Платежі, знову ж таки, могли бути натуральними, грошовими або компенсуватися додатковою працею на пана. Окрім цього, селянин платив панові масу інших податків, подібних до тих, про які ми згадували в розділі про оподаткування селян Дунайських князівств. Найважчими в імперії були трудові повинності.

За стягувану плату та підневільну роботу пан, теоретично, мав перед своїми підлеглими певні зобов'язання. Він повинен був провадити у своїх володіннях справедливий суд і захищати селян, з одного боку, організовуючи місцеву поліцію, а з іншого — служачи в імперській армії. Спільно з церквою він також відповідав за мінімальний соціальний захист. Звісно ж, багато залежало від вдачі конкретного пана і від традицій тої чи іншої місцевості, а тому становище селян в різних частинах імперії було не однаковим. Проте, в будь-якому випадку, кріпак повністю залежав від бажань та волі свого господаря.

Як і в Османській імперії, соціальна нерівність вважалася в монархії чимось природнім, установленим Богом. І церква, і держава повчали, що ціллу життя є щонайкраще виконання покладених на тебе обов'язків. Перейти з одного соціального стану в інший в обох імперіях було надзвичайно важко, і селяни приймали такий стан справ так само, як і шляхта. Тому

найперші селянські бунти спрямовувалися не на отримання селянами нових прав, а проти тих панів, які не виконували свою частину неписаної угоди й забували про права селянина.

ЗОВНІШНІ ВІДНОСИНИ ІМПЕРІЇ ГАБСБУРГІВ У XVIII СТОРІЧЧІ

Упродовж всього XVIII сторіччя недосконалість внутрішньої соціальної та політичної системи держави Габсбургів позначалася й на їх міжнародних відносинах. Центральному уряду завжди бракувало коштів для ведення воєн та платні рекрутам. Про австрійські війни з Османською імперією вже йшлося; ослабленій державі Османів дуже допомагала внутрішня слабкість її сусіда. Тим не менше, на Сході Габсбурги вели успішні війни і таки поступово збільшували свою територію коштом земель Порти. Небезпека загрожувала з іншого боку – від Франції та Пруссії. В моменти найбільш кризових ситуацій армії Габсбургів знімалися зі східних полів битв, щоби протистояти ворогу на заході. Довгий період мирного існування Порти від 1739 до 1768 року був зумовлений двома війнами, в які були втягнуті більшість держав Європи, – Війною за Австрійський спадок (з 1740 по 1748 рік) та Семилітньою війною (1756–1763 рік). Обидві війни точилися за володіння територіями Габсбургів, зокрема Силезією.

Після свого сходження на трон у 1711 році австрійський імператор Карл VI повинен був вирішити питання спадкоємця престолу, хоча жодного сина у нього не було. В 1713 році, аби зберегти єдність імперії та родинні інтереси дому Габсбургів, Карл видає так звану Прагматичну санкцію, в якій вказує, що спадкоємство буде передано його дочці. Така зміна правил успадкування потребувала підтримки як помісних ландтагів, так і урядів найбільших європейських держав. Карл розраховував добитися визнання його вчинку, йдучи на деякі поступки ландтагам і найближчим сусідам – Франції, Іспанії, Саксонії та Пруссії. Тим часом, уряди цих країн змовлялися, як їм краще скористати з ситуації.

У 1740 році на трон імперії зійшла дочка Карла Марія-Тереза. Їй одразу довелося захищати свій спадок, оскільки Фрідріх Великий вторгся в Силезію. У великій європейській війні, яка вибухнула після цього, Австрію підтримала, щоправда, головним чином фінансами, Британія, а також Голандія, деякі німецькі держави та Росія. Супроти Австрії виступила сильна коаліція у складі Пруссії, Франції, Баварії,

Іспанії та Саксонії. Кожна з цих держав сподівалася нагріти руки на поразці та розділі монархії Габсбургів. За мирним договором 1748 року Австрії довелося віддати Силезію, проте інакше дію Прагматичної санкції не було б визнано. Єдність імперії, окрім однієї втрати, не похитнулася, проте Австрія затаїла образу на Прусію.

На службі у Марії-Терези в той час перебував один із найбільш здібних дипломатів століття граф Венцель фон Кауніц. Розглядаючи Прусію як найбільшого ворога імперії, граф доклав зусиль, аби сформувати сильний антипруський фронт. Для цього було вирішено переглянути традиційні дипломатичні комбінації і заключити угоду зі старим недругом Австрії — Францією. Урядам обох країн було доволі важко піти на такий радикальний крок, проте у 1756 році договір про ненапад було підписано. Добре знаючи, що переговори ведуться проти нього, Фрідріх II у серпні 1756 року вторгся у Саксонію. У другій великій війні середини цього століття Австрія, Франція та Росія за допомогою кількох дрібніших німецьких держав виступили проти Прусії, на боці якої опинилися Британія та інші німецькі князівства. Становище пруського короля було мало що не безнадійним, проте йому на руку зіграла смерть російської імператриці Єлизавети та успадкування російського трону Петром III. Прихильник всього пруського, Петро просто покинув колишніх союзників і приєднався до Фрідріха. У 1763 році було підписано Договір при Губертусберзі, згідно якого Австрія відбулася лише підтвердженням передачі Силезії. Проте втрати імперії були величезними: війни виявили слабкість внутрішньої структури держави — для майбутнього розвитку потрібна була радикальна реформа.

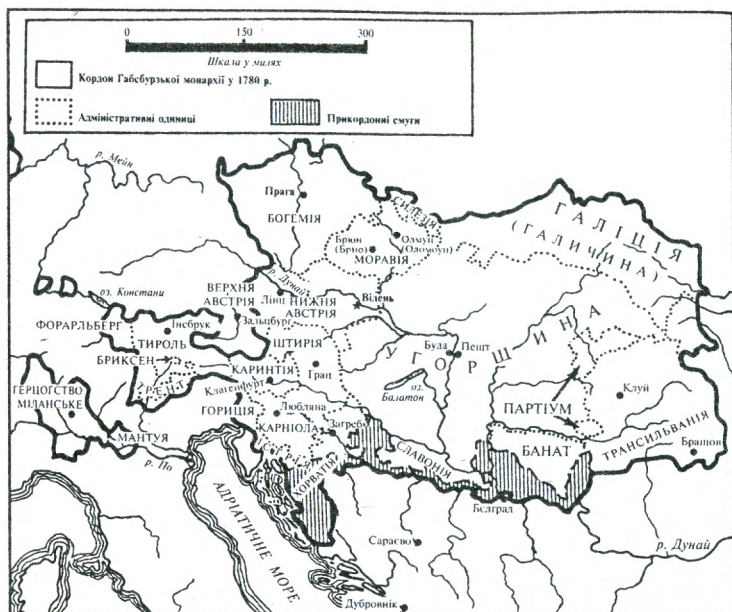
ПЕРІОД РЕФОРМ: МАРІЯ-ТЕРЕЗА ТА ЙОСИФ II

Аж до його смерті у 1765 році чоловік Марії-Терези Франц-Стефан Лоренський займав пост співрегента держави та носив титул правителя Священної Римської Імперії. Після нього ці титули успадкував його син Йосиф II, що почав посилено займатися державною реформою. По смерті своєї матері у 1780 році Йосиф стає одноосібним правителем держави. І Марія-Тереза, і Йосиф II були натхненні ідеями Просвітництва, і пізніше ми ще розглянемо, який вплив ця доктрина мала на національні рухи всередині імперії. Зараз для нас важливо зазначити, що концепції Просвітництва уможливили появу в Європі так званих “освічених монархів”, до яких зараховують Катерину Велику, Фрідріха

Великого та правителів Габсбурзької імперії. Ці володарі були дуже різними, проте сходилися в тому, що їх призначенням є покращення життя підданих та посилення їхніх держав. Вірячи, що державна влада повинна спрямовуватися на досягнення соціального прогресу, вони намагалися за допомогою своїх агентів та структур якомога глибше проникнути в усі сфери національного життя. У Габсбурзькій імперії це означало революційну спробу опосередкувати повноваженнями центральної влади стосунки між феодалською шляхтою та великою масою пригнобленого і закріпаченого селянства. Держава збиралася стати посередником та суддею між обома цими верствами населення, проте освічені монархи в жодному сенсі не були демократами: вони не вважали пана і селянина рівними. Посилюючи авторитарність державної структури, ці правителі мали намір підкорити всі сфери внутрішнього життя своїх країн єдиному уряду та його представникам. Головним у їхньому правлінні був принцип “все для народу – без волі народу”.

Реформи відбувалися і за спільного правління Марії-Терези та Йосифа, і коли Йосиф II уже правив самостійно; щоправда цілі та засоби реформування у обох правителів відрізнялися. Від самого сходження на престол імператриця розуміла політичну необхідність реформи: країну слід було зміцнити, щоб можна було протистояти Пруссії. Існувала потреба у розбудові армії та розширенні податкової бази імперії, що мала стати більш надійним джерелом надходжень. Реформи також повинні були поступово забрати реальну владу з рук місцевої аристократії та передати її центральному уряду, витворити ситуацію, за якої агенти монарха – призначене чиновництво – ефективно контролюють місцеве врядування. У той спосіб, представники центрального уряду мали б замінити функціонування провінційних парламентів-ландтагів. Шляхта може й надалі бути привілейованою верствою держави, проте шляхтичі повинні перебувати на службі в держави, а не захищати інтереси своїх регіональних каст. Таким чином, вони просто можуть влитися у державну бюрократичну систему.

Реформи заторкнули багато аспектів національного життя: управління, судочинство, релігію, економічну політику і стосунки між селянином та його паном. Для хорватів, румунів, сербів та славонців найбільшу вагу мали зміни статусу селянства, врегулювання церковних конфліктів та кроки щодо покращення освіти. Спершу, ми розглянемо, як ці реформи вплинули на імперію загалом (див. карту 13), а далі – як вони позначилися на тих регіонах, що є предметом даного дослідження.

Карта 13. Імперія Габсбургів у 1780 р.

Першою проблемою, яка постала перед урядом, що бажав зміцнити свою владу, було надзвичайно важке становище селянства. Село було основним джерелом податків та рекрутів для солдатчини, а тому центральна влада не могла допустити занепаду цієї суспільної верстви. Потрібно було вжити певних заходів, щоби селянин й надалі виконував призначену йому важливу економічну роль. Найперше, слід було унеможливити безконтрольне захоплення землі селянина паном, оскільки з панської землі податки не збиралися; по-друге, слід було забезпечити селянина такою кількістю землі, щоб йому вистачало на утримання себе, своєї родини і сплату державних податків. Селянин також не міг ефективно працювати на державу, якщо його переобтяжувала панщина, оброк та надмірні побори з боку землевласника. Тому найперші реформи спрямовувалися на створення єдиної системи прав та обов'язків селянина. Належало також чітко розділити панські (вільні від податку) та селянські (оподатковувані) землі. Контроль над процесом змін покладался на чиновників, які звітували не місцевій владі, а напряду у Відень. Оскільки

закріпачення гальмувало реформу, Марія-Тереза виношувала плани звільнення всіх селян, проте аж так далеко зайти собі не дозволила. Як і інші правителі Європи, вона не сприймала ідею рівності, а розглядала суспільний поділ як щось абсолютно природне. Метою імператриці стало лише збереження здоров'я найнижчої соціальної верстви та забезпечення селянину мінімальних належних йому прав.

Йосиф II був більшим доктринером, ніж його мати, а тому схилився до радикальніших методів. На відміну від Марії-Терези, яку характеризували практичність та певний консерватизм, Йосиф II під час свого навчання засвоїв багато ідей Просвітництва, зокрема й ту, що обстоювала наявність у кожної людини невід'ємних природних прав. Новий імператор не був прихильником представницького правління, проте справді хотів урівняти в правах всіх жителів імперії, зробити і селянина, і шляхтича однаково рівними перед законом і однаково лояльними до центрального уряду. Йосиф часто подорожував своєю імперією інкогніто, а тому знав про всі проблеми селян безпосередньо з власних спостережень. Звідси ж постало і його бажання посилити центральну владу і використати її та службу імперської бюрократії для соціальних та політичних змін. Йосиф II від початку був затятим опонентом шляхти та її ландтагів, а також виступав проти звільнення шляхтичів від оподаткування та їх права володіти селянами.

Незабаром після смерті своєї матері новий імператор відчув, що може більш вільно втілювати свої ідеї, і зробив перший крок в напрямку до радикальної реформи: його метою було повалення кріпацтва. У 1785 році така реформа була здійснена в Угорському королівстві. Кріпакам надали права орендарів: тепер селянин міг одружитися за своїм вибором, зайнятися торгівлею або покинути свій наділ, якщо знайдено кращий. Втім, головна проблема залишалася: селянин не мав землі. Йому, як і раніше, доводилося обробляти свій наділ, взятий в оренду від пана, і сплачувати численні податки й оброки, виконувати важкі трудові повинності. У 1789 році Йосиф спробував зменшити податковий тиск на селян. Імператор пропонував замінити фіксований натуральний оброк, що його селяни сплачували державі і землевласнику, на готівкову виплату, яка б дорівнювала 30% від прибутку з урожаю. Це нововведення викликало опір не лише шляхти, але й самих селян, які дуже часто не могли платити гроші там, де можна було раніше віддавати натуральний продукт.

Реформа села налаштувала проти імператора шляхту. З іншими претензіями виступала католицька церква, чії

землевласницькі інтереси також було порушено. Раніше церква повністю контролювала всю освіту краю, а її інституції не оподатковувалися державою. Спроба організувати мережу державних шкіл та оподаткувати церковну власність викликала серед духовенства хвилю обурення. Марія-Тереза сама була переконаною католичкою і бажала тільки нарощувати, а не обмежувати духовний вплив церкви. Проте саме за її правління почала функціонувати мережа державних шкіл та було закладено кілька світських інституцій вищої освіти. Адже нових чиновників для імперії слід було готувати саме у світських навчальних закладах. Подібно до інших освічених монархів, Марія-Тереза вірила, що освіта є засобом соціального та політичного прогресу. Їй не хотілося вадити справам церкви, проте вона, все-таки, вважала, що освіта потребує державного нагляду.

Її син щодо церкви вжив ще більш радикальних заходів. Він подумував про повне відчуження церкви від тих ланок суспільного життя, в яких вона починає конкурувати з державою. Найбільшим досягненням його правління було прийняття так званого Толераційного едикту, який надавав лютеранам, кальвіністам та православним право сповідувати свою релігію та безперешкодно будувати церкви по всій території імперії. Було також усунуто багато обмежень щодо євреїв. Зміни зводилися лише до вказаного нами, але й це суттєво допомогло лютеранам і православним, й ущемило католиків. Йосиф II також виступив проти численних монастирів, які, на його думку, не виконували покладені на них функції соціального захисту населення. За період між 1782 та 1786 роками імператор розпустив близько 700 монастирів та розформував усі бездіяльні чернечі ордени. В колишніх монастирях було відкрито нові державні госпіталі, заклади для бідних, хворих та інших нещасливців.

Частиною плану реформування адміністративної системи була спроба Йосифа II зробити німецьку мову державною. Цей захід, що мав на меті лише спрощення та раціоналізацію бюрократичних процедур, викликав різкий спротив по всій імперії, а, особливо, в Угорщині, де до того на офіційному рівні застосовували латину. І хоча вибір німецької мови в якості державної був, принаймні, логічним, мовне питання провокувало конфлікти в регіонах аж до самого розпаду імперії.

Йосиф II наніс удар по обох базових інституціях імперії: провінційній шляхті, чия сила корінилася в незалежності регіональних адміністрацій та владі над селянством, і

католицькій церкві, яка була найбільш могутньою релігійною організацією країни. На жаль, в імператора не було якоїсь більш-менш значної групи населення, що могла б надати йому ефективну підтримку. Він сподівався прихилити на свій бік селянство, проте ця соціальна група не мала ще своєї політичної організації та досвіду. Навпаки, селяни схильні були ставитись з підозрою до будь-яких змін. Незабаром стало зрозуміло, що Йосиф II намагався зробити надто багато й в надто короткий термін. Хвиля реакції проти його реформ та нові зовнішньополітичні труднощі примусили імператора в січні 1790 року відмінити більшість починань, особливо в Угорщині (хоч це й не стосувалося відміни там кріпацтва), припинити дію Толераційного едикту та практику розформування монастирів. Ці дії, звісно ж, мали значний вплив і на долі балканських жителів імперії. Через якийсь час після вимушеного згортання реформ Йосиф II помирає.

Успадкувавши імперський трон у 1790 році, брат Йосифа Леопольд II не міг зосередитися на внутрішній реформі. У Франції розпочалася революція, тривала війна з Османською імперією, а дві провінції імперії, Угорщина та Нідерланди, були охоплені повстаннями проти реформ Йосифа II. Сам Леопольд не був консерватором — навпаки, керуючи Ломбардією, він зарекомендував себе освіченим монархом — проте йому довелося пристати на умови опозиції. У 1791 році новий імператор дійшов мирної угоди з угорським ландтагом і відновив його престиж та привілеї. У тому ж році було підписано Договір під Сістовою з Османами, і Леопольд рушив на приборкання повсталих у Нідерландах. Його коротке правління стало поворотним пунктом у австрійській внутрішній політиці, яка під страхом революційних віянь із Франції повернула в бік консерватизму.

РЕФОРМИ НА ПРАКТИЦІ: БАЛКАНСЬКІ НАРОДНОСТІ У XVIII СТОРІЧЧІ

Події, про які щойно йшлося, прямим чи непрямым чином позначилися на житті всіх регіонів імперії. Як ми вже знаємо, більшість хорватів, румунів та габсбурзьких сербів проживали на землях, що увійшли до складу Королівства Угорщини. Їх долі тісно переплелися з долями підданих трону св. Стефана і вельми залежали від рішень угорського, хорватського та трансильванського ландтагів. Багато балканців проживало у так званому Прикордонному Окрузі — районі, що тягнувся

вздовж кордону з Османською імперією і перебував під прямим адмініструванням Відня. На цю частину населення впливали не лише імператорські реформи, але й війни, які Габсбурги упродовж цього століття вели з імперією Османів.

Угорщина, Хорватія і Славонія

Протягом довгого періоду османського панування більшість земель, що були населені етнічними угорцями, належали до єдиного пашаліка з центром у місті Буда. Після вигнання османських військ та адміністрації наприкінці XVII сторіччя угорська шляхта мала намір відновити контроль над всіма землями, що колись належали короні св. Стефана та поширити на них власне панування. Серед угорців домінували не великі землевласники-магнати, а дрібні шляхтичі, під владою яких перебували невеликі регіони – графства. Кожним графством управляла асамблея шляхтичів, котра обирала своїх представників до національного ландтагу. У 1687 році загальний з'їзд шляхти у Пошонах (Братиславі) проголосив австрійського імператора Леопольда I королем Угорщини, проте поставив йому за умову збереження всіх традиційних шляхетських прав та привілеїв. Слід зазначити, що правителя Габсбурзької монархії йменували в Угорщині королем, а його титул імператор стосувався земель Священної Римської імперії, до яких Угорщина не належала.

Маючи за плечами таку передісторію, угорський ландтаг завжди залишався у опозиції до всіх централізаторських ініціатив Відня. Збір ландтагу міг бути скликаний королем або його представником пфальцграфом. Ландтаг мав дві палати: перша представляла інтереси великих землевласників, а друга – дрібної шляхти. Першою керував пфальцграф, і складалася вона не лише з магнатів, але й з церковних ієрархів на чолі з примасом католицької церкви, архієпископом Ештергома та деяких інших чільних урядовців королівства включно з баном Хорватії. Нижня палата складалася з представників дворянських асамблей, кількох делегатів від королівських міст та нижчих чинів церкви і судових закладів. Законодавчі акти подавалися нижньою палатою, проте для їх прийняття потрібна була згода обох частин ландтагу. Для уряду Габсбургів, котрий керував справами регіону через чиновників Угорської придворної канцелярії у Відні, контроль ландтагу над збором податків та рекрутуванням новобранців, особливо в роки війни, був більш ніж дразливою перешкодою.

Незважаючи на згоду ландтагу, саме встановлення влади Габсбургів в Угорському королівстві просувалося зі значними труднощами. Найбільші тертя були викликані релігійними відмінностями. Більшість угорських шляхтичів підтримували реформацію і були кальвіністами або унітаріями, а тому вони опиралися намаганням католиків повернути населення колишніх османських територій до свого віровчення. Спричинені війнами спустошення викликали низку селянських заворушень. Врешті, за підтримки частини угорської шляхти, у 1703 році проти панування Габсбургів вибухнув великий бунт. Повсталі, яких очолив Ференц Ракоці, ставили собі суперечливі цілі: з одного боку вони намагалися протистояти владі Відня, а з іншого — покінчити з утисками на селі і, якщо можливо, скасувати кріпаччину. Проти панування Габсбургів виступили і селяни, і шляхта. Ситуація загрожувала імперії неабиякою небезпекою, оскільки повсталі підтримували Людовік XIV та Петро I, що були не проти завдати своєму постійному супернику удару зсередини. Тому, хоча габсбурзька армія могла впоратися з бунтарями, Карлу VI у 1711 році довелося підписати з ними компромісний Шатмарський мир. В обмін на визнання його імператорської влади Карл змушений був знову підтвердити привілеї угорської шляхти та надати краю значну автономію. Пізніше угорський ландтаг прийняв Прагматичну санкцію Карла, отримавши, натомість, гарантію неподільності своїх земель, а отже й блокувавши можливе відділення Хорватії чи Трансильванії.

Згідно Карловіцького договору під владу Австрії перейшли Славонія та ще частина території Хорватії, а Далмація, що раніше входила до Триєдиного королівства, дісталася Венеції. Габсбурзький уряд взявся облаштовувати централізоване управління новими територіями, незважаючи на те, що до завоювання Османами вони належали угорській короні. Майже половина земель Хорватії та Славонії увійшли до Прикордонного Округу і знаходилися під прямим контролем австрійського уряду. Решта завойованих територій, іменовані Цивільна Хорватія та Цивільна Славонія, стали окремими адміністративними районами. Центром хорватського політичного життя стала Цивільна Хорватія з ландтагом у Загребі. Влада в цьому районі належала середній та дрібній шляхті, представники котрої були хорватами за національністю та католиками за віросповіданням. Серед великих землевласників були і хорвати, і угорці. Як і у власне Угорщині, сила шляхти залежала від влади, яку дворяни мали у своїх

графствах. Хорватські шляхтичі опинилися у скрутному становищі. Їм доводилося протистояти тиску і австрійської, і угорської адміністрацій, і вони прагнули зберегти свої привілеї щодо земель та кріпаків. Сильні позиції у Хорватії мала католицька церква, що мало пізніше вплинути на стосунки хорватів із сербами.

Керівництво Цивільною Хорватією здійснював бан або губернатор, який призначався королем і був, як правило, угорцем. До однопалатного ландтагу, що називався *сабором*, входили великі землевласники та представники дрібнішої шляхти, яких обирали на асамблеях графств, католицькі прелати, представники вільних міст та деякі інші урядовці. Сабор вислав представників до угорського ландтагу: трьох до нижньої палати, в якій ті сиділи окремо, а одного – до верхньої. На рівні всієї країни, як і в Угорщині, найвищий урядовець призначався королем з числа найбільших землевласників, проте його заступник та інші чиновники обиралися асамблеями графств, які також обирали делегатів до ландтагу в Загребі і виконували управлінські функції на місцевому рівні.

Існування незалежно від прямого угорського чи австрійського правління завжди становило для Хорватії найбільшу проблему. На жаль хорватській шляхті не вдалося висунути визначного національного лідера. У 1671 році після поразки проосманського заклоту були скарані на горло Фран Крсто Франкопан та Петер Зрінські – ця страта звела нанівець вплив двох наймогутніших угро-хорватських родин. Упродовж 18 сторіччя хорватська шляхта, намагаючись зберегти свою внутрішню автономію та привілеї, у суперечках між Віднем та угорською опозицією підтримувала то одну, то іншу сторону. Під час повстання Ракоці хорвати виступили на боці Габсбургів. Хорватський ландтаг підтримав Прагматичну санкцію, але лише в обмін на надання спеціальних прав та вольностей. У той самий час було підписано спільну декларацію і про відносини з Угорщиною: це мав бути рівноправний союз, гарантований королем, функції якого виконував, звісно ж, австрійський імператор:

“Відповідно до закону, ми проголошуємо єдність своєї землі з Угорщиною, але не підданство угорському народу. Ми застерігаємо своє право мати власного короля неугорської національності. Наш народ приєднується до угорської держави не силою і не через рабську залежність, але своїм вільним рішенням і є підлеглим не угорській

нації, а самому королю Угорщини. Ми проголошуємо себе вільними, а не рабами”¹.

Незважаючи на подібні декларації, Карл VI пообіцяв угорському ландтагу зберегти єдність земель корони св. Стефана і не підтримувати рух хорватських сепаратистів.

Реформи Марії-Терези та Йосифа II змінили хорватську адміністрацію. У 1767 році імператриця запроваджує нову систему управління. Замість ландтагу скликається Королівська рада на чолі з баном, яка виконує функції регіонального уряду. Найбільшим досягненням цієї установи була реорганізація шкільної системи та заснування Королівської академії, пізніше перетвореної на Загребський університет. Королівську раду, яку хорватська шляхта визнати не хотіла, було розпущено у 1779 році; натомість, і Цивільна Хорватія, і Цивільна Славонія були підпорядковані Регентській раді Угорщини. Після цієї зміни хорватський бан та його сабор втратили свої повноваження.

Найбільш радикальні реформи відбулися за правління Йосифа II. Імператор скасував поділ Угорщини на графства і зорганізував її у окремі райони, очолювані призначеними короною чиновниками. Графські асамблеї припинили своє існування. Таке відверте порушення традиційних привілеїв об'єднало угорську та хорватську шляхту. І великі, й малі землевласники виступили проти скасування кріпацтва та оподаткування шляхтичів; масла у вогонь підлили обмеження привілеїв католицької церкви та закриття монастирів. Угорці й хорвати, водночас, протестували проти заміни традиційної адміністративної латини на німецьку.

Дії хорватської шляхти у 1790 році пояснюються, перш за все, настирливою потребою боронити привілеї свого стану. Виступаючи проти реформ Йосифа II та централізації імперії, хорвати передовірили багато власних повноважень угорському ландтагу. Вони погодилися віддати хорватські землі під загальне угорське керівництво й обмежити владу бана й сабору. Тепер асамблея у Загребі не могла самостійно ухвалювати важливі політичні рішення – вони приймалися на спільних засіданнях з угорським ландтагом. Упродовж кількох наступних років хорватська автономія поступово нівелювалася, а закони для Хорватії ухвалювалися в Угорщині. Головні функції ландтагу в Загребі тепер зводилися до делегування

¹ Цит. за Despalatović E.M. *Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement*. – Boulder, Colo: East European Quarterly, 1975, p. 11.

представників в угорську асамблею й обговорення ухвалених там рішень. Після 1790 року стара адміністративна система була відновлена, проте колишні повноваження хорватському ландтагу вже не надавалися.

Надзвичайної ваги в Угорському королівстві набула спроба Йосифа II ввести адміністрування німецькою мовою. Мовне питання провокувало сутички упродовж всього наступного століття. Хорвати й угорці разом виступили проти діловодства німецькою, але надалі їх інтереси розділилися. Суперечки спонукали угорців проголосити державною мовою королівства свою власну, проте для хорватів, мало хто з яких знав угорську, таке вирішення проблеми було більш ніж не сприятливим: нова мова обмежила б їх представництво в угорському ландтагу та можливості перебувати на державних посадах. У 1791 році на спільному засіданні ландтаг вирішив залишити мовою діловодства латину, а угорську ввести як обов'язковий предмет у школах Угорщини і як вибірковий у Хорватії та Славонії.

Ситуація в Цивільній Славонії значно відрізнялася від становища хорватів, які мали більше прав і користувалися певною автономією. Після відступу Османів славонські землі залишилися сплундрованими й безлюдними. Аж до 1745 року ця територія перебувала під подвійною владою військової та цивільної адміністрацій, які докладали багато зусиль, аби наново заселити край і повернути йому колишнє процвітання. Намагаючись відродити Славонію, адміністрація Габсбургів продавала або ж просто віддавала ці землі у володіння шляхтичам, державним чиновникам, купцям чи іншим людям, котрі були за національністю, головним чином, німцями та угорцями. Окремі території разом зі статусом вільного селянина надавалися німецьким переселенцям. Селилися тут також і втікачі-хорвати, й перебіжчики з османських земель. Найголовнішою відмінністю між Цивільною Хорватією та Цивільною Славонією була кількість шляхти: в Хорватії цей статус мали приблизно 9 тис. осіб, а в Славонії — лише 314. Славонія складалася з великих маєтностей, котрими володіла купка шляхтичів мішаного національного походження, проте проблеми цього краю дуже нагадували сусідні хорватські. У 1745 році, коли країна, врешті, повністю перейшла під контроль цивільної адміністрації, частину земель приєднали до Прикордонного Округу, а ще частину — до Угорщини. Решту території Славонії розділили на 3 графства, які мали власні дворянські асамблеї й обирали представників до ландтагів Угорщини та Хорватії. Проте, незважаючи на такі права, статус

Славонії в імперії був надто непевним — цей регіон, звісно ж, не міг розраховувати на ті ж привілеї, що й Хорватія.

Більшість населення хорватських та славонських земель склали селяни, становище яких було тотожним становищу селян в інших частинах Угорщини. В різних маєтках були різні порядки, проте кріпак або орендар почувався тут не краще: йому належалося сплачувати грошові податки й відбувати трудові повинності і на користь його пана, і для держави, й для церкви. За право користуватися наділом, з якого можна було б прокормити себе і свою родину, селянину доводилося віддавати від десятини до четвертої частини свого врожаю, а також один чи два дні працювати на пана і виконувати власним возом і волами (якщо вони були в його господарстві) необхідні землевласнику перевезення. Час від часу з нього стягувалися ще й інші платежі та повинності. Панові належала не лише земля — у своєму маєтку він уособлював також адміністративну, поліцейську та судову владу. Судячи селян, землевласник мав повноваження штрафувати їх та піддавати тілесним покаранням. До адміністративної реформи на нього покладалася і функція збору державних податків. Немає сумніву, що така система оберталася численними надуживаннями.

Селянську реформу спробував провести ще Карл VI, проте наштотхнувся на сильний опір регіональної шляхти. Першим заходом був перерозподіл землі 1756 року — урбаріум, який у Славонії було проведено шойно у 1762-му. Статті декрету про перерозподіл землі допоможуть нам уявити, в яких умовах жив тогочасний селянин. Ось як про це пишуть історики:

Найпершим обов'язком кріпака у Славонії була сплата 3 флоринів податку та *панщина* упродовж 24 днів з парою робочої худоби або 48 днів ручної праці від кожного сільського двору. *Панщину*, у окремих випадках, можна було замінити грошовою виплатою у обсязі 20 крейцерів за день роботи зі своєю худобою або 10 крейцерів за день ручної праці. Якщо ж панові потрібна була додаткова праця, він платив кріпакові стандартну ціну (24 та 12 крейцерів відповідно)... Селяни, які не мали своєї землі, але жили у власному будинку, сплачували річно 1 флорин податку та відпрацьовували 12 днів ручної *панщини*².

Окремим сільським двором, найменшою одиницею оподаткування, вважалися господарства, що склалися з 34-ох, 46-и або 57-и акрів землі (відповідно 24-ох, 32-ох чи 40-а моргів) — залежно від якості ґрунту.

² Tomasevich J. *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*. — Stanford, CA: Stanford University Press, 1955, pp. 71–72.

Згідно декрету, пан зберігав ще й інші права: йому належали мисливські та рибні угіддя, а також право тримати таверни і маслوبيйні фабрики. Пан відповідав за підтримку порядку та організацію правосуддя, він карав селян “покладаючи на них штрафи, присуджуючи до побиття різками чи заковування в кайдани, а інколи й до кари смерті”³. Селянинові, окрім перерахованого, належалося також виконувати громадські роботи та сплачувати податки державі й церкві. За невеликими винятками, селяни платили за використання землі аж до 1848 року.

Земельний декрет – урбаріум – у Хорватії було прийнято 1780 року. Його умови для селянина були ще більш жорсткими:

Сільським двором у Хорватії вважалося господарство з 14-и або 24-ох моргів орної землі або 6-и чи 8-и моргів пасовищ. Панщина з кожного двору складала 52 дні на рік роботи з власною худобою або 104 дні ручної праці, з яких 45,5 днів належалося відпрацювати обов’язково, а за решту можна було відкупитися грошима. Кріпаки, які працювали на менших наділах, відробляли меншу панщину. У Хорватії сплачували тільки 1 флорин податку з двору, проте хорватські селяни, на відміну від славонських, віддавали своєму панові ще й дев’яту частину всього урожаю, виробленого вина та приплоду худоби. Окремо сплачувався податок з будівель. За взаємною згодою селянина та його пана і панщину, і оброк можна було замінити грошовими виплатами. Окрім того, кожен двір щорічно віддавав панові двох півнів, двох курчат, дюжину яєць та певну кількість масла. Селяни також мусили надавати панові транспортні послуги⁴.

Кріпаки у Славонії та Хорватії могли покинути свої ділянки, якщо всі зобов’язання перед паном були виконані, й він не заперечував проти переселення.

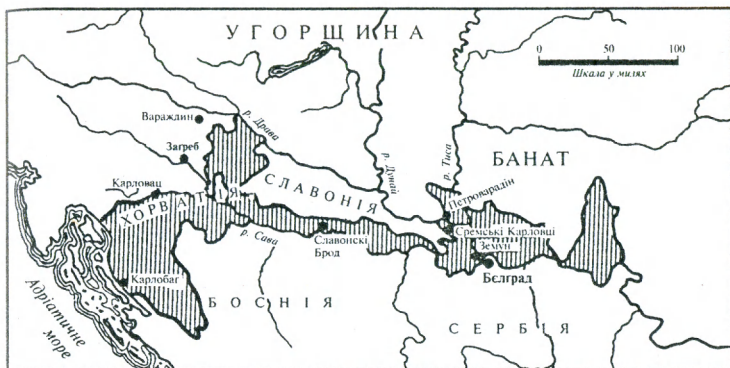
Реформи Йосифа II, включно зі звільненням кріпаків у 1785 році й спробою обмежити їх виплати 30% їх загального доходу, позначилися і на Славонії з Хорватією. Після смерті імператора реформи були потроху згорнуті. Зміни прийшли аж із революцією 1848 року.

Прикордонний Округ

До кінця XVII сторіччя в імперії Габсбургів осіло доволі багато сербів, котрі селилися, головним чином, у Банаті, на півдні Угорщини та на територіях Прикордонного Округу (див. карту 14). Упродовж довгого періоду, коли між державою

³ Tomasevich, *Peasants, Politics, and Economic Change*, p. 72.

⁴ там само, pp. 72–73

Карта 14. Прикордонний Округ

Габсбургів та Османською імперією існував спільний кордон, через нього постійно переходили дрібні групи переселенців. Єдина справді велика імміграція відбулася за часів переходу на австрійську територію Арсенія III та його прихильників, проте перебіжчиків з османських земель вистачало завжди, а перетнути кордон було порівняно легко. Більшість переселенців були сербами, проте траплялися й боснійські хорвати. Сербські крамарі та ремісники з часом сформували сильні общини в містах, проте більшість перебіжчиків становили все-таки селяни, які й оселялися на землях Прикордонного Округу. Значні території колишнього Триєдиного королівства поступово заселялися православними сербами, що значною мірою вплинуло і на розвиток цього регіону, і на стосунки між сербами та хорватами загалом.

Кожна з імперій мала певні труднощі з укріпленням та охороною кордону. Для Габсбургів, як ми вже знаємо, збір коштів на військові потреби та рекрутування нових солдатів були постійними проблемами. Прикордонні території зазнавали наскоків з обох боків. Солдати добровільних османських формувань чинили напади з метою захоплення місцевих мешканців для продажу в рабство або простого грабунку їх майна. Населенню по обидва боки кордону докучали численні банди. В таких умовах дуже складно було навіть думати про мир, адже жодна з імперій не могла тримати на цих землях війська увесь час. На початку XVI сторіччя держава Габсбургів спробувала укласти з місцевим населенням угоду: за гарантії безпечного православного віросповідання та передачу у вільне користування земель деякі з жителів погодилися на роль

військових колоністів. Вони вели господарство, щоби прогодувати себе, а також були відповідальними за охорону кордону. Уряд звів на території Прикордонного Округу ряд укріплених поселень та аванпостів, гарнізони яких склалися з самих колоністів та невеликої кількості кадрових солдатів. Колоністи обирали військових командирів (*воєводів*) та селищних старост (кнезів). Центром хорватського Прикордонного Округу став Карловац, а славонського — Вараждин. У XVI сторіччі територія Округу продовжилася до Адріатичного моря і адміністративним центром нового регіону став Карлобаг. Витратами на охорону кордону, скажімо, забезпеченням амуніцією та зброєю, відала Австрійська внутрішня управа. Карловац підкорявся властям Каринтії та Карніоли, а Вараждин — Штирії.

У 1630 році австрійський уряд видав хартію *Statuta Valachorum*, яка формально закріпила статус територій Прикордонного Округу. Регіон перейшов під пряме керівництво імператора, а землі залишилися у власності держави. Наділи надавалися не окремим особам, а общинам, так званим задругам, які, натомість, зобов'язувалися нести військову службу. Кожна задруга на час війни повинна була спорядити одного солдата, а також сплачувала колективний податок державі. Задруги поєднувалися у села, обирали власних керівників — войводів та кнезів — а ті, поруч з імперськими чиновниками, несли відповідальність за стан справ у всьому регіоні. Як бачимо, населення Округу користувалося значною автономією. Очевидною є схожість зі структурою самоуправління в Османській імперії. Габсбурзький уряд також гарантував сербському населенню право на православне віросповідання.

Уряду статус Прикордонного Округу був вигідним, оскільки цей регіон малим коштом забезпечував охорону південних рубежів імперії. Солдатам прикордонних частин не потрібна була платня, оскільки кожного з них забезпечувала сім'я. Населенню Округу жилося набагато краще, ніж селянам у сусідніх провінціях монархії — а тому останні увесь час намагалися переселитися в цей регіон. Солдат не був кріпаком; він був вільною людиною, сам обирав своє керівництво і пишався власним статусом.

Проте Прикордонний Округ був також і джерелом постійних проблем — головним чином через конфлікти з хорватським ландтагом. Австрійський кордон все далі посувався вглиб османських територій і хорватська шляхта розраховувала перебрати нові землі під свій контроль, встановивши там

колишнє феодальне право. Натомість, уряд Габсбургів організовував набуті території, як це було вигідно для імперії. І хоча прикордонні території формально підкорялися бану Хорватії, він не мав на землях прямого імперського підпорядкування жодного реального впливу. Клопотів додавала й католицька церква, якій вадив особливий статус православних християн цього регіону. Австрійська внутрішня управа, яка мала забезпечувати Прикордонний Округ військовим спорядженням, також не бажала йти на надто великі витрати.

Хоча умови на прикордонних територіях були кращими, ніж на інших землях імперії, проте про жодне економічне процвітання тут звісно ж не йшлося, незважаючи на всі спроби уряду покращити ситуацію. Прикордонний Округ залишався одним із найбільш проблемних регіонів імперії. У військовому відомстві процвітали корупція та некомпетентність, а серед солдатів, які були водночас ще й селянами, було надзвичайно важко підтримувати дисципліну. Спершу, цим воякам дозволялося брати трофеї, а тому вони грабували навіть дружні поселення. Часто колишні солдати ставали бандитами й вчиняли криваві заклоти.

Реформи Марії-Терези мали на меті дисциплінувати населення прикордонних територій. Солдатів об'єднали у полки, приналежні до того чи іншого району, і обмежили їх право вибирати командирів. У 1754 році структуру цих збройних формувань було зроблено ще більш жорсткою: тепер в регіоні всі селяни були солдатами, задіяними у охороні кордону. Земля залишалася у власності держави, а задруги повинні були споряджати більш ніж по одному вояку. Офіцери, на відміну від простих солдатів, мали державну платню. У окремих містечках, як от у Петроварадіні (Петервардаїні), Земуні (Земліні), Славонському Броді та Сремських Карловцях, було й цивільне населення, що складалося з крамарів та ремісників, платило державі податок й було звільнене від військової служби.

Солдати Прикордонного Округу на той час вже захищали інтереси імперії в усій Європі, а не лише поблизу своїх домівок. В мирний час вони продовжували нести службу, що полягала в будівництві укріплень та боротьбі з озброєними бандами. Іншою важливою функцією цих солдатів було забезпечення охорони карантинних зон, які австрійський уряд розташував уздовж кордону, щоб перешкодити поширенню чуми та інших небезпечних хвороб, які лютували у той час в Османській імперії. Всіх мандрівників, які прибували до монархії Габсбургів, примушували чекати на спеціально відведених для

цього територіях до трьох тижнів, а їх речі та всі листи дезінфікували за допомогою примітивних засобів того часу.

Упродовж XVIII сторіччя і хорватський, і угорський ландтаги чинили тиск на центральний уряд, намагаючись перебрати весь регіон під свій контроль. Серед солдатів, які несли прикордонну службу, також були помітні ознаки незадоволення та непокори. Нарікання викликав той факт, що більшість офіцерів були німцями, й тому спеціальним розпорядженням 1754 року уряд був змушений перерозподілити виплати, 2/3 яких тепер мало діставатися колоністам, найперше католикам та уніатам. У той спосіб почав утворюватися корпус офіцерів-слов'ян. Незважаючи на численні нарікання ландтагів та жителів самого регіону, Прикордоння зберігало свій статус аж до 1881 року. Тим часом, цей регіон займав половину території, а його населення складало 40% від території та населення історичних Хорватії та Славонії. Аналогічні райони були утворені в Банаті та Трансильванії.

Політичне життя, натомість, концентрувалося у Цивільній Хорватії, в руках хорватської шляхти. Щоправда, до кінця XVIII сторіччя місцеві дворяни добровільно передали свою владу угорському ландтагу, в якому домінували дрібнопомісні шляхтичі. Такий крок було зроблено через страх централізаційних реформ з Відня, які загрожували шляхті втратою привілейованого соціального статусу: дворянство могли оподаткувати й позбавити влади над селянами. На боці шляхти виступала й католицька церква, що всіляко намагалася протидіяти Толераційному едикту, проголошеному Йосифом II. Прикордонний Округ ставав причиною все більш жорстких суперечок. Хорватський ландтаг продовжував виступати проти прямого імперського управління територією, яка історично належала Триєдиному королівству і була життєво важливою для хорватського національного руху. Тим часом, масове переселення в цей регіон сербів викликало на той час занепокоєння лише у зв'язку з поширенням православ'я. Політичні та релігійні погляди хорватської шляхти упродовж всього періоду залишалися винятково консервативними.

Серби

Сербське населення Габсбурзької імперії жило у відмінних умовах. Сербам належала визначена територія й за ними визнавалося право на православне віросповідання, яке в інших частинах монархії всіляко переслідувалося. Окрім цього, серби користувалися певними привілеями і тому навіть сербські

селяни були у кращому становищі, ніж селяни інших національностей. Такий вигідний статус виник після надання сербам гарантій Леопольдом I у 1690 році у часі міграції Арсенія III та його прихильників. Як пам'ятаємо, сербським біженцям тоді надали права на вільне віросповідання та незалежне церковне адміністрування. Надалі розвинулася ситуація, що дуже нагадувала становище православного мілету в Османській імперії. Православні серби користувалися своїми правами незалежно від місця їх розселення в державі Габсбургів. Як і в Османській імперії, сербські духовні сановники стали виконувати адміністративні функції й утворили у своєму центрі Сремських Карловцях щось на зразок цивільного уряду. Регулярні зустрічі ієрархів нагадували збір національних асамблей. Головною функцією таких зустрічей були вибори єпископів та настоятелів монастирів, проте тут обговорювалися і більш загальні питання стосовно життя сербської общини. Збори приймали скарги і виступали з протестами. Як і в православному мілеті під владою Османів, в Сремських Карловцях доволі відчутним був світський елемент: збори представляли інтереси всього сербського суспільства. Після 1749 року до їх складу входили всі єпископи, 25 представників нижчого духовенства, 25 делегатів від Прикордонного Округу та 25 посланців інших територій та міст з сербським населенням⁵.

Після розформування архієпископату у місті Печ, Сремські Карловці стали єдиним сербським релігійним та освітнім центром. Ця метрополія була в набагато кращому фінансовому становищі, ніж будь-які інші православні інституції в Османській чи Габсбурзькій імперіях. В Карловцях з'явилися розкішні барокові будівлі й відкрилися перші сербські заклади вищої освіти. Більшість теологів прибуло сюди з Києва, а також почав поширюватися сильний російський вплив. Літературною мовою того часу стала так звана сербо-слов'янська – штучна мова, доволі близька до церковнослов'янської, але вкрай далека від розмовної мови сербського населення. Як і осередки під владою Османів, церква у Сремських Карловцях плекала пам'ять про середньовічну Сербську імперію, історія якої всіляко ідеалізувалася та прославлялася. Церковне малярство та література також орієнтувалися на старі взірці. Культурні зусилля метрополії фінансувалися коштом монастирів регіону Фрушка Гора.

⁵ Dedijer V. et al. *History of Yugoslavia*, trans. Kveder K. – N.Y.: McGraw-Hill, 1975, p. 237.

Незважаючи на всі отримані привілеї, православні не надто затишно почували себе в країні, в якій домінувало католицьке віросповідання; нестабільною була й політична ситуація. Коли Арсеній III зі своїми послідовниками покинули сербські землі, то не розраховували затриматися в імперії Габсбургів надовго, а сподівалися повернутися з переможними австрійськими арміями. Проте минали роки, ситуація на кордоні стабілізувалася, й тому можна було очікувати, що серби вимагатимуть для себе окремих територій та автономної цивільної адміністрації. Перше питання майже неможливо було вирішити: окрему територію сербам можна було надати, лише відторгнувши частини угорських та хорватських земель. Проте й питання з цивільним урядом було не легшим. Втім, незважаючи на всі труднощі, сербське населення загалом радше співпрацювало з центральним урядом у Відні, який гарантував сербам їх привілеї. Якби не ця підтримка, православним сербам не вдалося б довгий час протистояти тиску католицьких Угорщини та Хорватії.

До кінця XVIII сторіччя сербські колонії утворилися не лише у сільській місцевості, але й у містах. Подібно до греків, сербські крамарі до того часу стали важливим елементом комерційного життя Габсбурзької імперії. Вони часто сягали процвітання, проте їх православна віра ставала на заваді розгортанню якоїсь ширшої діяльності. Як правило, їм не дозволялося купувати нерухоме майно і ставати повноправними членами міської общини. Заборона на покупку нерухомості для православних діяла у Цивільній Хорватії, Цивільній Славонії та низці інших регіонів.

Незважаючи на такі перепони, до кінця XVIII сторіччя сербське населення монархії, об'єднане православною церквою, зберегло свої привілеї й утворило сильну общину, що складалася з різних соціальних станів. До вищого класу входили купці, православне духовенство, вчителі та офіцери Прикордонного Округу. Далі йшли солдати-селяни з прикордонних територій, які були не лише вільними громадянами, але й умілими бійцями. Православна церква переросла статус простої релігійної інституції: їй належали також функції цивільного провідництва та плекання пам'яті про славне сербське минуле.

Трансильванія

Політична ситуація. Після османського завоювання XVI сторіччя Трансильванії було надано значні автономні права, що на практиці перевищували права територій з подібним

статусом — Молдавії та Валахії. Трансильванські князі дуже часто вели незалежну зовнішню політику: могли оголошувати війну і через своїх представників підтримували постійні стосунки з урядами інших країн. Керуючи провінцією, князь опирався на раду дванадцяти та виборну асамблею. До кінця XVI сторіччя в цьому краю проживали представники трьох “націй” — угорці, шеклери та саксонці, розподілені між чотирма конфесіями — католицькою, лютеранською, кальвіністською та унітаристською. Угорці прийшли на ці землі у X сторіччі і приєднали їх до свого королівства. Шеклери, народність близька до угорців, говорили угорською мовою; вони з’явилися на території Трансильванії пізніше і спочатку були охоронцями кордонів та вільними землевласниками. Саксонці іммігрували сюди з-над Рейну у XII сторіччі. І шеклери, й саксонці отримали від короля Угорщини спеціальні хартії, що затверджували їх привілеї та запевняли цим народам автономне самоуправління на територіях, де вони мешкали. Шеклери, головним чином, проживали у Східних Карпатах, а саксонці населяли землі від Брашова (Кронштадту) до Сибіу (Германштадту), а також довкола Бістріци (Бістріцу) (див. карту 15). Найбільше місто Трансильванії — Клуй (Колошвар, Клаузенбург) до XVIII сторіччя стало майже повністю угорським.

Важливими були й релігійні поділи. Реформація досягла значних успіхів серед угорської шляхти, оскільки остання вбачала у ній дієву зброю проти габсбурзького панування. Саксонці прийняли лютеранство, а серед угорців були і кальвіністи, й лютерани. Шеклери сповідували католицизм, лютеранство й унітаризм. До кінця XVI сторіччя реформаторські церкви Трансильванії мали статус тотожний католицькій церкві та були однаково представлені у національній асамблеї. Чотирма визнаними віросповіданнями стали католицьке, лютеранське, кальвіністське та унітаристське, а духовенство всіх конфесій було прирівняне в правах до дворянства.

Загалом, адміністрування провінції нагадувало структури в інших регіонах Угорського королівства. Шляхтичі окремих графств обирали представників до асамблеї; їм належала вся влада в державі та контроль над закріпаченим селянством. Окремі інституції були на саксонських територіях, що належали до так званої *Fundus Regius* або *Königsboden* (Королівської землі). Цими територіями керували граф та окрема асамблея, звана *Nationsuniversität*. Збори обирали претендента на титул графа, але його кандидатуру повинен був затвердити король.

Карта 15. Трансильванія

Усвідомлюючи себе всього лиш невеличкою меншиною серед трансильванського населення, саксонці дуже ревниво оберігали свою автономію. Угорцям та румунам заборонялося мати власність на їх землях, а також одружуватися з саксонцями. До привілейованої касті саксонців належали не лише землевласники благородного походження, але й вільні фермери та жителі міст. Саксонські міста, зокрема Брашов, були значними торговими центрами.

Політична та релігійна організація краю запроваджувалася цілковито без врахування інтересів православних румунів, які склали більшу частину населення Трансильванії у XVIII сторіччі. Румуни не проживали в якомусь відокремленому районі – мешкали на всій території, контрольованій трьома привілейованими “націями”. Незавидне становище цього народу пояснювалося тим, що румуни майже всі без виключення були селянами-кріпаками і працювали на угорських, шеклерських та саксонських землевласників. Румунська шляхта, чисельність якої складала приблизно 1% від усього дворянства Трансильванії, схилилася до співпраці з угорцями. Кріпаки не відігравали політичної ролі у жодній з частин імперії; тож і у Трансильванії

поняття *нація* стосувалося лише політичної “нації”, яку склали привілейовані класи – про жодні етнічні критерії тут не йшлося. З іншого боку, угорським, шеклерським та саксонським кріпакам велося не краще за румунських селян, за винятком того, що вони належали до визнаних державою віросповідань.

Прихильність румунського населення до православ'я суттєво утруднювала будь-який політичний та соціальний розвиток всередині імперії. На відміну від сербів, румуни жодних гарантованих привілеїв не мали. Метрополією православних румунів стало місто Альба Юлія, що належало юрисдикції митрополита Унгро-Валахії у Бухаресті. Проте цей ієрарх не міг допомагати своїм вірним по той бік кордону.

Під час перебування у складі Османської імперії, Трансильванія платила данину в обсязі 10 тис. флоринів, що пізніше була ще збільшена, а також цілу низку інших податків. Проте ці землі не були позбавлені автономії й перетворені на пашалік чи розподілені між османськими вельможами. Як і в Молдавії та Валахії, краєм керувала місцева шляхта, що свято боронила свої права та привілеї. У 1688 році після поразки османських армій, асамблея проголосила, що з пануванням Порти покінчено. Як і всюди, перехід до австрійських порядків також давався нелегко: шляхта боялася, що традиційну систему управління буде зруйновано. Проте у 1691 році Леопольд I видав хартію, яка утвердила повноваження трьох націй та права чотирьох релігій у цьому регіоні, а отже залишила ситуацію в Трансильванії без змін. Було погоджено обсяг щорічних виплат Відню, але будь-які додаткові податки повинні були затверджуватися асамблеєю. Подібні порядки було введено і у військовій сфері. Трансильванія стала ще однією із земель угорської корони, проте зберегла свою автономність.

Таким чином, регіон було приєднано до імперії з гарантіями незмінності його внутрішньої організації. Трансильванією керувала інституція, звана *губерніумом*, що складалася з президента та дванадцятьох консулів, які порівну представляли три керівні нації та чотири панівні релігії. Асамблея була однопалатною і складалася з представників саксонського, угорського та шеклерського районів, представників вищого чиновництва та духовенства і офіційних посланців угорської корони. Ці останні давали змогу центральному уряду впливати на ситуацію всередині провінції. Голосування йшло за станами, а тому кожне рішення повинно було ухвалюватися представниками всіх національних груп. У Відні справами Трансильванії відала Аулицька Трансильванська Рада.

Уніати та православні. Керуючи Трансильванією, уряд Габсбургів незабаром зіштовхнувся з тими ж проблемами, що й в інших частинах угорських земель. Щоправда, наявність в регіоні великої маси безправного закріпаченого населення давало центральній владі можливість посилити свої позиції. Головною завадою центральному уряду в Трансильванії була місцева угорська шляхта, більшість якої складала протестанти. Ті самі протестанти складала більшість у виборній асамблеї. Відню було б вигідно, якби в цьому регіоні виникла значна група ново-навернених католиків, відданих імперії і опозиційних до місцевої угорської шляхти. До того ж багато високих урядовців монархії поділяли популярну за часів Реформації думку, що народу найкраще сповідувати ту ж релігію, яку сповідує його правитель. Католицька церква цілком підтримувала цю ідею. У 1693 році до Трансильванії повернулися представники ордену Єзуїтів.

Єдиною великою групою, яку можна було повернути, були православні румуни. Становище православної церкви в регіоні було вкрай нетривким. Православне духовенство майже не мало джерел прибутку, оскільки більше не збирало десятини, а існувало коштом літургії та приношень від церковних братств, члени яких, окрім всього, повинні були сплачувати ще й податок на підтримку офіційно визнаної церкви того чи іншого району. Часто, щоб прогледувати себе, священику доводилося працювати батраком чи орендарем на панській землі. Протестантам повернути населення у свою віру не вдалося, оскільки вони намагалися заборонити найбільш популярні серед православного селянства культу: поклоніння іконам, пости та численні релігійні святкування. До того ж, навернення до протестантського віросповідання жодних соціальних чи політичних переваг не давало — переходив румун у нову віру чи ні, а все-рівно залишався безправним.

У XVII сторіччі католики заходилися навертати населення більш гнучкими методами. Православним пропонували бути не католиками, а уніатами — належати до греко-католицької церкви. Умови навернення були простими, а релігійна доктрина нової церкви мало чим відрізнялася від православної. Неофіту слід було лише визнати чотири положення Флорентійського собору 1439 року, який спробував був поєднати обидві гілки християнської релігії. Серед цих положень були постулати про головування Папи над вселенською церквою, походження Святого Духа водночас і від Отця, і від Сина та про існування чистилища⁶. У

⁶ Щодо Флорентійського собору див. Runciman, *The Great Church*, pp. 103–111.

такий спосіб православні зберігали більшість положень власної віри, а літургія та канонічне право взагалі залишалися незмінними. Створення уніатської церкви було великою спробою повернути на свій бік православне духовенство, більша частина якого справді перебувала у важкому та принизливому становищі. Тепер новонавернені бодай мали можливість дорівнятися до статусу вірних інших конфесій.

Принади нової церкви звабили більшу частину православного кліру — унію приймали в надії отримати ті ж права, які мали католики. Союз церков було утверджено в 1697 році синодом у Альбі Юлії під головуванням митрополита Теофіла. Після смерті цього ієрарха переговори продовжив його наступник Атанасій Ангел. У 1698 році колишнє православне духовенство схвалило Унійний Акт, а Леопольд I, у відповідь, підписав декрет, так званий “Диплом 1699 року”, який урівнював уніатів у правах з католиками. Тепер священники звільнялися від примусових робіт та сплати податків. У 1700 році синод прийняв постулати Флорентійського собору. Леопольд I відповів новим декретом з підтвердженнями всіх наданих привілеїв. Атанасія було визнано главою уніатської церкви. Втім, незважаючи на всі очікування духовенства та декрети імператора, становище уніатів не стало рівним становищу представників визнаних церков. До того ж за їх діяльністю постійно наглядали, для чого було призначено відповідного чиновника.

Уніатська церква, фактично, стала мішенню для атак зі всіх боків. Привілейовані нації та конфесії Трансильванії дуже добре розуміли мотиви, що спонукали уряд Габсбургів до заохочування цього союзу. Та й справді, ці зміни мали всі шанси розхитати традиційні устої політичного життя країни. Якщо релігія румунів буде визнана рівною іншим віросповіданням — привілейований статус керівних націй опиниться під загрозою. Слід пам'ятати, що румунське населення повсюди перебувало у більшості.

Сильний спротив унії чинили також осередки православ'я, як всередині самої імперії, так і поза нею. Митрополит у Сремських Карловцях, найважливішому православному центрі монархії, засудив унію. З обвинуваченнями виступили патріархи Єрусалиму та Константинополя, митрополит Бухареста, румунські князі та російське духовенство. Проте найбільше значення мало те, що основна маса румунського селянства не хотіла поривати зі своєю старою вірою. Незважаючи на активну допомогу уряду уніатам — а влада діяла так, наче всі

православні вже навернулися — унія не набула значного поширення. Дехто перейшов задля простої зручності, проте продовжував зберігати вірність православ'ю. На практиці між обома церквами були конфлікти, проте вони також і співпрацювали. І православні, й уніати об'єднували, головним чином, селян, для яких відмінності у віровченні були незрозумілими або не цікавими.

Головною причиною слабкості уніатського руху було очевидне небажання привілейованих конфесій визнавати його. Угорське духовництво, як вже зазначалося, підтримувало свою національну шляхту, яка опиралася посиленню габсбурзьких та румунських впливів. Але румунам унія також майже нічого не дала. Щоправда, габсбурзькі чиновники всіляко сприяли освітнім ініціативам уніатів, оскільки відчували, що у той спосіб вплив імперії ще посилиться. В результаті, уніатська церква стала інтелектуальним центром румунського національного відродження, що сколихнуло не лише населення Трансильванії, але й сусідніх Валахії та Молдавії. Румунська національна ідеологія наступного століття гартувалася в закладі, відомому як Трансильванська школа. Тут проголошувалася та пропагувалася ідея румунської національної рівності, яка підтверджувалася історичними аргументами. Цю роботу розгорнув надзвичайно здібний уніатський єпископ Іоан Інокентій Клаїн (Кляйн, Міцу), який посідав єпископську кафедру з 1729 по 1751 рік. Цей сановник прагнув забезпечити рівні права і духовним, і світським членам новоствореної церкви, вбачаючи шлях до цього у повному прийнятті умов союзу та виконанні декретів імператора Леопольда. Єпископ також вірив у перспективність співпраці з центральним урядом. Від 1730 до 1744 року ним було надіслано до Відня 24 петиції.

Програма Клаїна була важливою і завдяки цілям, які він собі ставив, і завдяки аргументам, які він використовував. Єпископ боровся за політичні права для румунів, тобто за визнання їх четвертою нацією з рівним представництвом у асамблеї, та за проведення селянської реформи. На його думку, становище кріпаків потребувало радикальних змін: селянинові слід було надати свободу пересування, право на навчання або торгівлю. Панщина не повинна була перевищувати двох днів на тиждень. Ідеї єпископа співпадали з програмою монархів-реформаторів. На підтвердження прав румунів Клаїн висував не тільки той аргумент, що вони складають більшість населення провінції і найбільше приносять у скарбницю податків, але й що вони живуть на цих територіях споконвіку.

давніше за мадяр та саксонців. Доктрині історичної давності румунської нації судилося стати інтелектуальним підґрунтям майбутніх національних програм та каменем спотикання у суперечках між румунськими та угорськими істориками й пропагандистами.

Ідеї Клаїна заклали фундамент майбутніх національних конфліктів. У своїх творах він переконував, що румуни Трансильванії є прямими нащадками давньоримських поселенців, а отже й спадкоємцями слави великого Риму. На думку єпископа, даки, колишне населення цих територій, були повністю винищені римськими легіонами, а землі пізніше заселялися колоністами з Риму та Італії. У 270 році, коли римлян примусили відступити, за Дунай відійшли лише солдати та представники адміністрації, а прості селяни залишилися на своїх помістях. Упродовж довгого часу анархії, що йшов за цим, римське населення все більше відступало в гори, щоби повернутися на рівнини, як все стихне. Коли в Трансильванію вторглися угорці, країною правили нащадки римлян — румуни на чолі з герцогом Гелу. Після того як правителя вбили, румуни погодилися визнати своїм королем угорського вождя Тугутума. Проте підписаний союз надавав обом націям рівні можливості. Пізніше румунів позбавили їх законних прав і нація почала занепадати. Як бачимо, аргументація Клаїна опиралася не лише на факт давнішого завоювання румунами їх територій, але й на ідею їх римського спадку. Ми ж, натомість, знаємо, що румунське населення прийшло, головним чином, з балканських земель, а римляни поступово змішалися з даками, яких не було винищено. Поза тим, попри деякі неузгодженості, концепція Клаїна відіграла важливу націєтворчу роль, оскільки доводила, що походження румунської нації є більш давнім і більш родовитим, ніж корені угорців, слов'ян та германців. В час, коли так цінували історичні права та благородне походження, аргументи єпископа видавалися більш ніж переконливими.

Інтереси румунів боронили не лише найвищі ієрархи уніатської церкви, але й весь клір загалом намагався зробити освіту більш доступною для своїх прихильників. Центром румунських культурницьких зусиль став Блай. Тут було побудовано друкарню й у 1753 році випущено у світ першу румунську книгу; в 1754 році тут же відкрилася національна середня школа. За допомогою католицьких інституцій з-поза меж провінції, румунські студенти здобули можливість продовжувати навчання у Римі та Відні. Цій групі освіченого

духовенства, незважаючи на свою малу чисельність, судилося виховати наступне покоління інтелектуалів, які відіграватимуть провідну роль у майбутньому національному русі Трансильванії. Створені ними доктрини стануть наріжним каменем національної програми не лише у їх рідній провінції, а й у Молдавії та Валахії.

Реформи у Трансильванії. Як і в регіонах, про які уже йшлося, реформи Марії-Терези та Йосифа II у Трансильванії вплинули, перш за все, на статус селянства та організацію й адміністрування церков. Нам особливо важливо розглянути реформи на селі, адже більшу частину закріпаченого населення склали румуни. В усій Трансильванії на початку XVIII сторіччя шляхта складала лише мізерних 4,4% від всього населення, а у 1867 році – 6,7%. Серед селян 73,2% були кріпаками, а 20,5% – вільними. Більшість решти населення були батраками-іммігрантами⁷. Як і в інших частинах імперії, кріпаки сплачували високі податки державі, церкві та своєму панові. Окрім того, православні повинні були платити релігійним інституціям, до яких вони не належали. Як і повсюди, найбільше клопоту завдавала панщина. У 1714 році асамблея прийняла постанову про надзвичайно високу панщину – 4 дні на тиждень для кожного з членів родини кріпака. Як бачимо, феодальний гніт у Трансильванії був куди важчим за повинності у Валахії чи Молдавії. Земельний декрет 1769 року, знаний у Трансильванії як *Certa Puncta*, установив норму в чотири дні панщини на тиждень, або три, якщо селянин ставав до панської роботи зі своєю худобою. Реформи, які відбувалися тут паралельно до аналогічних процесів у інших частинах монархії, всіляко саботувалися шляхтою, якій належала вся місцева влада.

На питання земельної реформи ще більше вплинуло рішення центрального уряду в 1762 році сформуванню територій Трансильванії новий Прикордонний Округ. Цей крок був продиктований радше політичною, ніж військовою, необхідністю. Прикордонна зона дала б можливість центральному уряду контролювати місцеву шляхту, а також стала б надійним джерелом податків та нових рекрутів. Проте облаштування такої зони було справою не з легких. Славонський та Хорватський Прикордонні Округи створювалися на знелюднених та спустошених територіях; окрім того, там була потреба

⁷ Daicovicu C., Constantinescu M., eds. *Brève histoire de la Transylvanie*. – Bucharest: Editions de l'académie, 1965, p. 143.

оборонятися від нападів з-поза кордону, навіть якщо нападали всього лиш окремі банди. Трансильванські прикордонні землі, особливо в саксонських районах, були густо заселені, і жодної небезпеки нападу з сусідніх князівств не було. Незважаючи на це і на спротив місцевої аристократії, центральний уряд сформував 2 румунські та 3 шеклерські полки і розквартирував їх у військових поселеннях вздовж кордону з Дунайськими князівствами.

Як на інших прикордонних територіях, становище селян-солдатів було кращим за умови життя кріпаків та орендарів сусідніх районів. Місцевих селян змусили перейти у військові поселення. Покращення умов відчули, найперше, румуни. Спочатку уряд Габсбургів вирішив селити на ці землі лише уніатів, проте пізніше дозволив робити це й православним. У військових колоніях румуни були рівноправними з представниками інших національностей, а окрім того, не страждали від повинностей та поборів, як решта населення Трансильванії.

Невеликі бунти кріпаків траплялися упродовж всього сторіччя, проте справді велике повстання розпочалося лише у зв'язку зі створенням Прикордонного Округу. Як пам'ятаємо, у 80-их роках XVIII сторіччя Катерина Велика і Йосиф II розробили амбіційний план поділу Османської імперії. У 1784 році, в режимі підготовки до війни, було віддано наказ провести перепис поселень прикордонної зони. Серед селян поширилася чутка, що перепис стосується всієї країни, а тому кілька сіл оголосили себе воєнними поселеннями. Самозвані солдати відмовлялися йти на панщину та виконувати інші повинності. Коли ж місцева шляхта спробувала протидіяти цьому рухові, селяни організували осередки опору і приготувалися до боротьби.

Могутнім повстанням, в яке селяни вклали весь біль і відчай багатьох років нелюдського гніту, керували троє осіб, знаних як Горія, Клощка та Крішан. Як і у всіх подібних повстаннях, жорстокості не бракувало жодній зі сторін. Маєтки шляхти було попалено, а багатьох шляхтичів убито. На початках бунт був особливо успішним: повсталим вдалося заволодіти великою територією в Трансильванії, що спричинило неабиякий переляк шляхти. Повстанці наголошували на своїй відданості імператору і заявляли, що їх виступ спрямовано лише проти місцевого панства. Вимоги бунтарів були, як на той час, дуже радикальними: вони вимагали не лише відміни кріпацтва та встановлення рівності, але й поділу панських земель. Незважаючи на проголошену лояльність

повсталих, імперський уряд мав утритися в ситуацію, а оскільки на початках бунт неможливо було придушити силою, імперські власті розпочали переговори з провідниками повсталих. Невдовзі селянське військо було вщент розбите регулярною армією. Двоє повстанських лідерів — Горія та Клошка — були прилюдно четвертовані на пострах їх можливим послідовникам.

Хоч бунт і було придушено з усією жорстокістю, Йосиф II взявся детально аналізувати ситуацію. Імператор особисто знав про погані умови життя у Трансильванії, оскільки подорожував туди інкогніто у 1773, 1783 та 1786 роках. Його слідча комісія склала вину за повстання на експлуататорів селянства. У 1785 році імператор видав указ, що скасовував кріпацтво і, як і в інших регіонах, надавав право селянину змінювати місце проживання, якщо ним виконано всі зобов'язання перед паном. Проте найбільш болюче питання — обмеження трудових повинностей — вирішене не було. У 1791 та 1792 роках асамблея визнала скасування кріпацтва, проте за її рішенням селянин повинен був попередити свого пана про переселення за п'ять місяців наперед і підшукати собі заміну, або заплатити відпускне.

Реформи Йосифа мали для Трансильванії куди більше значення, ніж для інших частин імперії. І зміна становища селян, і обмеження політичних та релігійних привілеїв шляхти струслили споконвічний порядок всієї державної системи. Релігійна толерантність цього імператора допомогла вижити православної церкві. Саксонці були першою з керівних націй, якій було завдано значного удару. У 1781 році Йосиф II видав Декрет про співгромадянство (*Concivilitat*), який надавав усім націям імперії рівні права й покінчив з привілейованим статусом германців, що позначилося й на саксонських територіях Трансильванії. Тепер мати власність у цьому регіоні та вступати в цехи могли і румуни, й угорці. Цей вчинок, який підрубав коріння споконвічних німецьких привілеїв, засвідчив, що імператор не є німецьким націоналістом, хоча й намагається ввести повсюдно німецьку мову.

У 1784 році Йосиф II приступив до радикальної трансформації політичної системи Трансильванії. Як і в решті регіонів, графства, що були осередками влади місцевої аристократії, було розформовано й замінено іншими адміністративними одиницями, якими керували підзвітні Відню чиновники. Переділ районів відбувався без врахування історичних або національних реалій. Всім націям регіону надавалися рівні права, проте державною мовою оголошувалася німецька.

Толераційний едикт 1781 року був надзвичайно сприятливим для православної церкви. За цим указом у приватних будинках можна було сповідувати будь-яку віру, а якщо більше 100 сімей однієї конфесії проживали поруч, то можна було зводити церкву і в громадському місці. Тепер православні отримали правовий статус, могли звести багато церков і почувалися більш вільно. Більше того, габсбурзький уряд відмовився від спроби перетворити всіх румунів на уніатів; були навіть зроблені спроби відновити інститут православного єпископату, який не функціонував з 1698 року, коли Атанасій прийняв унію. Румунське православ'я відновлювалося за зразками сербської церкви у Сремських Карловцях, хоча й не було захищене привілеями Леопольда I. Зате тепер у румунів знову був православний єпископ. Митрополиту у Карловцях було запропоновано назвати імператору трьох претендентів на єпископський престол; Йосиф II обрав з-поміж них серба Гедєона Ніхитиці, який і посів цей пост у 1784 році. В питаннях віри православна церква у Трансильванії залишалася підлеглою церкві у Сремських Карловцях. У 1810 році румунській православній церкві було надано право призначати власних єпископів. Центром румунського православ'я, подібним до греко-католицької Альби Юлії та сербських православних Карловців, стало місто Сибіу.

Нововведення посилили позиції православної церкви і, водночас, додали Йосифу II ворогів. Однією з причин, що спонукали владу призначити православним румунам нового єпископа, був сильний вплив на них православних організацій з-за кордону і, особливо, з Бухаресту. Наслідки змін викликали занепокоєння і в католиків: уніати масово почали переходити назад у православ'я. Навіть імператор Йосиф змушений був погодитися вжити заходів, щоб обмежити можливість такого переходу.

Після смерті Йосифа II Трансильванії було повернуто традиційний адміністративний устрій. Провінцією знову управляли три нації, і в ній визнавалися лише чотири віросповідання. Незважаючи на це, румуни змогли скористатися наслідками відміни кріпацтва та послабленням тиску на православну церкву. Більше того, до кінця XVIII сторіччя ця національна група вже мала власний невеликий клас інтелектуалів, які могли ефективно виступати на захист її прав. У 1791 році окремі представники цієї групи осіб звернулися до Леопольда II з петицією, відомою як *Supplex Libellus Valachorum*. Їх аргументи були ідентичними до думок єпископа Клаїна: петиція наголошувала на римському походженні румунської нації. Її наголошувала, що рівноправність цього народу та його православної церкви з угорцями й

саксонцями тривала аж до XV сторіччя. В документі йшлося не про надання нових прав, а про відновлення тих, які існували споконвічно. Румуни просили собі пропорційного представництва в трансильванських адміністративних органах та інших привілеїв, якими користувалися керівні нації. Вони також хотіли мати право скликати власні національні збори, на зразок тих, які існували у православних сербів.

Леопольд II ознайомився з петицією і відіслав її на розгляд трансильванській асамблеї, яка, як того й слід було чекати, петицію одразу ж відхилила. Взявши владу знову у свої руки, угорська, шеклерська та саксонська аристократія не мала жодного бажання йти на поступки. Щасливо розквитавшись з нововведеннями Йосифа II, шляхта навіть не думала дослухатися до руху, який, тим часом, ніс ще більшу загрозу її політичній владі та соціальному статусу.

Банат

Окрім вже розглянутих регіонів імперії, для нашої розповіді важливо поглянути на ще три інших. До Буковини та Словенії ми звернемося детальніше пізніше. Буковина стала частиною імперії лише у 1775 році і її адміністративно приєднали до Галичини, яка була відторгнута при поділі Польщі. Історія словенів, які населяли всю Карніолу, частину Штирії, Каринтії, Істрії, Гориції та Градиски, багато в чому нагадує історію решти германо-австрійської частини держави Габсбургів. Оскільки на цих територіях ніколи не відбувалися спустошливі військові дії або масовані міграції, вони були більш заможними, ніж ті землі, які ми описували вище. Окремий словенський рух сформувався аж у наступному столітті.

На противагу цим землям, Банат мав бурхливе минуле. Пряме підпорядкування краю уряду Османів включило його в адміністративну та земельну систему імперії. Ця прикордонна територія постійно ставала місцем битв, а тому вкрай знелюдніла, окрім невеликих заселених смуг довкола укріплених пунктів. Селяни, головним чином, займалися розведенням худоби, яку в непевні часи можна було легко перегнати у безпечніше місце. В 1718 році, коли провінцією заволоділи Габсбурги, постало питання про її політичне майбутнє. Незважаючи на тиск з боку Угорщини, яка вимагала приєднання цієї території до своїх земель, Банат спершу перетворили на військову зону прямого імперського підпорядкування. Територію Банату поділили на 11 районів; села

перебували у владі місцевих кнезів, як ми це вже бачили в османських регіонах чи у Прикордонних Округах. Габсбурзький уряд повністю контролював використання землі, що стала тепер державною власністю. Імперія ставила собі за мету перетворити Банат на оплот опору османським зазіханням і на багатий регіон, що міг би приносити державній скарбниці високі податки. Уряд почав проводити політику активної колонізації цих територій.

На той час на території Банату селилися люди, мовами яких були румунська та сербська. Від початку регіон був румунським, проте сюди спрямовувався потужний струмінь сербської еміграції. Населення складали, головним чином, селяни, проте тут проживали також ремісники та крамарі. Після анексії уряд Габсбургів докладав зусиль, щоби привабити в даний регіон німецьких поселенців, оскільки вважалося, що вони вміють обробляти землю найкраще. Колоністам надавався статус вільних селян, а також — звільнення від податків на певний строк. Тут і справді були запроваджені нові методи обробітку землі, розпочалося вирощування нових культур, зокрема рису і бавовни. Угорську імміграцію в цей регіон уряд, зі зрозумілих політичних причин, не підтримував.

Габсбурзька адміністрація також надавала величезні наділи землі окремим особам в нагороду за їх службу, або ж просто впливовим людям імперії. Маєтності в цьому регіоні мали і католицька, і православна церкви. Землі великих власників обробляли кріпаки та орендарі, а тому тут існували ті ж проблеми, що й в решті регіонів імперії, і вплив реформ був також ідентичним. Більшість населення належали до православної віросповідання, проте серби були в кращому становищі, ніж румуни. Але й румуни користувалися певними привілеями, оскільки часто входили до сербських церковних братств. Частина Банату була перетворена на Прикордонний Округ, подібний до аналогічних структур в Хорватії та Славонії. Банат перебував під прямим контролем Відня аж до останніх десятиліть XVIII сторіччя. Потім, після короткого періоду вагань, регіон було приєднано до Угорщини, в складі якої він і надалі залишався, маючи статус автономного округу.

ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ ТА НАПОЛЕОН

Від вступу на трон Леопольда II у 1790 році і до підписання миру на Віденському Конгресі 1815 року головною проблемою уряду Габсбургів були стосунки з Францією. Війська Леопольда

були дуже швидко розбиті арміями цієї держави. На той час Франція смертельно загрожувала Австрії не лише своєю військовою могутністю, але й новою революційною ідеологією. Доля французьких монархів добряче струснула всю консервативну Європу. У 1792 році сестру Леопольда Марію-Антуанету та його зятя Людовіка XVI ув'язнили, а у 1793-ому – відправили на гільйотину. Європейські володарі розуміли, що проблеми, через які почалася революція у Франції, не дивина й у інших частинах Європи. В самій Габсбурзькій монархії селяни страждали від непомірного гніту й були вибухонебезпечним елементом. Частина регіональної аристократії, зокрема угорська шляхта, використовували ідеологічні кліше просвітництва, щоби застерегти за собою традиційні національні та феодальні привілеї. За таких умов австрійський уряд не міг дозволити собі експериментів на зразок тих, які запроваджував Йосиф II. Кріпосне право було скасовано, продовжував діяти Толераційний едикт, проте жодних інших реформ не впроваджувано аж до 1848 року.

З приходом до влади імператора Франца II (правив з 1792 по 1835 рік) епоха освіченого деспотизму завершилася. Новий монарх був людиною практичною, проте страждав браком фантазії, а тому керував державою вкрай консервативно. Французька революція потрясла всі привілейовані касти суспільства, і шляхта вимушена була підтримати імперську владу, об'єднавшись, аби уникнути більшої загрози. Ті, хто раніше боронив регіональні інтереси та історичні національні привілеї, тепер шукали спільної мови з переконаними прихильниками сильної центральної влади. І ті, й інші найбільше боялися французької агресії та революційної ідеології. Боротися належало не лише на полі бою, але й у себе вдома. Було вжито різноманітних заходів для посилення внутрішнього контролю: створена розгалужена мережа шпигунів та інформаторів, запроваджено суворий поліцейський нагляд та жорстку цензуру, яка заходилася перевіряти все, що друкувалося всередині країни та ввозилося до неї ззовні. Освітня система почала цілеспрямовано виховувати учнів у дусі лояльності імператору та усвідомлення громадянського обов'язку; релігію було перетворено на головний інструмент утвердження та пропагування наявного режиму.

Незважаючи на страхи, яких нагнав революційний рух, у Відні також уважно стежили за сепаратистськими настроями в Угорщині. Ті регіональні землевласники, чії володіння наполеонівські війни не заторкнули, продовжували багатіти. Війна сприяла зростанню цін на сільськогосподарську

продукцію їх господарств, а вони самі й далі не сплачували жодних податків. Ці шляхтичі продовжували чинити опір навіть сплаті спеціального воєнного податку, стягнення якого було необхідним для оборони рубежів імперії, а також рекрутуванню, яке відбирало у них частку робочої сили. В той самий час ширився рух за впровадження угорської мови в системи адміністрування та освіти.

Боротьба Габсбургів з Францією обернулася низкою жорстоких поразок та не вигідних Австрії мирних договорів. Майже всі вони оберталися втратами території, головним чином на південно-західних кордонах імперії. З 1792 по 1797 рік Австрія виступала проти Франції у складі Першої Коаліції разом з Прусією, Британією, Голандією та Іспанією. Після кількох поразок, за договором при Кампо Форміо імперія віддала Франції свої бельгійські території, проте, натомість, під її контроль перейшли Венеція, Істрія та Далмація. До Другої Коаліції, окрім Австрії, увійшли Росія, Британія, Неаполь, Португалія та Османська імперія; нова війна тривала з 1798 по 1801 рік і закінчилася Люневільським договором, який повністю змінив кордони Центральної Європи, але дав Габсбургам змогу втримати свої венеціанські володіння. Війна Третьої Коаліції розпочалася у 1805 році й призвела до ще більших поразок, зокрема до розгрому австрійських військ під Аустерліцом, та підписання вкрай не вигідного Пресбурзького договору. Імперія змушена була передати колишні володіння Венеції новоствореному Італійському королівству, а також втратила більшу частину своїх німецьких територій. У 1809 році відбулася спроба національного відродження, й австрійська армія під командуванням архієпископа Карла мало не завдала арміям Наполеона нищівної поразки, поки сам імператор провадив кампанію в Іспанії. Проте подальші невдачі змусили монархію підписати ще більш ганебний мир. За Договором при Галіційському Шьонбруні Франції було передано нові німецькі землі, а також всі території, які Наполеон прагнув приєднати до нового політичного утворення — Іллірійських провінцій.

Упродовж короткого періоду в 1805 році французький уряд контролював важливі землі Південної Славії. У 1809 році Далмація, деякі території Словенії, частини хорватського Прикордонного Округу та Цивільної Хорватії були приєднані до Іллірійських провінцій, які вважалася заморською територією самої Франції. Шляхом створення такого балканського сателіта французький уряд розраховував посилити свій вплив у цьому регіоні, захистити володіння Франції в Італії та створити

плацдарм для тиску на імперію Габсбургів. Нові кордони також давали Франції прямий доступ до османської території. Адміністрування окупованих земель проводилося без врахування місцевих звичаїв, які французи вважали примітивними та варварськими; натомість впроваджувалася система управління, абсолютно аналогічна до французької. Нові території були розділені на окремі департаменти й одразу ж інкорпоровані у французькі судові, адміністративні та фіскальні структури.

Панування Наполеона обернулося численними революційними нововведеннями. Оскільки французька військова могутність була незаперечною, спротивом місцевих невдоволених просто знехтували. Зміни далеко перевершили всі, навіть найбільш сміливі, ініціативи імператора Йосифа. Фільваркові землі були розподілені між селянами, які на них працювали. Панщинні повинності та церковна десятина були відмінені без жодних компенсацій. Після запровадження Наполеонівського Кодексу всі дорослі чоловіки стали рівними перед законом. Великі заворушення, щоправда, викликало подальше збільшення державних податків, а також запровадження примусових робіт, скажімо, для будівництва доріг, що були потрібні для швидкого пересування французьких армій. Місцеве населення також виступало проти наборів нових рекрутів для Наполеона.

Тих кількох років, упродовж яких Ілїрійські провінції належали Франції, було не достатньо, щоби завершити таке масштабне реформування; тим більше, що увага Франції була прикута до інших, більш важливих, регіонів Європи. Не було зроблено спроби підкорити новим адміністративним інститутам союзи племен південної Далмації; натомість, французьким чиновникам сподобався устрій Прикордонних Округів, у структурі яких майже нічого не змінювали. З іншого боку, поки на морі панувала Британія, французький уряд не міг нічого зробити для забезпечення процвітання далматинських прибережних міст.

Французька окупація зоставила по собі відчутний слід. Найперше, було повністю зруйновано старий порядок і на населення почали впливати нові революційні ідеї; закладалися підвалини кращого адміністративного устрою. Більш широко стали застосовуватися місцеві національні мови. Стала чітко вимальовуватися необхідність єдиної літературної мови — ця проблема стане ще більш гострою у майбутньому. Ілїрійські провінції населяли два народи: хорвати — в Далмації та Хорватії, які розмовляли двома діалектами тієї ж мови, та словенці, мова яких відрізнялася від мови хорватів. У той спосіб, наполеонівські реформи вперше поєднали разом

народи Південної Славії, чим сприяли постанню майбутніх югославських проблем.

Габсбургам не щастило у війнах з Францією аж до 1812 року, коли Наполеон розпочав свій необачний похід на Росію. З того часу габсбурзький уряд під проводом принца Клеменса фон Метерніха постав серед ініціаторів нової коаліції, яка й поклала край перемогам французького імператора. У березні 1814 року союзні війська увійшли в Париж. На подальших переговорах у Відні в 1814 та 1815 роках було піднято і ряд проблем, які стосувалися регіонів, які ми розглядаємо. Найбільше суперечок викликала доля польських земель, а головними змінами на південно-східних кордонах імперії Габсбургів було приєднання колишніх венеціанських територій. Було анексовано Істрію та Далмацію, а землі північної Італії реорганізовано в Королівство Ломбардії та Венеції, на чолі якого став габсбурзький архікнязь. Бухарестський договір 1812 року врегулював проблеми кордонів з Османською імперією. Проте на Конгресі у Відні представники Порту не були пристуні, а тому балканські проблеми не обговорювалися.

Віденський мирний договір був для імперії Габсбургів дуже важливим. Незважаючи на численні поразки, після його підписання Австрія стала найбільш впливовою серед німецьких держав, а також поширила свою владу на Італійський півострів. Упродовж наступних 55 років, аж до поразки завданої Прусією у 1866-ому, Австрія безперешкодно поширювала свій вплив у цих регіонах. Питання балканських та інших східних територій відійшли на другий план. Габсбурзька монархія, що була зацікавлена у збереженні своєї впливової позиції, створила разом з Прусією та Росією Священний Союз, метою якого було підтримання *status quo* та консервативних форм правління у Європі.

РОЗДІЛ III

НАРОДНОСТІ БАЛКАН ПІД ВЛАДОЮ ОСМАНІВ ТА ГАБСБУРГІВ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Вище ми проаналізували становище балканських народностей у двох великих імперіях — Османській та Габсбурзькій. Їхні долі визначалися не лише економічними, політичними та соціальними структурами цих держав, але й внутрішніми та зовнішніми проблемами того часу. Багато в чому діяльність урядів обох імперій була подібною, в іншому — дуже відрізнялася. Втім, для керівників обох держав найбільш гострим у XVIII сторіччі було питання балансу влади між центром та регіонами. Проте вирішували його в обох імперіях по-різному. Габсбурги ставили собі за мету перебрати під контроль ті феодалні володіння, якими вони не володіли раніше; османські султани, навпаки, намагалися відновити свою, колись сильну, владу. Опір австрійському централізму чинили місцеві національні аристократії, не менш родовиті, ніж самі Габсбурги. Порті загрожувала різношерста ватага аянів та беїв, християнських та мусульманських військових провідників та відвертих бандитів — тобто груп, які не мали столітніх традицій політичного управління.

Реформу в обох державах підштовхувала постійна загроза зовнішніх військових поразок. Ситуація Османів була порівняно більш небезпечною, оскільки іноземні держави ставили собі за мету повне знищення й розподіл цієї імперії. Порті загрожували Австрія, Росія та Персія, а головними союзниками були: спершу, Франція, а потім, десь від середини XIX сторіччя, — Прусія. Таким чином, внутрішня реформа була покликана покращити готовність держави до опору зовнішнім агресорам. Османські реформи були не масштабними, а їх мета — суто прагматичною: необхідно було реформувати армію, інакше центральному уряду судилося б стати жертвою, як не зовнішнього нападу, то внутрішнього перевороту. Зусилля австрійської влади були більш складними. Тут було зроблено

спробу змінити всю політичну структуру країни, щоб збирати вищі податки і мати безпосередній доступ до населення, з якого можна набрати більше рекрутів. Втім, ці зміни були викликані не лише бажанням воєнного зростання. Сповідуючи політичну ідеологію Просвітництва, австрійські монархи вбачали свою роль у відповідальності за долю всіх своїх підданих. Нічого подібного не було у Константинополі, де реформи мали вигляд повороту до старих традицій й не ґрунтувалися на нових концепціях обов'язків володаря.

Порівнювати долі балканських народів у двох імперіях чи судити про їх становище у стосунку до османського та габсбурзького режимів не так вже й легко. В імперії Османів християн відверто вважали людьми другого сорту. Проте вони користувалися перевагами справжнього самоуправління, у формуванні якого значну роль відігравав не лише церковний мілет, але й місцеві сільські общини. На місцевому рівні християнином в імперії Османів керували люди його ж національності, котрих він сам і мав право обирати, й котрі походили з авторитетних у цій місцевості родин. Так само від місцевої старшини могли залежати збір податків та підтримання порядку. З іншого боку, представники християнських адміністрацій підкорялися місцевій мусульманській владі або напряму залежали від Константинополя. Більше того, окремі території імперії були недоступними агентам центральної влади й тому були певною мірою вільними. Невдоволенням селянам завжди можна було податися в ліси або в гори й там існувати, не відчуваючи над собою будь-якої влади. Османська імперія так ніколи й не мала повного контролю над всіма своїми землями та морями, що їх омивали.

Ситуація в державі Габсбургів була зовсім іншою. Діяла система фільварків: землею і владою повсюди володіла шляхта, а переважна більшість селян були кріпаками. Статус особи залежав не стільки від її національності чи віросповідання, скільки від соціального стану. З-поміж балканських народів власну родовиту шляхту мали тільки хорвати; серби, словенці та румуни власної аристократії не мали. Ці народи на той час склалися майже виключно з селян, а тому не користувалися політичними правами й не розвинули інститутів самоуправління. Судова та фіскальна влада належала панству. Винятками були лише ті території, в яких габсбурзька влада, фактично, перейняла колишні османські інституції: у Прикордонних Округах села користувалися самоуправлінням, подібним до автономії сіл в Османській імперії, а іммігрантам-сербам було

надано в імперії окремий статус та дозволено розвивати інституції, дуже подібні на християнський мілет під владою Порту.

Незважаючи на те, що в обох імперіях були подібні проблеми, для тогочасного спостерігача вони видавалися зовсім різними. Найбільше кидалися в очі зовнішні відмінності двох різних цивілізацій. В очах освічених європейців Османська імперія була відсталою і навіть варварською країною. Мандрівників з Європи шокувало те, з якою легкістю Порта вішала чи обезголовлювала своїх міністрів і генералів, які зазнали невдачі або чимось іншим накликали на себе гнів султана. До того ж, в Османській імперії одразу ж після оголошення війни якійсь державі ув'язнювали всіх її послів та інших представників, поміщуючи їх у надзвичайно жорсткі умови. Жителям інших країн також видавався диким звичай виставляти на площах міст відрубані голови та тіла злочинців – в Європі того часу про таке вже давно забули. У порівнянні з європейськими, турецькі міста були брудними, перенаселеними й примітивно розпланованими. Демонструвати власне багатство було небезпечно: розкіш та добробут панували хіба що всередині будинків, захищені від стороннього ока.

Імперія Габсбургів, навпаки, була одним із головних європейських центрів вишуканого стилю. В епоху бароко культура імперії процвітала. Аристократія мала змогу зводити прекрасні палаци і плекати мистецтва. Середній клас також жив у комфорті. Всюди панував закон і порядок: країною не блукали банди грабіжників, а спеціальні чиновники стежили за дотриманням певних життєвих стандартів. Корупція існує в усіх суспільствах, проте тогочасна австрійська бюрократія була порівняно чесною і ефективною. Для всієї імперії існували єдині санітарні норми.

В Константинополі корупція була масштабною й неприхованою. Окрім проблем з підтриманням порядку та безпеки, існували страшні загрози здоров'ю громадян імперії. В османських землях постійно лютували епідемії смертельних хвороб, зокрема чуми. Бубонна чума продовжувала загрожувати імперії Османів ще довгий час після того, як про неї забули в Європі. У 1770 році від цієї хвороби в державі Османів загинуло 40 тис. осіб, а між 1812 та 1814 роками з тієї ж причини населення Бухареста і Белграда скоротилося на третину. Траплялися роки, коли помирало до 150 тис. осіб¹. Ситуація була особливо не сприятливою для дітей: хвороби на кшталт скарлатини могли викошувати цілі покоління.

¹ Stavrianos L.S. *The Balkans since 1453*. – New York: Rinehart, 1958, p. 134.

Для селян, які становили до 90% всього тогочасного населення на Балканах, питання землі було куди важливішим за політичні проблеми, хоча і перші, й другі були взаємно пов'язані. Вочевидь, ви помітили, що у розділі II ми не зверталися до питань фабричного виробництва та торгівлі, хоча ці галузі, звісно ж, були надзвичайно важливі для всієї імперії. Справа в тому, що балканські народи монархії займалися майже виключно сільським господарством. Лише невелика кількість греків та сербів були крамарями або ремісниками й жили в містах, проте для більшості румунів, сербів, хорватів, словенців головні економічні питання стосувалися землі та сільськогосподарського виробництва.

Як ми вже знаємо, більшість селян на території Габсбурзької імперії та Дунайських князівств були кріпаками і не мали жодних прав, окрім традиційного права обробляти землю. Саме вони платили більшу частину державних та церковних податків, а також сплачували панові за користування землею. Упродовж століття окремі правителі, Марія-Тереза, Йосиф II, Константин Маврокордат, спробували, головним чином у державних інтересах, реформувати статус селянина, проте так і не змогли забезпечити йому право власності на землю, яку він обробляв. Тому серед селян постійно поширювалися бунтарські настрої, яким судилося вирватися назовні у 1848-ому. З іншого боку, на відміну від селянина-християнина в Османській імперії, кріпак в монархії Габсбургів не мав жодної змоги виказати свої бажання навіть за допомогою бунту. Селом чи районом керував не виборний староста, а особисто пан, й окрім того, не існувало збройних загонів самооборони на зразок гайдуків чи арматолів у Османській імперії. З усіх підданих Габсбургів досвід збройної боротьби та відповідну організацію мали лише серби Прикордонного Округу, проте їх активність спрямовувалася, головним чином, на османську територію. Селянина цікавили, перш за все, аграрні, а не політичні, національні чи релігійні проблеми. Високі досягнення імперської культури – в архітектурі, малярстві та музиці – цього прошарку населення аж ніяк не стосувалися: більшість селян мали лише початкову освіту.

Незважаючи на порівняно нижчий рівень життя, селяни в Османській імперії мали переваги щодо власності на землю, як не в теорії, то точно на практиці. Втім, тут оцінити їх становище дуже важко, оскільки порівняльних досліджень тогочасних сільськогосподарських умов просто не існує. Проте якщо орієнтуватися на споконвічне бажання селянина вільно

розпоряджатися власним наділом землі і обробляти його на свій розсуд, то цього можна було легше досягнути саме в імперії Османів, за винятком Молдавії та Валахії, Боснії й Герцеговини, в яких панувала національна шляхта й зберігся феодальний устрій. Про обмеження власності на землю в тимарах та чифтліках ми писали вище. Проте в імперії зустрічалися й доволі великі території, на яких основою існування було вільне фермерство або розведення худоби на гірських пасовищах. Окремо слід наголосити, що османські християни користувалися перевагами місцевого самоврядування, самі обирали своїх керівників, а інколи мали й власні збройні загони, які могли захистити їх інтереси у земельних суперечках. До того ж, в межах Османської імперії завжди залишалось доволі вільної землі, на яку можна було перейти, коли становище селян в тому чи іншому регіоні погіршувалося.

Хоча жодних змін у житті балканських народів аж до ХІХ сторіччя не відбувалося, проте напрямки майбутніх трансформацій поступово вимальовувалися. Правителі обох імперій у ХVІІІ сторіччі намагалися вирішити найбільш гострі, на їхню думку, проблеми. Порта робила наголос на військовій реформі, яка дала б можливість збудувати дієздатну армію для придушення повстань місцевих вельмож та протистояння агресії ззовні. Австрійські монархи, і, найперше, Йосиф ІІ, спробували докорінно змінити всю систему управління державою. Як ми вже знаємо, таке реформування згори не було успішним. Після завершення наполеонівських воєн консервативні сили в обох імперіях відновили старий порядок. Головні проблеми не були вирішені. Порті, як і раніше, загрожували зовнішня агресія і внутрішня міжусобиця, а Габсбургам й надалі належалося намагатися об'єднати абсолютно різні за своїм укладом землі. Ситуацію ще більш ускладнювали нові проблеми, що коренилися, головним чином, у зміні економічних відносин цієї епохи.

ЧАСТИНА II

РЕВОЛЮЦІЙНІ РОКИ,
1804–1887

РОЗДІЛ IV

ПЕРШІ НАЦІОНАЛЬНІ РЕВОЛЮЦІЇ

Найголовнішими подіями в історії Балканського півострова з 1804 до 1887 року були численні національні повстання і формування нових урядів. Упродовж цього періоду виникли незалежні держави: Греція, Сербія, Румунія, а Болгарія отримала автономію. Могутній національний рух поширився в Албанії. Перші революції вибухнули у першій третині століття і одразу в трьох регіонах: в пашаліку Белград, на території Дунайських князівств, на Пелопонесі та в Румелії. Проте перш ніж перейти до розгляду цих подій, важливо проаналізувати не тільки ситуацію на Балканах, а й у всій Європі. Розгортання революційної боротьби спонукали три чинники: поява національних та ліберальних ідеологій, зміна економічних умов та все ширша світова експансія великих європейських держав, а відтак — виникнення Східного питання.

БАЛКАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ: ТЛО РЕВОЛЮЦІЙНИХ РУХІВ

Лідери й інтелектуали балканських народностей у XIX сторіччі перебували під впливом двох західних політичних доктрин: лібералізму, ідеологія якого коренилася в Просвітництві XVIII сторіччя, та націоналізму, який постав з романтизму й історизму XIX-го сторіччя. Багато письменників та філософів XVIII сторіччя перебували під враженням від успіхів наукових досліджень попередніх періодів, а тому вважали, що політичні та суспільні принципи існування суспільства функціонують подібно до “природних законів” матеріального світу. Ці люди вірили, що за допомогою розуму можна дослідити ці принципи і ґрунтувати на них процес розумного управління державою. Більшість з них були ідеалістами і вірили у добру сутність людини та раціональність суспільства. Метою держави, на думку цих теоретиків, було забезпечення людського щастя, а тому влада повинна була якомога краще служити народу і забезпечувати його процвітання. Подібні доктрини не обов’язково були демократичними. Скажімо, вже знайомий нам

Йосиф II, як і інші освічені монархи, намагався побудувати аристократичну державу, але його метою було піклування про всі соціальні прошарки австрійського населення.

Хоча окремі концепції Просвітництва сприяли побудові централізованих монархій, інші – навпаки, посилювали опозиційні настрої. Критикуючи ідею абсолютистської, вкрай меркантильної держави, окремі теоретики, у відповідності до принципу “природного закону” заявляли, що всі індивіди від народження мають рівні права, й ці права є “невід’ємними”. Дobreю ілюстрацією цього напрямку політичної думки може бути американська Декларація Незалежності, яка проголошує для кожної людини право на “життя, свободу і прагнення особистого щастя”. До переліку природних прав часто додавали ще право на приватну власність.

У той спосіб стверджувалося, що в житті кожної особи є такі ділянки, куди уряду доступ закритий. Гарантією розмежування приватного і громадського мала виступати конституція – певний соціальний контракт, який обмежує владу держави і окреслює права громадянина. Окремо наголошувалося на політичній рівності: всі дорослі чоловіки, незалежно від їх соціальної чи етнічної приналежності, повинні були користуватися в державі рівними правами. Найголовнішими правами були особиста свобода та захист від безконтрольної тиранії уряду або суспільства. Ці переконання у XIX сторіччі були в основі лібералізму. Варто підкреслити, що ліберали того часу зосереджувалися майже виключно на питаннях політичної рівності й рідко торкалися соціальних або економічних проблем чи вимагали від уряду допомоги якійсь окремій групі населення.

Націоналізм XIX сторіччя дещо видозмінив ці ідеї. Для більшості письменників доби Просвітництва поняття держави або нації асоціювалися з певною групою осіб, пов’язаних між собою писаною або неписаною соціальною угодою. На уряд покладалися функції найзагальнішого розвитку добробуту держави та захисту населення від зовнішнього втручання. Особливу увагу звертали на механізми зв’язку індивіда й державних органів управління і на обмеження влади останніх. Держава мала стати раціональною організацією вільних індивідів – до неї, фактично, ніхто не ставився з містичним або емоційним пафосом.

Натомість, націоналістичні концепції рішуче перенесли свою увагу з окремого індивіда на більш широке колективне утворення – націю. Більшістю свого словника романтичний націоналізм завдячує писанням німецького філософа Йогана Готфріда Гердера, чії ідеї стали особливо популярними у Східній Європі.

В концепції цього теоретика особистість розглядалася лише як частина *Volk*, тобто народу або, краще, національної групи. Гердер вірив, що малярство, музика, література, місцеві звичаї та закони — фактично, всі форми культурного та політичного життя — є виявом унікального духу (*Volkgeist*) кожного з народів.

На відміну від ліберальної ідеології, яка намагалася якнайкраще захистити права окремої особистості перед втручанням уряду та суспільства, націоналістичні доктрини часто тяжіли до протилежних крайнощів. Вважалося, що на різні національності світ поділив Бог. Серед чинників, які об'єднували індивідів в одну націю, виділяли спільну мову, єдину релігію, подібні звичаї і тривале історичне співіснування. Для деяких авторів особа існувала лише як частина колективної групи й поза цією групою не мала жодних прав. Тут вже не йшлося про особисту свободу, гарантовану конституцією чи іншими законодавчими актами, особа мусила прагнути ідентифікації зі своєю групою та підкорення волі нації, уособленої харизматичним лідером.

З особливою увагою та зацікавленням націоналіст ставиться до вивчення та очищення від чужоземних елементів своєї мови, яку вважає найбільш яскравим втіленням національного духу. Саме у той час зароджується теорія, за якою кожен індивід має вроджену схильність лише до однієї мови, до тієї, яка є логічним продовженням його думки і виявленням характеру нації, до якої він належить. Письменник повинен писати лише власною національною мовою, бо тільки вона здатна адекватно донести його думки та репрезентувати національну культуру. Слова іншомовного походження слід виключити зі словників усіх мов, оскільки вони суперечать природним способам висловлення думки. Філософи-націоналісти пропагували вивчення національної історії, фольклору і народних казок. Їх цікавила сива давнина, а ідеалом був селянин, якого не зачепили шкідливі “чужоземні” культурні впливи.

Слід підкреслити, що спочатку мислителі-націоналісти не розмежовували нації на панівні та підлеглі (“великі” й “малі”). Вони просто стверджували, що індивід може найкраще реалізувати себе лише шляхом ідентифікації зі своєю нацією, яка є природною, даною Богом ланкою поділу людства. Скажімо, німецькі письменники, включно з Гердером, виявляли зацікавлення і захоплення балканським фольклором, зокрема сербським усним епосом, який для них найкраще ілюстрував втілення народного духу. І тільки з часом, коли ці нечіткі

концепції втілювалися на практиці у політичні програми, національні лідери почали наголошувати на виняткових рисах власного народу й виправдовувати такою виключністю загарбання інших націй. Ця течія, яка стала складовою всіх націоналістичних рухів, досягла своєї кульмінації у XX сторіччі, в націонал-соціалістичній Німеччині.

Найбільш палкими прихильниками екстремістських націоналістичних доктрин у Західній і Східній Європі ставали, як правило, люди з малим практичним досвідом управління і незначним політичним капіталом. Революційний націоналізм приваблював, найперше, студентів, університетських професорів, письменників, юристів — словом, людей освічених, але майже повністю виключених з процесу управління державою. Їхні програми наголошували на необхідності дій заради високої мети, а їхні зусилля підігрівала атмосфера конспірації та усвідомлення близької небезпеки. Більшість таких революціонерів були фанатично переконані у правоті своїх ідей, впевнені, що ключі від майбутнього знаходяться в їхніх руках.

Революційні рухи XIX сторіччя поєднували елементи і лібералізму, й націоналізму, хоча ці дві доктрини між собою дуже різняться. Лідери рухів, як правило, головний акцент ставили на необхідності повалення існуючого феодального чи аристократичного режиму та його заміні конституційним урядом. На їхню думку, держави повинні були формуватися за національним принципом — тобто, об'єднувати людей, які розмовляють однією мовою і мають спільне історичне минуле. Як побачимо далі, ці провідники дуже часто забували про свої ліберальні переконання, як тільки ставали до влади; проте їхній націоналістичний ентузіазм не зникав ніколи.

Головні вимоги націоналістичних рухів південно-східної Європи абсолютно очевидні: обидві імперії — Габсбурзька та Османська — повинні бути повалені, а на їх місці мають постати національні держави з конституційними формами правління. Якщо не брати до уваги теорію, то побачимо окремі події, які ширили ці ідеї серед балканських народів вже у XVIII сторіччі. Окремі аспекти розвитку націй даного регіону — зокрема, культурне відродження та виняткова зацікавленість власними мовами — були цілком співзвучними з націоналістичними доктринами.

Культурне відродження: історія та мова

Починаючи аналіз епохи націоналізму на Балканах, варто підкреслити, що ні Габсбурзька, ні Османська імперії не

змогли повністю зруйнувати відчуття єдності всередині окремих народів, а також не змусили їх забути про своє славне минуле. Все ж таки існувала пам'ять про колишні окремі національні держави – Візантію, Сербію, Хорватію, Боснію, Болгарію, Валахію – з багатими й різними культурами та власними національними історіями. Громадяни кожної з тих колишніх держав розмовляли однією мовою, мали єдину релігію та культуру – словом, за всіма характеристиками ХІХ сторіччя, ці держави були національними. Окремі інституції Османської держави давали змогу навіть неписьменному сільському населенню тривалий час зберігати пам'ять про давні перемоги й триумфи.

Звісно ж, найпотужнішою установою, яка уможливлювала плекання давніх традицій і народної пам'яті, була православна церква. Патріархат часто співпрацював з османським урядом, однак церква загалом постійно наголошувала на моральній виключності християн і тимчасовості правління мусульман на християнських землях. Православні інституції монополізували освіту своїх вірних, а тому могли бути певні, що османська влада ніколи не зможе впливати на їхню думку з більшою ефективністю. Брак світської системи освіти позбавляв порту надійного і зручного інструмента пропаганди. Тим часом, популярна релігійна література продовжувала тиражувати життя святих та історії про мучеників і національних героїв. Особливою популярністю користувалися перекази про нових мучеників, які постраждали за християнство від рук мусульман. Серед церковних ікон часто можна було побачити й обличчя колишніх національних правителів, що мало нагадувати про давню велич і славу Візантійської, Болгарської або Сербської імперій.

Другим осередком збереження національної єдності була сільська громада. Без писаної популярної літератури, формальної історіографії й газет, покоління за поколінням неосвічені селяни дізнавалися про минуле свого народу зі слів оповідачів і з народних пісень. У ХІХ сторіччі відомі європейські письменники, включно з Й.В.Гете, А.Міцкевичем, О.Пушкіном, В.Скотом, відкрили для себе усе багатство народної поезії Балкан і почали поширювати її на Заході. Кожен балканський народ мав власні міфи, епічну поезію та пісні. До найраніших зразків епосу належать грецькі пісні Х сторіччя про захисників візантійського кордону і їх боротьбу з арабськими завойовниками. Найбільш відомим героєм цих пісень був *Дігеніс Акритас*. Пізніші грецькі тексти розповідають

нам про національну трагедію – падіння Константинополя. Виняткової ваги набула поміж слов'янськими народностями епічна поезія, яку виконували речитативом під акомпанемент струнного інструменту – як правило *гуслів*. Сербські перекази стосувалися історії середньовічної держави цього народу та її занепаду, а хорватські – історичних подій після XV сторіччя. У фольклорі боснійських мусульман головними героями були турки. У християн центральним персонажем епосу став королевич Марк (сербською *Marko Kraljević*, а болгарською його ім'я звучало Кралі Марко). Його героїчні діяння та битва під Косово перетворилися на головні події минулого; медитуючи над цією великою поразкою, християни знаходили сили вірити, що день визволення колись настане.

Окрім усних переказів на релігійні та історичні теми, кожен балканський народ створив численні балади, з-поміж яких виокремлюємо клефтські та гайдуцькі пісні, які оповідають нам про життя та боротьбу цих повстанців. Незважаючи на те, що ці люди перебували поза законом і не були не тільки націоналістами, а навіть не добрими патріотами, все ж таки їхня боротьба спричинилася до витворення в народній уяві героїчної постаті захисника-месника, якій судилося надалі надихати діячів національного руху. Гайдуцькі пісні наголошували на ідеях свободи та єдності людини і природи її рідного краю, змальовували подвиги окремих героїв або невеликих груп побратимів, що спільно боролися проти чужинців. Протест проти тиранії і глорифікація життя повстанця виливалися у закономірний виклик всьому османському ладу.

З цих джерел історичного знання користало, головним чином, село. Місто, в якому концентрувалися більш освічені й більш космополітичні мешканці балканської спільноти, розвивало зовсім інші форми культурного розвитку. Ще у XVIII сторіччі окремі науковці розпочали глибокі студії мови та історії своїх націй. Особливі проблеми викликало вивчення мови. Як ми вже знаємо, населення півострова складалося майже виключно з селян, які розмовляли багатьма різними діалектами, які поза тим, могли бути об'єднані у більші мовні групи – грецьку, албанську, румунську та південнослов'янську. З поширенням книгодрукування і збільшенням кількості авторів, які бажали писати своїми національними мовами, постало питання стандартизації мовних норм, тобто витворення літературних мов, які можна було би вивчати у школах. Мовні питання, які й до сьогодні спричиняють численні

проблеми і зіткнення, ми спробуємо проаналізувати з врахуванням процесів витворення літературних норм.

Греки, в яких освітні інституції були розвинуті сильніше, і які мали авторитетну наукову традицію, першими зіткнулися з проблемою відсутності єдиної літературної мови. Саме їм належалося зробити найважчий вибір: адже, окрім розмаїття діалектів того часу, грецька нація успадкувала ще й потужну традицію класичного письма та мови великих давніх пам'яток античної культури. Виникала спокуса оголосити літературною мову текстів V сторіччя. З іншого боку, існувала сильна традиція візантійського та церковного православного письма. Варто ще враховувати, що грецьке культурне відродження XVIII сторіччя відбувалося, головним чином, поза османськими територіями. Головним центром цього руху став Відень, адже у 1783 році Йосиф II дозволив друкувати там книги грецькою мовою. Важливими центрами відродження були також Венеція та Іонічні острови. На грецьких літературних теренах панувало тоді два визначних літератори: Ригас Ферайос та Адамантиос Кораїс.

Для розвитку мови праця Кораїса була важливішою. Під впливом ідей Просвітництва цей мислитель мав більше симпатій до класичної грецької традиції, ніж до православної візантійщини. Кораїс опікувався політичною освітою свого народу і бажав, щоб відроджена нація втілювала високі ідеали античної культури. Головним досягненням цього просвітителя було видання семи томів класичних текстів під загальним заголовком "Бібліотека грецької літератури". Єдина літературна мова, на думку Кораїса, повинна була якомога точніше наслідувати граматику і словник мови класиків. Багато важило йому й те, щоб позбутися запозичених протягом кількох останніх століть італійських, турецьких і слов'янських слів. Саме з таких міркувань, Кораїс приступив до створення штучної літературної мови, так званої *катаревуса*, яка мала надалі стати державною мовою майбутньої грецької держави.

Ригас Ферайос був найбільш відомим революційним письменником та агітатором. На відміну від Кораїса, він писав розмовною грецькою, якою говорили тогочасні мешканці його країни. Патетичний та націоналістичний світогляд Ферайоса найкраще простежити у пісні "Воєнний гімн", який втілює усю пристрасність раннього балканського націоналізму:

Як довго, герої, нам жити ще у ярмі
Самотніми левами на скелях і гірських хребтах?

Ховатись в печерах, спостерігаючи, як наших дітей
На нашій землі заганяють у рабство ще гірше?
Втрачаючи край наш, і наших братів, і батьків,
І друзів, й дітей, і всіх наших родичів близьких?
Краще годину свободи прожити усім,
Ніж сорок років ходити у підлому рабстві¹.

Що ж до поглядів на стандартизацію літературної мови, то вони й далі залишалися неоднозначними і впливали на грецьке політичне життя.

Серби зробили свій вибір по-іншому. Митрополича кафедра у Сремських Карловцях на території Габсбурзької імперії перетворилася у перший модерний культурний центр; церква відіграла провідну роль у розвитку літературної мови. Протягом XVIII сторіччя було налагоджено співпрацю з Києвом, а також російськими православними інституціями. Росія продовжувала бути єдиною суверенною православною державою, а тому й викликала більшу довіру сербів, ніж патріархат в османському Константинополі, в якому, до того ж, керували греки. За таких умов, а ще тому, що багато сербських студентів-теологів навчалися у Києві, в літературній сербській мові, функцію якої виконувала церковнослов'янська, з'явилося багато російських слів. Поступово утворилася так звана сербо-слов'янська мова, яку почали використовувати церква й усі освічені серби. Ця мова відрізнялася від розмовної мови більшості місцевого населення, і від церковнослов'янського стандарту, яким користувалися деінде на Балканах. Вона була майже такою ж штучною, як і катаревуса.

В тому, що сербська літературна мова не розвинулася цим шляхом, була заслуга двох видатних вчених – Доситея Обрадовіча і Вука Караджича, які писали розмовною сербською мовою. Найбільший вплив на утворення нової мови мали праці Караджича, який поклав в її основу герцеговинський діалект й уклав перший словник та граматику. Цього вченого надзвичайно цікавила сербська культурна спадщина, а тому він також збирав народні пісні й епічні поеми. Як побачимо далі, той самий діалект взяли за основу для своєї літературної мови і хорвати – пізніше цей вибір уможливить утворення єдиного югославського руху.

Обрання стандартного діалекту для створення літературної мови було важливим кроком для кожного зі слов'янських

¹ Цит. за L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453* (New York: Rinehart, 1958), p. 279.

народів Балкан і багато в чому визначило їх політичну долю в майбутньому. У всіх національних рухах саме мова відігравала роль найважливішого атрибута національності. Людей, які розмовляли албанською, грецькою, румунською або турецькою мовами, розрізнити було легко, і навпаки, майже неможливо було розрізнити говірки південних слов'ян. Від Адріатики і далі по всьому півострові аж до Чорного та Егейського морів розмовляли діалектами, які поступово переходили від сербської й хорватської на заході до болгарської на сході. Спроби науковців і політиків чітко розмежувати цих людей на болгар, хорватів, сербів, а згодом і на македонців, в подальшому майбутньому обернулися взаємною ворожнечею і ненавистю.

Важливу роль у розвитку національних рухів відіграло також вивчення історії. Якщо спільна мова визначала право народу на створення окремої держави, то його історія могла окреслити межі, в яких ця держава повинна була існувати. Ми вже згадували про праці Трансильванської школи істориків, які стверджували, що румуни мешкали на своїх землях ще з античних часів. Подібні теорії висували й автори інших національностей. Падіння Константинополя та битва під Косово ще могли слугувати для християн епізодами спільної історії — всі інші події національних історій дуже різнилися. Коли науковці зверталися до славних часів до навали Османів, нагору впливали давні територіальні суперечки середньовічних імперій. Окреслити майбутні кордони національних держав, відповідно до історичних подій минулого, означало наразити народи Балкан на нові конфлікти. Додаткових приводів для взаємних обвинувачень теж не бракувало. Одним із найболючіших і потенційно конфліктних питань було панівне становище греків-фанаріотів упродовж усього XVIII сторіччя. Проти грецького засилля і привілеїв в імперії Османів виступали як румунські, так і південнослов'янські письменники. У той час отець Паїсій, один із афонських монахів, намагаючись захистити свій народ від грецьких впливів, написав наскрізь просякнуту націоналістичним духом історію Болгарії, в якій вказує, що “болгари були найбільш славним зі слов'янських народів, оскільки першими мали своїх царів і патріарха, першими були охрещені й розселилися на величезній території”².

Раніше, на сторінках цієї книги, ми назвали релігію серед основних факторів визначення національності. Підкреслювали

² Цит. за Charles A. Moser, *A History of Bulgarian Literature, 865–1944* (The Hague: Mouton, 1972), p. 42.

також роль православ'я у збереженні християнської ідентичності. В майбутньому православ'ю була відведена ще більш важлива роль у боротьбі слов'ян проти панування Османів і Габсбургів, а також у справі розмежування сербської та хорватської націй. Тим часом, організацією національних революцій, особливо на османських землях, займалися світські лідери. Більше того, окремі ієрархи церкви виступали проти таких рухів і підтримували старий порядок. На жаль спільне православне віросповідання не стало на шляху кривавої ворожечі балканських націй.

Три головних тогочасних чинники визначення національності — мова, спільне історичне минуле та релігія — перебуватимуть в центрі нашої уваги до кінця цієї книги. Ці національні атрибути не лише стануть підґрунтям витворення окремих держав, але й причинами майбутніх конфліктів між ними. Той факт, що XIX сторіччя було і періодом національного розвитку в Центральній Європі й Італії, значно посилював націєтворчі рухи в Османській та Габсбурзькій державах. Окремі політичні інституції були справді перенесені на балканський ґрунт з інших регіонів Європи, проте революційні виступи коренилися в національних історіях мешканців Балкан і тогочасній політичній ситуації в обох імперіях. Пізніше всі ці події були узгоджені з європейськими ідеологічними доктринами, проте аж ніяк не походили від них.

Аналізуючи загальне ідеологічне підґрунтя революцій тих років, варто звернути увагу на ще одну цікаву деталь. Далі, коли мова йтиме безпосередньо про різні повстання, ми звернемося до аналізу діяльності численних таємних товариств, центри яких дуже часто знаходилися у Константинополі, проте вели пропаганду по цілій імперії. Виникає питання, чому османська влада виявилася невідготованою протистояти цим виступам, або чому бодай не спробувала розпочати ідеологічну боротьбу? Насправді, османські адміністрації провели масу арештів, а страти підпільників і зрадників стали звичним явищем. Порта не мала надійного інструменту для “контролю над думками” своїх підданих і не могла змагатися в цьому з християнською церквою. Сама структура імперії унеможлилювала суворий контроль за її мешканцями. Християнин в державі Османів підпорядковувався православному духовенству й своїй сільській громаді, а центральна влада напряму на нього вплинути не могла. Саме цим і пояснюється слабка протидія Порти внутрішній непокорі підданих та поширенню серед них небезпечних для її існування ідей.

Економічне становище

Одним із найвагоміших чинників, що уможливив масштабні національні рухи, було загальне покращення економічного становища, небувалий розвиток комерції у XVIII сторіччі. Незважаючи на анархію та беззаконня в окремих частинах імперії, наземна і морська торгівля Османської держави з Європою продовжувала невпинно розвиватися. Втручання Росії й Габсбурзької монархії спонукали Порту надати балканським купцям винятково вигідні права на торгівлю. Наприкінці XVII сторіччя, за Карловіцьким мирним договором, було не лише встановлено чіткі кордони між Портою і державою Габсбургів, але й регламентовано торгівлю між ними. Осmano-гaбсбурзький кордон став місцем активних торгових обмінів; особливо збільшився імпорт у північну монархію деревини. Пожвавлення комерції в регіоні пов'язано і з завоюваннями росіян та колонізацією земель на чорноморському узбережжі. Незабаром Північне Причорномор'я стало найбільшим продуцентом зерна. З південних портів, зокрема з Одеси, кораблі везли зерно через Босфор і Дарданели у Західну Європу. Тому обидві протоки стали для Російської імперії стратегічно важливими. Втім, торгівля між Росією й Портою так і не набула значних обсягів – ситуацією вміло скористалися греки. Морська торгівля Росії в цьому регіоні майже повністю була в руках грецьких купців, яким за Кучук-Кайнарджійським договором дозволялося підіймати на своїх суднах російський прапор.

Як і раніше, всю міжнародну торгівлю Османської імперії контролювали не-мусульманські народи, найперше, греки, вірмени та євреї, а частково й православні християни. Комерційні успіхи цих націй пояснюються, поміж іншим, низьким статусом купця в державі Османів, у якій престиж та влада належали землевласникам, військовим та імперським чиновникам. Мусульманські багатії воліли вкладати гроші не у торгівлю, а в землеробство або в інші галузі, пов'язані з державним управлінням, наприклад, купити право збирати податки з певної території, або придбати собі іншу вигідну посаду. Грошовиті християни також скуповували нерухомість чи підряджались збирати податки. Купець перебував на вищому суспільному щаблі, ніж селянин, але перебував надто далеко від реальної влади в імперії.

Серед купців мали перевагу ті, хто займався міжнародною торгівлею, а не ті, діяльність яких була обмежена внутрішнім

ринком Османської держави. Місцева торгівля та забезпечення сировиною всередині імперії були в руках дрібних крамарів та ремісників, які мешкали у більших містах і діяльність яких жорстко регулювалася цехами. Але цехові обмеження не стосувалися купців, які займалися міжнародною торгівлею та возили свій товар на далекі відстані. Прибутки від міжнародної комерції осідали у кишнях великого класу підприємців, які не належали до верхівки османського суспільства і не були частиною цехової системи — цією нішею сповна скористалися православні слов'янські купці, а також греки, євреї та вірмени.

Османська імперія торгувала з Європою ще з XVI сторіччя. Перші комерційні договори, так звані капітуляції, були укладені з Францією. У них, звісно ж, обумовлювалися деякі привілеї для купців-християн. Найбільш важливими були пункти, які стосувалися екстериторіальності: за європейськими консулами визнавалися повноваження щодо їхніх співгромадян на території Порти. Такі застереження були зроблені, щоб захистити купців-християн перед мусульманським судом, в якому до їх свідчень ніхто би не прислухався. Пізніше зловживання цим привілеєм дало змогу багатьом іноземцям переховуватися від османської поліції. Але без угоди про екстериторіальність європейці на землях Османської імперії торгувати не змогли.

Комерційні угоди містили й інші, не вигідні для імперії, пункти. Перші договори обумовлювали доволі низькі ввізні акцизи у 3–5 % від загальної вартості товару, а подальші — перешкоджали впровадженню протекціоністських санкцій. У той спосіб, імперія не могла захистити власних виробників і поступово підривала свій внутрішній ринок. Як побачимо далі, у XIX сторіччі великі держави Європи підтримували одна одну, щоб зберегти цей не вигідний для імперії Османів стан.

Втім, європейські купці мали в цій імперії значні труднощі. Місцеве населення загалом було налаштоване вороже до чужинців, а до того ж європейці майже не розуміли місцевих говірок і не знали місцевих правил ведення комерції — скажімо, кому слід давати хабарі й скільки треба платити. Тому й іноземні підприємці залежали від місцевих посередників-драгоманів, які, як ми вже знаємо, найчастіше були греками і виконували функції тлумачів і для Порти. Всі комерційні операції, а разом з цим і європейські консулати, були наскрізь просякнуті корупцією. Консули мали право надавати імперським підданам спеціальні посвідчення, так звані *берати*, які звільняли від оподаткування та ставили свого власника поза юрисдикцією Порти. Надалі такі особи могли використовувати

всі переваги капітуляцій. За окрему платню консулати надавали громадянство своєї держави. З найбільшою шкодою для Османської імперії наслідки цих угод виявили себе у Дунайських князівствах, де тисячі людей, багато з яких були втікачами з Росії, здобували австрійське громадянство.

Окрім фактичної монополії на комерційне посередництво, греки контролювали майже всі галузі, дотичні до мореплавства і морської торгівлі. Серед них були і судовласники, і їх будівничі, і звичайні матроси. Греки входили до екіпажів кораблів усіх націй, саме з них Порто набирала моряків свого військового флоту. Після того як французький флот під час Наполеонівських воєн було витіснено зі Середземномор'я, а флоти інших держав значно зменшилися, греки стали майже абсолютними господарями всієї морської торгівлі у цьому регіоні.

Зростання торгівельної активності на Близькому Сході було спричинене деякими змінами у Західній Європі, які значною мірою сприяли інтересам Балкан, з їх переважно сільськогосподарським устроєм. Європа переживала період великого економічного зростання, окремі країни, і найперше Британія, стояли на порозі індустріальної революції; і Західна, і Центральна Європа незабаром потребуватимуть великих партій балканської сировини для своїх фабрик і хліба, щоб прогодувати своє зростаюче міське населення. Особливо вигідним для країн на Балканах буде експорт бавовни та кукурудзи, зберігатиметься попит на худобу і продукти тваринництва.

Більшість продукції сільськогосподарського ринку надходило з невеликих ферм, але і більші наділи (чифтліки) скористали зі зростання обсягів комерції. Ці помістя були, як правило, на берегах річок, вздовж морського узбережжя та довкола великих торгових центрів. Теоретично, саме вони мали би отримати найбільшу вигоду з цього, але жоден із чифтліків так і не перетворився на головне джерело постачання того чи іншого виду продукції на міжнародний ринок. Загалом же, наділи були невеликі (15–30 акрів землі); нові методи господарювання не були поширені. Працювали на землі переважно орендарі, які віддавали землевласникові частину врожаю.

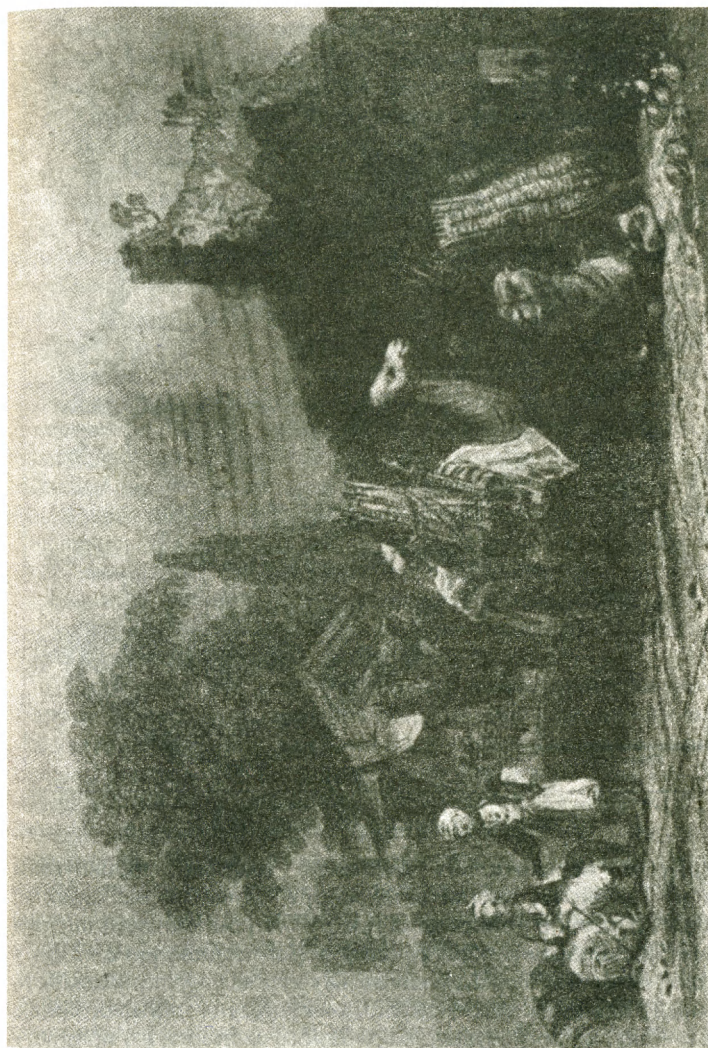
Балканські купці займалися й імпортом. До імперії ввозили європейські фабричні вироби, а також товари з далеких колоній: прянощі, вовняну тканину, скло, годинники, рушниці й порох. Натомість, експортували нафту, родзинки, віск, шовк, вовну, тютюн, дерево, бавовну, пшеницю, овес, а також продукти тваринництва, такі як солоне м'ясо, шкіру а то й

живу худобу. Торгівля всіма цими товарами всередині Балканського півострова теж перебувала в руках у не-мусульман, а греків, цинцарців, сербів, болгар. Гуртові партії товару купували й продавали у містах або на постійних ярмарках, які розгорталися обабіч головних торгових шляхів. У більшості великих балканських міст значну частину населення становили купці, які займалися далекими перевезеннями або були посередниками при комерційних операціях. Оскільки багато з них були греками, з часом в містах імперії з'явилися сильні й чисельні грецькі громади. Водночас територія довкола міст часто була заселена людьми зовсім інших націй.

Торгівлю на Балканах ускладнювали погані дороги і брак мінімального комфорту для подорожніх. Більшість товарів транспортували водним шляхом або за допомогою в'ючних тварин – коней, мулів, віслуків, а інколи й верблюдів. Тварини могли пройти будь-якими стежками, і в тому була їх перевага. Старі римські дороги все ще були придатними для використання. Оскільки околиці кишіли християнськими та мусульманськими бандами, купцям доводилося просуватися караванами у супроводі озброєних охоронців. Значна частина мешканців Балкан наймалися у каравани погоничами, пакувальниками товару або охоронцями.

Головні торговельні шляхи півострова проходили, головним чином, там де й раніше, за античних часів, перетинаючи Балкани в усіх напрямках із заходу на схід та з півночі на південь. Головний шлях пролягав від Константинополя до Пловдива й далі на Софію, Ніш, Белград – і до Габсбурзьких земель; окрема гілка поєднувала Ніш і великий порт Тесалонікі (див. карту 16). Також велася активна торгівля між портами Адриатичного узбережжя Сплітом (Спалато), Дуресом та Дубровніком і містами вглибині півострова – Сараєво, Новім Пазаром та Белградом. Головний торговий шлях Дунайських князівств пролягав від Дунаю до Бухареста, а далі через гори – до Брашова у Трансильванії. Міста вздовж доріг були завжди готові приймати каравани: на певних відрізках шляху завжди траплялися корчми, які називалися *хонами*.

У Габсбурзькій монархії найширшу торгівлю на Балканах також вели православні. Після підписання Карловіцького мирного договору більшість торгових шляхів пролягли через території, які вони населяли. Лише під кінець XVIII-го та на початку XIX сторіччя імперія Габсбургів почала використовувати альтернативні шляхи – через щойно здобуту Далмацію і розбудовувати порт у Трієсті. Уряд імперії намагався вести

Транспортування товарів

Карта 16. Османські Балкани, 1815 р.

розумну й меркантильну політику, зокрема, збільшувати експорт і водночас зменшувати імпорт, однак на Балканах ці зусилля користі не приносили. Так, у 1779 році співвідношення імпорту й експорту імперії в цьому регіоні становило 5:1. Річ у тім, що населення Балкан мало низьку купівельну спроможність і не могло придбати дорогі вироби австрійських мануфактур, а з іншого боку, не потребувало й основного експортного продукту імперії — зерна. Тим часом держава Габсбургів потребувала балканської сировини: бавовни, вовни, тютюну, дерева та худоби.

Купці, які займалися цією комерцією, були підданими імперії і, як правило, православними сербами або ж греками. Подібно до комерсантів Османської імперії, вони були у вигірній позиції, оскільки добре знали свій регіон і підтримували контакти з торговими агентами за межами Балкан. Православні купці становили значну частину населення Відня та інших міст монархії. Відомо, що до середини XVIII сторіччя у Габсбурзькій імперії, біля кордону з державою Османів, мешкало близько 18 тис. сербських, грецьких та цинцарських комерсантів³.

Таким чином, в обох імперіях вся міжнародна торгівля перебувала в руках невеликої групи людей; в державі Османів майже всі купці були не-мусульманами. Австрійський уряд непокоїла така ситуація, але жодної іншої альтернативи не було. Торгівля зі Сходом була прибутковою і потрібною. В імперії Габсбургів ні закріпачене селянство, ні землевласники — шляхтичі не мали ні бажання, ні талану, щоб займатися комерцією. Як і в Османській імперії, ці групи населення інвестували вільні кошти у купівлю землі. На Балканах комерцією займалися й мусульмани, але це були, як правило, локальні крамарі, власники малих крамниць та ремісники, які продавали свій товар. Лише одиниці з мусульман займалися торгівлею, пов'язаною з дальніми сухопутними чи морськими перевезеннями. Серйозними перешкодами для розбудови міжнародної торгівлі з Османською імперією були загальна ворожість населення цієї держави до іноземців та обмежене вивчення й існування тут іноземних мов.

Участь у торгівлі великої кількості православних мешканців Османської держави (а ми знаємо, що вони виконували також некваліфіковану роботу погоничів, носіїв, моряків) не могло не позначитися на політичній еволюції балканських націй. Хоча число купців було невеликим у порівнянні з кількістю селян, але ці підприємці мали широкі можливості для різних подорожей. Декому з них умови життя в імперії Османів видавалися прийнятними, адже торгові акцизи тут були низькими, а центральний уряд у міжнародну торгівлю взагалі не втручався. Для того ж, щоб подорожувати самою імперією, взагалі не було жодних перешкод. Певні переваги приносила навіть корупція: маючи достатньо грошей, можна було вирішити, фактично, будь-яку проблему. Багато-хто навчився

³ John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950* (Bloomington: Indiana University Press, 1982), p. 60.

непогано співіснувати з такою системою, а тому, звісно ж, прагнув її зберегти.

Однак, серед купців були і невдоволені. Певні умови всередині імперії все ж таки гальмували розвиток торгівлі. Стан доріг був поганим, а пересуватися морем ставало все небезпечніше. Анархія та безлад у сільській місцевості теж утруднювали торгівлю. Купцеві був вигідним такий уряд, який зміг би утримувати ефективну поліцію й забезпечувати закон і порядок. До того ж, за межами держави Османів її комерсанти не мали жодного захисту. В той час як європейські консули мешкали майже в кожному великому торговому центрі імперії, Порта не відкрила жодного консульату в Європі, який би захищав її підданих за кордоном. Тому держава своїх купців не захищала і не підтримувала, вона лише не ставила їм на шляху надто великих перепон.

Мандруючи різними країнами й живучи в іноземних містах, купці мали змогу порівнювати системи їх врядування. Найбільш відверто купців вражали відмінності між рівнем життя в Османській імперії та у Європі. До того ж, багато з них, особливо це стосувалося греків, мали добру освіту. Під час подорожей вони зустрічалися з людьми з подібними бізнесовими інтересами, а через них могли ознайомитися з новітніми політичними доктринами. Для людей, які почувалися пригнобленими й обмеженими османською системою правління та розуміли усю відсталість й тиранію уряду власної держави, особливо привабливими були ідеї Французької революції. Революційною ідеологією захоплювалися ті, кому не вдавалося скористатися існуючим ладом і розбагатіти. Частина лідерів майбутніх політичних рухів мала за плечима досвід невдалої комерційної діяльності – тут були і колишні власники паїв у закордонних торгових осередках, і звичайні торгоші худобою, які переганяли її між двома імперіями.

Східне питання

Розв'язання балканських та османських проблем ускладнювалися тим, що у XIX сторіччі цей регіон став центром зіткнення інтересів великих держав, а від його долі почав залежати загальний баланс сил у Європі (див. карту 17). Вся сукупність подій, які супроводжували занепад імперії Османів – повстання її підданих та зовнішня інтервенція європейських держав – об'єднувалися під загальною назвою Східне питання. Балканські проблеми незабаром переросли у гостре протистояння між

Першою державою, яка радикально змінила ситуацію в регіоні, стала Габсбурзька монархія. Як ми вже знаємо, за Віденським договором, Австрія отримала Далмацію і здобувала панівні позиції в Італії серед решти німецьких держав. Імперському урядові ставало все важче контролювати величезні території монархії, й тому спроби подальшого просування на Балканах були припинені. Габсбурги залишилися союзниками Росії, але не були зацікавлені у нових її успіхах на південному сході, оскільки жодної користі від цього для себе більше не бачили. Австрійські правителі цілком усвідомлювали, що православне населення Балкан найприхильніше ставиться саме до Росії, а тому боялися розширення її території, що могло загрожувати безпеці прикордонних регіонів монархії. Тому впродовж першої половини XIX сторіччя австрійські дипломати залишалися пасивними. Де тільки можливо, вони намагалися блокувати дії інших держав, але від перших ролей на переговорах Австрія, загалом, відмовилася.

Тепер місце колись активних австрійців зайняли британські дипломати, хоча османськими питаннями, як ми вже знаємо, Британія почала цікавитися тільки наприкінці XVIII сторіччя. Спершу інтерес британців щодо Османської імперії розходився з позицією Франції. Після перемоги над Наполеоном та завоюванням Індії, британський уряд став шукати способів захистити свої віддалені колонії і торгові шляхи на Сході. Найвигідніші сполучення перетинали османську територію. Ще серйозніше зацікавлення цей регіон почав викликати після винаходу парового транспорту та відкриття у 1869 році Суецького каналу. Після ослаблення Франції, Англія почала вважати Росію своїм головним суперником у боротьбі за світове панування. Британський уряд боявся, що російські армії завдадуть Османській імперії остаточної поразки, а це призведе до краху цієї держави і встановлення російського панування на всіх Балканах та контролю за протоками Босфор і Дарданели.

Російська загроза мала чималі перспективи в Азії. Протягом XIX сторіччя Росія не лише абсорбувала Кавказ, а й просунулася вглиб степів Середньої Азії і встановила контроль над трьома ханатами – Хівною, Бухарою й Кокандом. До 1885 року російський кордон сягнув Афганістану, який перебував під британською протекцією. Лондон теж уважно слідкував за просуванням Росії на колишні китайські території на Далекому Сході. Британська і Російська імперії мали доволі точок перетину (від Тихого океану до Середземномор'я), а тому цікавість

англійських дипломатів до російської експансії не повинна насдивувати. А ключем до розв'язання всіх східних проблем був Константинополь й обидві протоки, які він контролював.

Саме з цих міркувань британський уряд послідовно підтримував Османську імперію і сприяв збереженню її панування на значних територіях. В іншому випадку, Росія стрімко могла би поширити свій вплив на Балкани й на обидві протоки. Така політика, поруч з постійним ентузіазмом колоніальної експансії, зробили позицію Британії дещо суперечливою. Вдома, де щодалі більше ширилося виборче право, та на континенті, де Англія разом із Францією протистояла консервативно налаштованим державам, британський уряд підтримував національний та ліберальний рух. Однак у власних колоніях та щодо Східного питання, англійські дипломати дотримувалися зовсім інших позицій. Тому, хоча Британія завжди підтримувала спроби реформ османської системи управління, вона рішуче не схвалювала місцевих національних рухів, які загрожували розвалити імперію Османів зсередини.

Незважаючи на поразку Наполеона, активні дії в Середземномор'ї продовжувала вести Франція; втім, увага цієї держави спрямовувалася, найперше, на Північну Африку та Сирію, а не на Константинополь і Балкани. В середземноморському регіоні головним суперником Франції залишалася Британія, чий флот контролював усі водні комунікації. З іншого боку, в Егейському та Чорному морях Франція могла співпрацювати з Британією, протидіючи російській експансії. Політика Франції надзвичайно часто змінювалася: коли це було у власних інтересах, французькі дипломати могли підтримувати позицію Османів, але вони могли би і погодитися й на поділ імперії, оскільки здавна цікавилися Єгиптом, Сирією та Алжиром.

Як бачимо, хоча близькосхідні політичні стратегії Британії, Австрії та Франції суттєво відрізнялися, уряди цих країн однаково були занепокоєні діями Росії. Вже у XVIII сторіччі стало зрозуміло, що Російська імперія намітила собі конкретні територіальні цілі, які можна досягнути лише коштом держави Османів. З часу правління Петра I російські армії вперто рухалися до Чорного моря. До кінця XVIII сторіччя Росія не лише закріпилася на його північних берегах, зокрема в Криму, але й рішуче втрутилася у справи православних на Балканах — греків, сербів, чорногорців і, звісно ж, румунів у Дунайських князівствах. Перед 1812 роком царський уряд був готовий анексувати румунські провінції, але обставини змусили його обмежитися Бессарабією.

У XIX сторіччі Росія мала намір повернути свій колишній вплив на балканський регіон. Російські армії безпосередньо загрожували Константинополю, а населення Балкан, як ми вже знаємо, потенційно могло підтримати це втручання. Окремі його прошарки постійно домагалися російської інтервенції. Якщо би російські урядовці зважилися скористатися слабкістю південного сусіда, Росія завжди могла би знайти собі союзників на Балканах.

Тим часом розгортанню активності в балканському регіоні заважали зовсім інші чинники. У порівнянні з державами Заходу, Росія залишалася відсталою країною. Протягом XIX сторіччя, коли Західна і Центральна Європа переживали стрімкі економічні трансформації й технічну революцію, Російська імперія залишилася у своєму розвитку далеко позаду. Російські армії були кількісно великими, але в бою малоефективними. Постійні перемоги над військами ослабленої Османської імперії давалися їм нелегко. Окрім того, Російська імперія мала надзвичайно довгий кордон, який важко було обороняти. Російський уряд остерігався, що надто агресивна імперська політика царату може призвести до утворення в Європі могутньої антиросійської коаліції і боявся нищівної поразки своїх армій. Така небезпека гальмувала апетити північної імперії, однак всередині століття це таки стало реальністю.

Втім, спочатку російські дипломати успішно уникали воєнного вирішення близькосхідного питання, використовуючи альтернативні способи нарощування впливу. Якщо знищити сусіда було неможливо, то, вочевидь, слід було обрати тактику союзництва, в якому би сильніший партнер опікувався слабшим. Спільні російсько-турецькі дії вже виявлялися під час війни з Наполеоном. Так само спільною акцією була окупація й управління Іонічними островами. Проте, якщо б російський уряд обрав такий шлях, то від підтримки революційних рухів на Балканах довелось би відмовитися. Більшість православного населення регіону не підтримали би такої політики і відвернулися б від колишнього союзника.

Однак, російські урядовці частково знайшли вирішення цієї проблеми. Як пам'ятаємо, у домовленостях про Дунайські провінції свого часу було прийнято пункти, які дозволяли російському урядові втручатися у їх внутрішні справи. Стаття 8 Бухарестського договору 1812 року надавала Петербургу аналогічні повноваження і відносно сербів. Ще інші договори містили нечіткі формулювання про права Росії повсюдно

захищати інтереси православного населення. Маніпулюючи попередніми домовленостями, російські дипломати домоглися і значного впливу на політику Константинополя, і підтримки населення на Балканах. Тепер російський уряд міг спонукати Порту до проведення реформ, які мали би покращити становище православних мешканців імперії, або, якщо це було в інтересах Росії, підтримувати владу й престиж Османської держави. Упродовж більшої частини століття Петербург надавав перевагу саме маніпулюванню внутрішньою ситуацією південного сусіда і не розпочинав жодних воєнних дій.

Суперництво держав, зокрема британо-російський конфлікт, збільшили важливість контролю над протоками Босфор і Дарданели (див. карту 18). Загальновизнаним був факт слабкої захищеності Порти: столицю імперії Константинополь, розміщений довкола бухти Золотий Ріг та Мармурового моря, можна було захопити і з води, і з берега. Тогочасне озброєння дозволило би легко зруйнувати міське укріплення, яке за віком сягало ще візантійської доби. Якби якась могутня держава захопила це місто, то швидко перебрала би і контроль над всією імперією або, принаймні, спровокувала би її поділ та розпад. І Росія, з її найбільшою у Європі армією, і Британія, яка мала найсильніший флот, за сприятливих умов могли би захопити столицю Османів. Втім, ситуацію контролював той, хто володів стратегічно важливими протоками.

Отже, Босфор і Дарданели відігравали однаково важливу роль у конфлікті великих держав. В європейських та азійських війнах Британія й Росія, які не мали спільних кордонів, могли воювати одне з одним хіба що на далеких спірних територіях, як от в Афганістані. Так само важко було морській державі зітнутися з імперією, чиєю головною силою були сухопутні армії — це була би битва кита зі слоном. Єдиною територією, де обидві держави могли зійтися напряду у збройному конфлікті, був чорноморський регіон або Східне Середземномор'я. Британський уряд остерігався, що Росія візьме під контроль протоки і далі загрожуватиме важливим для Британії морським шляхам у Середземному морі. Петербург лякала можливість британського флоту здобути Босфор і Дарданели й атакувати Кавказ або порівняно слабкі позиції Росії у північному Причорномор'ї. Російський уряд був зацікавлений у наявності безпечного торгового коридору через Чорне море до Середземного, оскільки саме цим шляхом з російської імперії експортувалися все зростаючі партії зерна. Варто ще пам'ятати, що російські порти на Балтиці на більшу частину

Карта 18. Протоки Босфор і Дарданели

року замерзали й були несудноплавні, а тому, напередодні епохи залізниць, роль південних портів була надзвичайною.

За таких умов морське сполучення перетворювалося на міжнародну проблему. Обидва береги проток належали Османам, а тому і Босфор, і Дарданели вважалися частиною імперії. Взяти їх під міжнародний контроль не було жодної змоги. Але більшість держав, включно з Османською імперією, спеціальним Договором по протоках погодилися на заборону входити у Босфор й Дарданели бойовим кораблям будь-якої з держав, за умови, що Порта перебуватиме у стані миру. Такий договір повинен був гарантувати безпеку Константинополя, а також перешкодити російському й англійському флотам зійтися у безпосередньому конфлікті. За цим же договором, під час війни обома протоками мала розпоряджатися Порта. Питання проток залишалося відкритим аж до кінця II світової війни, після завершення якої, з виникненням ядерної зброї, обидві протоки можуть бути негайно перекриті будь-якою з ядерних держав.

Прагнення усіх великих держав після 1815 року зберігати мир та спокій на Сході відбивало загальну втому і втрату ілюзій після чверть століття боротьби та революцій. По всій Європі прокотилася хвиля реакції проти революційних рухів та самого духу Французької революції. Тепер перевагу надавали консерватизму і порядку. Для захисту своїх інтересів великими

державами було укладено два союзи: Четвірний Союз і Священний Союз. Перший, фактично, був спілкою переможців над Наполеоном і об'єднав Австрію, Британію, Прусію та Росію як гарантів миру і спокою в Європі; у 1818 році до цього союзу приєдналася й сама Франція. Другий – Священний Союз – було укладено з ініціативи царя Олександра I, який вступав у вкрай консервативну, навіть містичну, фазу свого життя. Цим документом правителі Європи погоджувалися керуватися у своїх вчинках виключно християнськими принципами. Але до цієї угоди серйозно поставився лише Олександр, тому вона залишилася, звісно, тільки на папері. Втім, починаючи з 1820 року, Священним Союзом стали називати союз Росії, Австрії та Прусії, який, хоча й із невеликими перервами, залишався дійсним аж до 90-их років XVIII сторіччя. Цих три країни керувалися консервативними принципами, мали спільні міжнародні інтереси та разом брали участь у поділах Польщі. Цей союз прекрасно функціонував, коли йшлося про загальноєвропейські події, однак, як виявиться згодом, починав підводити у часи кризи, хоча б тієї, яка трапилася на Балканах. Наприклад, Прусію цей регіон безпосередньо не цікавив, а інтереси Австрії і Росії тут часто не співпадали.

Незважаючи на консервативну політику більшості урядів, революційні рухи в усій Європі поступово набирали силу і починали реально впливати на міжнародне становище. Бунти розгорілися в окремих німецьких державах, в Італії та Іспанії, а також в іспанських колоніях. Події у Центральній Європі та в Італії особливо зашкодили австрійським інтересам. Зовнішню політику імперії Габсбургів визначав один із найбільш здібних дипломатів того часу – Клеменс фон Метерніх. Маючи винятковий вплив на думку свого монарха, він зумів переконати його, що законний володар престолу має право навіть на інтервенцію, якщо революційний рух загрожує його царюванню. Ця доктрина уможливила вторгнення австрійських військ в Італію, де в 1821 році було придушено повстання у Королівстві Двох Сицилій і в Сардинії. Французькі війська так само придушили повстання в Іспанії у 1823-ому.

Хоча Британія, а пізніше й Франція, вийшли з Континентальної коаліції, Росія, Австрія і Прусія залишалися союзниками й не просто вороже ставилися до революційних рухів, а й схвалювали їх силове придушення. Олександр I жив у постійному страху перед революцією. До часу відкриття у 1821 році Конгресу в Лайбаху (Любляні), який повинен був

обговорити ситуацію в Італії, російський цар був переконаний в існуванні міжнародного революційного комітету з центром у Парижі, осередки якого піднімають повстання по всій Європі, плетуть інтриги та ведуть постійну агітацію. Тим часом і національні, і ліберальні чинники революційних заворушень справді несли небезпеку кожному з цих трьох консервативних режимів. Саме тому безпосередні сусіди османських провінцій на Балканах — Російська й Габсбурзька імперії — не схвалювали революційну боротьбу в цьому регіоні й намагалися підтримувати *status quo* у міжнародних відносинах.

Революційна ситуація на Балканах

Вище ми проаналізували загальну ситуацію, яка призвела до перших балканських революцій. Втім, не варто переоцінювати чинників, які для багатьох пересічних мешканців Балкан залишалися дещо віддаленими. Звісно, вагому роль у формуванні революційних настроїв відіграли й нові європейські ідеології, і зростання національної самосвідомості серед балканських інтелектуалів, і формування широкого класу православних купців, і протистояння великих європейських держав на Близькому Сході — проте безпосередньою спонукою до повстань було становище на самому півострові, умови життя на Балканах, переважна більшість з яких склалися ще у XVIII сторіччі. Найпершою проблемою була очевидна нездатність османського уряду контролювати законність і порядок в регіонах та покласти край діяльності численних мусульманських і християнських банд, які тероризували околиці. Такий стан справ спонукав мирне населення організовувати власну самооборону. Так виникли місцеві центри самоврядування, які мали реальний вплив на довколишніх мешканців.

Розвал централізованої системи управління призвів не лише до утворення регіональних осередків влади, але й до виникнення численних законних і незаконних збройних формувань, які постійно ворогували між собою. Про діяльність аянів, кірджаліїв, яничарів та боснійських капітанів ми вже говорили. Окрім їх озброєних відділків існували ще напівлегальні загони арматолів, поліцейські сили муніципальної влади і шляхти, яничарські корпуси, бойовики-серби, які охороняли прикордоння, і таласька міліція — так звані *пандури*. Тобто, багато мешканців Балкан мали зброю і були досвідченими бійцями, щоправда не стільки у відкритих сутичках, скільки у партизанській боротьбі. З усіх цих формувань в умовах кризи

могли постати цілі армії, тим більше що й офіцерів місцевого походження теж не бракувало.

Балканські лідери чітко розуміли, як обернути ворожнечу великих держав собі на користь. І хоча після 1812 року жодна із сусідніх імперій не хотіла займатися Східним питанням, місцеві революціонери продовжували чекати інтервенції. Найчастіше, як побачимо далі, покладалися на допомогу Росії. І на балканських територіях і поза ними було дуже багато красивої риторики з приводу допомоги з-за кордону, проте, загалом, місцеві мешканці не мали сентименту до жодної з іноземних держав. Попри спільну православну віру, балканські лідери шукали військового заступництва і фінансової підтримки не лише у Росії, але й також у Франції, Австрії й навіть Британії. Революціонери були вдячними за будь-яку підтримку, але не вважали за потрібне гарантувати, натомість, якісь політичні права іноземному уряду, хіба якщо не мали іншого виходу. Тим часом, небезпечною була і гра, яку затівали лідери повсталих з політичними амбіціями великих держав, і та послідовність, з якою вони накликали зовнішнє втручання.

СЕРБСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

Всі описані нами умови характеризували ситуацію в пашалику довкола Белграда, де й було здійснено першу успішну національну революцію на Балканах (див. карту 19). Станом на 1804 рік, у цій прикордонній провінції мешкало близько 368 тис. населення, значну частину якого склали досвідчені бійці⁴. Згадаймо, що під час війни між Габсбурзькою та Османською імперіями, яка закінчилася у 1791 році Договором під Сістовою, Сербський фрайкорпс під командуванням національних офіцерів боровся на боці Австрії. Проте ніякого зиску з цього серби не мали, а тому до співпраці з північною монархією ставилися з певним домішком розчарування. Тому, місцеві повстанські лідери прагнули, найперше, відновлення миру й порядку та офіційного визнання Портою хоча б часткової автономії регіону.

Султан Селім III теж хотів, щоб на його землях запанував спокій. Його правління переслідували не тільки постійні поразки у зовнішніх війнах, але й безперервні бунти

⁴ Vladimir Dedijer et al., *History of Yugoslavia*, trans. Kordija Kveder (N.Y.: McGraw-Hill, 1975), p. 263.

Карта 19. Розростання території Сербії, 1804–1913 рр.

непокірних аянів та яничарів. Отже, заспокоїти своїх християнських підданих було в його інтересах. У 1791, 1792 та 1794 роках султан видає фірмани, в яких надає прохачам все нових і нових привілеїв, зокрема чіткіше визначає відносини Порти і сербського населення, гарантуючи останньому деякі автономні права. Сербам дозволили збирати самим податки, носити зброю й організовувати власну міліцію; також центральний уряд обіцяв зарадити зловживанням при скуповуванні великих земельних наділів-чифтліків. Окрім цього, султан призначав на місцеві адміністративні посади тих осіб, які могли би заспокоїти сербів і придушити усі спроби некерованого бунту. Як вже знаємо, тоді ж Порто надала подібну автономію і Дунайським князівствам.

Кардинальним недоліком цих угод була абсолютна неможливість їх виконання Портою. Найбільш некерованим елементом у Сербії, як і повсюдно, були яничари. Ще раніше османський уряд прийняв рішення висилати їх з Константинополя, щоби позбутися проблем з непокорю у столиці. Але й у самій Сербії, як і в інших провінціях, імперська адміністрація не могла їх ефективно контролювати. У сільській місцевості яничари поступово скуповували наділи й формували великі помістя-чифтліки, умови в яких для селянина були набагато гіршими, ніж у давніших маєтках. Дії яничарів викликали обурення не лише християнського населення, а й місцевих мусульман — імперських чиновників, купців та спагіїв.

У 1791 році, провадячи у пашаліку реформу, османська влада постановила, що яничари не можуть повернутися жити у Белград. Майже до кінця тогочасної війни у місті перебували війська Габсбургів, тому жодного яничара у Белграді не було. Але після закінчення воєнних дій члени яничарського корпусу й не думали виконувати рішення султана. Їхнім союзником був Пашваноглу з Відина, який вже багато років відкидав всі імперські рішення. Цей бунтар, звісно ж, прагнув щоб якомога більше союзних йому вояків повернулося до головного міста краю. У 1797 році, разом з Пашваноглу та загонами кірджаліїв, яничари почали штурм Белграда.

Функції вгамування християн та протидії непокірним яничарам покладалися на імперського намісника у Белграді Гаджі Мустафу Пашу. Мустафа був, очевидно, греком за походженням, а тому співчував настроям сербів і схвалював надання їм султанських привілеїв. На той час у сербів була міліція чисельністю у 15 тис. осіб — найбільше збройне формування в регіоні, яке цілком могло оборонити Белград.

Дії сербів підтримувала й османська поліція. Так сформувався єдиний фронт імперських сил та місцевих християн проти свавілля бунтівливих вельмож та їхніх спільників.

Спочатку дії військ Порти були успішними. Прихильники Пашваноглу майже повсюдно зазнавали поразок, а в 1798 році імперські сили взяли їх в облогу у Відині. В той же час, саме цього року, Наполеон висадився у Єгипті, що змусило султана перекинути війська з Балкан до Африки. Для сербів це стало справжньою катастрофою: Порта уклала з повсталими мусульманами перемир'я, а Пашваноглу поставили губернатором Відина. Більше того, яничарам дозволили повернутися до Белграда, хоча зобов'язали визнавати владу Гаджі Мустафи Паші. Тоді і сталося те, що неминуче мало статися: увійшовши в межі пашаліку, яничари вирішили взяти усю владу в свої руки і тому вбили Гаджі Мустафу. Почався період абсолютного хаосу. Керували регіоном повстанці, лідери яких постійно сварилися між собою. Тим часом, Пашваноглу та його спільники-яничари стали могутнішими за місцеву османську владу і сербські сили.

До 1802 року усю владу у своїх руках зосередили четверо яничарських старшин, званих *дагіями*. Корпус повністю контролював довколишню сільську місцевість; і знову ж, дії яничарів заважали не тільки християнам, але й мирному мусульманському населенню та офіційній османській владі. Втім, мусульмани не поспішали об'єднуватися з сербами або іншими християнами, оскільки не були впевнені у їхній лояльності до імперії. Ситуація постійного терору та небажання офіційних представників Порти захищати місцеве населення спонукали сербів подбати про свою оборону самостійно. По всьому краю почали утворюватися збройні загони. Найбільш могутнім центром опору стало містечко Шумадія, де гуртувалися сили під проводом місцевого вельможі та багатого торговця худобою Караджорджі Петровіча. До 1804 року серби мали 30-тисячне боездатне військо.

Безпосереднім поштовхом до початку боротьби стала спроба дагіїв знищити сербських лідерів. Яничари вважали, що мають справу зі звичайним бунтом, а тому вирішили діяти першими. У січні та лютому було вбито близько 150 осіб. Сербам нічого не залишалось, як вдатися до самооборони. Спочатку єдиного керівництва діями повсталих не було — виступи сербів мали характер спонтанних відповідей на жорстокість яничарів. Однак, вже у лютому 300 сербських шляхтичів зібралися в Орашаці у Центральній Сумадії й обрали своїм

лідером Караджорджі. На той час іншого претендента на пост командувача не було. До травня 1804 року Караджорджі на своїх прокламаціях продовжував підписуватися як “верховний воевода” та “провідник”. Небезпека спонукала сербських лідерів об’єднатися й визнати єдиного командувача.

Але слід зауважити, що серби повстали не проти султана, а проти сваволі яничарів, які самі кинули виклик Порті. За увесь час протистояння сербські лідери продовжували переговори з центральним урядом. Вимоги сербів на першому етапі повстання залишалися незмінними. Повсталі лише вимагали виконання фірманів Селіма, тобто тих обіцянок, які Порта дала їм раніше. Фірмани, якби вони були реально запроваджені, надали би сербам деяку автономію, але сербські лідери не вимагали незалежності — вони лише хотіли повалити владу дагіїв. За таких умов панування турків на сербських землях закінчилося, яничари змушені б були залишити цей край, а їх землі й інша власність опинилися б у руках повсталих. Окрім цього, серби прагнули створити власну армію, а війська Порти мали би тоді залишити Сербію. Право визначати і збирати данину на користь центрального уряду та інші податки також належалося б сербам.

Серби знову отримали підтримку центрального уряду. Після низки перемог їхніх військ султан призначив візира Боснії Абу Бекара белградським пашею і віддав повсталим наказ розгромити яничарські частини. В серпні 1804 року сили дагіїв були розбиті, а самі четверо лідерів — страчені. Здавалося, після усунення цієї загрози, в провінції справи підуть на лад. Насправді ж, змін було мало. Пашалік й надалі залишався місцем зіткнення трьох сил — яничарів, які все ще тут мешкали, призначеного паші та місцевих мусульман, врешті, місцевого сербського населення. Невдовзі хистку рівновагу було порушено. Яничари знову відмовилися підкорятися наказам мусульманської адміністрації. На початку 1805 року їхні загони нищили села довкола Белграда; режим Абу Бекара було повалено.

Тим часом лідери сербів набували все більшого авторитету та віри у себе. Їм вдалося організувати власні військові сили, здобути ряд перемог, а тому ніхто й не думав відступати з обраного шляху. Навпаки, було вирішено шукати іноземної підтримки. Серби спробували заручитися підтримкою Відня й Петербурга; їхня делегація відбула до Росії ще у 1804 році. Лідери повсталих домагалися, щоб ця могутня держава виступила гарантом їхньої автономії. Як пам’ятаємо, на той час

Росія вже виступала в цій ролі, гарантуючи автономію Дунайським князівствам, а Іонічні острови взагалі перебували під подвійною російсько-турецькою протекцією. Звісно ж, такі маневри дуже непокоїли Порту: османська влада зовсім не хотіла, щоб хтось втручався у її внутрішні справи.

Окрім пошуків допомоги ззовні, сербські ватажки спробували заручитися підтримкою інших балканських християн, найперше, сербів Боснії, Чорногорії та Герцеговини. За подіями у пашаліку, зрозуміло ж, із великим зацікавленням слідкували й серби, які мешкали на габсбурзьких теренах. Як вже неодноразово траплялося, воєнні дії в белградському пашаліку спричинили міграцію тисяч біженців на австрійські землі. Монархія всіляко намагалася перешкодити численним порушенням кордону, але серби продовжували перетинати його в обох напрямках.

Селім знову зіштовхнувся з кризою. Яничари аж ніяк не були слухняними підданими, водночас серби могли стати загрозою самій цілісності імперії. Вищі чини в мусульманському уряді завжди виступали проти пілг християнам; саме ці консервативні кола були в опозиції до військових реформ. Боячись масштабного повстання християн і не бажаючи викликати невдоволення мусульманської верхівки, Селім вирішує змінити політику. Замість того, щоб надати сербам підтримку, він придушує повстання. Проти бунтарів посилають війська на чолі з губернатором Ніша — Гафізом Пашею. У серпні 1805 року стається перша значна сутичка між силами повсталих та регулярною імперською армією. Сербі здобувають перемогу а, отже, розпочинають національну революцію у повному сенсі цього слова. Цього разу їхніми суперниками стали не окремі частини непокірних до законів мусульман, а султанська армія. Сербі продовжують здобувати перемоги. У листопаді 1805 року вони беруть фортецю Смедерево, яка стає першою столицею повсталих. У грудні 1806 року до рук сербів переходить Белград — в короткому часі сербські селянські загони перебирають під контроль усі землі пашаліку.

Незважаючи на власні воєнні успіхи, сербські лідери продовжували шукати способів домовитися з Портою на попередніх умовах. Втім, паралельно велися переговори про можливу австрійську або російську інтервенцію. Становище сербів значно покращилося влітку 1806 року, після оголошення нової російсько-турецької війни. Обидві сторони потребували сербської підтримки. Порта не бажала загострювати відносини з Росією, а тому почала шукати компромісу ще до початку

сутичок. Цього разу імперські чиновники погоджувалися зі всіма умовами сербських лідерів, включно з відкликанням яничарів та наданням національним військовим частинам права патрулювати кордон і обороняти фортеці. Тобто, Порто пропонувала повну автономію. Залишалося відкритим єдине питання: чи дотримає уряд обіцянок після того, як російська загроза мине?

Серби могли діяти ще й за іншим сценарієм. Раніше всі їхні прохання про допомогу у Відні відкидали. Такий самий холодний прийом зустріла у 1804 році сербська делегація в Петербурзі. У листопаді того ж року посланці все ж таки зустрілися з російським міністром закордонних справ, князем Адамом Чарторийським, але він порадив їм почати переговори з Портою. На той час, Росія співпрацювала з державою Османів, однак у 1806 році ситуація кардинально змінилася. Вступивши у війну, російський уряд почав активно шукати підтримки з боку балканських християн, як це робилося завжди під час захоплення османських територій. На той час російська армія перебувала в Дунайських князівствах, а флот курсував в Адріатичному морі, захопивши разом з чорногорцями порти Котор і Будву. Сербія могла стати містком між цими районами бойових дій.

У червні 1807 року російський емісар маркіз Ф.О. Паулучі прибув до Белграда. Він повинен був оцінити ситуацію і дізнатися, чого треба сербам, однак не мав права підписувати жодних угод. Втім, формальну конвенцію таки було укладено: угода передбачала не лише російську допомогу повсталим сербам, але й давала гарантії майбутньої присутності росіян у регіоні. Перша стаття угоди починалася так: “Сербський народ якнайпокірніше просить Його Імператорську Величність призначити у свій край здібного губернатора, який зможе навести лад, керувати сербською землею і дати народу Сербії відповідну до його звичаїв конституцію. Конституція має бути проголошена іменем Його Імператорської Величності Олександра I”⁵. Росіяни зобов’язалися послати до Сербії військових радників та окремі збройні частини.

Прийнявши умови угоди, серби зробили недвозначний вибір. Вибираючи між угодами з Портою про автономію та можливістю боротися на боці Росії за власну незалежність, вони пішли другим шляхом. Звідки їм було знати, що угоду у

⁵ Michael Boro Petrovich, *A History of Modern Serbia, 1804–1918*, 2 vols. (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1976), I, 54–55.

Петербурзі не затвердять? На жаль, сербські лідери прийняли неправильне рішення. Угода про союз із Росією у Белграді майже точно збігалася з переговорами між Олександром I та Наполеоном у Тільзіті. Два імператори погодилися майже у всіх пунктах, зокрема, Наполеон спробував вести мову про перемир'я між Росією та державою Османів. Звісно ж, Тільзітський договір звів нанівець будь-яку можливість масштабної російської допомоги сербським повстанцям. У серпні 1807 року, у Слободзеї, Росія підписала з Османською імперією перемир'я. Олександр не ратифікував його, але на два роки воєнні дії припинилися. Тепер доля сербського повстання залежала від цілої низки різних міжнародних подій і політичної боротьби в самому Константинополі.

Після 1807 року запал сербської революції почав поступово згасати. Далися ознаки не тільки залежність долі повстання від рішень великих держав, але й незгоди між сербськими лідерами. Як вже знаємо, на початку повстання єдиним керівником усіх сербських сил був Караджорджі. Йому вдалося утриматися при владі, незважаючи на все більшу опозицію серед повсталих. Цей сербський лідер народився у Шумадії десь близько 1768 року, у бідній родині, яка змушена була з часом емігрувати до Воеводини. Під час австро-турецької війни Караджорджі вступив до фрайкорпсу і бився з турками у Західній Сербії. З настанням миру – повернувся до Сумаджі й став торгувати худобою, переганяючи її за кордон, на габсбурзькі землі. Коли Селім III узаконив національну міліцію, Караджорджі вступив до її лав і невдовзі став офіцером. Як бачимо, ще до повстання йому вдалося набути чималого військового досвіду. Однак, навіть маючи титул найвищого командувача революційними силами, Караджорджі залишався тільки одним із сербських військових, які багато знали і вміли у своїй справі. Різні райони визнавали владу своїх регіональних лідерів, а ті, зі свого боку, ревно оберігали власний авторитет і намагалися уникнути будь-якої централізації.

Місцеві вельможі, звісно ж, намагалися зашкодити Караджорджі. Окрім організації воєнних дій проти османських армій, на плечі цього лідера лягала відповідальність за порядок на самих сербських землях. Йому довелося займатися збиранням податків і створенням нової судової системи. Караджорджі був чудовим військовим ватажком – сміливим, вольовим, вмільним, однак справа управління давалася йому набагато важче. До того ж, його воєнні успіхи викликали чимраз більшу заздрість у сербської верхівки. У ці небезпечні часи серби

вкрай потребували сильного центрального уряду, який міг би згуртувати край для остаточної перемоги. Але жоден із місцевих вельмож не бажав, щоб влада дісталася будь-кому іншому з їх числа, так само як не бажав вдовольнитися якимсь другорядним постом в уряді. Опозиція набула значного резонансу, адже війна проти Порти велася не регулярною армією, а селянськими загонами, кожен з яких перебував під контролем окремого ватажка. Кожен з керівників, таким чином, мав власну збройну охорону. Опозиціонери та їхні наступники відкидали саму ідею передавання влади центральному режиму, який вони не змогли би потім контролювати. Вони постійно шукали засобів обмеження влади Караджорджі, щоб унеможливити набуття ним диктаторських повноважень. Як бачимо, на Балканах місцева аристократія завжди протидіяла централізації.

Задля домовленості з опозиціонерами, Караджорджі ще у 1805 році погодився на створення Урядової Ради, яка могла би контролювати його дії. Спершу йому вдавалося проводити в неї доволі багато своїх прихильників. У 1808 році Караджорджі проголошує себе верховним керівником з правом передавати свою владу в спадок, хоча і зобов'язується керувати відповідно до вимог Урядової Ради. Фактично, на той час серйозних суперників він не мав. Караджорджі призначає на головні політичні пости найближчих своїх соратників і направляє вірних йому людей керувати місцевими адміністраціями. Однак, опозиція не залишає спроб послабити його владу. Ситуація погіршується з приїздом до Белграда у серпні 1807 року агента російської армії Костянтина Родофінкіна. Він об'єднує зусилля опозиції і задіює її представників проти влади Караджорджі.

Тим часом, міжнародна ситуація аж ніяк не сприяє інтересам сербів. Росія не надто активно діє проти Османської імперії, а досягнута політична угода з Францією не виправдовує їх сподівань. Переговори Олександра I з Наполеоном, які відбулися 1808 року в Ерфурті, у Східному питанні заходять в глухий кут. Ситуація всередині Османської імперії теж явно погіршується: Селіма III та його наступника Мустафу IV позбавляють влади і вбивають; на трон сідає Махмуд II. В умовах кризи османський уряд знову пропонує сербам автономію, але на переговорах обидві сторони ніяк не можуть погодитися в питанні кордонів, в яких існуватиме сербська автономія. Окрім цього серби продовжують вимагати собі іноземного гаранта здобутих прав. Через ці суперечки не вдається дійти жодної згоди.

Тимчасова перерва у війні закінчується в 1809 році. Очікувана допомога з Росії, фактично, не надходить, тож повстанські війська змушені перейти до оборони. У серпні 1809 року османські війська виступають маршем на Белград. Така зміна подій спричиняє масову втечу цивільних сербів за Дунай, між ними покидає Сербію і російський агент Родофінкін. Усвідомлюючи всю небезпеку ситуації, Караджорджі звертається за допомогою до Відня та до Наполеона – але безрезультатно. Незважаючи на те, що османські війська так і не змогли відвоювати всю Сербію, успіхи першої національної революції були зведені нанівець. Повстанці вже не прагнули поширити свій контроль на більші території, а з останніх сил намагалися втримати вже завойоване. Становище сербів трохи покращується у 1810 році, коли знову вдається домовитися про співпрацю з росіянами, а командування військовими діями проти Османської імперії перебирає талановитий російський генерал М.І.Кутузов. Тоді ж царський уряд відправляє сербам зброю, військове спорядження, медикаменти і невелику фінансову допомогу.

На нещастя сербів, російська політика невдовзі знову змінюється. В передчутті наполеонівського втручання, російська дипломатія почала посилено шукати шляхів примирення з Портою. На нових переговорах найважливішим питанням для Росії була анексія обох Дунайських князівств або, хоча би, Молдавії; Сербія цікавила Росію менше. Російські дипломати намагалися укласти угоду якнайшвидше, а тому прийняли кордон по ріці Прут і погодилися на поділ молдавської території. Втім, про Сербію не забули: 8 стаття Бухарестського договору обумовлювала повну реокупацію сербських територій Портою, причому остання зобов'язувалася амністувати всіх повстанців. Османські гарнізони мали повернутися до Сербії, але з умовою:

“...що ці гарнізони поважатимуть права сербів, як поважають вони права будь-яких інших підданих в Османській імперії, з належною м'якістю та наданням сербам гарантій їхньої безпеки. Сербам, за їх бажанням, будуть надані усі ті пільги, якими користуються піддані Високої Порти на островах Архіпелагу та в інших країнах, буде приділено належну увагу їх внутрішнім справам і надано їм право самим збирати данину на користь уряду, який зобов'язується невдовзі вирішити усі ці питання з самою сербською нацією”⁶.

⁶ Edward Hertslet, *The Map of Europe by Treaty*, 4 vols. (London: Butterworths, 1875–1891), III, 2030–2032.

Серби нічого не знали ні про ці переговори, ні про укладений договір, а російський уряд не інформував їх про наслідки його підписання. Умови договору стали відомі, тільки коли Порта стала шукати способів його виконання. Сербських лідерів особливо непокоїли набуті імперськими властями права повернутися у фортеці й міста пашаліку, що знову змусило би повернути їхній край під прямий військовий контроль держави Османів. Також не було відомо, як Порта тепер трактує сербську автономію. Росіяни радили у всіх спірних моментах вести переговори безпосередньо з центральним урядом; Петербург був готовий сприяти цьому на дипломатичному рівні. Ситуація ускладнювалася тим, що всі російські війська й окремі загони, які майже 2 роки воювали у Сербії, й ті що діяли у Волощині та Молдавії, залишили цей регіон. Дотримуючись умов договору, Росія більше не могла чинити на Константинополь жодного тиску.

Сербські ресурси до того часу майже закінчилися. Постійна боротьба, починаючи від 1804 року, висотала з країни усі сили; засобів продовжувати опір не залишалось. Росія перебувала під французькою окупацією і допомогти не могла. Саме тоді османський уряд вирішив покінчити з сербським питанням: у липні одразу три османські армії увійшли на територію Сербії. У жовтні 1813 року Караджорджі, митрополит Леонтій та інші члени сербського уряду перетнули Дунай і відступили на австрійську територію. За 4 дні османські армії вступили у Белград, покинутий ними ще у 1806 році. Перша сербська революція закінчилася.

Захопивши пашалік, Порта спершу проводила політику примирення. Центральному уряду було вигідно вгамувати населення, а тому було оголошено загальну амністію, і багато емігрантів повернулося з австрійських земель. Ті вельможі, які не виїхали з країни, були змушені визнати владу нового паші Белграда — Сулеймана Ушкюплю. Серед них був і знаний шляхтич Мілош Обреновіч, якому натомість було надано титул оборкнезя Рудніка. Після цього основні сили османської армії залишили країну. Втім, проблеми залишалися, оскільки питання адміністрування так і не були вирішені. Серби не були роззброєні й кількісно перевищували чисельність турецьких гарнізонів. Роки постійної боротьби спричинилися до виникнення запеклої ворожнечі та недовіри між християнами і сповідниками Аллаха, адже звірства та вбивства траплялися тоді з обох боків.

Лідер другої сербської революції, Мілош Обреновіч, спершу перейшов смугу колабораціонізму. Коли у 1814 році розгорівся

якийсь локальний бунт, цей вельможа викликався придушити його, за умови, що бунтарів буде амністовано. Нові бунти викликала нездатність паші Сулеймана виконати свої попередні обіцянки. Коли ж декого з повсталих було страчено, серби злякалися, що невдовзі почнеться більш масова хвиля репресій, – вибухнуло нове повстання, яке й очолив Мілош. Бунт спалахнув у квітні й дуже швидко успішно завершився: цього разу міжнародна ситуація була більш сприятливою для сербських інтересів. Війна з Францією майже завершилася й Порта не хотіла привертати до себе надмірної уваги.

Від початку революції Мілош оголосив, що виступатиме не проти султана, а проти політики Сулеймана-паші, в той спосіб залишаючись відкритим для будь-яких переговорів. У Константинополі російські дипломати вимагали від Порти дотримуватися букви статті 8 Бухарестського договору. Намагаючись відновити мир, османський уряд відкликав пашу з Белграда, натомість, розпочалися переговори між сербськими повстанцями та візиром Румелії Марашлі Алі Пашею. Усної угоди було досягнуто в листопаді 1815 року, після чого султан скріпив її окремим фірманом. Мілош домагався і, врешті, отримав ті самі умови, які Порта у 1807 році пропонувала Караджорджі. Сербського лідера визнавали верховним князем і правителем Сербії, а в Белграді відтепер належало засідати Національній Канцелярії з 12 шляхтичів, яка проголошувалася верховним судом країни. Сербські чиновники відтепер відповідали і за збирання податків, і за місцеве врядування. Яничарам заборонили мати у власності землю, а сербам дозволили носити зброю та дали торгові привілеї; всі учасники попередніх повстань були амністовані. Умови угоди надавали Сербії статус напівавтономної держави, але міцно прив'язували її до структури Османської імперії.

Досягнувши порозуміння, Мілош та Марашлі, який залишався візиром Румелії аж до 1821 року, спробували втілити мирні домовленості на практиці. Мілошу належало організувати нову адміністративну систему і побороти ту саму опозицію, яка раніше скинула Караджорджі. Питання внутрішньої політики перебували в центрі уваги цього князя на час його доволі тривалого правління.

Одинадцять років революційної боротьби принесли сербам багато автономних прав, а також привілей мати власного князя. Цієї мети не так вже й легко було досягти. Доля Сербії часто залежала від припливів та відпливів європейської політики, а тому серби знову й знову зверталися до монархії

Габсбургів та Росії за допомогою. Весь цей час сербські лідери страждали від невивідного стратегічного розташування белградського пашаліку, який тому не цікавив жодну з великих держав. Як ми вже бачили, російський уряд хоча й пропонував якусь допомогу, завжди був готовий зрадити свого невеликого союзника, особливо коли того вимагали більші європейські інтереси. Сербська революція аж ніяк не була головною подією того часу; вона відбувалася у віддаленому регіоні, далеко від центрів, у яких вершилася європейська політика. На противагу цьому, друга національна революція на Балканах — грецька — спричинила головний дипломатичний конфлікт третьої декади XIX сторіччя.

РЕВОЛЮЦІЯ У ДУНАЙСЬКИХ КНЯЗІВСТВАХ

Хоча головні події грецької революції 20-их років XVIII сторіччя розвивалися на Пелопонесі та в Румелі, як тоді називали південну частину материкової Греції, це повстання охопило і Дунайські князівства. Тут грецький рух, який виник за сильної підтримки фанаріотів, спершу розвивався паралельно, а пізніше — конкурував з місцевим румунським повстанням під проводом Тудора Владіміреску. Для більшої зручності ми розглянемо події власне у Греції, окремо від подій у Молдавії та Волощині, хоча обидва процеси були паралельними та взаємозалежними. Головним містком між подіями в обох регіонах була грецька революційна організація *Філікі Етайрія* (“Товариство Друзів”).

Як ми вже знаємо, успіх сербської революції забезпечили селянські загони, керовані місцевими ватажками під загальною орудою Караджорджі. Соціальне підґрунтя грецької революції було складнішим. Греки жили ніби у двох різних світах. На нижчому рівні перебували мешканці питомої Греції; життя цих селян, рибалок, шляхтичів та військовиків аж ніяк не відрізнялося від життя інших балканських народностей. На вищому щаблі перебували фанаріоти Константинополя і Дунайських князівств, купці, які займалися міжнародною торгівлею та інші представники великої грецької діаспори, які користувалися всіма тими привілеями, які Порта могла запропонувати християнам, що з нею добре співіснували. Мета цих двох груп теж відрізнялася, хоча у своєму бажанні позбутися османської зверхності вони були єдині. Прагнення окремих фанаріотів домогтися панування в імперії ми вже обговорювали: їхньою мрією було відновлення Візантії, яка би

об'єднала у своїх межах великі маси негрецького населення. Дехто з них навіть поширював межі майбутньої нації на всіх вірних патріархату в Константинополі.

Окремі фанаріоти відіграли провідну роль у революційних подіях, проте, вочевидь, ще більше важив вплив розгалуженої міжнародної мережі грецьких торговців. Наймогутнішими були колонії купців, які осіли у південній Росії, в Бесарабії та Одесі, де, власне, й зародилася найбільша грецька революційна організація.

Філікі Етаїрія була заснована у 1814 році трьома збіднілими грецькими комерсантами, Емануелем Ксантосом, Атаназіосом Цакаловим та Ніколаосом Скуфосом, і дуже нагадувала аналогічні організації в інших країнах Європи – мала свої ритуали, рівні членства, а у своїй діяльності тяжіла до мелодраматизму. Захищуємо частину “Великої Присяги”, яку приймав кожен новий член цієї організації:

“Отже, я клянуся твоїм праведним ім'ям, моя священна й сплюндрована вітчизно. Клянуся твоїми безконечними стражданнями, гіркими слізьми твого уярмленого й переслідуваного народу, що з року в рік втрачає найкращих своїх дітей. Віддаю тобі усього себе. Надалі лише ти будеш причиною й метою моїх думок, твоє ім'я скеровуватиме мої дії, а твоє щастя стане мені нагородою. Якщо ж я хоча б на мить забуду про твої страждання і не зможу виконати свій обов'язок перед тобою, нехай божественна справедливість повергне на мою голову усі громи, нехай ім'я моє та ім'я моїх нащадків буде зневажене, а на мене самого впадуть прокляття та анафема моїх соратників; лише моя смерть стане мені заслуженим покаранням та віддякою за мій гріх, щоб я не занапастив своїми ділами чесноти нашого Товариства”⁷.

Головним завданням Філікі Етаїрія була організація повстання проти Османської імперії зі створенням грецької держави, столицею якої мав бути Константинополь. Як бачимо, метою змовників було відродження Візантійської імперії, а не створення національної держави. Спершу Товариство не мало успіху. З 1814 до 1816 років було залучено тільки 30 нових членів. Багаті греки вагалися, вступати до Етаїрії чи тільки допомагати організації фінансами.

Незабаром стало зрозуміло, що подальша діяльність вимагатиме військової і фінансової допомоги з Росії, а також

⁷ Цит. за George D. Frangos, “The *Philiki Etairia*: A Premature National Coalition”, у книзі Richard Clogg, ed., *The Struggle for Greek Independence: Essays to Mark the 150th Anniversary of the Greek War of Independence* (Hamden, Conn.: Archon Books, 1973), pp. 99–100.

обрання єдиного впливового та владного лідера. Ідеальним кандидатом на цю роль був Іоаніс Каподистриас, який на той час разом з Карлом Нессельродом співпосідав пост російського міністра зовнішніх справ. Каподистриас народився у Корфу. Під час Наполеонівських воєн займався питаннями адміністрування Іонійських островів, а у 1809 році поступив на службу до російського царя і зробив блискучу кар'єру, швидко просунувшись аж до верхів імперської бюрократії. У 1817 році з ним спробував зблизитися Ніколас Галатіс, член Етаїрії, якого відрядили до Петербурга заручитися особистою підтримкою міністра. Але останній, незважаючи на те що був уродженням греком і великим патріотом своєї вітчизни, вважав що найкращим розв'язанням грецької проблеми була би нова російсько-турецька війна. А оскільки час для розгортання воєнних дій був не найкращий, міністр порадив змовникам зосередитися тільки на освітній та культурницькій діяльності. Виявилось, що і Каподистриас, і сам цар детально вивчали можливості розгортання великого повстання проти Османської імперії.

У 1818 році штаб повсталих переїхав до Константинополя і розгорнув неабияку успішну діяльність. Товариство було реорганізоване: змовники обрали з-поміж себе 12 "апостолів", кожен з яких відповідав за агітацію в окремому регіоні імперії. Успіх Етаїрії був вражаючим. Незабаром сітка таємних осередків з центром у Константинополі охопила всю Грецію і Дунайські князівства. В усіх грецьких містах збирали кошти і у кожне з них надходили інструкції від керівництва організації. Російської допомоги отримати не вдалося, але керівництво Товариства, не вагаючись поширило чутки про близьке її надходження. Допомога Росії здавалася очевидною ще й через підтримку певних кіл грецького православ'я та практику рекрутування, яку розгорнули російські консулати. Більшість тогочасних російських консулів на Балканах були греками, а тому співчували визвольному рухові. Етаїрія продовжувала твердити про російську допомогу, а тому більшість населення чекали на активну підтримку Росії в майбутній революції. Ходили чутки, що всю організацію очолює якийсь невідомий, таємний лідер, можливо, навіть сам Олександр І.

Посилаючись на таку потужну підтримку, Товариство мало змогу залучати до свої лав дуже впливових осіб. У самій Греції до Етаїрії вступили визначний військовий командувач Теодорос Колокотроніс, правитель Мані на Пелопонесі Петробей Мавроміхаліс, митрополит Патрасу Германос та інші визначні діячі того часу. В Дунайських князівствах рухом,

зрозуміло ж, заправляли фанаріоти. Серед рядових членів 54% складала купці та дрібні комерсанти, багато з яких були завербовані в самих князівствах чи на півдні Росії. До складу організації також входили військові, духовні особи та шляхтичі, проте в ній майже не було селян. З більше 1000 членів руху тільки шестеро представляли найбільшу групу грецького населення. Найзаможніші комерсанти теж не підтримували Етаїрію; рух був найбільш популярним серед тих, хто зазнав невдачі у бізнесових справах⁸.

Незважаючи на успіхи своїх починань, лідери Товариства розуміли, що учасники руху потребують вагоміших свідчень російської підтримки, а надто, — якоїсь особи, яка б напряду була пов'язана з цією державою. У 1820 році було знову зроблено спробу залучити до організації Каподистриаса. Той відмовився, але запропонував іншу кандидатуру — Олександра Іпсилантіса, генерала російської армії та ад'ютанта російського монарха. Син колишнього валаського господаря, Константина Іпсиланті, Олександр здобув освіту в Росії. Незважаючи на високе військове звання, реального досвіду воєнних дій він не мав. Попри деякі суперечливі припущення, Каподистриас, скоріш за все, не інформував царя про розвиток подій. Іншими словами, головний царський міністр приховував від свого володаря факт, що іменем його держави готується бунт на території імперії, з якою Росія тоді перебувала у стані замирення.

Ставши на чолі організації, Іпсилантіс постійно натякав, що Олександр I знає про кожен крок підготовки повстання. Він присвоїв собі титул царського “заступника” або “намісника”, вказуючи на монарше опікування національним грецьким рухом. Напряду про царя ніколи не згадувалося, проте його заступництво здавалося всім очевидним. Звісно ж, саме це переконання принадило в Етаїрію, і зокрема до її осередків у Дунайських князівствах, багато нових членів. Більше того, Іпсилантісу вдалося переконати губернаторів Бесарабії та Одеси, що йому надано щось на зразок державного фінансування руху. Ці регіони Росії перетворилися на плацдарм майбутнього повстання. І хоча Етаїрія так і не отримала російського воєнного спорядження, її агенти відкрито збирали гроші та інші припаси по всьому півдню імперії. Греки, які мешкали в Одесі, могли без проблем отримати паспорти на переїзд до Дунайських князівств.

⁸ Frangos, “*The Filiki Etairia*”, pp. 87–94.

Тим часом революція швидко назрівала. Лідери руху вирішили, що повстання повинно розпочатися на Пелопонесі, але театром головних подій стали Дунайські князівства. Втім, не бракувало й авантюрних планів на зразок організації великої пожежі у Константинополі, викрадення султана чи потоплення усього османського флоту. Головною метою залишалось проголошення незалежності грецької нації, але ніхто не заперечував і можливості всезагального повстання на Балканах. З цього боку найбільш важливо було встановити контакт із сербами.

Греки докладали зусиль, щоб такі контакти справді зав'язати. Лідера сербів Караджорджі, який емігрував був до Бесарабії, завербували в Етаїрію і він справді активно включився в її діяльність. З іншого боку, Мілош Обреновіч не виявляв жодного зацікавлення у грецькому русі: на той час цей сербський лідер провадив політику колабораціонізму і головною його метою було легальне визнання Портою його титулу, який можна було передати у спадок. Окрім всього, на Обреновіча насили численні внутрішні проблеми Сербії. Тому коли у 1817 році Караджорджі повернувся до Сербії, Мілош стратив його, а голову цього давнього ворога Порти відіслав до Константинополя як свідчення своєї васальної вірності. Надалі Обреновіч продовжував відкидати будь-які грецькі пропозиції про співпрацю. Якби у справі втрутилася Росія, його думка, можливо, помінялася, але у ситуації, яка склалася на той час, серби залишалися пасивними.

Хоча й було вирішено, що повстання почнеться на Пелопонесі, підготовка збройного виступу в цьому регіоні трохи буксувала. Перші революційні заворушення розпочалися в Молдавії без жодної координації з ситуацією в самій Греції. Втім, початок грецької революції у Дунайських князівствах був, принаймні, логічним: тутешній режим фанаріотів гарантував повсталим певне співчуття місцевої влади. Етаїрія привернула на свій бік багатьох бояр цього регіону, хоча до них не належали шляхтичі румунського походження. Князь Молдавії, Михайл Суту, належав до членів Товариства і забезпечив координацію грецького повстання з румунськими силами Тудора Владіміреску.

Окрім того, географічне положення Дунайських князівств було стратегічно дуже вигідним. Етаїрія сподівалася на підтримку інших народів — болгар, сербів, румунів — а тому кращого місця за Молдавію для початку було годі шукати: повстанські сили могли далі пройти маршем всі балканські

землі аж до самої Греції. Лідери Товариства вважали, що всі народи на їхньому шляху визнаватимуть вищість і сюзеренітет греків. З іншого боку, Дунайські князівства межували з Росією, від якої все ще чекали серйозної допомоги. Віра в підтримку Росії утримувалась навіть серед тих, хто знав про всі попередні відмови царського уряду. Багато хто сподівався, що цар просто змушений буде втрутитися, як тільки повстання розпочнеться. Лідери знали, що відповідь турків буде настільки жорстокою, що православна держава-покровитель не зможе бути осторонь.

Внутрішнє становище у князівствах теж було сприятливим для початку повстання, щоправда, зовсім не того, про яке мріяли члени Етаїрії. Фактично, греки не добачали наслідків, які спричинило в цьому краї тривале правління фанаріотів. Після 1812 року зловживання їхнього режиму значно посилювалися. На той час у князівствах правили Іван Карагея у Волощині (1812–1818 рр) та Скарлат Калімахи у Молдавії (1812–1819 рр); на час їх правління населення обох князівств сплачувало вкрай високі податки як Порті, так і самим правителям, кожен з яких купив свій пост за величезну суму, а тепер прагнув повернути втрачене. Окрім податків, зросли і трудові повинності селян. Становище було винятково важким. Корупція і зловживання владою за правління Карагеї були настільки всеохопними, що він невдовзі був змушений залишити країну. На його місце у 1818 році прибув Олександр Суту, який привіз із собою близько 80 своїх родичів, а також 800 придворних включно з албанською гвардією. Після цього зрозуміло, чому населення так ненавиділо фанаріотів та їхній режим. Ця ненависть об'єднала і місцевих бояр, і пригноблених селян.

Таким чином, у князівствах з'явилося три революційних сили. Ми вже зупинилися на діяльності Етаїрії та вказували на її зв'язки з режимом фанаріотів. Другий фронт складали місцеві румунські бояри. Багато з них інколи схилилися до співпраці з панівним режимом, але, насправді, виношували ідею відновлення національного правління. Їхнє ставлення до Порті не було сталим. Місцеві бояри раді були б визнавати сюзеренітет Порті, але тільки за умови, що турецький уряд дозволить їм керувати краєм автономно. Якщо ж ні, вони воліли б здобути абсолютну незалежність від Османів і перейти під протекцію Росії або ж Австрії. Звісно ж, ці люди аж ніяк не були адептами великого Еліністичного відродження. Третім фактором революційного невдоволення була наявність великої маси невдоволеного селянства. Селян найбільше хвилювали високі податки та відсутність прав на землю, а отже, їх вимоги

були перш за все соціальними, а вже потім національними. Тим часом, лише їх участь могла забезпечити успіх кожному з повстань.

Аналізуючи події сербських революцій, ми вже наголошували на важливості участі в повстаннях осіб, які би мали досвід збройної боротьби. Населення Дунайських князівств, на відміну від окремих територій під прямим імперським контролем, загалом не було озброєним, але окремі військові загани тут все ж існували. Князівства не мали окремих збройних сил, хоча кожен правитель мав особисту охорону і мав право формувати поліцейські частини. Ще інші збройні формування виникли за часів воєн 1768–1774 та 1787–1792 років. Тоді, як і в Сербії, формувалися загани добровольців, які боролися на боці австрійської або російської армій. До того ж уніатам у Волощини часто доводилося збирати ополчення, щоб протидіяти набігам кірджаліїв Пашваноглу. В Олтенії свого часу було створено міліцію — загани пандурів, яких набирали з-поміж селян і які, подібно до мешканців Прикордонних округів Габсбурзької монархії, поєднували свої військові обов'язки з веденням сільського господарства. Пандурам надавалася платня та податкові пільги. Ці частини відігравали важливу роль протягом Наполеонівських воєн, також боролися проти Пашваноглу і виступали спільно з російськими військами супроти Порту. На 1811 рік пандурський корпус налічував близько 6 тис. вояків.

Одним із офіцерів цієї міліції був Тудор Владіміреску, якому судилося стати найголовнішим румунським лідером того часу, і який багато в чому повторив кар'єру Караджорджі. Народившись у 1780 році в селянській сім'ї, Владіміреску пізніше приєднався до народної міліції і боровся у складі корпусу пандурів на боці росіян проти Османів, за що був нагороджений орденом. Пізніше він отримав пост субпрефекта у Клошані, піднявшись до дрібного боярина. В 1812 році Владіміреску покінчив зі своєю військовою кар'єрою і став успішним бізнесменом, власником багатьох будинків, земель та виноградників. Як і серб Караджорджі, Тудор Владіміреску теж промишляв продажем худоби на ринки монархії Габсбургів. Під час торговельних подорожей на Балкани він побував у Темешварському Банаті, Трансильванії та Буді. Під час Віденського Конгресу, 200 днів він жив у Відні. Досвіду йому не бракувало, незважаючи на брак освіти.

У 1820 році Іпсилантіс, продовжуючи готувати повстання, прибув до Бесарабії. Він уже обрав командувача революційними

військами, яким мав стати офіцер-пандур грецького походження Георгакіс Олімпіос. Князь Молдавії Міхай Суту був на боці повсталих, правитель Волощини Алеку Суту повстання не підтримував, але це не мало значення, бо він був смертельно хворий. Волощиною керував Тимчасовий уряд, хоча троє з його членів уклали з Владіміреску угоду про підтримку його майбутніх дій в Олтенії. Лідер румунських повстанців також узгодив свої дії з Етаїрією. Було домовлено, що греки підтримають повстання в обох князівствах, а якщо воно буде успішним – об'єднані сили повсталих рушать на Грецію.

У січні 1821 року Владіміреску виїхав з Бухареста до Олтенії. В той самий час Алеку Суту помер, залишивши увесь регіон на тимчасовий уряд. В лютому місяці, у селі Падеш, Владіміреску випускає у світ надзвичайно гострий революційний маніфест, закликаючи селян піднятися проти бояр. Жодного слова про грецьку чи навіть румунську національну революцію у маніфесті не було:

“Мої волоські брати! Якої б ви не були національності, ніщо не може перешкодити людині відповісти злом на зло... Доки ще нам терпіти драконів, які пожирають нас живцем, тих, хто стоїть над нами, і попів, і панів, які п'ють нашу кров? Доки ще нам залишатися в рабстві? ... Ні Бог, ні Султан ніколи не виправдають кривди, завданої їхнім підданам. Тож повстаньмо, браття, поборімо злом велике зло і заживемо у добрі і щасті!”⁹.

Хоча сам Владіміреску поділяв бояр на “добрих”, тих, які підтримували його рух, та супротивників революції, селяни, які стікалися до його війська тисячами, були не такими перебірливими. Вони палили всі підряд боярські будинки та маєтки і без розбору вирізали цілі панські родини. Почалася справжня соціальна революція. Владіміреску сформував так звану Народну Армію, основу якої склали 600 пандурів, які перейшли під його командування.

Наголошуємо, що рух Владіміреску не був спрямований проти самої Порти. Він та його прибічники, навпаки, закликали імперську владу відновити “старий порядок” – іншими словами, повернути часи до панування фанаріотів. Владіміреску закликав османський уряд відрядити особливого посланця, який би оцінив стан справ у князівствах і поклав край зловживанням місцевої влади та стражданням простих

⁹ Цит. за Andrei Ōtetea, ed., *The History of the Romanian People* (New York: Twayne, 1970), p. 317.

людей. Увесь цей час він підтримував зв'язок з агентами Порти та командувачами турецьких фортець на Дунаї.

Ситуація надзвичайно ускладнилася. Владіміреску розпочав повстання за підтримки тимчасової адміністрації Волощини і грецьких революціонерів Етаїрії. На його заклик відгукнулися селяни, які переслідували соціальні, а не національні чи політичні інтереси. Вкрай занепокоєна цим становищем влада у Бухаресті послала війська, щоб зупинити румунського ватажка, але всі каральні загони перейшли на його бік. 12 березня Народна Армія рушила на Бухарест і наприкінці місяця прибула до міста.

Тим часом в події втрутився Іпсилантіс. 6-го березня він з кількома своїми прибічниками перетнув кордон Бесарабії. Молдавію здобути йому було легко – він просто перебрав керівництво країною з рук Міхая Суту; на бік російського генерала перейшли місцеві збройні сили, і він теж розпочав рекрутування добровольців. Поява в Молдавії генерала в російській військовій уніформі викликала чутки про наближення величезної царської армії. 7-го березня Іпсилантіс видав маніфест, в якому обіцяв, що невдовзі російські сили захоплять усю територію князівств, вийдуть до Дунаю і форсують його. Генерал закликав населення не боятися турецьких репресій: “Якщо турки тільки посміють увійти в Молдавію, усі наші могутні сили будуть готові покарати їх за це нахабство”¹⁰. Спершу не було підстав сумніватися в обіцянках Етаїрії: Андреа Пізані, російський консул в Ясах, аж ніяк не намагався спростувати чутки про наближення великої російської армії. Тому, Товариство одразу ж дістало багато прихильників. До його штабу звідусіль почали надходити зброя й гроші; в загони Іпсилантіса вливалися численні добровольці. Підтримку пропонували не лише греки, а й румуни. В Ясах Іпсилантіс та молдавські бояри склали петицію до царя Олександра, в якій просили у нього допомоги.

Все залежало від реакції Росії. Кількатижневе зволікання з відповіддю дещо спантеличило генерала та його оточення, однак Етаїрія продовжувала розпускати чутки про близьке російське втручання. Тим часом, ще 7 березня російське Міністерство зовнішніх справ повідомило свого консула в Бухаресті про неправомірність повстання Владіміреску. Однак, румунський лідер нічого не знав про ставлення Росії до його виступу аж до кінця місяця. До того часу він також запевняв

¹⁰ Oțetea, *History of the Romanian people*, p. 320.

своїх прихильників про російську підтримку повстання, вочевидь, ґрунтуючи свої докази на відозвах Етаїрії. Врешті, 17 березня цар надіслав до Бухареста депешу про різке несхвалення ним дій Іпсилантіса; тоді ж надійшла звістка про анафему повстанню, проголошену патріархом у Константинополі. Щодо позиції Росії у цій справі сумнівів не виникало.

Багато аспектів російської політики того часу не до кінця з'ясовані. Вочевидь, цар дійсно не знав про таку масштабну змову, хоча йому точно було відомо про окремі моменти діяльності Етаїрії. Його міністр зовнішніх справ був втягнутий у цю інтригу набагато глибше. На час повстання у Молдавії й Волощині Олександр I саме зустрічався зі своїми союзниками в Любляні, з тим, щоб вирішити, як саме вчинити з революціями на Італійському півострові та в Іспанії. Консервативні погляди царя підсилювалися аналогічною позицією Метерніха. Саме тому від початку було дуже сумнівно, щоб цар підтримав бунт у Дунайських князівствах. Тим часом, повсталі вже кидали виклик авторитету самого султана як охоронця порядку в імперії: натовпи селян продовжували палити фільварки румунської шляхти. Царський осуд повстання вилився у відкликання обох консулів з Бухареста і Яс. Каподистриаса незабаром було усунуто з поста міністра.

У Дунайських князівствах ситуація ускладнилася. 2-го квітня Владіміреску вступив у Бухарест, маючи 65-тисячне ополчення. Тоді ж зі своїм військом, чисельність якого була значно меншою, до столиці Волощини вирушив Іпсилантіс. Владіміреску очолював більшу армію, діяв зі згоди валаського уряду і регулярно підтримував відносини з Портою. Ватажок повстання спробував трохи вгамувати селян і наказав їм і далі сплачувати податки. Сили Владіміреску й Іпсилантіса не можна було назвати справжніми арміями, до того ж вони не мали регулярного забезпечення. Обидва війська існували за рахунок поборів селян, через що солдати Етаїрії в Молдавії вже зажили недоброї слави мародерів. Владіміреску намагався стримувати своїх вояків, але вони часто робили розбійні набіги та грабунки. Через абсолютну анархію в обох князівствах, почалася масова втеча бояр та купців. Декотрі з них боялися бунтарських погромів, інші — які співпрацювали з Етаїрією, майбутніх репресій Порти. Більшість втікачів осіло у Трансильванії: 12 тис. зупинилося в Брашові, а 17 тис. — в Сибіу¹¹.

¹¹ Dan Berindei, *L'Année révolutionnaire 1821 dans les Pays roumains* (Bucharest: Éditions de l'Académie, 1973), p. 182.

18 квітня Іпсилантіс, врешті, сягнув околиць Бухареста, привівши за собою до 5 тис. ополчення. Його солдати були недосвідченими і погано озброєними. 20-го квітня обидва лідери зустрілися, але при цьому вони тільки виявили численні відмінності у своїх планах. Владіміреску вимагав, щоб грецькі війська перетнули країну і перейшли Дунай, як те планувалося спочатку. Він наголошував, що хотів лише усунути зловживання місцевої влади, але аж ніяк не кинути виклик самій Порті. Іпсилантіс опинився у дуже скрутному становищі: 6 квітня повстання вибухнуло і на Пелопонесі, і Порта готувалася відправити каральні загони туди і в Дунайські князівства. Без сильної російської або хоча б румунської армії Іпсилантіс зі своєю оперетковою армією навіть і думати не міг протидіяти регулярній армії Порти.

Владіміреску був не у кращій ситуації. Його армія була великою, але теж не могла протидіяти добре вишколеним османським військам. У переговорах з румунами представники Порти наполягали, щоби солдати Владіміреску або склали зброю, або ж разом з регулярною армією виступили проти сил Етаїрії. Однак, лідер румунів не тільки не довіряв Порті, але й знав, що його солдати навряд-чи піднімуть зброю проти солдатів Іпсилантіс, серед яких також було немало вихідців з Волощини. Врешті, Іпсилантіс 'відступив до Тирговішту, а Владіміреску залишився в Бухаресті.

Обидві армії побоювалися османської інтервенції. Однією з перших акцій Етаїрії в Молдавії була різанина турецького цивільного населення в Ясах та Галаці, на що Порта мала би відповісти судом і покаранням. 13 травня війська Османів вторглися в країну і підійшли до Бухареста. Владіміреску і його сили залишили місто, а волоський уряд втік до Брашова. До того часу і Владіміреску, й Іпсилантіс вирішили, що найкраще було би відступити в гори. Далі обидві повстанські армії зайшли у конфлікт. Свідома своєї військової слабкості Етаїрія вирішує перетягнути на свій бік загони пандурів. Переговори Владіміреску з представниками Порти видавалися грецьким ватажкам відвертою зрадою. До того ж Іпсилантіс використав деяке падіння популярності румунського провідника, після того, як той стратив кількох пандурських командирів за мародерство. За допомогою невдоволених, греки викрадають Владіміреску, піддають його тортурам, а в ніч з 8 на 9 червня, страчують.

Після цього Іпсилантіс намагається повернути на свій бік пандурів, оголосивши, що Владіміреску насправді живий і

відбув до Бесарабії, але це не вдалося, і в його власній армії теж починаються заворушення. Після того, як стає зрозуміло, що соціальної революції не станеться, більшість румунських селян просто розійшлися по домівках. Зі зникненням Владіміреску починається масове дезертирство. Селяни перебувають неподалік від своїх сіл, а боротися їм вже немає за що. Врешті, сили Іпсилантіса мізерніють до такої межі, що нічого й думати про боротьбу з османською армією. До того ж російський генерал не має досвіду ведення військових дій. 19 червня поблизу Драгашані Іпсилантіс зазнає жорстокої поразки. Генерал кидає рештки своєї армії і втікає до Трансильванії, де його арештовують і наступних сім років свого життя він проводить в австрійській в'язниці. Подібна катастрофа стається і в Молдавії. Суту зрікається престолу і тікає до Росії. Останній бій Етаїрії відбувся 29 червня поблизу Скулені на ріці Прут. Після поразки цієї грецької армії, османські сили повністю перебирають контроль над обома князівствами.

Російський царат відмовив повстанцям у підтримці, але не перестав цікавитися подіями на сусідніх землях. Спершу російський посол у Константинополі Г.А.Строганов знаходив спільну мову з Портою, але невдовзі виплили численні суперечності. Російська позиція заохочувала уряд Османів придушити обидва повстання. Однак, османська армія ступила на землі Дунайських князівств без дозволу російського уряду, як те було передбачено попереднім мирним договором, і це викликало значне обурення. Ще гірше Росія поставилася до дій Константинополя у відповідь на пелопонеське повстання. Там, як і в Дунайських князівствах, повсталі греки вчинили різанину серед цивільного турецького населення, на що османська армія відповіла масовими репресіями. Протест православної церкви було придушено жакливим способом: напередодні Великодня група яничарів схопила й повісила константинопольського патріарха і кількох єпископів.

Таку безпосередню жорстокість проти православного населення та його лідерів Росія не могла проігнорувати, як не могла проігнорувати Порто масове винищення мусульман. Більше того російський уряд мав певні зобов'язання: раніше зазначалося, що він виступатиме гарантом безпеки православних. Кучук-Кайнарджийський договір спеціально обумовлював захист грецьких земель і зазначав, що "християнська релігія не зазнає жодних гонінь". Олександр I не змінив свою думку про революційні рухи, однак питання

віри означали для нього дуже багато. Царський уряд вважав, що Порта має право карати повстанців, але не може підіймати руку на мирних християн. Тим часом, між першими й другими часто було дуже важко провести межу¹². Через всі ці події у серпні 1821 року дипломатичні відносини між двома країнами було розірвано.

Османська армія залишалася на території Дунайських князівств 16 місяців. Населенню знову довелося утримувати іноземну армію. Емігранти залишалися за кордоном, в Трансильванії або на Буковині. Порта, звісно ж, намагалася залагодити ситуацію. Росія й надалі чинила тиск. У квітні 1822 року до Константинополя прибули 2 делегації, кожна з яких складалася з 7 осіб. Молдаван очолював Йон Стурдза, а волохів — Григор Гіка. Обидві делегації представляли інтереси румунських бояр і пропонували ідентичні програми. Головною їх вимогою було відновлення місцевого адміністрування, припинення фанаріотського гноблення та призначення на адміністративні посади румунських вельмож. Делегати також вимагали відкликання грецьких ігуменів (абатів) зі Святих монастирів та призначення замість них місцевих кліриків. Албанську охорону мала замінити румунська міліція. Порта погодилася на ці вимоги і призначила керівників делегацій князями, але з цим вибором не погодилася Росія, оскільки мала за передніми угодами право контролювати процес призначення. У російсько-турецьких відносинах намітилася криза. Головні суперечності стосувалися статусу Дунайських князівств і російського права на інтервенцію.

Багато бояр в той час повернулися додому, хоча окремі емігранти залишалися за кордоном аж до 1826 року. Деякі землевласники взялися переслідувати учасників повстання Владіміреску; селян роззброїли і знову обклали податками. Але загалом ситуація поступово нормалізувалася. Бояри були задоволені, адже їм вдалося майже повністю реалізувати свою політичну програму — до влади в обох князівствах прийшла місцева шляхта. Порта дослухалася до більшості, якщо не до всіх, румунських вимог і не чинила репресій проти селян та окремих бояр, які підтримували повстання. Досягнувши своєї мети, більшість шляхти схилилася до збереження сюзеренітету Османської імперії.

¹² Див. російські циркуляри від 22 червня / 4 липня 1821 року в кн.: Barbara Jelavich, *Russia and Greece during the Regency of King Othon, 1832–1835* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1962), pp. 124–128.

ГРЕЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

Хоча революція у Дунайських князівствах захлинулася, аналогічний рух мав більший успіх на грецьких землях, де умови для повстання були набагато кращими. Як ми вже знаємо, регіоном керували добре організовані місцеві адміністрації; Пелопонес мав майже повністю автономну адміністративну структуру. Так само незалежно вели політику й грецькі острови. Втім, саме ця позірنا незалежність й спричинила проблеми під час революції: повсталих роз'єднували не тільки соціальні, а й географічні бар'єри. Загалом, греки трьох основних регіонів (Румелії, Пелопонесу та островів) формували три окремі групи, кожна з яких мала власну мету та інтереси (див. карту 20). Четверта група складалася з греків діаспори та фанаріотів, яких змусили залишити державні пости. Соціальна структура тогочасного грецького суспільства теж містила три окремі групи — шляхтичів, багатих корабельних власників на островах і військових (спагіїв) з їх селянами — які могли співпрацювати або ворогувати між собою. Слід відзначити, що селянського руху, подібного до руху у Волощині, тут не виникло. Окремий селянин був надзвичайно залежний від громади, до якої він належав, боротися йому доводилося хіба з місцевим капітаном і то за дрібні локальні інтереси.

Сутички між османськими та грецькими загонами виникли задовго до початку революції у квітні 1821 року. Конфлікт розгорівся на ґрунті давнього протистояння між Портою та її давнім непокірним васалом Алі Пашею, штаб якого знаходився в Яніні, в Епірі. Як ми вже знаємо, цей вельможа вже тривалий час заважав центральному урядові, схилився то до бунту, то до співробітництва з адміністрацією Західних Балкан, то ведучи переговори з урядами іноземних держав. Незважаючи на визнання Алі Пашею сюзеренітету Порти, головною його метою було створення автономної держави, влада в якій була би зосереджена тільки в його руках. Паша почав переговори з агентами Етаїрії, сподіваючись на підтримку греків. У 1819 році Махмуд II вирішує, що непокірного вельможу слід знищити.

Добре знаючи, чого можна чекати від Османів, Алі Паша приготувався до оборони. Найперше, він спробував заручитися підтримкою грецьких та албанських християн, для цього надав деякі пільги сільським громадам та закликав регіональних капітанів перейти на його бік. Якась частина греків справді

Карта 20. Розширення території Греції, 1821–1919 рр.

приєдналася до його частин, але османська армія продовжувала свій наступ, незважаючи на значний опір і труднощі. У 1820 році проти Алі Паші на Західні Балкани були кинуті значні сили. Більшість турецьких загонів залишили Грецію, що й давало змогу грекам підняти повстання. Як ми вже знаємо, цією ж ситуацією прагнули скористатися й Іпсилантіс з Етаїрією, а тому повстання на Пелопонесі і в Дунайських князівствах мали початися одночасно. Бунт у Греції трохи затримався, оскільки робилися ще якісь приготування. Головний акцент було зроблено на виступи у князівствах. Саме

ці землі мали стати джерелом грошей та рекрутів і втягнути у конфлікт Росію. Іпсилантіс почав своє повстання в Молдавії, але приготування до зустрічі його військ велися і в самій Греції. Втім між осередками повсталих було надто мало координації, й тому бунт на Пелопонесі спричинили місцеві події.

Як і в князівствах, на Пелопонесі склалися найсприятливіші умови для революційного виступу. Грецьке населення мало власні адміністрації й користувалося значною автономією. Сільську місцевість контролювали греки, а не турки; більше того, в Греції було зосереджено багато військових (найбільше їх було в Мані). Звідси також можна було легко підтримувати зв'язок з островами, адміністрації яких користувалися не меншими автономними правами.

У Греції османську адміністрацію непокоїла не так діяльність Етаїрії, як можливість масової втечі християн до війська Алі Паші. Цьому вельможі завжди вдавалося переманити до своїх загонів найбільш невдоволених греків і албанців. У березні османська влада скликала у Триполіці всіх православних лідерів, включно з митрополитом Пелопонесу та його єпископами. Греки не підкорилися через страх репресій. І справді, всіх, хто таки приїхав, було кинуте до в'язниці. Це спричинило перші заворушення: окремі групи бунтарів почали розправлятися з турецьким цивільним населенням — і так тривало до кінця березня. 2 квітня в Мані вибухнуло велике повстання. Але символічний акт, який означав початок національної революції, відбувся 6 квітня. Прийнято вважати, що в цей день єпископ Германос Патраський у монастирі Агія Лавра освятив прапор повстання. Після цього виступи відбувалися по всій Греції, включно з островами, з яких Гідра, Псара і Спетсаї стали центрами повстанських морських акцій.

Окремі виступи греків були спрямовані проти турецького мирного населення. Підраховано, що з 50 тис. мусульман, які мешкали тоді на Пелопонесі, 15 тис. було вбито¹³. Ті, кому пощастило вижити, сховалися в укріплених містах, окремі з яких протрималися аж до закінчення революції. Інші міста було взято штурмом; Триполіца впала у жовтні 1821 року, і всіх її мешканців було вирізано. Мусульманська влада відповіла на звірства християн ще більшою жорстокістю. Про підвищення патріарха ми вже згадували. Подібні акти помсти відбулися в

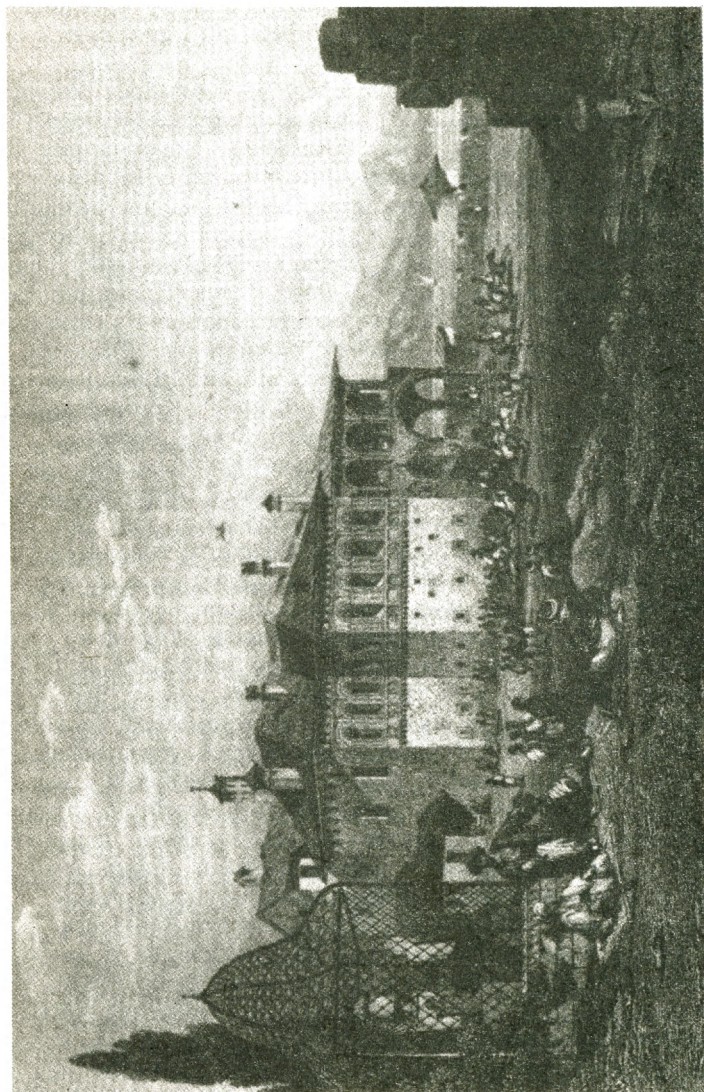
¹³ Douglas Dakin, *The Greek Struggle for Independence, 1821–1833* (London: Batsford, 1973), p. 59.

усіх місцевостях, де мешкали греки. Масова різанина в Хіосі 1822 року привернула увагу всієї тогочасної Європи. Усі європейські газети детально описували звірства мусульман, майже повністю ігноруючи аналогічні дії християнських загонів.

Проти повстання у Греції спершу не вживалося жодних серйозних військових заходів; Порта зосередилася на боротьбі з Алі Пашею. Ще частина османських сил рушила до Дунайських князівств, щоб придушити повстання Іпсилантіса. Доки найбільші армії Порти вели воєнні дії на Західних Балканах та у Волощині, пелопонеські повстанці мали досить часу, щоб укріпити свої позиції. Врешті, у 1822 році Алі Пашу було схоплено та страчено, а його голову відіслано до Константинополя. Тепер Порта могла розібратися і з греками. Окрім Епіру, османські війська рушили на Фесалію і Македонію. Повстанці продовжували утримувати Пелопонес та контролювали територію на північ від Коринфського перешийку в Румелії, а також Місолунгі, Фіви й Афіни.

На цей регіон османське військо і спрямувало свій найпотужніший удар. У 1822 та 1823 роках Порта посилала армії на звільнення тих мусульманських міст, які все ще перебували в облозі християн. Однак здійснити задумане було нелегко. Повстанці мали значні морські сили, що склалися, головним чином, з окремих піратських суден, власники яких діяли на свій розсуд. Розрізнений повстанський флот був ефективнішим за флотилії Порти, і як найбільше шкодив Османам, руйнуючи лінії постачання їхніх військ. Через те османське вторгнення мусило бути сухопутним. Армії рухалися і з Епіру, і з Константинополя, але процес переправляння припасів був надто тривким, а сезон воєнних кампаній – надто коротким. Регулярна армія потерпала від постійних рейдів грецьких партизан, які вміло використовували переваги знайомої гористої місцевості. Греки не мали єдиної армії і діяли окремими загонами під проводом місцевих капітанів.

До 1825 року боротьба зайшла в глухий кут. Здавалося, що без допомоги ззовні перемоги не бачити жодній зі сторін. Махмуд II вирішує покликати на допомогу пашу Єгипту – Мугамада-Алі. Як і Алі Паша з Яніни, цей албанський вельможа зробив швидко кар'єру в османському війську. За його правління Єгипет також набув значної автономії, і лише нагальна потреба змусила султана шукати допомоги у свого незалежного васала. Мугамад-Алі погодився увійти в Грецію, але вимагав за це високу ціну: острів Крит для себе і Пелопонес для свого

Моггла Алі Паші в Яніні

сина Ібрагіма, який був блискучим військовим командувачем. Султан погодився, і єгипетські війська втрутилися у конфлікт. На хвилі першого успіху було захоплено Крит, а у лютому 1825 року армія Мугамада-Алі висадила на Пелопонесі. На відміну від грецьких партизанів, єгипетське військо було сильним і дисциплінованим. Французькі військові радники готували його відповідно до найновіших європейських стандартів. Військо Мугамада-Алі мало перевагу над греками не тільки тому, що в останніх було набагато гірше озброєння, але й тому, що у греків не було єдиного вивіреного плану дій. У квітні 1826 року капітулював гарнізон Місолунгі, а невдовзі османські солдати заволоділи й символом античної цивілізації — афінським Акрополем. Здавалося, що повстання приречене на поразку. До того ж, серед грецьких лідерів почалися суперечки, що ще більше послабило моральний дух їхньої армії.

Окрім постійної боротьби, повстанці були змушені управляти підвладними їм районами й створити щось на зразок загальнонаціонального уряду. Становище надзвичайно відрізнялося від ситуації в Сербії, де одна людина, незважаючи на сильну опозицію, могла керувати і цивільним населенням, і військами аж до повної поразки, завданої Портою. Навпаки, у Греції традиції місцевої автономії були настільки сильними, що про єдиний центр чи єдиного керівника нічого було й думати.

У грецької революції була ще одна фундаментальна слабкість. Як бачимо, у цьому регіоні не відбулося ні загального балканського повстання, ні масового бунту селян проти турецького панування. Натомість, проти османських військ виступали розрізнені загони окремих військових ватажків. Уся революція, фактично, минула під орудою капітанів і виглядала як численні наскоки озброєних банд. Ці люди, з ментальністю клефтів, вважали за честь не підкорятися жодній вищій владі. Як і раніше, капітани дуже конкурували один з одним. На час революції вони використовували найменшу нагоду поширити свою владу і не грабували тільки ті села, з яких надалі можна було стягувати податок. Дехто з цих ватажків, задля покращення власної позиції, навіть йшов на співпрацю з Османами. Неконтрольованість цих військовиків, які були основною ударною силою революції, постійно шкодила планам цивільних вождів повстання. Вони не мали жодних засобів впливу на окремі повстанські загони. Найбільше клопотів завдавав Теодорос Колокотроніс, але таких, як він в регіоні було багато.

Втім, одразу ж після початку повстання на грецькій сцені з'явилася ще одна впливова сила. З огляду на ситуацію, Порта з недовірою почала ставитися до всіх греків, особливо до тих, які займали високі пости на державній службі у Константинополі. Багатьох з них змусили виїхати, але інші як палкі прихильники свободи свого краю розпочали активну боротьбу. Як ми вже знаємо, після поразки у князівствах, Іпсилантіс провів решта своїх днів у в'язниці. Його брат Димітріос не був здібним ватажком і не відіграв жодної значної ролі у подальших подіях. Етаїрія втратила будь-яке ширше значення і тепер революцією могли керувати інші організації. Серед константинопольських греків, які перебрали управління революційними діями, найбільш авторитетним лідером був Олександр Маврокордато, якому судилося відіграти неабияку роль у грецькому політичному житті.

Фанаріоти та греки з діаспори не мали значної власності у самій Греції й не були прив'язані до місцевого політичного життя. Цій групі вигідніше було би співпрацювати з якимось одним політичним центром, який вони сподівалися контролювати. На грецьку внутрішню політику можна було впливати, маніпулюючи місцевими політичними угрупованнями й граючи на їхніх антипатіях одне до одного. Добра обізнаність діаспори з найновішими тогочасними політичними теоріями дала змогу сформувати перші конституційні уряди.

Окрім представників греків діаспори, які саме в той час навідалися до Греції, у політичному житті краю брали активну участь місцеві лідери, авторитет яких ґрунтувався на походженні або соціальному статусі. Географічно Греція поділялася на східну та західну частини Румелії, Пелопонес та острови. Соціальні конфлікти виникали між військовими, які мали селян і землю, та лідерами громад, які часто входили до спілки з власниками кораблів та острівними мешканцями. Більшість подій тогочасної грецької внутрішньої політики були спричинені спробами будь-якої з цих груп поширити свою владу на всю країну. Переможець такого змагання не лише управляв би усім краєм, але й представляв Грецію на зовнішніх переговорах й особисто отримував би позики від зовнішніх джерел фінансування. Але, як і в Сербії, жоден грецький лідер не хотів визнавати над собою влади, яку би він сам не міг потім контролювати. Історія суперечностей та міжусобиць у лавах революціонерів є доволі складною: ми зупинимось на ній лише побіжно.

Перші загальні збори, на яких греки спробували утворити центральний уряд, відбулися в Епідаурусі у грудні 1821 року.

На них делегати, які прибули з усіх кінців повсталі Греції, сподівалися прийняти конституцію. Головним їхнім бажанням було створити таку форму правління, яка би виключала можливість концентрації влади в руках єдиного авторитарного лідера. Ідеалом греків, як і у сербів, було утворення олігархії “перших людей” – керівників регіонів та військових командирів. За приклад було взято французьку конституцію 1795 року. За цим зразком, збори передали владу виконавчому комітетові з п’яти осіб під керівництвом Маврокордато. Кожен з цієї п’ятірки представляв окремих регіон. Втім, тимчасовий комітет не мав ні авторитету, ні реальної влади, щоб контролювати місцеві адміністрації та польових командирів, які діяли на власний розсуд.

У грудні 1822 року в Астросі відбулося ще одне зібрання. До конституції були внесені деякі зміни. Проте головною подією була сварка між Колокотронісом, який командував численними збройними загонами, та урядом п’ятірки, з чого почалася справжня громадянська війна. Колокотроніс закріпився у місті Наупліон, а його противники – в Краніді, де було створено новий уряд під керівництвом Георга Кунтуріотіса, який представляв інтереси остров’ян. І хоча незадовго Колокотроніса змусили залишити Наупліон, жорстока боротьба між партіями тривала ще досить довго. Жодна з них не зуміла встановити режим, який би дав порядок і послух в країні. Тим часом, як ми вже знаємо, на Пелопонесі висадилися єгипетські війська й почали одна за одною здобувати перемоги.

Національні збори в Троєзене 1827 року мали бути більш успішними. До того часу стало зрозуміло, що у грецькі події скоро втрутаються великі держави. Належало створити централізований уряд, який міг би реально впливати на ситуацію. Було укладено нову конституцію і, що більш важливо, Каподистриас погодився стати президентом. Двом британським елінофілам, серу Ричарду Черчу й Олександрю Кочрейн, передоручили командування сухопутними та морськими силами Греції. Криза тих років також сприяла пришвидшеному розвитку системи політичних партій. На початку громадянської війни політичною діяльністю займалися окремі особи – сильні лідери, оточені групами прихильників. Вони могли представляти регіони чи соціальні класи, але не мали сталих програм або чіткої структури. Надалі утворилися ширші групи однодумців, які назвалися іменами великих держав, на чію підтримку сподівалися.

Далі ми детально зупинимося на втручанні європейських урядів в грецьку внутрішню політику – Росія, Британія і

Франція відіграли в цьому однаково важливі ролі. Місцеві політичні лідери, які чудово розуміли необхідність іноземної допомоги, схилилися до будь-якої зовнішньої сили, щоб якнайповніше забезпечити собі її підтримку на майбутнє. Як і слід було чекати, з обранням Каподистриаса президентом утворилася Російська партія, хоча сам він впродовж свого правління не конче дотримувався проросійських позицій. Французьку партію очолював Іоаніс Колеті, який найбільше прихильників мав у Румелії. Це угруповання прагнуло провести на пост президента Греції кандидата від французького дому Орлеанів й отримувало невелику допомогу з Парижа. Найсильніша позиція була у Британської партії, яку очолював Олександр Маврокордато. Британський флот майже повністю контролював Середземномор'я, а тому міг вирішити долю усього грецького повстання; особливо активну діяльність розгорнули британські елінофіли. Всі три партії сподівалися на інтервенцію своїх держав-патронів та на отримання значних субсидій від них.

Перший справді національний уряд був сформований у Греції Каподистриасом невдовзі по його приїзді у 1828 році. Після відмови царя підтримати грецьке повстання, Каподистриас покинув російську службу і переселився до Швейцарії. Попри довгі роки проведені в Росії, він залишався, перш за все, грецьким патріотом. Значний досвід, набутий на високих постах у одній із найбільших імперій, спонукав Каподистриаса розбудовувати в тогочасній Греції переважно консервативну систему управління. Мав бути сформований бюрократичний, але "освічений" режим, який би передав більшість ініціативи до рук виконавчої влади. Тим часом у Греції прецедентів подібного управління не існувало, як пригадуємо, місцеве врядування за часів занепаду Османської держави характеризувалося значною децентралізацією. Свої невеличкі але стали повноваження готові були захищати і регіональні шляхтичі, і військові командири. До того ж, як людина в Греції нова, Каподистриас не мав достатньо часу, щоб згуртувати довкола себе значну групу прихильників або поширити свою владу на якусь певну територію. Спочатку його підтримували Колокотроніс і пелопоннеська шляхта, а французька та британська партії, навпаки, вважали його фанатичним прихильником Росії, яким він ніколи не був, принаймні, у тому сенсі, який його недоброзичливці вкладали у ці слова.

Незважаючи на всі перешкоди, Каподистриасу вдалося накреслити структуру майбутнього централізованого уряду та

адміністративної системи; цю його роботу, якій судилося неабияк вплинути на усе подальше політичне життя Греції, ми проаналізуємо у наступному розділі книги. Каподистриас провів ряд переговорів з представниками великих держав про майбутній статус своєї країни. Було вирішено, що Греція стане конституційною монархією на чолі із запрошеним іноземним принцом, оскільки місцеві партії навряд-чи погодилися би на єдиного грецького кандидата на цей пост. Найбільш вірогідним претендентом був німецький принц Леопольд Сакс-Кобурзький, особу якого висунула Британія. Але він одразу ж відмовився, оскільки не був задоволений ні фінансовими обіцянками, ні кордонами свого можливого королівства. Пізніше він став королем Бельгії. Каподистриасу, який можливо і щось робив, щоб відрадити принца від пропозиції царювання, майбутнє Грецьке королівство побачити не судилося. В жовтні 1831 року його було вбито членами сім'ї, кількох представників якої він свого часу кинув за ґрати. Особиста образа та кривна помста були звичними реаліями у Греції тих часів.

Після смерті Каподистриаса влада перейшла до тріумвірату, в який входили Августінос Каподистриас, брат колишнього президента, Колокотроніс та Колеті. Проте й ця група не спромоглася навести порядок в країні; довкола знову поширилася анархія. Постійні поразки грецьких військ та явна неспроможність цивільних лідерів сформувати стабільний, сильний уряд спонукали Росію, Францію та Британію взяти справу в свої руки. Армії великих держав ступили на землі Греції й виступили проти османських та єгипетських військ; під наглядом союзників розпочалося формування єдиного грецького уряду. Ними ж було призначено і першого короля.

Грецька революція була набагато небезпечнішою для великих держав, ніж повстання у Сербії чи навіть у Дунайських князівствах. Сербія розташовувалася доволі далеко від вразливих місць європейської дипломатії, а князівства належали до сфери інтересів Габсбурзької монархії та Росії, і ці дві держави досягнули домовленостей в питанні статусу цих територій. Греція ж, навпаки, мала дуже вигідне стратегічне положення, а її острови розташовувалися по всьому басейну Егейського моря — не дивно, що її внутрішні справи швидко стали проблемами загальноєвропейської політики. З усіх великих держав до Грецького питання ставилися з невеликою цікавістю тільки Прусія і монархія Габсбургів. А от ставки Британії, Франції й Росії були тут дуже високими. Найбільше могла вплинути на ситуацію в Греції Британія, флот якої

контролював усе Середземне море. Франція, навпаки, прагнула змінити баланс сил у Середземномор'ї, а тому шукала впливових прихильників серед самих греків. Французький уряд також співпрацював з Мугамадом-Алі й мав певну підтримку у Єгипті. Росія в свій час мала найбільший вплив на грецьку ситуацію, оскільки обидві держави ріднила православна релігія; до того ж російський уряд віддавна всебічно цікавився розвитком справ у державі Османів та сусідніх румунських князівствах. Ми вже знаємо, які сподівання мала щодо російської допомоги Етаїрія; з огляду на колишнє співробітництво, надання такої допомоги видавалося логічним.

Але коли у 1821 році розпочалося нове повстання, жодна з великих держав не була готова до кризи на Близькому Сході. І британський прем'єр-міністр Кастлеріг, і його наступник Роберт Канінг виступали за збереження цілісності Османської імперії. Таких же поглядів дотримувався і Метерніх, ворог будь-якої революційної діяльності. На його думку, грецьке повстання було яскравим прикладом небезпечної непокори законному суверену, подібним до бунтів в Італії, Німеччині й Іспанії, які консервативні монархи колись вирішили разом придушити. До того ж грецькі події відкривали шлях російському втручання, що могло спричинити розвал Священного Союзу.

Російська реакція, як ми вже знаємо, була двоякою. З одного боку Олександр I сповідував посилений консерватизм і ненавидів усі революційні рухи, з іншого — Росія колись уклала угоди з Портою про статус Дунайських князівств і мала певні зобов'язання перед православними християнами. Російські дипломати не вважали, що відбувається бунт, а думали, що Порта переслідує невинних християн. До того ж санкції османського уряду шкодили російській торгівлі. Як було сказано вище, російське зерно у Європу перевозили морем грецькі купці, яким було надано право піднімати російський прапор. Повстання зробило такі плавання небезпечними, а Порта заборонила прохід грецьких кораблів через обидві Протоки. Російські й турецькі інтереси не співпадали і на Кавказі.

Але попри всі суперечки з Портою, Олександр I не бажав, щоб вони переросли у відкритий конфлікт. Російський цар не хотів ні розпаду Османської імперії, ні навіть її серйозного послаблення. Більше того, він розумів, що не може втрутитися у ситуацію без консультацій та узгодження планів з іншими державами, і що одностороння інтервенція могла би зумовити утворення в Європі антиросійської коаліції. Тому хоча

дипломатичні стосунки з Портою були розірвані ще у 1821 році, жодних воєнних дій Росія не починала. Натомість, російський уряд надавав перевагу різноманітним переговорам та спільним діям з іншими європейськими державами. Головна лінія російської політики залишалася незмінною — балканські держави, подібно до Дунайських князівств, повинні бути автономними утвореннями всередині Османської імперії і перебувати, якщо це лиш буде можливо, під прямою протекцією Росії. В 1824 році Олександр I розіслав урядам всіх великих європейських держав план, згідно якого на території Греції мали бути утворені три автономних держави, зі статусом аналогічним до юрисдикцій Молдавії та Волощини. Проте ця ідея не мала значної підтримки. Британія вважала такий крок спробою Росії поширити свій вплив на ще одну балканську територію. Попри всі страхи Британії, царський уряд аж ніяк не прагнув контролювати Грецію — події в Дунайських князівствах, Сербії та на Кавказі хвилювали росіян набагато більше. Підкреслимо, що стосовно цих питань Росія вела з Портою переговори напряду, а щодо Греції — обрала шлях співпраці з іншими державами.

Тим часом, громадська думка Британії спонукала уряд допомогти революціонерам. В цій державі, як і в інших країнах Європи, поширився романтичний рух елінофільства. Всі політичні та громадські лідери Європи свого часу здобули однакову класичну освіту, в системі якої мова та культура античної Греції були зразком. Оцінка грецької революції 20-их років XVIII сторіччя часто ґрунтувалася на знаннях про Грецію давніх часів. В уяві багатьох європейських державних мужів грецькі капітани та їхнє озброєне сільське вояцтво перетворювалися на прямих нащадків древніх міфічних героїв античного світу. Відповідно, османські війська вважалися варварськими племенами, які безпідставно тероризують і нищать цивілізоване й невинне населення. Європейські художники, письменники, поети й політики оперували образами, створеними, насправді, під впливом грецької національної пропаганди.

На громадську думку Британії найбільш авторитетно впливав знаний елінофіл, лорд Джордж Гордон Байрон, який помер в Місолунгі у 1824 році. Ось кілька рядків, створених напередодні революції, в яких бачимо, як поєднувалися в свідомості поета стара і нова Греція:

О, Греціє! О, острови,
Де пристрасть Сафо процвіла.

Мистецтва миру та війни
 Позначать ваші імена.
 В осонні Делос, Феб, мов рай,
 Та зникло сонце – вмер весь край.

...

Твій Марафон тепер мовчить –
 Довкола море й гір стіна
 Мені привиділось на мить,
 Що воля в Грецію прийшла.
 Де перських полчищ ліг огром
 Як можна бути тут рабом?

...

Не вірте франкам навмання
 В них є король купи-продай
 Лиш власні сили і борня
 Врятують цей відважний край.
 Грозить вам турків ятаган
 І підступ нищих латинян.

...

О, дикий мрамур берегів,
 Де тільки хвилі й неба твердь.
 Під шурхіт моря я б хотів,
 Неначе лебідь, стріти смерть.
 Земля рабів мені чужа.
 Бий келих – не питай вина!¹⁴

Однак, окрім закликів своїх освічених підданих, британська корона мала ще й додаткові причини, щоби втрутитися в конфлікт. Події в Греції шкодили британській торгівлі в Середземномор'ї. До того ж, в Британії побоювалися, що подальше зволікання спровокує Росію вирішити всі грецькі проблеми самостійно. Найкращим виходом був, звісно, союз із Росією, який допоміг би тримати дії цієї держави під контролем. Британія втрутилася в конфлікт не одразу. Спершу в 1823 році революціонерів було визнано воюючою стороною, що дозволяло їм безпечніше почуватися на морі. У 1824-ому Лондон виділив їм позику. Частина цих грошей була витрачена марно, якщо лиш не вкрадена, хоча якісь кошти до повсталих все-таки потрапили. Позиція Британії змінилася після втручання єгипетської армії на Крит і Пелопонес. Цей маневр змінив баланс сил у Середземномор'ї, й поставив під загрозу домінування Британської імперії в цьому регіоні.

У 1825 році помирає Олександр I, і на російський трон сходить його брат Микола I, який ставиться до проблем з

¹⁴ З "Пісні грецького поета" в поемі "Дон Жуан". (Перекл. – Р.С.).

Портою більш суворо. Новий цар є ще більш консервативним, ніж його брат — Микола вимагає від уряду Османів абсолютного дотримання букви попередньо укладених договорів, проте в Грецькому питанні також воліє діяти заодно з іншими європейськими державами. У 1826 році британський уряд посилає до Петербурга на коронацію Миколи I герцога Велінгтона. Там само у квітні Британія й Росія підписують Петербурзьку конвенцію, в якій зобов'язуються виступити посередниками у справі залагодження грецького конфлікту. Метою конвенції є утворення автономної держави, але цей документ не визначає її кордони. До конвенції не приєднується Габсбурзька монархія, а Франція ставить свій підпис аж у 1827 році. Французький монарх Карл X є переконаним елінофілом, й окрім того Франція не могла не скористатися нагодою змінити баланс сил у Середземномор'ї.

Так три держави доходять згоди в питанні про інтервенцію, яка має припинити збройну боротьбу в Греції. Греки на посередництво союзників погоджуються, Порто, зрозуміло ж, — ні. У відповідь союзники, в інтересах грецьких революціонерів, організують морську блокаду Пелопонеса, перешкоджаючи транспортуванню припасів для єгипетської армії. Здавалося, от-от розпочнеться відкритий збройний конфлікт. У жовтні 1827 року об'єднані морські сили трьох держав-союзниць увійшли у Наваринську бухту, в якій базувався турецько-єгипетський військовий флот. Кількох пострілів вистачило, щоби почалася велика морська битва. Османський флот було повністю знищено: на дно пішли 57 кораблів, що спричинило загибель 8 тис. осіб. Більшість загиблих були греками, оскільки саме представників цієї національності радше за всіх інших набирали матросами й офіцерами султанського флоту. Битва при Наваріно спричинилася до низки дуже вигідних для греків та їхньої справи подій, хоч від початку її роль, начебто, не була дуже помітною. Герцог Велінгтон був на той час прем'єр-міністром Британії. Після Наваріно він повністю припинив участь своєї країни у подальшому врегулюванні конфлікту, тобто змінив попередню політику Канінга про союзництво з Росією, задля обмеження та контролю її дій.

Тим часом Росія не переставала вести переговори з Портою з інших питань цього конфлікту. Османи не мали змоги опиратися вимогам свого могутнього північного сусіда. Османська держава була дуже ослабленою, їй не вистачало сил, щоб покінчити з грецьким повстанням, а супроти неї виступала

коаліція великих держав Європи, уряди яких симпатизували грекам. Коли ж в березні 1826 року Росія поставила Порту ультиматум, остання не змогла нічого більше вдіяти, як прийняти його і погодитися на переговори у всіх спірних питаннях. У жовтні того ж року було підписано Акерманську конвенцію; османський уряд погодився майже з усіма російськими вимогами. Цим же договором було погоджено лінію російсько-турецького кордону в Азії та залагоджено усі комерційні суперечки, які назбиралися до того часу. Для балканських держав найважливішими були два супровідні “Сепаратні акти”, які врегульовували статуси Волощини, Молдавії та Сербії. Росія брала всі три провінції під свій протекторат. Попри ці втрати, переговори дали Махмудові II час зайнятися внутрішньою реформою. У 1826 році султан спромігся зробити важливий крок – розформував яничарський корпус. Це тимчасово послабило військовий потенціал імперії, але дало змогу провести масштабну реформу збройних сил.

Новини про поразку при Наваріно у жовтні 1827 року викликали в Константинополі хвилю обурення. Турецький флот було потоплено трьома державами, з якими Порта номінально перебувала в мирі. Константинополь сповнився антизахідні релігійні настрої. Порта одразу ж припинила дипломатичні відносини з кожною із трьох держав-союзниць, проте найбільшим ворогом став саме Петербург. Держава Османів денонсувала Акерманську конвенцію й оголосила проти Росії Священну війну. Втім, воєнні дії розпочалися аж у 1828 році, коли російські війська вторглися на територію Дунайських князівств. Упродовж цієї нової російсько-турецької війни грецькі проблеми на короткий час перестали бути в центрі уваги. Тим часом, поки османська армія намагалася стримати російську інтервенцію у Дунайські князівства, західні держави цілком могли зайнятися врегулюванням ситуації в Греції. В серпні 1828 року Мугамад-Алі погодився вивести свої війська з Пелопонеса. Натомість, в регіон прибули французькі експедиційні сили, а британські загопи розмістилися в інших частинах країни.

Розпочавши війну з Османами, Росія була повністю свідомою всієї небезпеки свого становища. Надто драматичний поворот подій на Сході міг би підштовхнути уряди держав заходу до рішучої протидії. Метою Росії було змусити Порту дотримуватися умов Акерманської конвенції, на які вона вже одного разу погодилася. В російському уряді розуміли, що Константинополь не можна окупувати, навіть якщо така нагода дійсно

трапиться. Попри співробітництво з Британією і Францією у грецькому питанні, в Росії дуже добре знали межі такої дружби.

В цій ситуації визріло важливе рішення про майбутнє Османської імперії. Російський уряд вирішив домагатися не розпаду держави Османів, а ефективного контролю над її діями зсередини неї самої. Пряме завоювання не було можливим; натомість, російські представники мали зайняти найвпливовіші пости імперії і стати першими радниками самого султана. Звісно, ця політика не могла не вплинути на відносини Росії з балканськими народами. Адже, якщо Російська імперія змогла би рішуче впливати на всю політику держави Османів, то перестала би підтримувати революційні рухи, які загрожували Османській імперії крахом. Фактично, наступні кілька років Росія більше намагалася захистити Порту від повстанців, ніж допомогти їм. Російська дипломатія намагалася всіляко ствердити автономні права всіх провінцій держави Османів, проте подальші зміни не заохочувалися.

Відповідно до такої політики, Адріанопольський договір 1829 року був доволі поміркованим у вимогах. Та й перемога не далася російській армії легко. Обидві держави потребували миру. Як безпосередні здобутки Росія отримала дельту Дунаю та невеликі території побіля свого кавказького кордону. Окрім того, з Османської імперії було стягнуто значну контрибуцію, що серйозно погіршило її й без того катастрофічний фінансовий стан. Всі положення Акерманської конвенції знову набули сили. У статті X Порта визнавала автономний статус Греції. Договір також обумовлював для Росії право вільного судноплавства в обох Протоках і свободу торгівлі в усій Османській імперії.

В переговорах про Дунайські князівства і Сербію Росія діяла самостійно, але щодо Греції, наполягла на підписанні багатосторонньої угоди із залученням Франції та Британії. Варто наголосити, що навіть на цій фінальній стадії взаємного узгодження позицій, грецьких представників на переговори не запросили. Сторони визнали, що головною проблемою Грецької держави є відсутність стабільного уряду. Каподистриас намагався зосередити всю владу у своїх руках, але британці не довіряли йому, вважаючи його російським агентом. Після вбивства Каподистриаса країна знову поринула в хаос. Не було ні єдиного лідера, ні стабільного уряду, з якими іноземні держави могли би будувати свою співпрацю.

Підписаний у лютому 1830 року Лондонський договір став найбільш ваговою віхою формування новітньої грецької нації.

У ньому представники Росії, Британії та Франції узгодили кордони та форму уряду нової держави. Головним чином завдяки Британській спонуді, Греції належало бути незалежною державою, а не автономією. Британських дипломатів найбільше непокоїло, щоби Греція не стала сателітом Росії, й вони вважали, що можливість цього зменшиться, якщо всі зв'язки між Афінами та Константинополем будуть розірвані. Представникам російського уряду куди більш імпонував автономний статус Греції, але й вони ратифікували договір. Острах російського впливу також спонукав Британію наполягати на межовому зменшенні території майбутньої Грецької держави. Задля захисту власних інтересів, усі три держави означили себе гарантами незалежності Греції — що й дало можливість у майбутньому виправдовувати будь-які інтервенції на її територію.

Оскільки нова держава мала бути монархією, поставало запитання про кандидата на престол. Вибрати добру кандидатуру було важко, оскільки її повинні були затвердити всі держави-союзниці. Як ми вже знаємо, Леопольд Сакс-Кобурзький відмовився від королівського титулу через важку ситуацію в самій Греції і не надто привабливі умови, які йому запропонували. В 1832 році союзники таки назвали ім'я майбутнього короля — ним став Отто, другий син короля Баварії, елінофіла, Людвіга I. Новий монарх мав тільки 17 років і з'явився у Греції в лютому 1833 року. Тут він змінив своє ім'я на грецький відповідник і став зватися Отоном. Новому королю надали позику, а також дещо розширили межі його королівства. Кордон нової Грецької держави проходив по лінії Арта—Волос; в країні налічувалося до 800 тис. мешканців, що становило четверть всіх греків Османської імперії.

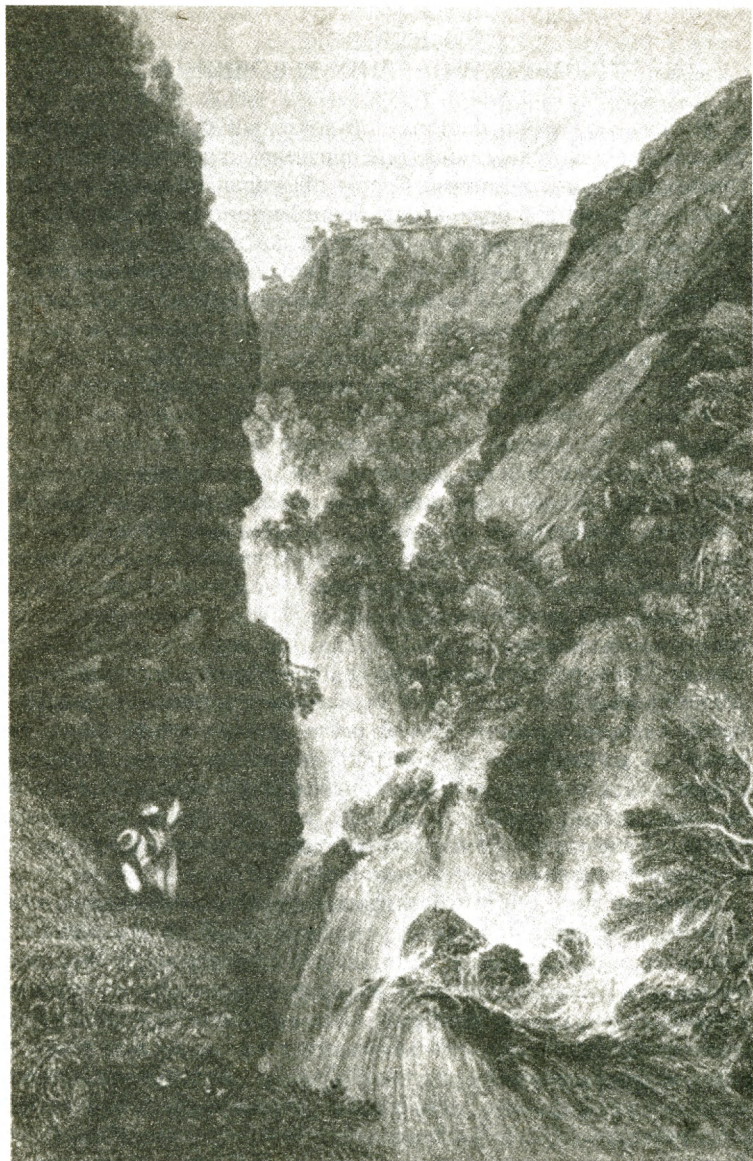
Тепер незалежна Греція існувала. Втім, нова держава була лише слабким відбитком справжніх мрій грецьких націоналістів. Маленька й збідніла держава на Балканах дуже мало нагадувала відроджену Візантійську імперію, про велич якої мріяли не тільки фанаріоти, а й більшість лідерів грецької революції. До того ж, незалежність нової Греції була обмеженою. В перспективі кожна з держав-опікунів повністю скористається своїм правом протекції. А ще іноземний король розмістив в країні баварську адміністрацію, яка, спершу не мала нічого спільного з самими греками. На карті Греція вже з'явилася, але для того, щоб сформувати її перший національний уряд знадобилося ще десять років.

ВИСНОВОК: ЗДОБУТКИ ПЕРШИХ РЕВОЛЮЦІЙ

Як бачимо, перші національно-визвольні рухи на Балканах досягли певного успіху, хоча й не призвели до результатів, на які сподівалися їх організатори. Сербія під управлінням князя Мілоша здобула багато прав, але не повної автономії. Трохи більше вигод додав сербам Адріанопольський договір. У Волощині та Молдавії грецьке і румунське повстання закінчилися невдачею. З іншого боку, режим фанаріотів було повалено й до влади прийшов національний уряд. До того ж, внаслідок нової російсько-турецької війни, сюзеренітет Порти на цих землях потроху слабшав, хоча значно посилювався російський вплив.

Наслідки грецької революції були не настільки чітко виражені. Як нація греки втратили дуже багато. Тепер представники цієї національності вже не могли сподіватися стати правителями Дунайських князівств. А в Османській імперії, особливо мусульмани, їх вважали зрадниками. Фанаріоти й надалі займали високі пости, проте їх вже ніхто не вважав привілейованим суспільним прошарком. Погіршало й становище тих греків, які займалися комерцією: в банківських справах їх поступово витісняли вірмени, а постачання держави провізією та боєприпасами перебрали на себе болгари. Проте постраждали не тільки греки Константинополя та діаспори — становище у самій Греції було не кращим. За 10 років громадянської війни та іноземної окупації край було сплюндровано. До того ж, держава, утворена в 1830 році, мала надто невеликі розміри, а союзники не забарилися насадити абсолютно спроможній нації чужоземну баварську адміністрацію та заохотити до приїзду в цей край цілу армію корисливих іноземних радників.

Незважаючи на відсутність єдиного руху серед балканських народів, тогочасні повстання у Греції, Сербії та Дунайських князівствах мали певні спільні риси. Упродовж періоду заворушень лідери кожної з держав повинні були чіткіше визначити їх цілі на майбутнє. Проте тільки Філікі Етаїрія спромоглася запропонувати повноцінну політичну програму, в якій заповідалося утворення нової Греції — держави зі значною територією. Сербська революція почалася зі спонтанної захисної акції проти некерованих яничарів, а повстання на Пелопонесі, попри всі підготовчі стратегії Етаїрії, — з єдиного страху місцевої старшини перед можливими репресіями османського уряду. Повстання Владіміреску ніколи не

Ілюстрація. Перевал та водоспад у Балканських горах

спрямовувалося проти османської влади. І поза тим, наприкінці революційної боротьби лідери кожної з країн почали виступати за створення національної держави з незалежним або, принаймні, автономним статусом. В кожному з регіонів було утворено національний уряд, здатний вести переговори з іноземними державами і виступати єдиним фронтом проти зазіхань Порти. Централізовані адміністрації вже існували в Сербії та Греції, де раніше було поширене самоврядування. В Дунайських князівствах тепер правили місцеві вельможі, а не грецькі агенти Порти.

В цих рухів були й інші численні подібності. Всі повстанці використовували терористичні методи і це спрацьовувало. Ми вже знаємо, що однією з перших акцій грецьких повстанців-християн була масова різанина мусульманського населення. Проте такі звірства дуже часто спрямовувалися не проти відповідальних та винних у несправедливостях чиновників, а проти цивільного населення, яке не могло себе захистити. На такі виступи Порти відповідала ще більш жорстокими репресіями, хоча змушена була задля цього використовувати регулярну армію. Турецький уряд в жодній з провінцій імперії не мав належних поліцейських сил, які могли б контролювати ситуацію. В Дунайських князівствах взагалі не було турецьких збройних загонів.

Революціонери-християни однаково жорстоко карали й тих осіб власної віри чи національності, які не виказували бажання співпрацювати з ними. Ось які методи рекрутування новобранців для повстанської армії побутували в Сербії: "Якщо хтось вагався, чи приєднуватися йому до бунтівників, більш рішучі сусіди часто палили йому хату, а Караджорджі просто вішав у нього на порозі першого-ліпшого турка"¹⁵. В іншому випадку, варто було би повстанцям вказати на власника будинку властям і той не мав би іншого виходу, як тільки втекти до них же в гори. Під час революційних дій часто більше страждали місцеві мешканці, ніж османські бойові заgonи. Так, селяни Владіміреску палили й грабували все підряд. Хаос і повна відсутність сил охорони порядку спричинили значне поширення злочинності. Один із найбільш відомих лідерів грецького революційного руху, Іоаніс Макрігіаніс нарікав на те, що не може належним чином контролювати дії своїх солдатів. Про 1824 рік він писав так:

"Після того, як мої люди побачили, що за грабунок вчинили солдати інших загонів у селах під Гурою, вони перестали слухати моїх

¹⁵ Dedijer et al., *History of Yugoslavia*, p. 266.

заборон. Декілька з них повністю вирізали невелике село поблизу Трипотамона, навіть не потрудилися доповісти про це мені як головному командувачу. Боюся, щоб вони не пограбували й мене самого, чи молодого Сисина, чи ще кого; через них мене вважатимуть брехуном і безчесною людиною... Після того, як мої солдати до нитки обібрали ще одне село, його мешканці прийшли до мене в сльозах, але я не міг нічим зарадити їм; мені було до смерті соромно за той випадок”¹⁶.

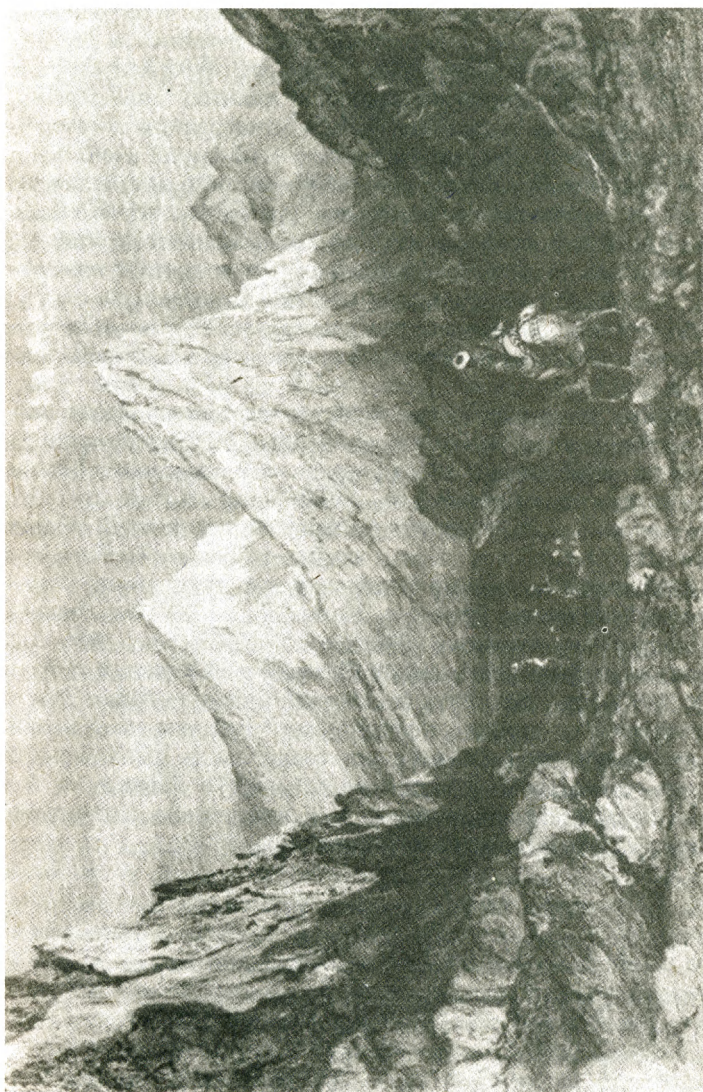
Вся історія Балкан аж до недавніх часів сповнена прикладами виняткової жорстокості фізичних розправ не лише над ворогами, але й над беззахисним населенням, переможеними та полоненими. Незважаючи на те, що окремі перекази про цю жорстокість вкрай перебільшені, вони добре передають атмосферу безжальної боротьби, яка точилася не лише між мусульманами та християнами, але й між людьми однієї національності. Багато воєнних звичаїв того часу викликали у європейців осуд і огиду. Про традицію посилати султану голову переможеного супротивника ми вже згадували; нерідко голови ворогів виставляли на майданах або саджали полонених на палю. В окремих місцевостях колекціонування ворожих голів становило частину первісної культури. Скажімо, для чорногорців така практика мала глибоке символічне значення. Відомий сучасний югославський письменник пише про це так:

“Відсічена голова ворога була гордістю чорногорця. Ці люди, виховані на міфах, легендах та безконечній боротьбі свого часу, не знали вищої насолоди і більшого спокою, ніж коли чіпляли до своєї збірні чергову голову. До відсіченої голови, на відміну від голови живої, чорногорець не відчував ненависті – лише повагу та безмежний пієтет. Голови мили, посипали сіллю й регулярно розчісували. Врешті, це ж була людська голова, а ще – ознака найвищої доблесті її теперішнього власника. Чорногорці використовували голови мертвих ворогів не для залякування, як це робили турки, а щоби набути авторитету та визнання в очах одноплемінників. Кількість голів, які чорногорець зумів відтяти за життя, ретельно запам’ятовувалася, про це число переповідали онукам та вибивали його на могильних плитах... Те, що іноземцеві здалося б диким варварством, для чорногорця означало саму поезію війни”¹⁷.

Безперечно, Сербія, Греція, Волощина і Молдавія отримали доволі значні свободи і позбавилися великої долі османського контролю; втім, нове домінування загрожувало перерости у ще

¹⁶ Ioannes Makriyannis, *The Memoirs of General Makriyannis, 1797–1864*, trans. and ed. H.A. Lidderdale (Oxford: Oxford University Press, 1966), p. 57.

¹⁷ Milovan Djilas, *Njegoš* (New York: Harcourt, Brace & World, 1966), pp. 245–246

Ілюстрація. Перевал у Балканських горах

важчий гніт. До 1830 року Дунайські князівства та Сербія перебували під російським протекторатом, а Греція мала тристоронні гарантії незалежності від Британії, Франції та Росії. Таке протегування визначало політичний розвиток балканських держав упродовж тривалого часу. Поняття *протекція* та *протекторат* позначають право однієї держави або групи держав втручатися у внутрішню чи зовнішню політику іншої країни, причому право це закріплено певним міжнародним договором або усною угодою. Далі ми розглянемо механізм дії цього права більш детально. Тим часом, коротко повідомимо, що Дунайські князівства перебували під російською протекцією до 1856 року, а до 1878-го їх протегували спільно кілька великих держав; так само склалася доля Сербії, проте після 1878-го і до 1903-го року вона перейшла під контроль Австро-Угорщини; Болгарія перебувала під російською протекцією з 1878 по 1886 рік; найбільше не пощастило Греції – всі три держави контролювали її аж до 1923 року.

Ступінь впливу держави-захисника залежав від різноманітних обставин. Втім, перш за все вироблений у Європі принцип протекції означав, що перші уряди всіх залежних держав формували не стільки їхні національні лідери, скільки представники великих держав-опікунів. Виняток бачимо лише у випадку із Сербією, першу адміністрацію якої сформував князь Мілош. Європейські держави, разом чи поодинці, визначили склад уряду Греції у 30-их роках XVIII сторіччя, адміністративну структуру Дунайських князівств у 1856-ому, вплинули на формування уряду Болгарії у 1878 році й Албанії – у 1913-ому. До того ж, держав-опікуни доволі часто втручалися у внутрішні справи кожної з балканських країн. Таким чином, в подальші роки балканським національним лідерам доведеться мати справу не лише з Портою, а й з урядами європейських держав, з їх величезною військовою, політичною та економічною могутністю.

РОЗДІЛ V

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ УРЯДІВ

У попередніх розділах ми розглянули події трьох національних революцій, які дали чотирьом народам Балкан широкі автономні права. До 1816 року, за правління князя Мілоша, право на самоврядування, хоч і не на повну автономію, здобула Сербія. Чорногорія зуміла довгий час вести таку виключну політику, що Порта за звичних обставин навіть не намагалася втрутитися у її внутрішні справи чи збирати в цьому регіоні податки — такі заходи обходилися надто дорого. Дунайські князівства до 1822 року позбулися правителів-фанаріотів; майбутнє цього краю Османській імперії та Росії ще належало визначити. Греція до 1830 року, бодай теоретично, стала незалежною державою, дарма що при владі в країні була баварська адміністрація, а нагляд за її політикою здійснювали три іноземні країни.

Попри майже безперервну боротьбу чорногорців у прикордонні та повторних російської та османської окупацій, які належало пережити мешканцям Дунайських князівств у 1848 році, для всіх інших балканських народів почався довгий період спокою, який протривав аж до 70-их років XIX ст. Єдиним тогочасним воєнним конфліктом у Європі була Кримська війна, яка хоч і стосувався Балканського питання, але не зачіпала ні балканських земель, ні армій балканських держав. Лише Дунайським князівствам, у зв'язку з цим, довелося пережити хвилі російської, австрійської та османської окупації. З огляду на це даний період мав стати хорошою нагодою для національної консолідації та покращення життя мешканців півострова. Впродовж цього часу в усіх чотирьох регіонах, про які йшлося вище, переважали проблеми вдосконалення систем місцевого адміністрування. І хоча у соціальному й політичному плані їм вдається стати більш розвинутими, кожна із держав змушена буде пережити подібні проблеми.

Першою такою проблемою було формування національних адміністрацій; усі молоді держави перейшли стадію централізації. Як ми пам'ятаємо, в системі Османської держави місцеві

громади користувалися певною самостійністю, існував православний мілет, однак християни не мали власної цивільної адміністрації. У Сербії, Болгарії, Албанії функції цивільного чиновництва виконувала церква. Винятком були Дунайські провінції з князівськими дворами у Бухаресті та Ясах. Втім, ці два регіони ніколи не перебували під прямим управлінням Порти. На практиці створення національних урядів оберталось необхідністю позбавити влади місцеві адміністрації, які «упродовж тривалого часу ефективно діяли кожна у своєму районі. Такий крок неминуче наштовхувався на опір місцевої християнської та мусульманської старшини, якій зовсім не хотілося втрачати колишні влада та велич. Тим часом, все більш очевидною ставала нездатність до виживання малих «кишенькових» держав без допомоги сильного центрального уряду, який міг би мобілізувати та використовувати ресурси цілої нації.

Питання адміністрування виливалося у доволі делікатну проблему: хто, або яка група, зможе сформувати дієвий державний апарат. Як ми вже пересвідчилися, вся історія Балкан була перейнята конфліктом між центральним правителем чи урядом та шляхтою і військовими лідерами, кожен з яких контролював ту або іншу місцевість. Останні дотримувалися переважно тактики, відомої нам з історії Сербії та Греції – не визнавати і не підтримувати ту владу, представників якої не можна контролювати. Як побачимо пізніше, ця група найактивніше засвоювала саме ті постулати західних ідеологій, які стосувалися прийняття конституцій та підписання хартій і мали наслідком створення різноманітні ради та асамблеї, спрямовані на розмежування влади. Проте це не були демократичні рухи. За першість в уряді боролися впливові окремі особи та могутні родини, щоб пізніше перебрати усю владу до своїх рук. Втім, надалі, навіть ті, хто прийшов до влади завдяки регіональній підтримці, не були зацікавлені у її децентралізації або розширенні виборчого права, за рахунок надання його селянській більшості.

Окрім розбудови внутрішніх інституцій, балканські лідери повинні були визначитися у своїх відносинах із сусідами та великими державами. Теоретично, автономії не мали права на зовнішні відносини – це було прерогативою Порти. Але на практиці майже всі вони вели переговори з іноземними державами. В часи кризи до європейських дворів посилали спеціальних представників, які й окреслювали ситуацію з точки зору тієї чи іншої національності. Ще більш ефективними були прямі зв'язки між національними урядами та іноземними консулатами у балканських столицях. Увесь цей час, який ми охопили у книзі,

ці інституції були дуже активними: вони змагалися одна з одною за найбільший власний вплив та постійно втручалися у внутрішні справи країни, в якій перебували. Кожен консулат опікувався якоюсь із національних політичних сил і намагався схилити уряд власної країни до надання підтримки їхньому протезе. Авторитет консулату міг бути дуже значним. Особливий статус цих інституцій навіть в автономних державах виводив їх поза юрисдикцію місцевих судів. Тому в них завжди була можливість надавати притулок громадянам своєї держави та місцевим союзникам; деякі з консулатів навіть мали можливість продавати громадянство своєї держави.

Формуючи зовнішню політику, молоді уряди повинні були визначитися з національною політикою. Звісно, жодна з нових балканських держав не об'єднувала всіх представників тієї чи іншої національності. Саме тому виникали численні плани подальшого нарощування територій. Водночас, власну національну ідею слід було пропагувати. Зараз важко судити, наскільки тогочасні мешканці Балкан були перейняті націоналістичними ідеями — тобто, чи вірили вони, що саме існування національних держав є природним політичним поділом і відповідає потребам кожного індивіда. Більшість селян відчували власну спорідненість хіба зі своєю родиною, регіоном та, вочевидь, місцевою церквою. Звісно ж, нові уряди дуже швидко зрозуміли, що патріотизму треба навчати. Так, головні зусилля держав та їхніх освітніх систем були зорієнтовані на розробку та поширення національної пропаганди.

З досягненням автономії або незалежності молоді уряди мали якось визначитися у своїх відносинах з православною церквою, яка, як ми пам'ятаємо, виконувала дуже важливі функції за правління Османів. Проте першим кроком у цьому напрямку майже кожен уряд обирав відокремлення власної церковної структури від патріархату у Константинополі. Звісно ж, національні церкви не могли підпорядковуватися центрові, настільки інкорпорованому у структуру імперії Османів, але й національним урядам такий поворот справ був вельми вигідним. Втім, тут відбувалося не відокремлення церкви від держави, яке ми могли би спостерігати у західних ліберальних державах того часу, а звичайне перепідпорядкування церкви місцевій світській владі. Уряди перебрали на себе функції, які раніше виконував мілет: до таких належали не лише соціальний захист та освіта, але й нагляд за моральністю населення. За правління Османів православна церква несла і політичну відповідальність; вона об'єднувала православних і скеровувала

їхнє життя. Новими національними церквами повинні були керувати синоди, члени яких часто представляли різні політичні формації, а тому їхні інтереси нерідко були дуже віддаленими від церковних питань.

Хоча долею кожної з новоутворених держав розпоряджалося невелика група її вибраних мешканців, ініційовані ними зміни впливали на життя селян, які становили більшість населення. Селяни не мали політичних прав, а тому їх більше цікавили питання розподілу землі та власності на неї або ж обсяги виплат панові, коли селянин був пайовиком чи викупляв землю поступово. Значне невдовслення викликали державні податки й побори. Усі селянські родини прагнули якомога швидше придбати хоча б невеликий земельний наділ й згодом, якщо буде можливо, збільшувати свою власність. Ми вже знаємо, якою складною і заплутаною була система землеволодіння у XVIII сторіччі, і яким важким був тоді податковий тиск. Молоді національні уряди мусили негайно реформувати ці відносини, і вплив таких реформ, багато в чому, визначив стратегію розвитку кожної з новоутворених держав.

Більшість балканських урядів добре розуміли, що економічний розвиток їхніх країн набагато слабший, ніж у держав Західної Європи. До кінця століття, попри здобуття країнами на Балканах незалежності, ця різниця стала лише сильнішою. Важливими віхами в історії балканського регіону було запровадження найновіших досягнень західної техніки — залізниці та телеграфного зв'язку. У цьому розділі ми звернемо увагу на політичну самоорганізацію молодих національних держав, їх відносини з урядами європейських країн та способи вирішення селянського питання. Ще далі ми розглянемо загальноекономічний стан регіону.

СЕРБІЯ ВІД МІЛОША ДО МІЛАНА

Як ми пам'ятаємо, статус Сербії було визначено угодою між Мілошем та візиром Румелії — Марашлі Алі Пашею. Мілоша було визнано верховним князем, а його уряд мав право автономно керувати країною та збирати податки. Однак, Мілош не міг передати свою владу у спадок. До того ж, на відміну від ситуації в Дунайських князівствах, османська присутність у Сербії була все ще сильною і давалася взнаки. У Белграді було призначено спеціального османського губернатора; в країні залишалося багато колишніх чиновників та суддів. Порта також продовжувала тримати під контролем спагіїв, купців та гарнізони

фортець. Перш за все, уряду Мілоша слід було спробувати змінити цю ситуацію. Князь намагався одночасно зміцнити свою владу і розширити автономні права своєї держави.

Тогочасна Сербія була дуже відсталою країною. Ось, як пише про неї один із авторитетних американських дослідників:

“...бідний, нерозвинутий пашалік, що нагадував американське західне прикордоння й успадкував культуру імперії Османів часів її занепаду.

Кількома дорогами, прорубаними в лісах, можна було мандрувати тільки пішки, верхи на коні або ж на возі, запряженому волами. Лише дві дороги були придатними для подорожі каретою, але це не має значення, оскільки в усій країні карети є тільки у двох людей – у белградського паші та самого князя Мілоша. Селяни ставилися до довколишніх лісів як до перешкоди, якої варто якнайшвидше позбутися, і подібно до мешканців американського прикордоння, випалювали величезні лісові масиви, щоб мати змогу поміж обвугленими пеньками сіяти зерно. Повсякденне життя у будь-якій Моравській Долині нагадувало життя у Долині Огайо: ті самі дерев'яні хати, саморобні меблі та одяг, проста їжа, і ще багато всього простого: слив'янка замість рому, мало книг і ще менше шкіл, зате інтенсивно поширювалися малярія та інші хвороби, які лікували різними народними засобами цирульники та всілякі знахари”¹.

Однак, подібність між тогочасною Сербією та американським Заходом була тільки зовнішньою. На прикладі правління Мілоша бачимо, наскільки залежною була політична свідомість тодішнього мешканця Балкан від наслідків османського панування.

Найперше, князь мав подбати про створення централізованої адміністрації. Від попереднього режиму залишилася тільки одна установа – Національна Канцелярія, яка виконувала функції верховного суду; окрім цієї інституції, розбудовувати більше було нічого. До того ж, Мілош не був людиною освіченою – не вмів ні читати, ні писати, й ніде поза Османською імперією не бував. Тому й не дивно, що свою державу він почав будувати за османським зразком, а сам поведився, як турецький паша. Місцева шляхта весь час виявляла до нього ворожість, як до рівного собі, який, випадково став їхнім зверхником. Адже, кожен з них звик самостійно керувати власним районом, не надто дослухаючись до розпоряджень центрального уряду. Кілька наступних десятиліть сербської історії позначені невпинною боротьбою верховного князя з непокірною містечковою шляхтою.

¹ L.S Stavrianos, *The Balkans since 1453* (New York: Rinehart, 1958), p. 251.

Мілош зажив слави надзвичайно мудрого та хитрого правителя. Йому вдалося не лише поступово опанувати ситуацією в країні, але й стати надзвичайно багатим. Цей нащадок бідних селян поступово перетворився на одного з найбагатших правителів Європи. Гроші його держави та його власна скарбниця ніколи достатнім чином не розмежовувалися, а тому князь, без зайвих вагань, користувався державними грішми задля власної вигоди. До того ж постійно траплялася нагода привласнити державні землі або й майно, конфісковане у колишніх османських власників. Примусова праця селян для потреб держави часто відбувалася в його приватних маєтках. Мілош був монополістом на ринку експорту худоби та продажу населенню солі. Йому також належали великі маєтки та 17 сіл у Волощині.

Незважаючи на авторитарний характер влади князя та його відверту корумпованість, більшість мешканців Сербії ставилися до Мілоша з повагою. Логіку його правління міг зрозуміти будь-який селянин, адже князь був неграмотний, мав грубі манери, чим не надто відрізнявся від пересічної людини тієї епохи. Упродовж всього правління в Мілоша були труднощі у відносинах з Портою та з місцевою шляхтою, проте більшість населення його завжди підтримувала.

Суперечки з Портою стосувалися як особистих повноважень князя, так і чітких прав сербського уряду. Влада Мілоша не була спадковою, а кордони Сербії так і не було чітко зафіксовано. Сербський князь, звісно, підтримував відносини з російським урядом, підтримка якого гарантувала дотримання Портою 8 статті Бухарестського мирного договору, проте переважно Мілош узгоджував свої дії з урядом Османів. Він більше покладався на співпрацю з Портою, а тому регулярно посилав султану подарунки, що мали засвідчити його відданість і вірність, а також — великі хабарі високим чиновникам імперії. Найпершим його клопотом було забезпечення своєї владі права спадковості.

Через близьку співпрацю з Портою, Мілош відмовився надати допомогу Етаїрії у організації масштабного балканського повстання. Звісно ж, інтереси греків та сербів аж ніяк не збігалися; до того ж останнім неабияк шкодили фанаріоти у Константинополі. Греків, з їхнього боку, сербські землі цікавили тільки як база для підготовки власного національного повстання. На ситуацію накладася ще й позиція сербської шляхти, яка хотіла би бачити на місці Мілоша попереднього лідера — Караджорджі. Тому приїзд останнього до Сербії було

розцінено як відкритий виклик наявній владі. Вбивство Караджорджі у липні 1817 року започаткувало тривалу ворожнечу між родами Обреновічів та Караджорджевічів.

Врешті, Мілош не зміг добитися визнання Портою його права передавати свою владу у спадок, а тому в 1817 році скликав збори, які йому таке право надали. Проте без затвердження Порти або якої-небудь іншої великої держави, така декларація мала небагато ваги. Тоді Мілош заходився укріплювати свою владу всередині країни. Національна канцелярія сповнилася його висуванцями. Князь подбав і про те, щоби його діям не зашкодили представники громад — особисто призначив у кожному з районів обокнезя і надав цим чиновникам державну платню. Таким чином, місцеві громади позбавили права на самоврядування. Тепер, за допомоги своїх родичів та друзів, Мілош міг безперешкодно правити країною. Всі бунти проти його влади він придушував грубою військовою силою.

Співробітництво з Портою жодних додаткових прав Сербії не принесло. Як доводили події в Дунайських князівствах, Порта змінювала відносини зі своїми васалами лише в часи міжнародних криз і то за активного втручання Росії. Росія справді продовжувала підтримувати сербів. У 5 статті Акерманського договору, підписаного у жовтні 1826 року, Османська держава зобов'язувалася виконати всі свої попередні обіцянки. У Супровідному акті пояснювалося, що Сербія набуває прав на:

“...свободу віросповідання, вільний вибір правителя, незалежність внутрішньої адміністрації, повернення раніше відібраних у неї регіонів, консолідацію всіх податкових виплат в єдину суму, передачу колишньої турецької власності новій сербській адміністрації у обмін на окремі виплати та контрибуцію, вільну торгівлю, дозвіл сербським купцям мати особисті паспорти і вести справи у будь-якому з регіонів імперії, право відкривати госпіталі, школи та друкарні, врешті, на заборону будь-кому з мусульман, які не належали до гарнізонів фортець, поселятися та жити у цій країні”².

Звісно, дотримання або недотримання пунктів цього договору залежало від результатів російсько-турецької війни 1828–1829 років, у якій Сербія участі не брала. Адріанопольський договір своєю 4 статтею підтвердив усі попередньо надані

² Edward Hertslet, *The Map of Europe by Treaty*, 4 vols. (London: Butterworths, 1875–1891), I, 758–759.

Сербії привілеї, додавши пункт про можливе приєднання нових територій. Поправка стосувалася 6 областей, на які претендувала Сербія, і які Мілош ніяк не міг перебрати під свій контроль.

У жовтні 1830 року султан видає фірман, який надавав Сербії статус повної автономії. Мілошу надають право передавати владу у спадок, проте зобов'язують правити за підтримки національних зборів. Відтепер Сербія сплачуватиме Порті фіксовану данину, а мусульмани матимуть право проживати на її територіях лише у 6 фортецях, які залишатимуться під прямим контролем Константинополя. Решта мусульман повинні були продати свою власність та негайно залишити країну. Питання 6-ти додаткових областей залишалося відкритим аж до 1833 року. В той час Османська імперія була втягнута у конфлікт з Єгиптом, а тому без заперечень передала спірні території Сербії в обмін на щорічну данину — 2 млн. 300 тис. піастрів. Після визначення фіксованих кордонів та з'ясування всіх відносин з Портою, Сербія змогла, врешті, зайнятися внутрішньою політикою і визначити, яке з національних угруповань здатне сформувати дієвий уряд.

Відповідно до фірману 1830 року, Мілош мусив правити за допомогою ради та національних зборів, які мали контролювати його владу. В Сербії існувала традиція скликати *скупштини* — народні збори, на які сходилися всі дорослі чоловіки тієї чи іншої області. Скупштини скликали в часи кризи та небезпеки, щоби почути і затвердити рішення своїх князів. До 1830 року свавільне правління князя спричинило появу міцної опозиції з шляхти, купців, державних чиновників та всіх тих, кому Мілош не вгодив своїми рішеннями, або хто ненавидів його особисто. Наступних десять років опозиція намагалася змусити князя сформувати раду або скликати збори, які перебрали би на себе частину владних повноважень, що, власне, й передбачав договір з Портою. Втім, як можна було сподіватися, Мілош і не думав обмежувати свою владу. У 1835 році близько 4 тис. опозиціонерів провели збори й прийняли так звану Первинну конституцію, яка вимагала формування національної ради. Князь тоді справді сформував раду, але невдовзі розпустив її, і відкинув решту пунктів опозиційного документу.

Спроби прийняти сербську конституцію зацікавили й великі держави, кожна з яких стежила за подіями у цій країні за допомогою своїх консулатів, які саме тоді відкрилися у Белграді. Росія мала сербське представництво вже давно, а у 1835 році свій консулат відкрила Австрія, у 1837-ому — Британія, а у

1838-ому — Франція. Як і в Константинополі, консулати активно втручалися у місцеві інтриги, намагаючись набути щонайбільшого впливу на сербський уряд.

Опозиція за правління Мілоша називала себе Конституціоналістською партією; очолював її Тома Вулич-Перишич. Метою партії було прийняття конституції, яка б обмежила владу князя і змусила б його управляти державою спільно з найвпливовішими людьми суспільства. Але про участь народу в цьому процесі чи будь-яку іншу демократичну реформу не йшлося. Фактично, вибирати потрібно було між корумпованим принцом та олігархією. В такій ситуації Британія й Франція стали на бік Мілоша з його абсолютистськими уподобаннями, а Росія, навпаки, — підтримала конституціоналістів. Під сильним тиском опозиціонерів Мілош, врешті, погодився на зміни в уряді. Сербська делегація відбула на переговори до Константинополя, де найбільше прислухалися до поглядів Росії. Османська імперія саме переживала нову єгипетську кризу, і допомога Росії гарантувала їй пріоритетність поглядів. У грудні 1838 року було ухвалено так звану Турецьку конституцію, яка більше скидалася на адміністративний циркуляр. Поза тим, цей документ визначав правила формування сербського уряду аж до 1869 року, і що найважливіше, — обмежував сваволю князівської влади. Відтепер князь був змушений управляти державою за допомогою ради з сімнадцяти осіб, яких сам же й призначав, проте не міг звільнити. Спільно з цією радою князь ніс відповідальність за законодавство. Мілошу належало право вето. Турецька конституція регулювала й інші аспекти державного життя, скажімо формування бюрократичної та судової систем. Мілош не зміг прийняти цих змін, зрікся престолу і залишив країну.

Незважаючи на таке завершення князювання, Мілош багато чого встиг зробити. Зокрема, він врегулював статус Сербії всередині держави Османів і домовився про надзвичайно зручні кордони. Хоча Росія й вважалася державою-опікуном, ні вона, ні інші іноземні держави так і не змогли серйозно вплинути на внутрішню політику Сербії, як це робилося у сусідніх новоутворених державах. Більше того, князь заклав підвалини державного апарату — почалося формування національної бюрократії. До кінця Мілошевого правління в країні налічувалося 672 чиновники, з них 201 — поліція. В майбутньому саме ці особи сформують впливові національні групи та організації. Щоправда, за правління Мілоша майже всі пости у державі належали його прихильникам.

Попри те, що сам керівник держави, як це тоді часто траплялося з революційними лідерами, був неписьменним, він приділяв багато уваги розвитку освіти. У 30-их роках було відкрито багато загальноосвітніх шкіл, а також — вищу школу. У 1831 році запрацювала перша друкарня. Спершу ситуація була дуже складною: бракувало освічених вчителів, підручників та іншого шкільного приладдя. Перші десятиліття автономного правління допомога надходила від інтелектуальних кіл сербів Габсбурзької монархії, які щодо отримання освіти свого часу мали кращі можливості, ніж серби в імперії Османів. Сербі з-за кордону, яких називали *пречанами*, формували важливий елемент нової бюрократії, оскільки мали для цього необхідні навички. Доки новоутворена Сербська держава ставала на ноги, головним культурним центром сербів залишалася Воєводина.

Протягом правління Мілоша було також визначено статус сербської церкви. У 1830 році султан погодився відновити її автономію. Очолив церкву митрополит белградський, дуже здібний клірик — Петер Йовановіч (1833—1859). Незважаючи на те, що православ'ю і далі доводилося відігравати неабияку роль у становленні Сербії, країною керувала світська влада — тобто князь та його уряд.

Як бачимо, і за нового конституційного державного устрою для селянина не знайшлося місця. Турецька конституція передала владу в країні невеликій групі впливових осіб. Вони не обумовлювали, коли скликати скупштину. Політичні повноваження громад та їхніх старшин повністю абсорбував Белград. Раніше, за часів Османської імперії, селянин мав хоча б обмежені політичні повноваження — як член своєї громади або як бунтар. Тепер ним керували представники центрального уряду. Втім, революція мала позитивні наслідки: селянин таки отримав право власності на свій наділ землі.

Як йшлося вище, Сербія як держава складалася з невеликих, переважно селянських господарств. Після повстання, ті з селян, які працювали на землі, що раніше належала мусульманам, отримали її цілком у приватну власність. Одразу ж після революції уряд докладав максимальних зусиль, щоб якнайшвидше витурити з країни турецьких землевласників. Залишатися було небезпечно. Де тільки можна, загони Мілоша захоплювали державну власність Порти. Пізніші договори узаконили еміграцію мусульман, а тому ті змушені були негайно розпродувати свої маєтки і виїжджати. Сипаїв змусили залишити Сербію у 1830 році, шоправда компенсувавши їм

збитки. Їхні наділи передали дрібнішим землевласникам. Звісно, земельне питання у Сербії стояло не так гостро, як в інших регіонах. Тут все ще було багато лісів та незайманих земель. Передача конфіскованих наділів селянам перетворила Сербію на країну дрібних землевласників. У 1836 році вийшов закон, який забороняв відсуджувати наділ селянина на користь його кредиторів; він же встановлював мінімальну площу землі включно з будинком, а також обумовлював кількість худоби, яку не могли відібрати в селянина за жодних обставин.

Після того, як Мілош у 1839 році зрікся князювання, трон посів його син — Мілан. Молодий князь був дуже хворий на сухоти і помер за 26 днів після сходження на престол, навіть не маючи змоги ознайомитися зі своїм урядом. Країною став правити регент, і так тривало аж до березня 1840 року, коли до Сербії прибув брат Мілана — Михаїл. Новий 16-річний принц опинився у складній ситуації — в опозиції до нього були і конституціоналісти, і прихильники повернення його батька. У 1842 його змусили залишити країну. Після від'їзду князя було скликано народні збори, якими керувала Конституційна партія. Правителем Сербії було обрано Олександра Караджорджевіча, сина найпершого сербського революційного ватажка.

За правління Олександра повсюдно домінували конституціоналісти, очолювані Томою Вуцичем-Перишичем, Аврамом Петронієвічем та Ілією Гарашаніним. Їх підтримували шляхтичі, чиновники та купці, які раніше формували опозицію до режиму Мілоша. Тепер влада в країні належала не князю, а його раді. Нова адміністрація поставила собі за мету створити впорядковану, чітку систему правління. Найбільше уваги приділялося утвердженню законності, економічної свободи та розвитку системи освіти. Конституціоналісти не були демократами — вони хотіли, щоб при владі завжди залишалася їх партія. Окремих своїх цілей їм справді вдалося досягти: централізована бюрократична система потрохи розросталася, а у 1844 році вступив у дію новий збір законів, укладений за австрійськими зразками. Як і свого часу Мілош, конституціоналісти роздали ключові пости своїм прихильникам. Представники партії дуже часто походили з габсбурзьких земель і були, принаймні, більш освіченими, ніж їхні попередники, проте мали надто мало спільного з селянством. Саме тому сформована ними управлінська система викликала так багато нарікань у тих, ким мала керувати.

Незабаром стало зрозуміло, що Олександрю контролювати ситуацію в країні не вдається. Сам він не був сильною

людиною, до того ж на його авторитет негативно впливав той факт, що родині Караджорджевічів права успадкування влади ніхто не давав – воно належало тільки Обреновічам. Новий князь не мав підтримки і на селі, а тому не міг підняти селянство на боротьбу з бюрократичним режимом. Його правління також не імпонувало Росії та Габсбурзькій монархії, які у сербських справах були союзниками. Окрім того, завжди залишалася небезпека відновлення режиму Обреновічів, хоча їх прихильники й були розділені у партіях Мілоша та Михаїла.

За правління Олександра трапилося дві значних події в європейській історії – хвиля революцій 1848 року та Кримська війна; про них детальніше йтиметься далі. Революційна ситуація у Габсбурзькій монархії, особливо ті події, що торкалися її сербських підданих, викликали у Сербії неабияке зацікавлення. Окремі загони сербів навіть перетинали північний кордон, щоб приєднатися до повстань або боротися проти угорських інтервентів. Кримська війна спричинила ще більше проблем. Коли у війну з Росією у 1853 році вступила Османська імперія, виникла спокуса скористатися близьким розпадом імперії й дещо розширити кордони власної держави. Однак, у 1854 році Франція і Британія перейшли на бік Порти. Ці великі держави разом з Австро-Угорщиною не були зацікавлені у поглиненні кримського конфлікту на Балкани й захищали інтереси свого союзника. Тому Белград змусили не втручатися у війну.

Упродовж всього цього часу сербський уряд найбільше співпрацював з французами. Росія та Австрія продовжували з недовірою відноситися до правління Караджорджевіча. Але оскільки Сербія не могла сподіватися на підтримку будь-якої агресивної політики, жодного прогресу в її зовнішніх відносинах не відбулося. Проте уряд продовжував обговорювати питання подальшого територіального розширення. У 1844 році Гарашанін запропонував план, названий Начертаниєм, який найкраще проілюстрував хід сербської націоналістичної думки. Документ закликав до об'єднання земель, що вважалися сербськими та православними, включно з Боснією, Герцеговиною, “Старою Сербією”, тобто Косовським краєм, – Чорногорією, Воєводіною та північними районами Албанії.

Незважаючи на доволі слабе становище, князь намагався всіляко оборонити та поширити свою владу. Найголовнішою проблемою було формування уряду, до якого мали увійти обрані Олександром представники ради. В цій інституції були як прихильники, так і недоброчинці князя. Тоді, задля

справедливого розподілу виконавчої влади, конституціоналісти запропонували скликати народні збори, подібні до тих, які скликали в давнину для вирішення різних проблем. У грудні 1858 року 439 делегатів зібралося на Збори Св. Андрія. Хоч як конституціоналісти не сподівалися, що їм вдасться тримати контроль над учасниками цих зборів, вийшло так, що вони обдурили самі себе — зібралося багато опозиціонерів, які виступали не стільки проти Олександра, скільки проти роду Караджорджевічів. Збори усунули Олександра з престолу і постановили просити князя Мілоша та династію Обреновічів повернутися.

Повернувшись із заслання, Мілош правив недовго, і у віці 80 років помер. Його політичні погляди не змінилися — він і далі хотів бути абсолютним монархом. Щоправда, у 1859 році князь затвердив порядок скликання національних зборів кожних 3 роки; втім, збори виконували швидше дорадчу, а не законодавчу функцію. Таким чином, управляли державою представники князя, рада та збори, які постійно ворогували між собою. З цих трьох сил виростали нові політичні союзи, які поступово викристалізувалися у 2 політичні партії: Ліберальна партія об'єднала прихильників верховенства зборів, а Консервативна — служила інтересам князя та його ради.

У 1860 році Михайл Обреновіч вдруге зійшов на князівський трон. Тепер йому було 37, він став набагато досвідченішим, встиг здобути освіту і об'їздити багато країн. Найбільше придалася Михайлу його обізнаність з тогочасною міжнародною ситуацією. Його внутрішня політика також була успішною. Як і його батько, він прагнув влади, однак потурбувався надати їй конституційності. Народні збори скликалися регулярно, кожні 3 роки, проте молодий Обреновіч дбав, щоб його прибічники завжди були у більшості. Князь особисто контролював процес виборів і на всі важливі посади призначав своїх людей. Головною його опорою були консерватори, а лібералів відтурили у глуху опозицію. Головним міністром держави став Ілія Гарашанін, який відзначився ще за минулого режиму.

Раптова смерть Михайла завадила втіленню його великих планів, але цьому князеві, все ж таки, вдалося досягти деяких позитивів у зовнішній політиці. Найперше, він прагнув посилити сербську армію — тут його чекав успіх. Збройні сили Сербії невдовзі стали найсильнішими на Балканах. У 1861 році Михайл Обреновіч видав указ, який зобов'язував у всіх чоловіків віком від 20 до 50 років у випадку війни служити у війську. В той спосіб, князь міг відіслати у бій близько 90 тис.

солдатів — величезну кількість, незважаючи на їхнє все ще доволі погане озброєння. За таких умов серби могли позбутися османських гарнізонів на своїх землях у шести фортецях. Найважливішою з них був Белград. В місті мешкало до 3 тис. мусульман, головним чином військових та купців. Конфліктів між християнським та мусульманським населенням уникати не вдавалося; у 1862 року їхні сутички навіть спонукали османський гарнізон фортеці Каламеган обстріляти місто з важких гармат. Серби апелювали до захисту держав-союзниць і почали довгий переговорний процес із Портою про виведення турецьких військ з їхньої країни — це сталося у 1867 році.

Правління Михайла означилося тим внеском, який князь зробив у справу формування союзу держав на Балканах, з метою повалення панування Порти. Про цей період національної та революційної пропаганди на Балканському півострові та в країнах Центральної Європи ми розкажемо далі, в окремому параграфі. Поки що зауважимо, що Михайлові вдалося підписати союзні договори з Чорногорією (1866 р), з Грецією (1867 р) та з Румунією (1868 р). Цей князь зробив Сербію центром революційної та національної боротьби на Балканах. Його толерантне ставлення до формування болгарських повстанських груп у Сербії посприяло тому, що згодом ця країна стала плацдармом для боротьби за незалежність болгарських земель. Після досягнення найближчих цілей, серби почали думати і про землі католиків-хорватів та православних сербів, які перебували у складі Габсбурзької монархії. Відтоді будь-який об'єднавчий рух південних слов'ян, незалежно від того, хто його очолював і яку територію він мав охопити, рано чи пізно переходив під контроль Белграда. Амбіційна діяльність Михайла була обірвана рукою вбивці у 1868 році.

Оскільки у Михайла не було прямих спадкоємців, трон перейшов до його племінника — Мілана. Але молодому князеві на той час виповнилося тільки 13, у Сербії знову настав час регентства. Мілан був не найкращим претендентом на престол. Він народився у Волощині в 1854 році. Його мати, Марія Катаргіу після смерті Міланового батька стала коханкою волоського князя Александру Кузи. У 9-річному віці Мілана відіслали вчитися до Парижа, однак його дитинство не було щасливим. Увесь час свого правління молодий князь хворів, а війни й інші катаклізми вкоренилися у ввіреній йому державі.

Мілан повинен був ухвалити нову конституцію, яка мала замінити попередній варіант 1838 року. Регентська рада

скликала народні збори у 1869-ому. Слід наголосити, що Сербія формально продовжувала перебувати у складі Османської імперії, але Порта не втручалася у її внутрішні справ. Нова конституція надавала князеві широкі повноваження. Значну владу зберігали і збори; три чверті їх складу обирали громадяни держави, а решту (одну чверть) призначав князь — також він мав повноваження розпускати збори. За новою конституцією, Рада при князеві виконувала функції звичайного адміністративного комітету. Нова конституція надавала населенню права на свободу слова, зборів та друку.

Отже, з 1815 до 1869 року Сербія пройшла шлях від статусу напівавтономної провінції у складі Османської імперії до вільної окремої держави із майже незалежним самоуправлінням. Теоретично, держава Османів залишалася її сюзереном, бо Сербія сплачувала Порті данину. Однак, на практиці, османський уряд майже не впливав на сербську внутрішню політику. Порта намагалася контролювати зовнішні відносини Сербії, що однак не зашкодило Михайлу мати агресивні загарбницькі плани. У внутрішній політиці вдалося пройти шлях від одноосібного правління князя, за часів Мілоша, який міг на свій розсуд використовувати гроші з державної скарбниці, до конституційної влади — 1869 року. Як бачимо, впродовж цього періоду влада перейшла до рук централізованого бюрократичного апарату.

Можна вважати, що більшість цих змін принесли сербам користь; проте є й такі наслідки цієї автономії, які, вочевидь, позитивними не назвеш. Ми вже згадували про використання поліції для контролю виборів та значну корумпованість політиків. Однак, варто пам'ятати, що окремі практики, які в інших країнах вважалися недопустимими, у Сербії отримували моральне виправдання і всіма приймалися. Османська адміністративна система в часи свого занепаду за західними мірками була вкрай корумпованою. То чи могли молоді балканські уряди миттєво відмовитися від традиційної практики хабарництва й підкупу?

ЧОРНОГОРІЯ

Подібні спроби консолідації у той самий час спостерігаємо і в іншій сербській державі — Чорногорії. У другій половині століття Чорногорія не мала чітких кордонів, а її відносини з Портою ще належало прояснити. Чорногорські правителі досить часто наголошували на незалежності своєї держави; представники держави Османів, навпаки, наполягали, щоб

Чорногорія була невід'ємною частиною імперії. Це був винятково відсталий регіон – і в політичному, і в економічному сенсі. Попри існування єпископської кафедри в Цетин'є та адміністрації губернатора, справжня влада належала вождям напівдиких кланів. Мешканці краю асоціювали себе з тим чи іншим ватажком або родом. Гористість та непрохідність території країни були причиною її надзвичайного зубожіння. Оскільки обробляти можна було тільки окремі ділянки землі, сільське господарство зводилося до розведення худоби, головним чином дрібної – овець та кіз. Перегін худоби, як ми вже знаємо, був важливою частиною економіки. Протягом всього століття найголовнішою проблемою залишався голод. Адже ця земля була надто бідною, щоб прогодувати усіх своїх мешканців. Єдиним шляхом виходу з такої ситуації була територіальна експансія або еміграція, а тому упродовж всього часу багато чорногорців виїжджало до Сербії, на російські або габсбурзькі землі.

Натомість, політику експансії втілити було нелегко. Незважаючи на всі зусилля чорногорців під час Наполеонівських воєн, завоювати землі довкола порту Котор не вдалося. Навпаки, постійно залишалася небезпека вторгнення військ сусідів у саму Чорногорію. Оскільки Порта не могла приборкати місцевих магнатів, Західні Балкани стали майже постійною територією війни та ворожнечі. Алі Паша з Яніни, інші боснійські та албанські беї продовжували опиратися владі Константинополя і безперервно нападали одне на одного. Шкодер, Мостар, Сараєво, Травнік стали центрами повстань. Звісно, чорногорці могли грати на інтересах ворогуючих сторін, проте завжди залишалася можливість, що ті об'єднуються і разом виступлять проти свого християнського сусіда. До кінця століття ця загроза стала ще більш реальною, оскільки Порті вдалося змусити майже всіх бунтівників визнати її владу. Над Чорногорією нависла загроза османської окупації.

Постійна загроза ззовні змусила вождів чорногорських кланів усвідомити потребу в об'єднанні. Очевидно, що без цього кроку Чорногорія за якийсь час стала би легкою здобиччю для одного чи декількох своїх мусульманських сусідів або була би окупована військами імперії. На той час, як бачимо, країна мала двох визнаних лідерів – єпископа та губернатора – перший з яких мав більше загальної влади. Окрім адміністрацій цих осіб, інших централізованих інституцій у Чорногорії не було. Її взагалі не можна вважати державою – тут не збирали податки, не утримували власних збройних сил,

не було адміністративних та судових установ. Підраховано, що на початку століття населення Чорногорії становило 120 тис. осіб, розділених на 36 кланів, які мешкали у 240 селах. Доріг тут також не було і пересуватися у цьому краї можна було тільки верхи або за допомогою тяглових тварин. У столиці Цетин'є був монастир і лише кілька кам'яних будинків. Тож лідерам чорногорців слід було починати від створення найпростішого — політичної структури. Але доброго матеріалу під руками вони не мали.

Окремі кроки у процесі централізації влади було зроблено ще у XVIII сторіччі єпископом Петером I. У 1798 році в Цетин'є зібралися голови чорногорських кланів, щоб обговорити спільні проблеми та питання оборони країни. Рішення цих зборів стосувалися Чорногорії та Брди. Тут же було ухвалено кодекс найнеобхідніших законів та створено Головний Суд, так званий *кулюк*, який виконував і адміністративні, і судові функції. Втім, Петерові I упродовж його довгого владарювання, так і не вдалося створити щось на зразок центрального уряду, який мав би реальну владу в регіонах країни. Сформувавши уряд або зібрати армію можна було лише коштом регулярних податкових надходжень, а чорногорські клани однаково не бажали платити податки Цетин'є, як і Порті. Так само неможливо було віднайти їх від постійних наскоків та грабунку сіл і від нескінченних міжусобних воєн.

Судочинство також вершили вожді та ради старійшин кланів. Кожен клан судив своїх членів, дотримуючись звичаєвого права. Втім, задля централізації краю з однією традицією — законом кривної помсти — варто було покінчити. Кривна помста була поширена на всіх відсталих землях Балкан. Якщо представник одного клану вбивав члена іншого клану, тоді мусив хтось померти із клану кривдника. Акт помсти спричинював нову помсту, а тому ланцюг смертей міг бути нескінченно довгим. Закон помсти існував і пізніше, тому коли центральний уряд виносив смертний вирок, солдатам наказували стріляти в засудженого всім одночасно, щоб вина за вбивство не падала на окрему особу чи її сім'ю.

Наступникові Петера вдалося розв'язати суперечність, викликану існуванням у країні подвійної юрисдикції єпископа та губернатора. Губернаторами завжди ставали представники сімейства Радон'їч, а єпископами — члени сімейства Петровіч. Сан єпископа, за традицією, передавався від дядька до племінника, оскільки єпископи дотримувалися celibату. У 1830 році вибраним на молодого Раду, якому тоді ледь виповнилося 17; він не

був монахом і не мав відповідної освіти. Тоді між кланами Радон'їчів та Петровичів почалася міжусобиця. Повноваження губернатора ніколи чітко не були визначені, але Радон'їчі наполягали на їх рівності з єпископськими. Тим часом, тодішній губернатор Вук Радон'їч спробував збільшити свою владу, опікуватися ще й питаннями світського життя країни. Проте більшість кланів підтримали Петровіча – вочевидь, вбачаючи у духовній особі менше загрози для своєї влади. Невдовзі посаду губернатора скасували, а членів родини Радон'їч знищили і вислали з країни. Після цього єпископ став повновладним правителем релігійного і світського життя Чорногорії.

За традицією, Рада теж був монахом і прийняв при постригу ім'я Петра II, хоча усе подальше його життя не давало жодних підстав припускати, що він йшов за релігійним покликанням. Молодий єпископ також прийняв ім'я Н'єгуш, і йому теж довелося зазнати суворих обмежень своєї влади. Петер II не мав ні армії, ні міліції чи поліції, і міг поклататися тільки на військову силу власного клану. Головною проблемою новопризначеного єпископа стали відносини з племенами на окраїнах, які не хотіли визнавати його владу або й приєднувалися до його суперників. Між кланами тривала постійна боротьба. Єпископ не міг проконтролювати войовничі сімейства й ті постійно здійснювали набіги на сусідні османські території – грабунок став постійним джерелом збагачення чорногорців. Щоправда, Петерові II вдалося почати розбудову чиновницького апарату.

У формуванні державних інституцій знову став відчутним російський вплив. Як ми вже знаємо, Росія час від часу виявляла інтерес до справ Чорногорії; це траплялося особливо тоді, коли ці землі набували стратегічної ваги. Періодично царський двір надавав чорногорському єпископату субсидії, що згодом стало неабияким джерелом прибутку. У 1831 році Росія направила сюди двох послів – чорногорців Івана Вукотича та Матія Вуцичевіча; їх супроводжував Д. Мілаковіч, який пізніше став секретарем єпископа Петера. Посли повинні були посприяти формуванню в Чорногорії сильних централізованих урядових інституцій.

У 1831 році було скликано нові збори вождів кланів і утворено Керівний Сенат Чорногорії та Брди, який мав заступити Головний Суд 1798 року. Сенат складався з 16 осіб, які отримували платню і представляли інтереси центрального уряду. Опозицію вдалося приборкати, надавши вождям ворожих кланів вигідні пости. Водночас була сформована так звана Гвардія; представників цієї структури розіслали по

районах держави та в окремі клани з повноваженнями виконувати там поліцейські та судові функції. Командувачів таких частин називали капітанами і призначали на ці посади визначних представників родової знаті. Всі солдати й командири Гвардії отримували платню. До їх обов'язків належало служіння центральному урядові, забезпечення виконання постанов сенату й охорона кордонів.

Роль Росії у цих реформах є цілком зрозумілою. Платня державним службовцям та кошти на урядові витрати надходили з царської скарбниці. У 1833 році було знову здійснено спробу запровадити в країні оподаткування, але така ініціатива наштотхнула на опір, хоч податкові ставки й були доволі низькими. Обсяги російських субсидій продовжували перевищувати суми, які можна було би зібрати всередині країни. У той самий час Петер II вперше відвідав Росію, де було затверджено його єпископський сан. Черногорського правителя прийняв цар Микола I, після чого Петер повернувся у свою країну з багатими подарунками та значною сумою грошей, обіцянками ще більших субсидій, книгами, іконами для церков та друкарським верстатом. Значно посиливши своє становище, єпископ звільнив Вукотича і перебрав керівництво до своїх рук.

Поза всім, Петер цілком розумів, що реальна влада в країні належить кланам, вожді яких свою владу передавали у спадок, а тому не мали найменшого бажання змінити традиційний порядок. Найкраще, що міг зробити в такій ситуації єпископ, це спробувати зіграти на суперництві своїх ворогів і нацькувати їх одне на одного. Щоби посилити авторитет власного роду, Петер II ініціював канонізацію свого дядька — Петера I. Принаймні, на початках правління єпископ користувався неабиякою підтримкою Росії. Найближче офіційне представництво Росії знаходилося у Дубровніку, де російським консулом був Єремія Гагіч, серб за національністю, який під час правління Караджорджі був в опозиції до нього. Гагіча змусили емігрувати і він поступив на російську службу. У 1815 році його призначили консулом у Дубровніку, де він і перебував упродовж 40 років.

Окрім таких спроб внутрішньої консолідації, Петер II вів активну зовнішню політику. Головною метою черногорців, як і у XVIII сторіччі, залишалася боротьба за вихід до Адріатичного моря. Як і раніше, Габсбурзька держава всіляко намагалася цьому зашкодити. Уряд у Відні, а також уряди інших великих держав, вважали, що здобуття Черногорією морського порту обернеться утворенням російської морської бази на Адріатиці.

Тому зв'язок з Росією інтересам Чорногорії перешкоджав. На інших кордонах стратегічно важливими були три пункти: Служ та Подгоріша (Титоград) — на сході і Грахово — на північному заході. У 1831 та 1832 роках спроби захопити Подгорішу закінчилися невдачами, незважаючи на виняткове ослаблення армій Порти внаслідок затяжного конфлікту в Єгипті. У 1842 році, після довготривалих локальних боїв, обидві сторони погодилися, що цей населений пункт залишатиметься нейтральною територією. Впродовж усього цього періоду Петеру доводилося постійно придушувати повстання кланів всередині країни. У 1837 році єпископ знову прибуває до Росії, щоб розказати про власні труднощі, і отримує ще більшу субсидію, а також пшеницю, яка має зупинити голод, що саме стався у Чорногорії. Назад його супроводить новий царський агент — Яків Озерецковський.

Петер був здібним правителем, але ще більше його знають як письменника. Він вважається великим сербським поетом, автором поем “*Вінок гір*” (1847), “*Світло мікрокосму*” (1845), “*Цар-самозванець Стефан Малий*” (1851), остання з яких, звісно ж, переповідає пригоди з життя вже згаданого нами авантюриста XVIII сторіччя. Як поета Петера найбільше цікавлять питання людського існування та призначення, проте він також натхненно пише про сербське (ототожнюване з чорногорським) минуле. Ось, початок його найвідомішого твору “*Вінок гір*”:

Послав на сербів кару наш Господь,
 За всі гріхи, віднявши милість свою:
 Правителі стоптали міць закону,
 І топлять одне одного у крові,
 І братні очі дико виривають;
 Вже їм не важать Заповідь, Закон
 Але керує ними чорна злоба!
 Васали побивають королів,
 По-зрадницьки жирують в їх крові!
 А шляхтичі — о, Боже, покарай —
 Все рвуть країну нашу на шматки.
 Марнуючи те, що діди здобули.
 Магнати сербські — прокляте поріддя!
 Повсюдно сіють зерна ворожнечі.
 Так гинуть перші парості народу³.

³ Цит. у кн.: Milovan Djilas, *Njegoš* (New York: Harcourt, Brace & World, 1966), р. 294. Перекл. — Р.С.

І справді, найгострішою проблемою, з якою зіткнувся Петер, була внутрішня ворожнеча. У 1846–1847 роках на землях Чорногорії знову розгорілося повстання. Бунтівники покликали на допомогу пашу зі Шкодера, і їх виступ довелося придушувати армією. Єпископ міг забезпечити цілісність своєї країни, однак його уряд був слабким, а головним джерелом надходжень були російські субсидії. Державної скарбниці не існувало – всі урядові гроші Петер тримав у власному сейфі. Не було ні дієвої судової системи, ні авторитетних для всіх законів. Капітани виносили вироки за дрібні злочини, а більшими займався сенат, проте в обох випадках процедура судочинства залишалася більше, ніж примітивною. До того ж, хоча першу початкову школу було відкрито ще у 1833 році, більшість населення не могло отримати навіть найпростішої освіти.

У 1851 році Петер II помер від сухот, попередньо призначивши правонаступником свого племінника – Данила. Цей юнак освіту здобув у Росії і, подібно до свого дядька, аж ніяк не був релігійним діячем. Більше того, Данило не бажав бути єпископом і хотів одружитися. За взаємною згодою Російської та Габсбурзької імперій чорногорський уряд було секуляризовано, і в 1852 році Данило оголосив себе князем Чорногорії. Як і його попередники, молодий князь мав доволі клопоту з бунтівливими кланами. Фактично, в той час ситуація просто вийшла з-під контролю – це сталося через зміни в Константинополі.

Протягом періоду реформ Османській імперії вдалося відновити повноту своєї влади в Боснії та вгамувати непокірних беїв. Особливо активно діяв повноважний губернатор цього регіону Омар Паша Латас, метою якого було відновити османське панування на всій території Західних Балкан. Спершу цей вельможа спробував перетягнути на свій бік клан Піпері, а відкритий конфлікт між ним та Данилом стався у 1853 році, коли чорногорські війська намагалися взяти фортецю Жабляк на озері Шкодер. Омар Паша приготувався увійти на землю Чорногорії, й Данилу довелося шукати допомоги у союзників. Найперше, його могла підтримати Габсбурзька імперія, котрій вигідніше було мати сусідом своїх земель у Далмації малого князя, ніж Османів. Константинополю було поставлено ультиматум, і незабаром Омар Паша полишив захоплену чорногорську землю і відступив.

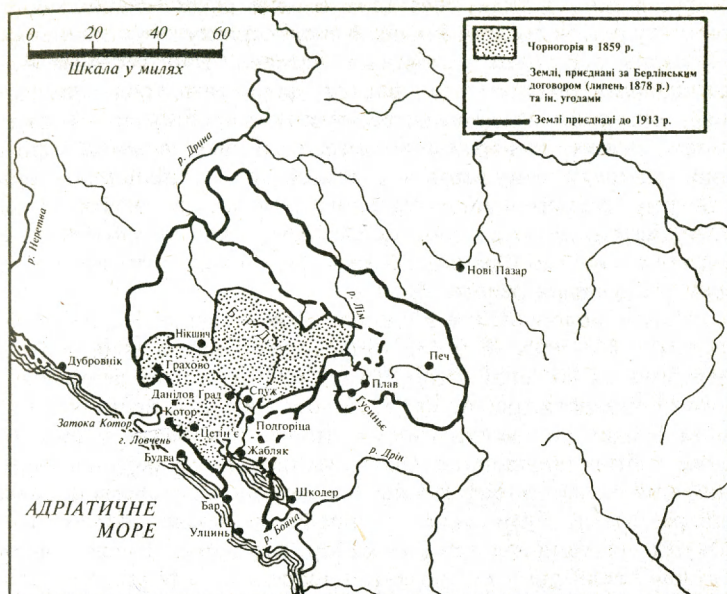
Після цього конфлікту, Данило спробував зміцнити військові сили своєї країни. Кожного солдата було внесено до

спеціального реєстру, але головним військовим осередком все одно залишився клан. Реформаторські спроби князя наштовхнулися на опір сенату, який в останні роки правління Петра II трохи посилив свою владу. Втім, князь Данило був сильним правителем і зумів зберегти свій авторитет. У 1855 році було ухвалено новий звід законів, у яких проголошувалося верховенство права і недоторканість приватної власності. Урядові Чорногорії, як перед тим урядові Сербії, не довелося вирішувати складне земельне питання; врешті, чорногорські інституції не мали достатньо влади, щоб приймати такі рішення. Та й головною галуззю сільського господарства країни було скотарство, а питаннями розподілу землі займалися клани та сільські громади.

Під час Кримської війни спокуса відвоювати собі шматок османських земель з'явилася і в чорногорців. Однак, сильна протидія Австрії спонукала Данила не розпочинати війни. Його пасивність знову спровокувала окремих кланів на повстання, яке йому знову вдалося придушити. Усвідомлюючи, що вплив Росії у регіоні слабне, князь спробував налагодити ближчі відносини з Францією. Проте після війни російський вплив відновився. У 1858 році Османська імперія знову увійшла в стан кризи, і значні заворушення християн розпочалися у Герцеговині. Повстання в цьому регіоні завжди привертали увагу чорногорських кланів, які чинили набіги на герцеговинські землі навіть у досить мирні часи. У 1858 році, тепер уже спільні сили Чорногорії та Герцеговини, заволоділи Грахово. Водночас Франція та Росія апелювали до османського уряду в інтересах Чорногорії, внаслідок чого було встановлено новий кордон між нею та прилеглими територіями імперії. Здобуті землі включали і шойно захоплене місто (див. карту 21).

У 1860 році Данило загинув від рук вбивці. Його наступником став Микола I, котрий і правив краєм аж до кінця I світової війни. Останній чорногорський князь народився у 1841 році, освіту здобув у Франції. У спадок він отримав країну, яка досягла значних успіхів у міжнародній політиці, тим більше дивовижних у порівнянні з її малими розмірами та винятковою бідністю. Ми знаємо про величезні субсидії, які надавала Росія чорногорському урядові, але й Австрія неабияк цікавилася цим невеликим князівством — тоді в Європі жартували, що місто Цетин'є складається із 13 іноземних консульств і 1 готелю.

Статус Чорногорії щодо імперії Османів залишався дещо невизначеним. Порта продовжувала вважати ці землі своїми, але не могла там збирати податки та збирати данину. Османський

Карта 21. Розширення території Чорногорії, 1859–1913 рр.

уряд, звісно ж, не міг впливати на внутрішню ситуацію у князівстві, до того ж на той час стало зрозуміло, що європейські держави не дозволять Порті контролювати ситуацію шляхом воєнного втручання. В наступні роки Чорногорія продовжувала залишатися джерелом неспокою на Західних Балканах і нарощувати співпрацю з Сербією, оскільки обома країнами рухало бажання подальшої територіальної експансії та здобуття абсолютної незалежності від Османської імперії.

ГРЕЦІЯ ЗА ПРАВЛІННЯ КОРОЛЯ ОТОНА

Найперші спроби централізувати адміністрацію Грецьких провінцій, як ми вже знаємо, були зроблені ще за часів революції. Грецька шляхта спробувала запровадити конституційні форми правління, подібні до західних. Але найперші грецькі інституції невдовзі зазнали краху через постійну ворожнечу між угрупованнями регіональних правителів та локальних військових командирів. На відміну від Сербії і Дунайських князівств, у Греції не знайшлося єдиного провідника, який

скерував би усі сили повсталих в одне русло. Найбільшого успіху судилося досягти Іоанісу Каподистриасу – він принаймні заклав підвалини майбутньої держави. Каподистриас був досвідченим правителем і прагнув сформувати уряд, який би діяв виключно за допомогою закону. Подібно до багатьох інших визначних державців свого часу, цей вельможа мріяв про централізовану державу, яка була би підпорядкована єдиному правителю. Тому неспроможність наступників Каподистриаса після його смерті завершити розпочату ним справу спонукало Францію, Росію і Британію очолити подальший хід грецької революції.

Новий король Отон в'їхав до своєї столиці Наупліону в лютому 1833 року; а у 1835-ому король і його двір та уряд перебралися до Афін. Отон був ще малим, а тому державою і ним опікувалося троє регентів. Король Людвіг I, прагнучи якомога більше допомогти своєму синові, призначив у регенти дуже здібних придворних. Очолював опікунську раду досвідчений адміністратор граф Йосиф фон Армансперг; двома іншими співрегентами були юрист і професор права Людвіг фон Маурер та елінофіл генерал-майор Карл фон Гайдек, який служив Греції під час революції і добре знав її реалії. Секретарем регентства став Карл фон Абель. Також було сформовано міністерський корпус, до якого увійшли, головним чином, греки. Проте реальна влада у королівстві, особливо до повноліття Отона, належала регентській раді.

Компетентні баварські придворні за зразком кращих монархічних урядів Європи намагалися запровадити в країні освічену монархію. Обов'язки було розподілено: Маурер зайнявся кодифікацією законів, церковною та освітньою реформами, Гайдек – організацією збройних сил, Абель відповідав за внутрішню політику та зовнішні відносини, а ще один радник – Йоган Грайнер – взяв на себе розв'язання економічних проблем. Хоча за час революції греки встигли ухвалити кілька конституцій, баварці аж ніяк не схилилися до формування представницького уряду. Людвіг I справді давав якісь незрозумілі обіцянки стосовно конституції, коли його сина запросили стати королем, але регенти продовжували розбудовувати в краї структурі абсолютної монархії.

Опікунська рада опинилася у непростій ситуації. Греція мала набагато складнішу соціальну структуру, ніж Сербія або Чорногорія. Окремі регіони були надзвичайно відсталими, а от фанаріоти, які іммігрували в Грецію на час революції, освіченістю та досвідом управління не поступалися баварцям. Окрім цього,

цляхта Пелопонесу вже давно звикла самостійно вирішувати свої справи. Багато проблем виникало тому, що баварці, як і Каподистриас до них, і з не менш хорошими намірами, намагалися насадити Греції чужі форми правління. Грекам і за духом, і за зовнішньою структурою імпонувала османська адміністративна система. Про перші ознаки ще не надто серйозних культурних відмінностей можемо прочитати у Маурера: коли Отон вперше ступив на грецьку землю, кілька місцевих чиновників не захотіли скидати перед ним свої головні убори.

“Вони мотивували це тим, що ніколи не скидали головний убір, навіть перед султаном. Тоді ми змушені були підійти до цього питання з усією серйозністю і запропонували їм вибір: або вони вітають короля по-східному, тобто падають перед ним на коліна і цілують монархові ноги, або вони користуються європейським ритуалом привітання і з’являються на прийом з непокритими головами”⁴.

Головними завданнями регентської ради були: організація адміністративної та впорядкування судової систем, кодифікація законодавства, формування боєздатної армії та проведення церковної і земельної реформ. Спочатку вони спробували вирішити проблему місцевого самоврядування. Тут регенти продовжили справу Каподистриаса: Грецію було поділено на 10 провінцій (*номархій*), які поділялися на графства (епархії), а ті — на муніципалітети (*деми*). Керівників провінцій та графств призначав центральний уряд. На місцевому рівні громадське представництво було поширене проте загалом система самоврядування перестала існувати. Як і в інших державах, зокрема в Сербії, така адміністративна реформа призвела до не надто приємних наслідків: призначені зі столиці чиновники не знали особливостей місцевості, якою їм належало керувати, а також зовсім не мали зв’язків з її мешканцями. Теоретично, така ситуація мала би сприяти безсторонності й чесності чиновників, хоча б тимчасово протидіяти корумпованості — але це аж ніяк не сприяло зацікавленості адміністрації потребами підвладного їй населення. З часом службовці бюрократичного апарату, порівняно з іншими своїми співвітчизниками, стали не тільки освіченішими, але й виділилися у відмінний за своїми манерами та економічним становищем клас. Посилення центрального уряду, як і в багатьох інших місцях, призвело до зменшення народного представництва в органах влади.

⁴ Georg Ludwig von Maurer, *Das Griechische Volk*, 3 vols. (Heidelberg: Mohr, 1835), II, 69–70.

Автором судової та церковної реформ був, вочевидь, найкращий із баварських радників – Людвіг фон Маурер. Звід законів, укладений під його керівництвом, поєднував положення грецького традиційного законодавства, а також законодавчих систем Візантії та Заходу. Відкритою залишалася надзвичайно важлива проблема відносин між новогрецькою православною церквою та патріархатом у Константинополі. Під час повстання патріарх відлучив від церкви усіх ватажків грецького революційного руху. Окрім того, нова держава потребувала власної церковної ієрархії, яка б не перебувала навіть під непрямим контролем Порти. Маурер сам був лібералом і протестантом, а право вивчав у Наполеонівській Франції. Остаточний варіант реформи уряд виробив разом зі спеціальною церковною комісією, хоча під сильним впливом Маурера. Ось, як описують його ставлення до цієї проблеми:

“Маурер вбачав у церкві підрозділ держави, повністю покірний її волі. Зразком слугували відносини держави й церкви у його рідній Баварії, в якій і католицька, і протестантська церква повністю перебували під контролем світської влади. Баварським католицьким єпископам дозволялося листуватися з Папою тільки за посередництва короля”⁵.

Сильна залежність від світської влади мала б нормально узгоджуватися з православною традицією. Спеціальним актом 1850 року, який, щоправда не був затверджений патріархатом у Константинополі, грецька православна церква проголошувала свою незалежність. Тепер її головою був король Отон, який керував усіма церковними справами за допомогою Святого Синоду, членів якого сам же і призначав. Робилися спроби і реформувати грецькі монастирі, багато з яких були надзвичайно занедбані. Ті з них, які налічували менше шести монахів – просто закривали, а їхнє майно конфісковували на користь держави.

Однією з найбільших проблем часів регентства було формування національної армії, яка могла би обороняти країну і забезпечити внутрішній громадський порядок. Звісно ж, у цьому нічого було покладатися на капітанів та їхніх головорізів, які боролися за вільну Грецію в роки революції. Їх не можливо було контролювати, що якраз і спричинило післявоєнний хаос та розлад. Дуже добре розуміючи, що новому урядові буде потрібна надійна військова опора,

⁵ Charles A. Frazee, *The Orthodox Church and Independent Greece, 1821–1852* (Cambridge: Cambridge University Press, 1969), p. 106.

держави-опікуни вирішили надати Отону загін у 3,5 тис. найманців. Солдатам, переважно німцям та швейцарцям, платили за службу досить великі гроші, й ці витрати додатково обтяжили і без того невеликий бюджет молодій державі.

Тепер, коли регулярну армію сформували з найманців, постало питання, що робити з ветеранами грецької революції. Тисячі бійців за незалежність після закінчення війни залишилися без будь-яких засобів для існування. Навіть якби уряд забажав, ветерани не могли увійти до складу нових збройних сил — бо не любили уніформи, тренувань та дисципліни. Тому деякі з них просто повернулися додому, до своїх сільських громад; окремі навіть отримали почесні звання та землю. Інші — влилися в лави поліції або поповнили бандитські угруповання, ще якийсь час залишаючись для грецького суспільства фактором неспокою. Не менших проблем додавали іноземні війська, яких місцеве населення, звісно ж, сторонилося. Дехто з колишніх інтервентів осів у Греції, але переважна більшість до кінця 30-их років залишила країну. Далі було сформовано нову, повністю грецьку армію, якій все ж бракувало лояльності та поваги до монархії. Через традиційну гризню військових на Грецію чекали проблеми і в майбутньому. Варто також зауважити, що хоча армія від початку складалася з німецьких найманців, флот завжди повністю залишався в руках у греків.

У Греції, як і в Сербії, найголовнішим з питань, з якими зіштовхнулися нові адміністрації, було питання перерозподілу земельної власності. Від вирішення проблеми залежала майбутня соціально-економічна структура країни. Тим часом статус багатьох земельних ділянок залишався невизначеним. Слід також пам'ятати, що в Греції було дуже мало придатної для обробітку землі; володіння землею, таким чином, набувало цінності не лише в економічному аспекті, а й свідчило про владу і високий соціальний статус господаря. Нам відомо, що до революції більше половини всієї землі у Греції контролювали 65 тис. мусульман⁶. Решта землі — перебувала у власності магнатів-християн, які зуміли позбирати розрізнені наділи у великі сільські господарства. Населення Греції переважно складалося з селян, які працювали на землі мусульманських та християнських власників, віддаючи їм за це частину свого врожаю.

⁶ Щодо питань землеволодіння у регіоні див.: William W. McGrew, "The Land Issue in the Greek War of Independence" в кн.: Nikiforos P. Diamandouros et al., eds., *Hellenism and the First Greek War of Liberation (1821–1830): Continuity and Change* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1976), pp 111–129

Під час революції, як ми вже знаємо, мусульмани залишили Грецію самостійно, або були знищені; їх власність повстанці як правило теж нищили. Землевласники-християни майже не постраждали. У Сербії під час і після повстання селяни просто привласнювали землю колишніх мусульманських господарів, на яких раніше працювали. Тобто, землі мусульман переходили у власність християн автоматично. Однак, у Греції ситуація була дещо іншою. Земля перебувала у власності шляхти, яка визнавала владу революційних урядів, проте прагнула зберегти свої великі маєтки. Тим часом, усім грецьким урядам потрібні були гроші. У 1821 році було вирішено, що селяни, які обробляють землі колишніх мусульман, продовжуватимуть сплачувати невеликі суми державі. Тобто, селяни і надалі залишалися пайовиками. Цьому рішенню судилося стати прецедентом на майбутнє. Конституція Епідауруса проголошувала усі колишні османські землі національною власністю. В тогочасному становищі такий крок був розумним і логічним. Державні землі могли виступити гарантією для отримання іноземних позик, а під час революції слугували чи не єдиним стабільним джерелом прибутків. Як і раніше, збиранням податків займалася шляхта – цей її привілей теж залишився недоторканим.

З іншого боку, під час війни грецький уряд широко застосовував практику рекрутування в обмін на обіцяну нагороду земельним наділом. Але такі обіцянки було не так просто виконати. Шляхта аж ніяк не хотіла колись опинитися перед вимогами радикальної земельної реформи – а якщо сьогодні ділять маєтки мусульман, то де гарантія, що завтра не займуться власністю християн? Тому, хоча частина колишніх османських земель і перейшла у приватні руки, загалом масового переділу землі не сталося. Протягом революції капітани й шляхта мали змогу прибрати до рук значні землеволодіння. З чого вони неабияк і скористалися. Земля розцінювалася як вигідне вкладення капіталу і джерело багатства, а тому спокуса придбати її в будь-який спосіб була надто вже великою.

Панування баварської адміністрації у Греції теоретично мало би сприяти швидкому розвитку дрібних селянських господарств. Врешті, сама Баварія була перш за все багатою аграрною країною. Підраховано, що станом на 1833 рік землею володіла лише 1/6 частина селян, а решта обробляли чужі приватні наділи або працювали на державній землі. За користування державною землею пайовик віддавав 25% від свого врожаю, в той же час селянин, який працював на власній землі, сплачував тільки 10%. У 1835 році з'явився закон, який

дозволяв усім ветеранам революції купувати землю. Втім, більшість охочих для цього не мали необхідних коштів. Селянину ніхто землі не давав, і він не міг вважати своїм наділ, на якому працював, — залишалася тільки нагода придбати землю на державному аукціоні. Але протестувати проти цього ніхто не зважувався: грецькі селяни не були організовані як клас і не знали солідарності. До того ж, попит на землю був не таким вже й великим. Існували й альтернативні шляхи заробітку — багато греків займалися рибальством, комерцією, ремісництвом, наймалися моряками або погоничами худоби.

Протягом перших років існування нової держави баварська адміністрація встигла зробити досить багато для перетворення Греції у цілком сучасну країну. Процес перетворення не був легким. Регентську раду роздирали недовіра й інтриги; скажімо, Армансперг зумів домогтися відкликання Маурера і Гайдека. У 1835 році Отон став повнолітнім і почав правити державою самостійно, однак залишив при собі Армансперга на посту головного радника. У 1837 році виступи проти діяльності цього урядовця стали настільки частими, що молодий король був змушений замінити його на слабшого Ігнаца фон Рудгарта. Втім, до того часу Отон вже відчував ґрунт під ногами і міг керувати державою самостійно. У 1836 році він одружився з протестантською княжною, принцесою Ольденбурга — Амалією, якій судилося зіграти неабияку роль у національному житті Греції. Отон був абсолютним монархом, але авторитарність не виявлялася ні в його діях, ні у поведінці. З іншого боку, в молодого монарха були серйозні особисті проблеми.

Головною перешкодою між молодим монархом та його підданими була різниця у вірі. Православ'я було невід'ємною частиною грецького життя і національного руху, а Отон був не просто католиком, а ревним і вірним членом своєї церкви. Щоправда, сходячи на грецький престол, він пообіцяв свого нащадка охрестити за православним обрядом. Якби у нього справді народився син, проблема вочевидь зникла б, але невдовзі виявилось, що Отон, швидше за все, не матиме дітей. Держава потребувала нащадка для монархії і для того, щоб покласти край релігійній ворожнечі між народом і його володарем.

Окрім неприязні до короля, яку викликали дві названі вище проблеми, Отон та його радники нашттовхнулися на опозицію, вже відому нам через події у Сербії й Чорногорії, якими заправляли власні національні ватажки. Замість грецьких дворян та військових, які раніше впливали на урядові справи,

до уряду увійшли баварці та незначна частина греків, які забажали співпрацювати з новим режимом. Тоді колишня еліта почала об'єднуватися у різноманітні групи та партії з тим, щоб впливати на дії уряду. Як ми вже знаємо, формування соціальних та політичних систем на Балканах дуже залежало від родинних стосунків. У Чорногорії єпископам доводилося протидіяти кланам та окремим бунтівливим родам. У сербів Караджорджі і Мілош мусили боротися з місцевими ватажками, яких підтримували їх могутні родини. Подібно і в Греції – політичне життя оберталось довкола кількох осіб, прибічники й родичі яких чекали захисту, проводу та допомоги. Відносини між “патронами” та “підопічними” пронизували усе грецьке суспільство; кожен “патрон” міг бути “підопічним” вищому за рангом посадовцю, а той в свою чергу шукав заступництва ще вище. Були й інші суспільні утворення, які поєднували велику кількість сімей. До таких, скажімо, належала *кумпарія* – впливові особи часто ставали хресними батьками буквально сотень дітей, таким чином родичаючись із їхніми сім'ями. Хресні допомагали хрещеникам, але могли, навзаєм сподіватися і на їхні послуги. Ці особливості соціальної структури могли мати серйозні політичні наслідки. Запроваджені баварцями урядові інституції потребували хоча б елементарної чесності та співпраці чиновників. Ні централізований бюрократичний апарат на службі в абсолютного монарха, ні репрезентативна система управління не могли функціонувати без загальної відповідальності та усвідомлення кожним громадянином загальних потреб нації.

Грецьке політичне життя ґрунтувалося на інших принципах. Нічого подібного до сербських конституціоналістської, ліберальної чи консервативної партії тут не існувало. Натомість, розпочалася боротьба родинних угруповань, які прагнули отримати змогу впливати на уряд. Кожен високий чиновник, одразу ж після свого призначення, починав активно висувати на дрібніші пости своїх родичів та всіляко допомагати їм. Всіх інших, не пов'язаних з ним осіб, просто звільняли з посад. Отже, вибори в Греції зводилися до одного питання: хто контролюватиме державні посади? Саме тому дуже посилювалася спокуса задля досягнення своєї мети діяти незаконними і брутальними методами. Особи при владі використовували у власних цілях поліцію і таємних агентів, а опозиція організовувала заклоти та наймала для участі в них кримінальних злочинців.

Упродовж першої половини Отонового правління на грецькій політичній арені продовжували фігурувати три партії,

утворені ще за революційного періоду — французька, російська і британська. Їхня діяльність була тісно пов'язана з функціонуванням іноземних консулатів, але кожна з них таки була залежною від сили та впливу свого лідера. З цих трьох угруповань найбільшу довіру у греків викликала французька партія, очолена Іоанісом Колеті. На той час Франція, на відміну від Росії чи Британії, більше співчувала експансіоністським настроям греків і менше непокоїлася з приводу можливого розпаду Османської імперії. До того ж, Колеті був здібним політичним лідером. Трохи менш впливовою була російська партія, названа Напіст, яка активно пропагувала православні та консервативні цінності. Найбільш авторитетними її лідерами були Каподистриас, Колокотроніс, а пізніше — Андреас Метаксас. Однак, потенційно найбільш впливовою мала стати британська партія, очолена Маврокордато. Однозначна перевага британського флоту у басейні Середземного моря була надзвичайно дієвим фактором впливу на грецький уряд. Більшій популярності цієї партії шкодило бажання британської корони утримати цілісність Османської імперії, що, звісно ж, виключало можливість британської допомоги грецькій експансії. За правління Каподистриаса перед вела російська партія, а під час головування в уряді Армансперга — британська. Французький вплив значно посилювався після 1844 року. Незважаючи на свої назви, ці партії аж ніяк не були слухняними інструментами в руках відповідних консулатів. Фактично, партії інколи більше використовували уряди держав-опікунів, ніж ті могли використати їх самих. Однак, така схема взаємодії таки допускала серйозне іноземне втручання, якого не бачимо ні у сербській, ні у чорногорській політиці.

Слід наголосити, що король не зміг сформувати баварську роялістську партію. Він навіть не міг повністю покластися на вірність власної армії. До 1838 року більшість іноземних найманців повернулися додому; у збройних силах залишалися всього лиш кілька десятків іноземних офіцерів. Позбавлений надійної військової та політичної підтримки, король змушений був послуговуватися інтересами різних партій. Слід було також покращити фінансове становище в країні: на той час витрати держави набагато перевищували її прибутки, але найбільшою проблемою були іноземні заборгованості, набуті грецькими урядами ще за часів революції. На початку 40-их невдоволення правлінням Отона загострилося. Тим часом, держави-опікуни вимагали фінансової реформи в Греції: дбаючи про виплату

боргів, вони вимагали від Отона зменшення чисельності армії, а відтак – зменшення військових витрат. Повсюдно нарікали на авторитарне правління – як і в інших державах, грецька опозиція вимагала обмеження королівської влади шляхом формування альтернативних політичних інституцій. Багатьом найкращим виходом із ситуації здавалося запровадження конституційної системи правління.

У 1843 році британська та російська партії, які на той час не були при владі, об'єдналися для здійснення державного перевороту. У вересні афінський гарнізон захопив королівський палац; самого короля заарештували. Під загрозою зречення престолу Отон погодився відіслати решту баварських радників і прийняти конституцію. У листопаді було скликано народні збори, на які прибули делегати не тільки з Греції, але й з Македонії, Епіру та Фесалії. Керували всім Маврокордато і Колеті. Російська партія залишалася трохи обабіч подій, оскільки цар Микола I не міг схвалити прийняття конституції, до якого грецького монарха змусили збройним повстанням. Натомість, британці та французи абсолютно підтримували дії грецьких заколотників: їх уряди цілком задовольнили б встановлення у Греції конституційної, проте консервативної, системи правління. Обидві іноземні держави всіляко намагалися уникнути такого повороту справ, за якого грецькі землі могли би стати центром революції, а Східне питання – могло би більше загостритися.

Конституція 1844 року була наскрізь консервативною. Вона проголошувала обмеження королівської влади, однак залишала за монархом надзвичайно багато прав і повноважень. Отон міг накладати вето на законодавство, призначати і звільняти з посад міністрів. Відповідно до конституції, належало сформувати двопалатний законодавчий орган, нижню палату якого обирали би усі громадяни держави, а членів верхньої палати – мав призначати король. В такий спосіб лідери заколоту 1843 року досягли свого: король тепер мусив ділити владу зі зборами народних обранців. Слід зауважити, що переворот здійснила відносно невелика група опозиціонерів із залученням іноземної військової сили. Більшість населення країни заколот ніяк не зачепив. Однак, він став прецедентом і надалі засвідчив ту роль, яку можуть зіграти військові у державному уряді.

Встановлення конституційного правління реально нічого не змінило у грецькій політиці. Перші вибори принесли перемогу французькій партії й самому Колеті, який аж до своєї смерті, у 1847 році, був ключовою фігурою в грецькому уряді. Разом з

Отоном вони доволі швидко встановили у Греції звичну для Балкан королівську диктатуру. Колеті призначив своїх соратників на провідні державні пости і сприяв поширенню в країні толерантності до конституційної монархії. Доволі швидко він домогся вирішального впливу на законодавчі збори, вдаючись при цьому до залякування своїх опонентів та прямого насильства. Попри все, популярність Колеті зростала. В опозиції до Отона залишилися дворяни, які не мали довкола себе достатньо прихильників. З іншого боку, король, опираючись підтримку партії Колеті й граючи на експансіоністських настроях населення, став доволі популярним. Баварські елінофіли хотіли бачити нову Грецію з відродженими Афінами – ідеалом класичної язичницької цивілізації. Натомість, для Колеті та більшості націоналістичних грецьких лідерів зразком була Візантія з її православною сутністю. Провідною ідеологією нової держави було проголошено Велику Ідею, на вплив якої у XVIII сторіччі ми вже вказували. Націоналістичні лідери вірили, що нова Греція повинна об'єднати під єдиною рукою усі землі, на які будь-коли поширювалася юрисдикція патріархату Константинополя. Ось які цілі визначив у грецькій державі Колеті в своїй промові перед законодавчими зборами у січні 1844 року:

“Королівство Греція – це ще не Греція, це лише найменша і найбільш бідна частинка справжньої Грецької держави. Греком називається не тільки той, хто живе в нашому королівстві, але й мешканець Яніни, Тесалонік, Сересу, Адріанополя, Константинополя, Трапезунда, Крита, Самосу чи будь-якої іншої місцевості, в якій творилася грецька історія... Великих центрів елінізму два – Афіни і Константинополь. Афіни є всього лишень центром королівства; справжньою столицею, Містом, *Полісом* є Константинополь – надія і зваба усіх елінів”⁷.

Найбільшою перешкодою експансіоністським планам греків було різке несхвалення їхніх планів урядами великих європейських держав. У 30-их роках двічі загострювалися відносини між державою Османів і Єгиптом (спершу криза тривала з 1831 по 1833, а потім – з 1839 по 1841). І обидва рази Британія, Росія та Габсбурзька монархія виступали на боці імперії й за збереження її цілісності. Войовничі настрої почали ширитися Грецією під час повстання 1841 року на Криті, а під

⁷ Цит за кн.: Eduard Driault and Michael Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, 5 vols. (Paris: Les Presses universitaires de France, 1925–1926), II, 252–253.

час Кримської війни, коли найбільша православна держава Росія виступила проти Османської імперії, Британії, Франції та Сардинії, ситуація всередині Грецького королівства стала ще більш напруженою. Незважаючи на відверту програшність російської ситуації, греки виношували плани територіальної експансії. На грецьких землях, які все ще залишалися під османською владою, почали діяти невеликі повстанські загони – але місцева османська адміністрація досить легко розправилася з цими виступами. Щоб гарантувати невтручання греків у війну, ескадра держав-союзниць блокувала Пірей і залишалася на його рейдах в 1854–1857 роках. Британія і Франція також змусили грецького короля призначити Маврокордато своїм першим міністром.

Неспроможність монарха скористатися ситуацією і здобути для Греції додаткові зовнішньополітичні привілеї спричинилася до ще більшого падіння його популярності. Після Кримської війни утворені при іноземних консулатах партії розпалися. Проте й нові політичні угруповання були нічим іншим, як об'єднаннями прихильників того чи іншого сильного лідера. Переможці на національних виборах набували змоги контролювати поліцію своїх провінцій і ставали в них найвищими покровителями. Обираючи кандидата, громадяни рідко коли керувалися виключно політичними міркуваннями – вони голосували за тих, хто обіцяв їм більше реальних благ. З цієї позиції поява конституційного уряду та широкого виборчого права мало що змінили у методах політичної боротьби.

Попри те, що Отон аж ніяк не був тираном, до 60-их років у нього з'явилося багато опонентів. Найбільшою його проблемою була відсутність дітей. Більше того, в Греції не було жодного іншого реального претендента на трон. За конституцією, спадкоємець престолу мусив бути православним за віросповіданням. Отонові брати зовсім не бажали змінювати віру, що могло би зашкодити їм надалі зайняти баварський трон. Навіть дуже популярний монарх опинився би за таких умов у скрутному становищі.

До того ж, Отону довелося зіткнутися з критикою молодого покоління грецьких патріотів, яке не лише було більш освіченим за своїх попередників, але й добре розумілося на тогочасних політичних течіях у Європі. Грецьку молодь надихали ліберальні і націоналістичні ідеї середини століття та революції 1848 року, здійснені під впливом цих ідей. Багато молодих патріотів навчалися у європейських університетах або в Афіньському університеті, відкритому в 1837 році. Молодь

критично ставилася до конституції 1844 року та всієї грецької політичної системи і прагнула формування в країні парламентської демократії та надання монарху виключно символічних повноважень.

Незважаючи на загальне невдоволення, нове повстання, яке вибухнуло у жовтні 1862 року, дуже нагадувало події 1843-го. Революційний рух не зачепив ширші верстви населення. Революція знову звелася до чергового військового перевороту. В той час Отон з Амалією були в морі на своїй яхті; коли вони дізналися, що кілька гарнізонів повстали, то вирішили до Афін не повертатися. Заворушення протривали ще якийсь час, але передача влади пройшла загалом безкровно. Було сформовано тимчасовий уряд, очолений Димітріосом Вульгарісом, на який покладали завдання обрати іншого правителя та укласти оновлену конституцію.

Після від'їзду Отона держави-опікуни негайно перебрали владу в країні під свій контроль. Вони не стали втручатися у процес створення конституції, але самі призначили нового правителя. Грецькі лідери надавали перевагу кандидатурі принца Альберта, другого сина королеви Вікторії. Це могло би принести Греції Іонічні острови, які все ще залишалися під британським впливом, і так стримати прагнення грецьких націоналістів до територіальної експансії. Однак, держави-опікуни домовилися не призначати королем нащадка династії, яка й так перебувала при владі. Врешті, їхній вибір зупинився на кандидатурі 27-річного принца Вільяма Георга з датської Глюксбурзької династії. Конституційні збори в Афінах теж погодилися з цією кандидатурою; принц прийняв ім'я Георга. У 1866 році король Георг I одружився зі славетною герцогинею Ольгою, чим запевняє майбутній династії цінний зв'язок з російською імператорською родиною. Оскільки Георг був британським фаворитом, Британія передала Греції Іонічні острови, хоча зобов'язала надати їм невійськового, нейтрального статусу.

Новий король затвердив конституцію, укладену на зразок ліберальної бельгійської конституції 1831 року, яка значно обмежувала королівську владу. У статті XXI зазначається: "Джерелом будь-якої влади в країні є нація; яка править відповідно до принципів даної конституції"⁸. Жодних "абсолютних" чи "Богом даних" монархів у майбутньому бути вже

⁸ Весь текст конституції можна прочитати в кн.: George Finlay, *History of the Greek Revolution and of the Reign of King Otho*, 2 vols. in 1 (London: Zeno, 1971), pp. 345–357.

не могло. Попри все, королю залишили право призначати та звільняти міністрів, а то й розпускати весь кабінет. Як і інші монархи такого ж статусу, він міг оголошувати війни і підписувати мир. Законодавчі збори склалися з однієї палати; сенат було розпущено. Депутатів обирали на 4 роки прямим таємним голосуванням усього дорослого чоловічого населення країни. Кабінет міністрів був підзвітним законодавчим зборам.

Але й ці зміни мали порівняно невеликий вплив на грецьке політичне життя. Загалом все залишалось, як і раніше. Георг I прибув до Греції у супроводі датського радника графа Спонека, якому судилося стати наріжним каменем нового уряду. Втім, як і решта іноземців до нього, Спонецк невдовзі нажив собі багато недоброзичливців і змушений був залишити країну. Політичні партії й надалі залишалися нічим більшим, як групами прихильників окремих лідерів, найбільш популярними з яких були Димітріос Вульгаріс, Олександр Кумундура, Трасивульос Заміс та Епамінондас Делігеоргіс. Грецьке політичне життя залишалось вкрай нестабільним: у 1864–1881 роках відбулося 9 виборів та 31 зміна уряду. Ліберальна конституція не могла запобігти наскрізній корумпованості держави: як тільки уряд змінювався, майже всі світські пости в державі обіймали прибічники партії-переможця, а прихильники опозиційних груп – одразу ж їх втрачали. Партії змагалися за те, щоб бути при владі саме під час виборів, коли можна було використати поліцію і силою прихилити виборців на свій бік. У програмах партій справді були деякі розбіжності щодо національних питань, але основна боротьба точилася за місця в уряді та особистий статус і престиж.

ДУНАЙСЬКІ КНЯЗІВСТВА ПІД РОСІЙСЬКИМ ПРОТЕКТОРАТОМ

Модель політичного розвитку Дунайських князівств у 1821–1854 роках багато в чому відрізнялася від тогочасної ситуації у Сербії, Чорногорії та Греції. Найперша відмінність полягала у ступені контролю цієї держави ззовні: Хоча держави-опікуни і втручалися у внутрішні справи Греції, а Росія ще й чинила вплив на події у Сербії та Чорногорії, однак російське панування у Волощині та Молдавії було набагато серйознішим. Загалом Росія намагалася покращити ситуацію у князівствах, але її втручання викликало все більший спротив з боку місцевого населення. Тому, національний рух середини

століття спрямовувався більше проти російського протегування, ніж проти сюзеренітету Османів.

Російське втручання у румунські справи цілком відповідало положенням Кучук-Кайнарджийського мирного договору, дія якого була додатково підтверджена угодою 1802 року. У 1821 році Росія розірвала дипломатичні відносини з Портою, оскільки остання не змогла домовитися з Петербургом про інтервенцію у Дунайські князівства. Російський уряд домагався цілковитого дотримання усіх пунктів попередніх угод, і тому домогся їх повторного підтвердження Акерманською Конвенцією у жовтні 1826 року. У супровідному договорі Дунайські князівства було визнано під протекторатом Росії. Окрім цього, дещо змінилася політична структура провінцій. Її правителів відтепер обирав диван – тобто, рада бояр. Цей пост обіймав хтось з-поміж місцевих вельмож, який залишався при владі 7 років. Кандидатура господаря мала бути затверджена і Петербургом, і Константинополем. В обох князівствах цілком змінилася система влади. За якийсь час, після катастрофи при Наварино, Порта призупинила дію попередніх договорів, однак новий Адріанопольський договір 1829 року знову підтверджував їхні умови. Права Османської імперії щодо її васалів тепер обмежувалися їхнім обов'язком сплачувати сюзерену фіксовану данину та правом Константинополя приймати або відхиляти кандидатуру майбутнього князя. У стаття договору проголошувалося, що Волощина та Молдавія залишаються васалами Порти, а Росія “забезпечить цим землям процвітання”, а також “вільне віросповідання, безпеку, можливість мати незалежний національний уряд та вільну торгівлю”⁹.

Додатковий Акт Адріанопольського договору уточнював окремі деталі досягнутих угод, найбільш важливою з яких була відміна впливу Порти на закупівлю у князівствах продовольства та сировини. Тепер Волощина та Молдавія більше не мали зобов'язань щодо постачання до держави Османів зерна, вовни та лісу і могли вільно торгувати цими товарами не лише з Константинополем, а й з усім світом. Окрім того, виплати Порті зводилися тепер винятково до річної данини сталих обсягів, яку сплачували за всі роки разом при сходженні чергового князя на престол. Як і в Сербії, мусульманам заборонялося, попри окремі винятки, жити на території Дунайських князівств або мати тут маєток. Порта

⁹ Hertslet, *Map of Europe*, II, 817.

зобов'язувалася вивести свої гарнізони з міст-фортець Турну Северина, Джиурджиу та Браїли. Мусульмани повинні були за 18 місяців спродати усе своє майно і залишити землі князівств. Не менш важливим рішенням було створення карантинної зони вздовж Дунаю — так у свідомості мешканців князівств з'явилося розуміння про чітке відмежування їхньої території від решти османських земель. Врешті, договір надавав право кожному князівству сформувати власну міліцію та ще раз підтверджував необхідність нового адміністративного поділу.

Адріанопольський договір зобов'язував Османську імперію заплатити Росії дуже високу контрибуцію. Російські війська мали право залишатися на території Дунайських князівств аж до повної виплати цього боргу. Царська армія й справді квартирувала у Волощині та Молдавії аж до 1834 року, й тому зміна урядової системи князівств відбулася під російським наглядом. Керував цим процесом надзвичайно здібний урядовець — граф Павло Кисельов, який головував у диванах обох князівств в 1829–1834 роках і особисто керував усіма реформами. Першим його розпорядженням на новому посту було відкриття карантинної зони, яка мала зупинити епідемії чуми й холери, що насувалися з держави Османів. Кисельов імпортував з Росії зерно, щоб запобігти голодові в князівствах та сформував перші загони національної міліції. Проте найголовнішою його справою стало укладання нових урядових статутів Волощини й Молдавії.

Князівства залишалися для Росії стратегічно важливими територіями. Імперський уряд не прагнув анексувати ці землі, але хотів, щоб вони залишалися буферною зоною під російським наглядом. Територія князівств була також вельми вигідним плацдармом для наступу на Константинополь за умов можливої наступної війни. Як бачимо, Росія цілеспрямовано провадила цю політику, починаючи з XVIII сторіччя. Як і раніше, царському урядові було вигідно, щоби Дунайські князівства процвітали і жили в мирі. Тому й була здійснена спроба сформувати у Волощині й Молдавії зручну і прогресивну політичну систему.

Комісії з розробки нового урядового устрою утворили ще після підписання Акерманської Конвенції; проте далі паперів справа тоді не пішла. Тепер, після ратифікації Адріанопольського договору, було сформовано 2 нових комітети, кожен з яких складався з 4 членів (по двоє призначених місцевими диванами та російським урядом). Керував роботою обох комітетів російський генеральний консул Матей Леовіч

Мінчякі. Після розробки нових урядових статутів, Кисельов вніс до них окремі поправки та відіслав їх до Петербурга. Там було затверджено остаточні варіанти текстів та повернуто їх на обговорення диванів, які, втім, не мали права вносити в ці документи будь-які зміни. Статути вступили в дію у Волощині в липні 1831 року, а в Молдавії — в січні 1832-го.

Урядові статути були не конституціями, а звичайними чиновницькими циркулярами; відповідно до них в обох князівствах було створено подібні, але не ідентичні державні інституції. Загалом це був помітний крок до уніфікації обох румунських держав. Головні Статути (*Règlements organiques*) обумовлювали формування державної системи, подібної до тієї, яку намагалися створити баварські регенти у Греції, — консервативної, монархічної, однак освіченої й толерантної.

Кожним із князівств мав керувати князь, якого обирали пожиттєво національні збори 150 делегатів. Князя належало обирати з-поміж найзнатніших бояр. Законодавством обох провінцій відали боярські сойми, до яких входило по 35 депутатів у Молдавії і 42 — у Волощині. Сойми приймали закони, але князь мав право накласти на їх рішення вето, а також за згодою Порти і Росії міг відстрочити скликання сойму, але не розпустити його. Подібні можливості для власного втручання Петербург обумовив і в інших частинах прийнятих документів. Дія Головних Статутів значно покращила тогочасну політичну систему Волощини й Молдавії, але обидві країни стали підвладними боярам і російському урядові. Привілеї боярського класу поширювалися й на питання землеволодіння та контролю над селянами.

Кріпацтво, як ми вже знаємо, було скасовано на румунських землях ще у XVIII сторіччі, проте земельне питання тоді так і не вирішили. Ця проблема не стояла на той час надто гостро, оскільки головним джерелом існування селянина було не рільництво, а тваринництво. Селянин міг мати невелику ділянку землі, а свою худобу випасати на спільному пасовищі й збирати дрова у громадському лісі. Землі вистачало всім. Якщо ж становище в тому чи іншому маєтку погіршувалося, селянин міг просто покинути землю, яку обробляв, і шукати кращих умов деінде.

Головні Статути абсолютно змінили ситуацію. Бояр офіційно визнавали власниками землі, але й селянин теж отримував у власність її частку. Площа селянського наділу була пропорційною до кількості наявної в нього худоби. Селянські родини поділялися на три категорії: до першої належали ті, хто мав

4 воли та корову або 10 овець, до другої — власники 2 волів, третю категорію формували ті, хто взагалі не мав у власності тварин. Родинам, зарахованим до першої категорії, давали по 9 акрів землі, іншим, відповідно, менше. Якщо ж селянин хотів більше землі, йому належало укласти з боярином спеціальну угоду. Селяни мали відробити на пана 12 днів на рік, але цей термін залежав від темпів виконання завдань, а тому часто затягувався до 24 або 36 днів на рік — у Волощині і більше, ніж на 50 днів — у Молдавії. У Волощині, де землевласники часто керували своїми маєтками через посередників, в селян радше приймали грошові виплати, ніж зобов'язували їх до відробітку. Часто пан усю свою землю здавав в оренду, попередньо узгодивши її умови з селянами, й тоді маєтком керував управитель, а сам пан жив у Бухаресті чи мандрував Європою. У Молдавії більшість землевласників керували справами маєтку особисто.

Ми краще зрозуміємо нерівність між статусами селянина і боярина, якщо пригадаємо, що останній повністю контролював місцеве врядування та судочинство. Селянин не міг сподіватися, що поліція або суд захистять його від панських домагань. До того ж, хоча селянин і не був прикріпленим до землі, повної свободи пересування він теж не мав. Він мусив сплачувати свою частку в податках, які стягували з села, а якщо хотів виїхати — повинен був за півроку наперед повідомити про це землевласника. Кисельов ставився до цього дуже критично. А про тогочасних бояр він написав:

“боярин сам виступав суддею усіх суперечок, а тому обов'язково користався своєю владою і утискав тих, кого нікому захищати. Несправедливість зайшла так далеко, що бояри вигадують все нові й нові повинності і прив'язують до своєї землі людей, які за законом є вільними, намагаються перетворити їх на рабів і ще більше закабалити”¹⁰.

В той час бояри отримали ще одну перевагу. Османський пріоритет на закупку румунського зерна закінчився саме тоді, коли індустріальні країни заходу стали відчувати все більшу нестачу продовольства. Обсяги зернового експорту Волощини та Молдавії упродовж століття невпинно зростали. Саме тому бояри були зацікавлені придбати якомога більше землі і забезпечити свої господарства належною кількістю робочих рук. Головні Статути обумовлювали таку аграрну структуру, яка була найбільш вигідна боярам.

¹⁰ Цит. за кн.: Barbara Jelavich, *Russia and the Rumanian National Cause, 1858–1859* (reprint ed., Hamden, Conn.: Archon Books, 1974), p. 3, 4

У січні 1834 року Росія й Османська імперія уклали Санкт-Петербурзьку конвенцію. Порта визнала чинність Головних Статутів і погодилася, що річна данина з Дунайських князівств становитиме 3 млн. піастрів. Як виняток з нових положень, обидві держави призначили перших князів, які мали правити лише по 7 років. На престолах опинилися російські кандидати – Олександр Гіка у Волощині та Михайл Стурджа – у Молдавії. Після цього російські війська залишили ці князівства. В той спосіб царському урядові вдалося домогтися всіх цілей останньої російсько-турецької війни й закріпити свій вплив у Константинополі та на усіх Балканах. Щоправда, Кисельов та деякі інші урядовці радили анексувати обидва князівства, однак вирішено було зберегти за Волощиною й Молдавією статус протекторатів, що мав забезпечити російське домінування, але не загрожував ускладненням та додатковими витратами, які б спричинило пряме правління.

Політична система, сформована за умовами Головних Статутів, проіснувала до 1854 року. Влада в обох князівствах належала боярам, а загальний нагляд за ситуацією – Росії. Керівний клас репрезентував тільки невелику частину всього населення, до того ж, як ми вже пересвідчилися, боярам бракувало одностайності. Подібно до інших національних шляхт на Балканах, представники цього класу не бажали визнавати над собою влади когось із рівних собі, якщо не могли його собі підпорядкувати або якщо він не захищав би їхніх інтересів. Постійні інтриги всередині боярських фракцій та їх протистояння з князями ослаблювало обидва уряди та робило Дунайські князівства доступними для російської інтервенції.

Після виведення російських військ та від'їзду радників з Петербурга, правителі князівств залишилися сам на сам з колишніми політичними та економічними проблемами. Обидві країни були далекими від сподіваного “процвітання”, натомість, надійшов час сплачувати борги. Під час російської окупації данину Порті ніхто не платив, тож тепер Константинополь бажав отримати йому належне. Окрім того, князі повинні були заплатити султанові за своє призначення. Звісно ж, і російські окупаційні війська і чиновників утримували коштом урядів обох князівств. Політична ситуація у Волощині та Молдавії також не була стабільною. За владу боролися три центри впливу: князі, боярські сойми та російські консулати. Проти князівських повноважень, як того й слід було чекати, виступали сойми. В кожному князівстві бояри робили все від них залежне, щоб протидіяти князеві й саботувати його

рішення. Російські консулати зі свого боку надзвичайно уважно стежили за ситуацією і постійно втручалися у справи обох урядів. Їх також захопила хвиля внутрішніх інтриг. За положеннями Головних Статутів, усі скарги при конфліктних ситуаціях можна було відсилати як до Петербурга, так і до Константинополя. Різні опозиційні групи не тільки користувалися обома цими шляхами, але й апелювали до інших іноземних консулатів, які теж були не проти своїми діями дещо завадити росіянам. І у Бухаресті, і у Ясах панувала атмосфера змови та невдоволення.

У Волощині ситуація була гіршою. Олександр Гіка, брат попереднього господаря, зіткнувся з могутньою і непримиренною опозицією. Росіяни підтримали його кандидатуру, бо вважали Гіку своїм надійним прихильником. Тим часом, він мав досить багато ворогів, а коли став князем – їх кількість швидко збільшилася. Гіка призначив двох своїх братів міністрами, і їхня діяльність спричинилася до крайнього падіння його популярності. Далі ще гірше – Гіка почав конфліктувати з російською владою. Мінчакі скинули з поста генерального консула у Бухаресті, а на його місце поставили П. І. Рюкмана (Рікмана). Цей агент імперії мав неабияке завдання. Царський уряд наполягав на внесенні до Волоського Головного Статуту так званої Додаткової Статті, яку, на думку росіян, було помилково вилучено з нього при ухваленні статуту. Додаткова Стаття забороняла урядам князівств вносити до Статутів зміни без дозволу Росії й Порти. Внесення Статті серйозно обмежило би автономію Волощини, й тому викликало сильний опір. Російські офіційні кола почали на цьому наполягати; над соймом, якщо він відмовиться ратифікувати Статтю, нависала загроза розпуску. Врешті, щоб змусити сойм визнати правомірність Додаткової Статті, Росія вдалася до тиску за допомогою Порти.

Волоський сойм став центром опозиції і до влади Гіки, і до впливу Росії. У 1840 році Петербург призначив на пост генерального консула І.А. Дашкова, який почав шукати зближення з супротивниками князя. Що трапилося далі, дізнаємося зі спогадів Миколая Карловича Гірса, який працював у консулаті в Ясах і, вражений корумпованістю румунських політиків, писав про них:

“Кожен з них мав свою партію, і всі вони разом заповзялися скинути Гіку. До Верховного Сойму подали скаргу... в якій перелічували усі випадки зловживань князя. Сойм переважною більшістю голосів

вирішив просити суду для кривдника в обох держав-опікунів. Внаслідок цих “подань”, як називали скарги дипломатичною мовою, російський і турецький уряди змушені були призначити... комісарів, які розслідували би всю справу... Турецький комісар, як водиться, повністю скористав із ситуації, беручи хабарі і в господаря, і в претендентів на його посаду, кожному з них обіцяючи підтримку Порти. Доки наш представник, вислуховуючи всіх і вся, намагався розібратися у ситуації й винести справедливе судження, його, необізнаного ні з регіоном, ні з людьми, просто водили за ніс”¹¹.

Внаслідок розслідування, Гіку у 1842 році було усунуто. За умовами Головного Статуту було проведено вибори і новим господарем став Георг Бібеску.

Бібеску походив з багатих бояр, навчався у Парижі й був у росіян на доброму рахунку. У соймі він очолював опозицію до Гіки й тому добре знав, що ця інституція теж не підтримає його кандидатуру – бояри знову ополчилися, щоб скинути правителя, обраного з-поміж них самих. Тим часом, вкотре постало питання про особливе сприяння інтересам Росії. Так, російському інженерові Олександрю Трандіфілову було надано концесію на пошуки і видобування усіх корисних мінералів на волоських землях. Сойм спробував перешкодити такому рішенню князя. Тоді, за обопільної згоди Порти і Росії, Бібеску відмінив чергові збори сойму і далі два роки керував одноосібно, видаючи декрети. Однак, права на пошуки й розробку копалин Трандіфілов тоді так і не отримав. У 1846 році сойм ставився до обраного князя вже набагато краще. Проте ворогів у нього було ще вистарчало, і вони шукали підтримки своїх дій у британського й французького посольств. Росія продовжувала підтримувати князя. Навіть у такій складній ситуації Бібеску вдавалося спонукати сойм до прийняття деяких важливих законів. Особливий вплив на майбутнє князівства мали затверджена у 1847 році митна угода з Молдавією та закон про громадянство того ж року, який дозволяв молдаванину легко стати громадянином Волощини. Бібеску також багато зробив для розбудови Бухареста та покращення державної системи освіти.

В Молдавії справи йшли трохи краще, оскільки князю Михаїлу Стурджі не бракувало ні розуму, ні авторитету. Йому також постійно доводилося протидіяти боярській опозиції і він зумів підкорити її собі. Від боярських наклепів та скарг Порти

¹¹ Charles Jelavich and Barbara Jelavich, eds., *The Education of Russian Statesman: The Memoirs of Nicholas Karlovich Giers* (Berkeley: University of California Press, 1962), pp. 192–193.

й Росії Стурджа вміло боронився. До того ж, йому вдалося легко провести затвердження Додаткової Статті і забезпечити собі цим постійну прихильність Росії. Молдавський князь був у хороших стосунках з російським консулатом в Ясах, але підтримував певні відносини і з французькими й британськими агентами. Хоча за його правління в уряді також процвітала корупція, Стурджі таки вдалося багато що покращити – в країні швидкими темпами будували дороги, мости, шпитали, була запроваджена ефективна поштова служба. Уряд також намагався розвинути систему освіти, хоча її рівень залишався доволі низьким.

Головні Статути для більшості мешканців Дунайських князівств асоціювалися з російським пануванням. Незадоволені намагалися перекласти вину за всі біди на державу-опікуна. Тим часом, хоча всі російські дипломати були зацікавлені у процвітанні Волощини й Молдавії, вони дозволяли втягнути себе у ворожнечу боярських фракцій та протистояння між соймами і князями. Через таку своєрідну участь у внутрішніх справах князівств росіяни нажили собі чимало ворогів серед тих, кого не підтримували. До того ж, дії російських представників, незалежно від їхніх намірів, сприймали як вияв російської позиції взагалі й ознаку російського панування. Головні Статути були доволі консервативними документами, а що їх ухвалення підтримувала Росія, то її позиція викликала різке невдоволення тих сил, які прагнули глибшої політичної реформи. Надалі і націоналісти, котрим хотілося справжньої незалежності, і ліберали, які змагалися за послідовний конституціоналізм, вважатимуть Росію головною перешкодою для втілення своїх програм.

В той час в обох Дунайських князівствах відбувалися швидкі соціальні та культурні зміни. В 40-их роках європейські віяння відчувалися вже особливо сильно. Найперше, моду та манери привілейованих верств Західної Європи засвоїли румунські бояри. Старше покоління все ще зодягалось в національні кептарі з довгими подолами, а вже молодь красувалася у вбранні за найновішими паризькими фасонами. Відмінності були більше, ніж разючими. Разом із модою на одяг прийшла й мода на радикальні політичні погляди та нові ідеології. Особливою популярністю користувалися вони серед представників молодого покоління, яке здобуло освіту за межами батьківщини.

У Дунайських князівствах не було закладів вищої освіти. Цей брак особливо відчували багаті молоді люди, сини бояр,

які могли дозволити собі подорожувати й не мали нагальної потреби заробляти на життя. Більшість з них отримували відсотки від прибутків зі своїх маєтків на селі. Багату румунську молодь приваблював найперше Париж, в якому поєднувалися витонченість і культурність з неабияким революційним запалом. Напередодні 1848 року це місто було центром ліберальної та націоналістичної пропаганди. Особливо відчутним у революційно налаштованих колах французької столиці був вплив польської еміграції, яка прибула до Франції після поразки антиросійського повстання 1830 року. Лідер емігрантів Адам Чарторійський, колишній міністр царя Олександра I, фактично сформував тут уряд у вигнанні, який підтримував зв'язки з націоналістичними рухами в усій Європі. До революційної агітації також активно бралися молоді німці, італійці та мадяри. Румунська молодь, подібно до своїх однолітків, також створювала таємні товариства і будувала плани майбутнього національного повстання за незалежність своєї батьківщини.

Майбутні лідери румунської національної революції не намагалися створити єдину програму, але більшість з них мріяла про воз'єднання Волощини з Молдавією та встановлення конституційного правління, яке би забезпечило громадянам майбутньої Румунії різні свободи та ґрунтувалося б на загальному виборчому праві. Їх об'єднував спротив юрисдикції Головних Статутів та російській присутності на їхніх землях. Румуни, як і поляки, вбачали в Росії головного ворога власних національно-визвольних рухів. Революція готувалася як всередині, так і ззовні країни. У самих Дунайських князівствах швидко формувалася мережа різноманітних культурницьких товариств і таємних гуртків, проте центром всієї румунської агітації залишався Париж.

У лютому 1848 року в Парижі вибухнуло повстання, пов'язане з хвилею революційних рухів, яка прокотилася тоді Європою. Бунт охопив Німецькі держави, Італійський півострів та імперію Габсбургів; консервативні монархічні режими падали один за другим. Метою переможців було встановлення конституційних та національних урядів. Втім, жодного повстання не вибухнуло в Росії, а з османських територій боротьбою були охоплені тільки Дунайські князівства. Перший виступ стався у Ясах, але йому бракувало потуги. 8 квітня близько тисячі осіб, головним чином міщан, ліберально налаштованих бояр та інших противників князівського правління, зібралися в готелі "Санкт-Петербурґ", виголосили

кілька промов проти Стурджі й ухвалили звернення до нього з вимогою скласти повноваження. Реакція князя не забарилася: до 300 осіб заарештували, багатьох з них пізніше відправили на заслання. В'язниць, в яких можна було би утримувати осіб боярського стану, не існувало, тож засуджених відсилали до монастирів, де вони перебували аж до закінчення терміну їх ув'язнення.

Револуція у Волощині була більш серйозною. Її провідникам судилося керувати нацією кілька наступних десятиліть, а сам рух спричинився до формування майбутньої румунської нації. Головними постатями волоського повстання були Йон та Думитру Брацяну, Ніколає та Раду Голеску, К.А.Росеті та Ніколає Бальческу. У травні було сформовано революційний комітет, очолений Бальческу, Росеті й А.Г.Голеску. Ця група негайно написала донос на Йона Гіку до Константинополя, запевняючи Порту у своїх найкращих намірах. Цікаво, що революціонери, як і в 1821 році, наголошували, що не прагнуть повалити панування Порти, а тільки вимагають повернення “давніх прав”. Формальним початком волоської революції стало ухвалення 21 червня 1848 року Ішлацької Прокламації, яка містила традиційну ліберальну програму, викладену у 21 пункті. Головною метою повсталих було припинення дії Головних Статутів та звільнення з-під російської протекції. Керівники повстання призначили міністрів тимчасового уряду і перенесли діяльність з Ішлацу до Бухареста, де революційні сили також здобули перемогу. Бібеску спершу погодився з Ішлацькими пунктами, однак 26 червня, після замаху на його життя, зрікся князівського престолу і втік до Трансильванії. Новий уряд очолив митрополит Неофіт; до цього виконавчого органу також увійшли Бальческу, А.Г.Голеску, І.К.Брацяну та полковник Йон Одобеску, який перебрав командування над невеликими збройними силами князівства.

Отже, Бухарест знову став центром революційної боротьби, хоча ситуація загалом досить відрізнялася від тієї, що склалася у 1821 році. Надзвичайно вагомою відмінністю була відсутність у повсталих дієвої та досвідченої армії, адже аналогів пандурським та добровольчим корпусам Владіміреску вже не існувало. До того ж командувач цих нечисленних сил полковник Одобеску спробував у липні здійснити переворот і скинути уряд. Відсутність великої армії врятувала князівство від жахів громадянської війни, але означала, що революціонерам своїх цілей доведеться домагатися за допомогою дипломатії та переговорів.

До того ж, на відміну від повстання 1821 року, нова революція не мала нічого спільного з селянським рухом. Коли дійшло до обговорення земельного питання, у тимчасовому уряді намітився розкол. Адже революціонери самі були боярами й радикальна реформа на селі підірвала би їхній достаток. Втім, в нового уряду було надто мало часу, щоб виробити хоча б якусь економічну програму. Три місяці при владі пройшли у постійних приготуваннях до майбутньої боротьби. Було зроблено кілька спроб втілити окремі пункти Ішлацької Прокламації, однак головна увага була спрямована зовсім на інше.

Революційний уряд найбільше боявся російської інтервенції. У липні російська армія увійшла в Молдавію, хоча головна мета такого маневру полягала у блокуванні революційних рухів у Трансильванії та в інших землях Габсбурзької імперії — молдавське повстання, як пригадуємо, придушив сам Стурджа. Однак, присутність ворожої армії в сусідньому князівстві так налякала революціонерів, що їхній тимчасовий уряд невдовзі залишив Бухарест. Митрополит Неофіт залишився і очолив нове правління, зорганізоване у відповідності до положень Головних Статутів. Невдовзі повсталий народ скинув цей режим і повстанський уряд повернувся до столиці. Почалася підготовка до скликання конституційних зборів. Водночас, заколотники намагалися заспокоїти Порту та заручитися підтримкою британського й французького урядів.

Османська влада опинилася під перехресним дипломатичним вогнем. З одного боку, Британія й Франція, що відверто тішилися зовнішньополітичною невдачею Росії, стримували Константинополь від будь якого втручання. Петербург навпаки — вимагав негайної інтервенції проти повсталих. Порта обмежилася тим, що підтягнула кілька своїх армій до Дунаю та відіслала до Бухареста свого уповноваженого комісара Сулеймана Пашу. Посланець Константинополя домовився з революціонерами, що влада від їхнього уряду, невдовзі, перейде до регентської ради, до якої, щоправда, входитимуть кілька осіб з-поміж лідерів повсталих. Однак, підпадаючи під тиск Петербурга, Порта не ратифікувала цю угоду й відіслала до Бухареста іншого посла — Фуада Пашу, який мав наполягати на поверненні юрисдикції Головних Статутів та усунення з уряду усіх революціонерів.

В той самий час російська та османська армії готувалися розпочати окупацію князівств. Війська Порти увійшли на їх територію 25 березня, а російські — 27 березня. Революційний

уряд не мав у своєму розпорядженні збройних сил, а тому не міг чинити опору. Невеликі загони добровольців, які були сформовані в Олтенії, розбіглися, як тільки пересвідчилися в чисельній перевазі ворога. У Бухаресті сформувався новий уряд, очолений Константином Кантакузино, а революційним ватажкам довелося тікати з країни. Росія стала докладати зусиль, щоб відновити свій контроль над ситуацією. У травні 1849 року між Росією й Портою було підписано Балта-Лиманську Конвенцію, за якою князів призначали обидві держави терміном на 7 років; замість соймів мали бути відновлені дивани, склад яких формував князь спільно з османським урядом. Ця Конвенція знаменувала пік російського панування в обох князівствах. Російська армія залишалася на території Волощини та Молдавії до 1851 року, й повернулася на ці землі знову у 1853-ому, після оголошення Кримської війни.

Таким чином, революція 1848 року у Волощині закінчилася поразкою. Незважаючи на загальну підтримку реформ усіма мешканцями князівства, великого народного повстання на підтримку бояр не сталося; не було також сформовано народної армії, хоча мало ймовірно, щоб вона могла протистояти регулярним військам Порти і Росії. Мобілізація селян зненацька могла обернутися небезпекою для бояр, адже їхні піддані могли легко повернути зброю проти соціальних та економічних утисків – тобто проти самих керівників революції. Втім, повстання таки мало позитивні наслідки – з-поміж революційно налаштованої верхівки виділилися національні лідери, так звані “сорока-вісімники”, яким судилося керувати нацією кілька наступних десятиліть. Хоча Бальческу й помер від сухот, однак Брацяну, брати Ґолеску, Росеті та багато інших продовжили боротьбу, а серед молдаван підтримали її Михаїл Когелнічану та Александру Куза. Перебуваючи на засланні, бунтарі поступово згуртовувалися довкола націоналістичних, а не ліберальних гасел, й під ними знову розгорнули революційну діяльність. Метою змовників стало возз’єднання обох князівств та зведення на престол іноземного князя, оскільки, за загальним визнанням, правління місцевих господарів та бояр спонукало тільки до інтриг та внутрішньої нестабільності. Як і раніше, головним ворогом революціонери вважали не Порту, а Росію. Доки князівства залишалися під російським протекторатом, вони вважали свої сподівання на національний чи ліберальний розвиток краю марними.

ОСМАНСЬКА РЕФОРМА: КРИМСЬКА ВІЙНА

У попередньому розділі ми розглянули, як Сербія стала автономною, Греція — незалежною, Дунайські князівства послабили свою залежність від Порти, а Чорногорія взагалі вийшла з-під її контролю. Водночас, у різних провінціях імперії з'явилися сильні лідери, як-от Мугамад Алі й Алі Паша, які зуміли встановити належний контроль над підлеглими їм територіями та відверто ігнорували розпорядження Порти. Зрештою, виникає питання, чи намагалися султан та його радники протистояти процесу поступового розпаду імперії?

Весь цей період османські урядовці дуже добре розуміли, що їхня влада занепадає; було ясно, що на карту поставлено саме існування імперії. Тим часом, перед османською владою виникли проблеми, які християнських лідерів оминули. Найперше, йдеться про силу традиційних релігійних авторитетів, які стримували зміни в мусульманському суспільстві. П'ять століть османська система працювала безвідмовно — іслам забезпечив імперії могутність та процвітання. До того ж, особи, які прагнули зберегти колишні порядки, були вельми могутніми — зміни саботували як мусульманські беї, так і християнські шляхтичі. Основною перешкодою до реформ, як того й слід було чекати, стали мусульманські релігійні інституції. Звісно, навряд чи улеми могли підтримати реформи, спрямовані на якнайшвидшу секуляризацію та модернізацію османського суспільства.

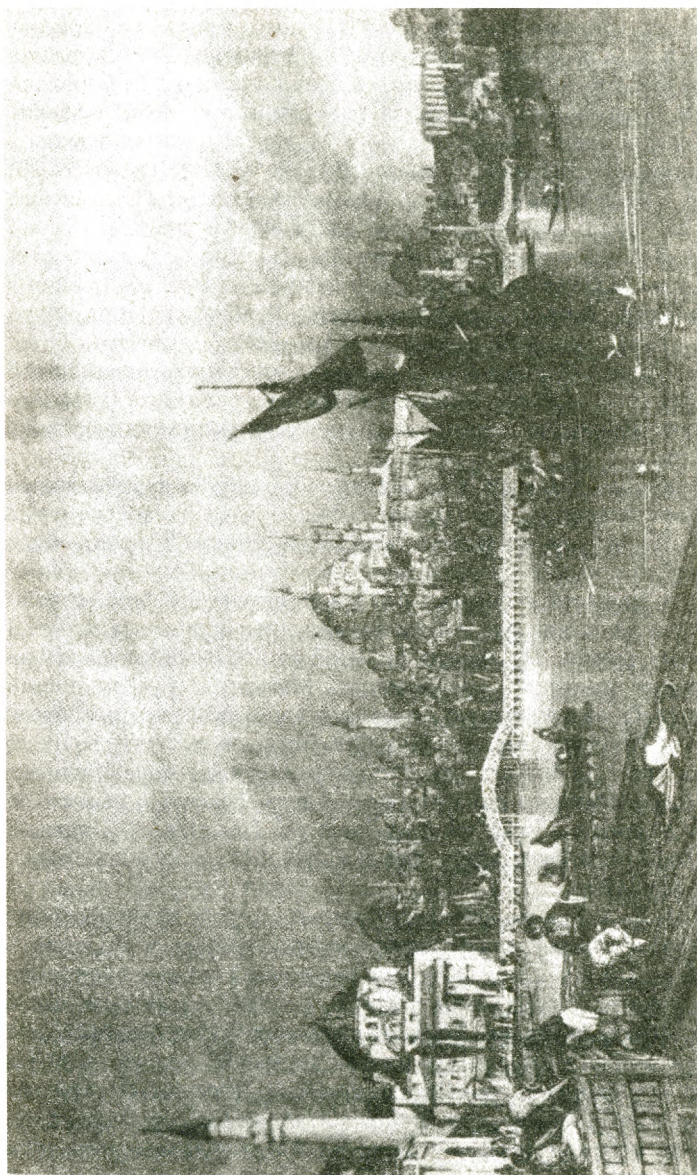
Тим часом, до реформи Порту підштовхувало суперництво з європейськими країнами. Великі держави Європи ставилися до імперії, як до “хворого організму”, хоча самі немало трудилися, щоб Порта не могла оправитися. Вони постійно втручалися у справи держави Османів — то для того, щоб поширити свій вплив як не на прохання балканських народів, то задля збереження балансу сил. У XVIII сторіччі Росія й Австрія прагнули відвоювати частину османських земель. У XIX-ому — європейські уряди якщо і займалися Східним питанням, то тільки тоді, коли одна з країн (як правило Росія) діставала змогу загарбати надто велику частину імперії Османів чи здобути тут надмірний вплив і тим самим порушити баланс сил в регіоні. Після 1815 року становищем імперії цікавилися, головним чином, Британія, Франція й Росія. Кожна з цих країн мала тут свої інтереси й негайно об'єдналася би в союз із іншою, щоб позбавити третю можливого домінування.

Габсбурзька імперія, яка на той час, як ми вже згадували, мала неабиякі проблеми у Центральній Європі, залишалася поміркованою та пасивною. З-поміж трьох зацікавлених держав найбільшою загрозою для Порти була Франція, яка мала колонії в Африці та Малій Азії, а відтак — і подальші територіальні амбіції відносно цих земель. У 1830 році Франція анексувала Алжир, а у найближчі її плани входили Єгипет та Сирія. Втім, французьких військ в регіоні було небагато, а флот цієї країни поступався британському, тому французи не могли суттєво впливати на плани Порти щодо Балкан чи напряму загрожувати Константинополю.

Втручання великих держав у справи Османської імперії було нерегулярним та хаотичним. Кожен уряд підтримував ту партію чи націю, чиї цілі найбільше співпадали з його дипломатичними інтересами. У автономних провінціях та в Греції консулати великих держав брали активну участь у боротьбі місцевих політичних угруповань та в їхньому протистоянні з одноосібними правителями. Участь іноземних урядів у підтримці ворогуючих груп цілковито порушувала баланс сил всередині імперії; тим більше, що підтримували, перш за все, християн. За мусульман не заступалася жодна іноземна країна, незважаючи на те, що вони страждали не менше як від недоліків османської влади, так і від сваволі християн на підпорядкованих їм землях. Порта майже нічого не могла вдіяти з цією ситуацією — в неї не було достатньо війська ні щоб запобігти зовнішнім втручанням, ні щоб навести порядок у власній державі.

Нагальна потреба реформи постала ще у XVIII сторіччі. Селім III розпочав реформувати армію. У XIX сторіччі військова реформа й надалі залишалася найважливішим питанням, проте османські правителі, намагаючись конкурувати із державами Заходу та вгамувати власних непокірних підданих, у своєму прагненні реорганізувати державу пішли набагато далі. Подібно до християнських володарів того часу, вони намагалися зробити так, щоб монархія опиралася на міцну централізовану бюрократичну систему; об'єднати її спільним для всіх законом, який, бодай теоретично, урівнював би права та обов'язки усіх громадян держави. Спробуємо зважити, чи реально було досягти таких цілей, враховуючи національний і релігійний склад османського суспільства та історію цього краю.

Махмуд II, який прийшов до влади у 1808 році внаслідок дій заколотників, усвідомлював необхідність реформ. Проте, на відміну від свого попередника, діяв цей султан доволі повільно:

Константинополь

першому крокові реформ передували 18 років підготовки. Найперше, слід було покінчити з військовою слабкістю імперії. Скажімо, яничари на той час з елітного підрозділу перетворилися у некероване угруповання військових, яке би радше скидало султанів та уряди, сіяло в країні анархію, ніж боролося проти чужоземного зазіхання. Спагії стали лінивими сільськими поміщиками. За таких умов у традиційних військових частинах все більшою ставала потреба у формуванні нової армії, зорієнтованої на кращі європейські зразки. Султан вже мав під своєю командою окремі такі частини, проте їх, звісно ж, було не достатньо, щоб захистити всю велетенську імперію. Задля масштабної реформи варто було вирішити, що робити з яничарами. Втім, цьому угрупованню було важко протидіяти через їхній тісний зв'язок з духівництвом – улемами. Тому, діяти Магмуд II почав дуже обережно, поступово прихилиючи на свій бік окремих вищих сановників релігійної влади та щоразу змінюючи своїми людьми командирів яничарських частин.

Водночас, Махмуд мав давати собі раду з бунтівливими пашами, зокрема з Алі Пашею з Яніни. Хоча османська влада добре знала, яку діяльність розгорнула Етаірія у Греції, було вирішено спочатку розібратися з повстанцями-мусульманами. Втім, з ліквідацією режиму Алі Паші зникла ще одна мусульманська сила, яка могла б надалі завадити грецькому революційному рухові. Не маючи сильної армії і надійних мусульманських союзників на Балканах, Махмуд II був змушений звернутися за допомогою до іншого свого васала – правителя Єгипту Мугамад Алі, пообіцявши йому за послуги Крит та Пелопонес. Як знаємо, єгипетська армія діяла дуже ефективно: під командуванням сина Мугамад Алі – Ібрагіма – єгипетські сили окупували Крит та вторглися на Пелопонес. З півночі рухалася османська армія, яка у квітні 1826 року взяла штурмом Місолунгі.

Тоді ж султан вирішив розформувати корпус яничарів. Вони не тільки довели свою воєнну неефективність у боротьбі з греками, але й у червні 1826 року спробували підняти бунт проти створення нової армійської частини, яка, як їм здавалося, могла похитнути їхній вплив. Добре підготувавши ґрунт для своїх дій, султан дістав змогу розпустити яничарський корпус, а також тісно пов'язаний з ним орден дервішів Бекташі. На той час яничари були більше, ніж просто військовою силою; корпус був опорою всіх консервативних сил імперії, які з його розпуском втратили змогу чинити силовий тиск на реформаторів.

Султанова спроба вдалася, але держава Османів на якийсь час опинилася у доволі ризикованому становищі. Імперія без своєї найбільшої військової сили значно ослабла, змушена була схилитися перед вимогами росіян і ратифікувати Акерманську Конвенцію. Російський ультиматум викликав велике обурення серед урядових кіл Османської держава — розпочалися бурхливі суперечки про доцільність чи недоцільність війни з Росією. Звістка про поразку при Наварино у цій ситуації викликала справжній шок. Адже Махмуд II щойно закінчив реформувати флот — і ось його повністю розгромили сили держав, які з Портою не перебували у стані війни. Тепер їхні ескадри продовжували патрулювати грецьке узбережжя. Вибух гніву багатьох мешканців імперії спрямовувався, головним чином, проти Росії, через яку Османська держава зазнавала найбільше принижень. Тим часом, війна, яка вибухнула у 1828 році, була Порті страшенно не вигідною: збройні сили не могли провадити ефективну боротьбу, а на допомогу європейських держав нічого було сподіватися. Тому, Адріанопольський договір, за всієї його незручності для імперії, виявився найкращим виходом із ситуації. Найважчим для Порти було зобов'язання виплатити надзвичайно велику контрибуцію — цього імперська скарбниця зробити просто не могла. Османська держава відступила Росії частину території в Азії, однак її володіння на Балканах, окрім Греції й дельти Дунаю, залишилися недоторканими. Виникнення незалежної Греції, обумовлене договором у Лондоні 1830 року, позбавило Порту тільки невеликої частини заселених греками земель. Окрім того, звісно ж, значно посилювався вплив Росії у Сербії та Дунайських князівствах. Попри все, якщо проаналізувати внутрішній стан імперії на кінець 20-их років, побачимо, що революційні рухи того часу не надто їй зашкодили. Держава загалом не була в небезпеці.

А от наступне десятиліття поставило під загрозу саме існування імперії. Після вирішення грецького питання та залагодження відносин з Росією, головною проблемою Османської імперії став Єгипет. Мугамад Алі, безперечно, був найсильнішим і найздібнішим правителем з-поміж усіх непокірних Порті аянів. Народився він 1769 року в Македонії, в албанській сім'ї. У 1798 його разом з албанськими військами відіслали до Єгипту на боротьбу з Наполеоном, і він залишився там, все вище й вище піднімаючись східцями військової та адміністративної влади. У 1805 Мугамада Алі призначають губернатором Єгипту. Прийшовши до влади, він негайно розпочинає широкомасштабні та вельми ефективні реформи.

Йому регулярно допомагають французькі радники й це суттєво підвищує вплив цієї держави на політику єгипетського уряду. Мугамад Алі прагнув збудувати все ту ж централізовану бюрократичну систему, підпорядковану його одноосібній владі. Цьому вельможі вдалося здійснити багато реформ, до яких Порта дійшла значно пізніше. Скажімо, йому вдалося вдало замінити приватних збирачів податків на державних платних службовців, стандартизувати законодавство, створити освітню систему і переманити до Єгипту багато іноземних вчителів та інженерів. Проте головним досягненням Мугамада Алі було створення сучасної дисциплінованої армії, яку очолив блискучий полководець, його син – Ібрагім Паша.

Замирення держави Османів з Грецією стало для Мугамада Алі неабияким розчаруванням. Йому було залишено Крит, проте контроль над Пелопонесом, який став частиною незалежної Греції, єгипетський правитель, зрозуміло ж, втратив. Замість цього Мугамад Алі почав вимагати в Порти Сирію, а коли османський уряд відмовив йому – послав свої війська, щоб здобути цю нагороду самостійно. У 1832 році під Конією його армії вдалося наголову розбити військові частини Османів. Перед Мугамадом Алі відкрилася дорога на завоювання Анатолії – єгипетський правитель почав загрожувати самому Константинополю. За таких умов, Махмуд II змушений був звернутися за допомогою до свого колишнього ворога – Росії. Жоден інший уряд допомогти йому тоді не міг. У липні 1833 року обидві імперії підписали Унікар-Іскелеський договір, який загалом був угодою про взаємний захист, але надавав Росії фактичне право першого голосу у політиці Константинополя, що й було на той час головною метою царського уряду. Наступ єгипетської армії припинився, проте Мугамад Алі також отримав все те, що хотів – абсолютний контроль над Сирією. У цього правителя з'явилася можливість створити арабську імперію з центром у Червоному морі; Єгипет, за надзвичайної підтримки французької дипломатії, міг би стати в новій державі головною структурною ланкою.

Військові поразки загострили потребу реформ всередині Османської держави. Тепер слід було значно посилити центральну владу, відкинувши релігійні та військові амбіції й інтереси окремих регіонів. Зміни в адміністративній системі покликані були зробити її більш прозорою, ефективною, наближеною до європейських практик врядування. Уряд поділявся на департаменти, на чолі кожного був окремий міністр. Для координації їх роботи було запроваджено Раду

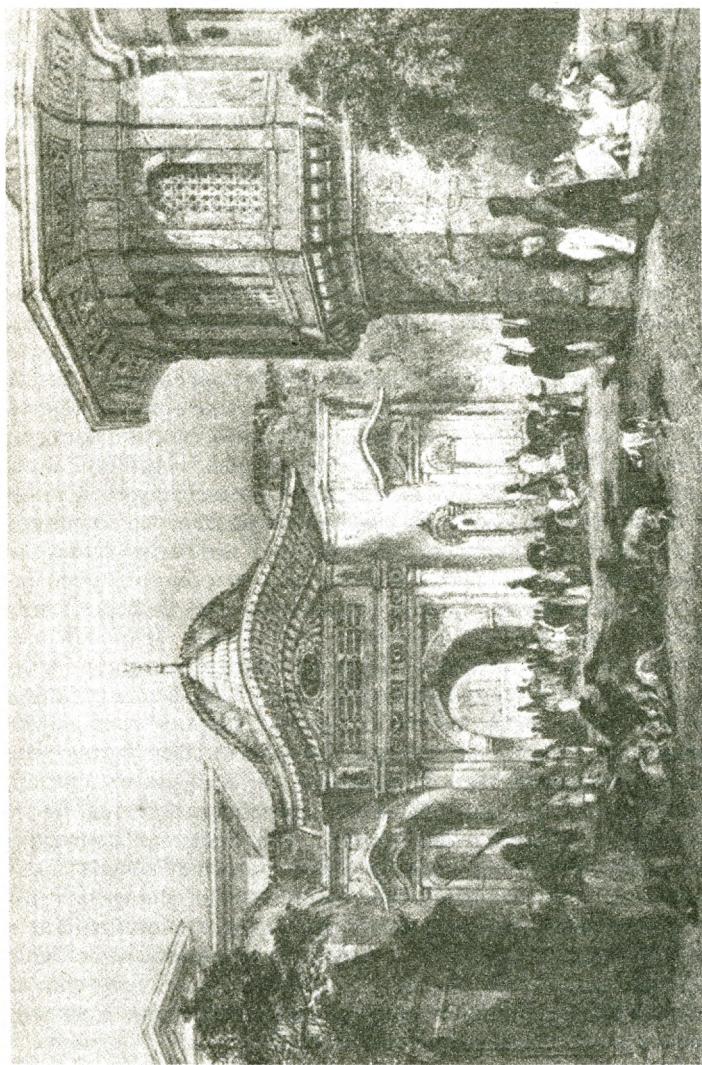
Міністрів; також сформували новий бюрократичний апарат і всім чиновникам стали виплачувати державну платню. Місцеві адміністрації тепер перебували під постійним наглядом центрального уряду.

Специфіка османської системи влади повністю усувала можливість виникнення серйозного суперництва між правителем та його найближчим оточенням. Втім, влада все ж таки була зосереджена з одного боку — в уряді з його централізованим державним апаратом, з іншого — у Палаці, тобто це родина султана, його найближчі слуги та управителі монаршого дому. Тут, як і в інших урядах, плели свої інтриги та зводили особисті рахунки.

Одним із найбільших здобутків Мугамадового правління була спроба відкрити мусульманське суспільство імперії для решти світу. Окрім змісту, султан цінував також форму і стиль, а тому зодягався, як європейські правителі і спонукав своїх підданих робити так само. Довгий халат і тюрбан замінили на стандартний сюртук європейського службовця і феску. Султан почав відвідувати концерти і бувати на прийомах в іноземних посольствах, його стиль життя став більш відкритим. Інші державні сфери також пройнялися іноземним духом зовнішнього світу. У 1836 році було створено Міністерство зовнішніх справ, а у великих європейських столицях відкрилися постійні турецькі посольства. Суспільство визнало користь і необхідність вивчення іноземних мов, що викликало реформування імперської системи освіти.

Отже, уряд Османської держави тепер багато в чому нагадував уряди європейських країн. Проте провести реформи повністю було завданням не з легких. Інерція суспільного консерватизму, вочевидь, найяскравіше виявилася у ставленні більшості мусульманського населення саме до змін у системі освіти. Тим часом, імперія вкрай потребувала технічних та інших фахових навчальних закладів. На Балканах секуляризувати освітню систему вдалося без значних заперечень з боку православного духовництва, хоча раніше всією освітою на цих теренах керувала саме церква. Навпаки, в Константинополі улеми послідовно протидіяли реформі. Незважаючи на опір мусульманського кліру, у столиці невдовзі відкрилася медична школа. Втім, деякі проблеми були спільними і для Константинополя, і для віддалених регіонів Балкан — всюди бракувало книг, навчального обладнання та кваліфікованих викладачів.

Однак головною проблемою залишалася військова реформа. Поразка під Конією стала для імперії важким уроком. Знову

Вхід до урядового будинку в Константинополі

запросили іноземних радників — цього разу ними стали пруські військові. Порті, звісно, було вигідно опиратися на допомогу держави, відомої могутністю своїх збройних сил і на той час напряду не зацікавленої Східним Питанням. Авторитетний пруський генерал Гельмут фон Мольтке прибув до Константинополя й став центральною фігурою османської воєнної реформи. Для реорганізації флоту запросили британських експертів. Навзаєм молодь з держави Османів почала відбувати на навчання до військових академій Європи. Втім, проведену модернізацію Махмуд II явно переоцінив, склавши собі хибне уявлення про можливості своєї нової армії. Він не вибачив Єгипту своєї поразки і виношував плани помсти. У 1839 році Османська імперія оголосила Єгипту війну, з метою повалення режиму Мугамад Алі та відвоювання втрачених територій. Ця кампанія від самого початку була приречена на невдачу. Султан Махмуд помер у червні 1839 року, так і не усвідомивши масштабів своєї поразки.

Син Махмуда — Абдул Меджид — сів на трон у 16-річному віці, саме в розпал небезпечної кризи. На щастя Порту, надто багато іноземних держав були зацікавлені у збереженні її цілісності. Зближення Франції та Єгипту серйозно занепокоїло Британію й Росію, оскільки загрожувало дисбалансом сил у Середземномор'ї. До того ж, за Унікар-Іскелеським договором, Росія була союзником держави Османів й повинна була захищати її. В той спосіб, утворилася коаліція Росії, Британії, Пруссії та Австрії, які виступили на захист імперії Османів. Криза затягнулася, проте Єгипет, навіть разом із Францією, не зміг протидіяти такому союзові. Мугамада Алі змусили відступити з Сирії й Криту, але йому вдалося зберегти право на успадкування влади у Єгипті. Союзники прийшли до ще більшої згоди: у 1841 році було підписано Договір про Протоки, за яким Босфор і Дарданели підпадали під міжнародний контроль. Договір забороняв йти Протоками іноземним воєнним кораблям у мирний час. Цей пункт однаково захищав інтереси Османської імперії, Росії і Британії. Тепер британські кораблі не могли загрожувати російському південному узбережжю, а російські ескадри не мали змоги напасти на британський флот у Середземномор'ї; що ж до Порту, то вона могла бути певна, що жодна з держав не загрожуватиме Константинополю з моря. Звісно ж, у часи війни Османська імперія змушена була пропускати через свої територіальні води флоту союзників. Росія дозволила зробити деякі відхилення від Унікар-Іскелеського договору, що свідчило про зближення російсько-британських позицій та зацікавлення царя

Миколи I у співробітництві з Британією. Російський імператор вважав Францію головною загрозою для європейського порядку, оскільки ця країна давно стала розповсюджувачем революційного духу.

Після вирішення єгипетського питання Османська імперія змогла зосередитися на своїх внутрішніх справах. Розпочинався період великих реформ, відомий як *Танзимат* (Впорядкування). Реформи й надалі були продовженням змін, започаткованих Махмудом II, ціль залишалась тією ж – зберегти імперію. Дещо змінилися головні принципи врядування. Раніше османський уряд керував за посередництвом інших інституцій та окремих агентів. Для християн найважливішими владними установами були мілети та сільські громади: саме з ними, а не з представниками центрального уряду, мав справу пересічний християнин, який мешкав в імперії. Натомість, Порта намагалася будувати відносини з кожним її підданим зокрема. Задля цього було створено цілий ряд нових установ, зразками для яких були аналогічні європейські інституції. Метою змін було створення ефективної бюрократичної системи, на яку працювали чесні чиновники, віддані державній службі.

Загальні цілі реформ були намічені першим документом періоду правління нового султана – імперським рескриптом “Гюльхан” (“Трояндовий сад”), виданим у листопаді 1839 року. Як декларація намірів, цей документ обіцяв підданим імперії врядування, спрямоване на захист їхнього життя, честі та власності, рівність перед законом та стандартизацію системи оподаткування. Група здібних державних службовців взялася за втілення цього плану у життя. Слід зазначити, що прихильниками реформ були саме урядовці, а не Палац. Самі султани, спершу Абдул Меджид, а потім його наступник – Абдул Азиз, відігравали у перетвореннях роль куди меншу за їхніх міністрів; така ситуація, звісно, спричиняла численні тертя між двома центрами державної влади. Найбільш визначним реформатором був Мустафа Решид Паша, який 6 разів ставав великим візиром і 3 рази – міністром закордонних справ. Поруч з ним варто згадати Алі Пашу та Фуад Пашу – неабияких експертів у європейській політиці. Агмет Кевдет Паша відомий своєю участю у створенні нового зводу законів, так званого *Мекеле* (Збірник Законів), укладеному між 1866 та 1888 роками. Мідгат Паша займався справами провінцій. Після Кримської війни найбільшої ваги у Константинополі набули впливи Британії та Франції. Османські реформатори, подібно до своїх колег на Балканах, надавали перевагу французьким моделям правління.

Британія залишалася надійним союзником Порти і щодо протистояння зовнішній агресії, і щодо внутрішнього реформування. Ще у 1838 році османський та британський уряди підписали Балта-Лиманський договір, який створив Британії винятково вигідні умови для торгівлі. Комерційний інтерес і стратегічно важливе розташування османських земель спонукали британський уряд сприяти збереженню територіальної цілісності Османської держави.

Головною урядовою інституцією того часу стала Рада Міністрів, яку склали представники духовництва, військових та окремі придворні султанового Палацу. Окрім змін у центральній системі влади, реформи торкнулися і провінцій. Спершу була здійснена спроба обмежити владу губернаторів; при них були створені ради, куди входили представники і християнських, і мусульманських громад. Процес реформування держави перервався кризою 50-их рр., яка призвела до початку Кримської війни. Цей конфлікт — єдина загальноєвропейська війна між 1815 та 1914 роками — спричинили ускладнення вже знайомого нам Східного Питання — прагнення більшості держав Європи зберегти цілісність Османської імперії й втримати баланс сил на Близькому Сході.

Вище ми вже говорили про проголошення релігійної протекції. Одразу кілька країн — Австрія (за Карловіцьким договором), Франція (за низкою інших договорів) та Росія (особливо за умовами Кучук-Кайнарджийського договору) — давали нечіткі обіцянки відносно захисту вірних християнських конфесій на території Порти. У 1851 році між Францією й Росією виник конфлікт відносно співвідношення юрисдикцій католицької й православної церков у Святих Місцях в Єрусалимі. В лютому 1853 року російський уряд направив до Константинополя спеціального посла — князя Олександра Меншикова. Цей пихатий і нерозсудливий дипломат не тільки вимагав повного визнання першості православ'я, але й взяв на себе сміливість представляти інтереси всіх 12 млн. православних підданих Османської імперії. Росіяни справді вірили, що попередні угоди з Портою дають їм таке право. До того ж, у Миколи I склалося враження, що він досяг певного взаєморозуміння у Східному Питанні з Британією. Проте претензії царського уряду, особливо у тій формі, в якій вони були висловлені, не могли не викликати роздратування як у Порти, так і в решті європейських держав — це означало би, що Російська імперія повністю контролює уряд в Константинополі, а отже, загрожувало дипломатичним крахом усій близькосхідній ситуації.

Західні держави і Росія поступово наближалися до війни. Коли Порта у липні 1853 року відмовилася виконати російський ультиматум, який фактично проголошував протекторат Росії над її внутрішньою політикою, царська армія розпочала окупацію Дунайських князівств. У жовтні Османська імперія оголосила Росії війну. Водночас, британський та французький флоти увійшли в Протоки з метою підтримки та оборони Порти. У Синопській битві, яка відбулася в листопаді, російський флот повністю знищив флот Туреччини, потопивши усі кораблі разом із 4 тисячами їх екіпажів. Врешті, у 1854 році Британія і Франція теж оголосили війну Росії, проте цим державам надзвичайно важко було обрати поле битви. У червні 1854 року ультиматум Росії висунула Австрія: уряд Габсбургів вимагав, щоб російські війська негайно залишили Дунайські князівства. Після цього їхню територію було окуповано габсбурзькою та османською арміями. В обмін на цю поступку, Австрія і Німецькі держави оголосили про свій нейтралітет. Становище залишало союзникам (до Османської імперії, Франції та Британії приєднався ще П'ємонт) лише одну територію для нападу – Крим. І хоча через рік безперервних боїв росіяни втратили свою головну фортецю – Севастополь – ця перемога союзникам мало що дала. Не в кращій ситуації опинилася і Росія. Поразка на власній території була великим приниженням і для армії, і для царського режиму. Тож обидві сторони стали негайно шукати способів примирення.

Паризький договір 1856 року надавав Османській імперії деякі переваги, проте більшість його положень у наступних чверть століття були порушені. Особливо суворою перевіркою власного становища цей договір став для Росії – військова поразка спонукала царський уряд на довгих 20 років забути про балканські проблеми і зосередитися на внутрішніх реформах. Для Порти найважливішим наслідком договору став довгожданий спокій в акваторії Чорного моря: задля безпеки імперії Османів та захисту британських інтересів було вирішено, що ні Росія, ні сама Порта не матимуть воєнних флотів у Чорному морі та фортець на його берегах. В той спосіб Чорне море ставало нейтральною зоною. Османський військовий флот, щоправда, міг базуватися в Протоках. Інші положення Паризького договору теж були вигідні передусім Порті. Три бесарабські області було приєднано до Молдавії, що закрило Росії вихід до Дунаю – найбільш важливо це було для Австрії. Дельта Дунаю повністю перейшла під контроль держави Османів.

Втім, інші умови миру значно перешкоджали пануванню Порти на Балканах, хоча на початках такі наслідки їх дії було важко передбачити. Росія погодилася відмовитися від всіх претензій на протегування православних християн на Балканах, проте від цього проблема їхніх взаємовідносин з імперією аж ніяк не зникла. Натомість було проголошено про спільну опіку держав-учасниць договору над всіма християнами під владою Порти. Варто додати, що окрім країн, які вели воєнні дії в Криму, Паризький договір підписали також Прусія та Австрія. Угода містила кілька суперечливих пунктів, які ускладнювали ситуацію. У статті VII учасники договору обіцяли “поважати незалежність і територіальну цілісність Османської імперії”. А щодо християн у державі Османів, — турецький султан видав декрет, так званий фірман Гаті Гумаюн, який мав прояснити наміри османської адміністрації у цьому питанні. Натомість, християнські держави погодилися, що “вони не матимуть права ні разом, ні поодиночці втручатися у відносини Його Величності султана з підданими імперії чи перешкоджати внутрішньому правлінню Османської держави”¹². А на практиці це положення невдовзі обернулося постійними замішаннями та взаємним непорозумінням великих держав у політиці захисту християн на підпорядкованих Порті землях.

Після закінчення Кримської війни розпочався наступний період реформ. Ключові ролі на той час відіграли Алі та Фуад. Виданий у 1856 році фірман Гаті Гумаюн став частиною Паризького договору. Документ було ухвалено під тиском, однак він став декларацією про наміри і проголошував майбутню рівність мусульман і християн. Найбільш важливі для мешканців Балкан його пункти стосувалися практичних змін у місцевій адміністративній та податковій системах. Реформа місцевої влади розпочалася ще до Кримської війни. Регулярні заколоти регіональних мусульманських вельмож змусили Порту шукати способів ефективного контролю адміністрації на місцях. Особливих зусиль османський уряд доклав, щоб навести лад у бунтарських районах, подібних до Боснії, правителі яких доволі часто поводили себе зовсім незалежно. Під час нової реформи всю імперію поділили на вілаєти, які в свою чергу поділялися на ліви або санджаки, а останні — на ще дрібніші кази; кази поділялися на нагії, які склалися з окремих сіл. На чолі кожного вілаєту був губернатор, який співпрацював з Адміністративною Радою, до

¹² Hertslet, *Map of Europe*, II, pp. 1254, 1255.

якої входили голови дрібніших територіальних утворень і три мусульманських та три християнських представники від релігійних громад краю. Так само формувалися ради й на нижчих рівнях. Спершу влада губернаторів була обмеженою, далі повноваження цих осіб стали ширшими, губернатори почали повністю контролювати адміністративний апарат ввіреної їм території.

Однією з причин постійного нарікання християн на османське правління була невігідна їм система оподаткування. Для подальшого існування держави реформувати цю систему було вкрай необхідно. Війни та самі реформи потребували багато коштів – тобто, надходження мали зростати; але зміни повинні були охопити найперше методи розрахунків та стягнення податків. Про те, як нараховувати податок замислювалися ще за часів правління Махмуда II.

У 1831–1838 роках відбувся загальний перепис населення та інвентаризація всієї землі імперії, що мало досконаліше оцінити межі й обсяги стягування податків. Було зроблено спроби спростити схему оподаткування і зменшити кількість податків, а також передати збирання податків з рук приватних осіб до оплачуваних державою урядовців. Але всі ці зміни не прижилися, тоді Порта видала ряд законодавчих актів, які мали зарадити зловживанням у застарілій схемі податкової системи. У 40-их роках наглядати за правомірністю стягнення головного податку, а пізніше і церковної десятини, зобов'язували голів християнських громад. Проте на практиці винятковій корумпованості цієї сфери майже не вдалося завадити. Тут перетиналося надто багато різних інтересів. Адже і османські чиновники, і християнські вельможі вважали оподаткування сферою особистого прибутку і невід'ємним привілеєм своїх посад.

Наскрізна корумпованість адміністрації на місцях доповнювалася занепадом найвищих османських фінансових інституцій. Задля проведення реформ та на покриття поточних військових і адміністративних витрат османський уряд допустився небачених боргів. Першу велику позику Порта отримала у 1854 році, а вже до 1860-го – 20% державного бюджету пішло на виплату відсотків з позики; у 1875-ому цей показник зріс до 50%. В 1877 році османський уряд припинив віддавати борги, оскільки на це більше не було коштів. Були окремі спроби знайти вихід із ситуації. Річний бюджет формувався з врахуванням заходів, запроваджених ще у 1858 році. Проблема була лиш у тому, що вжиті заходи не спрацьовували, а тому уряд дуже часто не отримував очікуваних сум.

Головною фінансовою проблемою держави Османів була її власна наскрізна бідність: більшість прибутків надходили від сільського господарства, в якому застосовувалися доволі примітивні технології. Розвиток індустріального виробництва стримувався одразу кількома факторами — відсутністю внутрішніх коштів для інвестування, недорозвиненістю законодавчої бази та браком безпечних і надійних транспортних шляхів. Велику фінансову шкоду приносили також попередньо укладені з європейськими країнами договори, які дозволяли їм імпортувати до імперії свої товари майже без сплати акцизів. Турецькі ринки заповнили австрійські та британські товари, конкурувати з якими місцеві виробники не могли. Підписані договори не давали Порті можливості ефективно захистити власні ринки в період їхнього розростання. Така ж короткозора політика велася й щодо державної землі. У Земельному законі 1858 року було зроблено спробу повернути у державну власність незаконно привласнені приватними особами землі. Однак, наслідки введення закону в дію були якраз зворотними — орендарі та збирачі податків використали цей закон, щоб утвердити своє право на привласнені наділи.

Окрім вже згаданих фінансових витрат, османському урядові довелося допомагати біженцям з колишніх османських територій. Скажімо, російська окупація спричинила еміграцію сотень тисяч мусульман. У 1854–1876 роках близько 1,4 млн. татар залишили Крим, а між 1863 та 1866 роками російська політика переселень спричинила втечу до Туреччини більше, як 600 тис. черкесів. Порта не була готова прийняти таку масу людей і тому смертність серед біженців постійно зростала. Попри значні людські втрати, кількість чоловічого населення імперії збільшилася; однак, імперія все ж таки не могла швидко розмістити на своїх землях стільки переселенців. Європейські християнські держави, які зчиняли галас на найменші переслідування своїх одновірців на Балканах, цього разу не вважали за потрібне втручатися.

У 1861 році на трон Порти зійшов новий султан — Абдул Азиз. Він продовжив реформи свого попередника, незважаючи на поширення невдоволення їхнім перебігом. Міністри Алі та Фуад залишаються при владі. Упродовж періоду Впорядкування (*Танзимату*) Порта зуміла зосередити у своїх руках усі важелі управління імперією. Щойно створена централізована бюрократія одразу ж нажила собі багато ворогів, як “правих” (тих, хто виступав проти секуляризаційних прозахідних впливів), так і “лівих” (так званих Молодих Османів, котрі

вважали, що реформи йдуть надто повільно). Особи, що належали до останньої групи, виростили в атмосфері реформ. Серед них були цивільні службовці, письменники, офіцери армії та бізнесмени — люди освічені, які добре знали, що коїться довкола у світі. Прогресивні ідеї поєднувалися в їхніх умах з глибокою пошаною до ісламу та османської історії. Молодь, звісно, прагнула запозичити з Європи буквально все, що могло би зміцнити їхню рідну державу, проте при цьому вважала за необхідне не втрачати національні ознаки, які визначали самобутність османського суспільства. Найвищою метою цих мешканців імперії було впровадження представницького управління.

Після смерті Алі Паші, у 1871 році, уряд змінив свій курс. Тепер Абдулі Азизу доводилося правити державою самотійно. Російський вплив посилювався особливо під час головування в уряді візира Махмуда Недима. Султан балансував між інтересами та порадами своїх міністрів. До того часу стає зрозуміло, що головної своєї мети — замирення з християнським населенням імперії — реформи не досягли. У 1866 році вибухає повстання на Криті; у 1875 та 1876-ому хвиля повстань прокочується Боснією, Герцеговиною та Болгарією. Попри те, що всі ці виступи були спричинені економічними та політичними чинниками, стає зрозуміло, що християни домагаються власної незалежності й окремого уряду, а не рівних прав у реформованій імперії Османів. Реформи *Танзимату* мають надто мало прихильників — ті, хто внаслідок змін втратив своє вигідне становище, виступають проти реформування, а більш прогресивні піддані імперії вимагають більш радикальних заходів. У травні 1876 року консервативні та ліберальні сили раптом зуміли домовитися і підняли повстання, вони скинули Абдулу Азиза; імперія увійшла у новий період затяжної кризи.

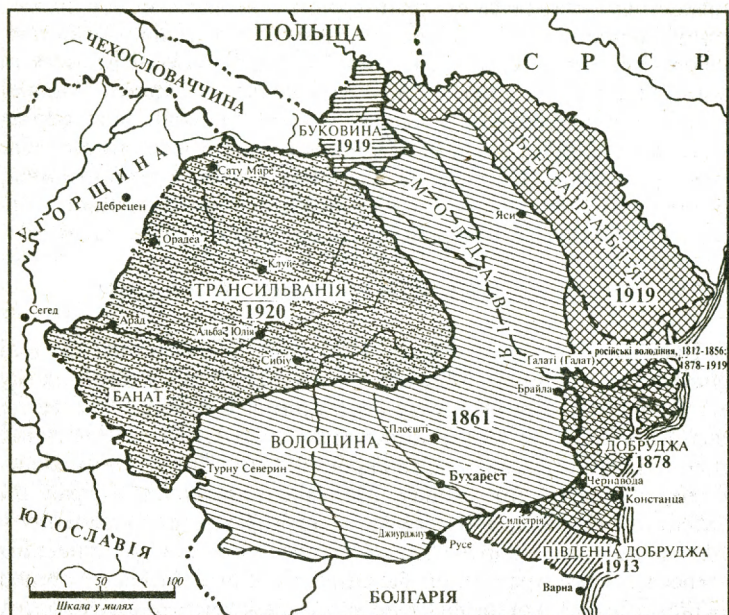
Щоб врахувати права християн, ці реформи були не на часі, надто пізно вони почалися. Вони могли спрацювати, якби ґрунтувалися на принципах, сильніших за національну ідею чи релігійну тотожність. Проте інших об'єднуючих факторів не існувало. А спільна османська історія аж ніяк не викликала у мешканців імперії достатнього для консолідації ентузіазму. Османська імперія більше не була державою-завойовником, а навпаки — страждала від численних іноземних вторгнень, приниження воєнних поразок та фінансових труднощів. Нововведення не набули популярності — було надзвичайно важко створити систему централізованого правління в країні, мешканці якої століттями звикали до інших принципів

управління, сповідували різні релігії, належали до різних національностей та визнавали різних правителів. Міністри-реформатори не набули авторитету, подібного до релігійних та громадських провідників. Вже на початку століття шляхи християн та мусульман в імперії почали розходитися; період реформ лише пришвидшив цей процес. Якщо вже обмежували права релігійних сановників та громадських лідерів громад, християнські народи почали вимагати незалежності від Константинополя й створювати власні національні уряди.

ФОРМУВАННЯ РУМУНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Наслідки Паризького миру 1856 року позначилися на долі Дунайських князівств більше, ніж на ситуації у будь-якому іншому регіоні. Протекторату Росії прийшов кінець — тепер ця держава більше не могла контролювати румунське політичне життя. Натомість, важливість європейських гарантій неможливо переоцінити. До складу Молдавії повернули 3 райони південної Бесарабії, тобто більшу частину земель, втрачених у 1812 році (див. карту 22). Суттєво сприяла румунським інтересам і нейтралізація басейну Чорного моря — тепер російський військовий флот не міг загрожувати цьому регіону. Із припиненням російського контролю припинялася і юрисдикція Головних Статутів, а тому Дунайські князівства мали змінити свою політичну структуру. Країни-учасниці мирних переговорів у Парижі мали у цьому питанні різні погляди і планували дійти дипломатичної згоди вже після закінчення конференції, врахувавши думку мешканців самих румунських територій.

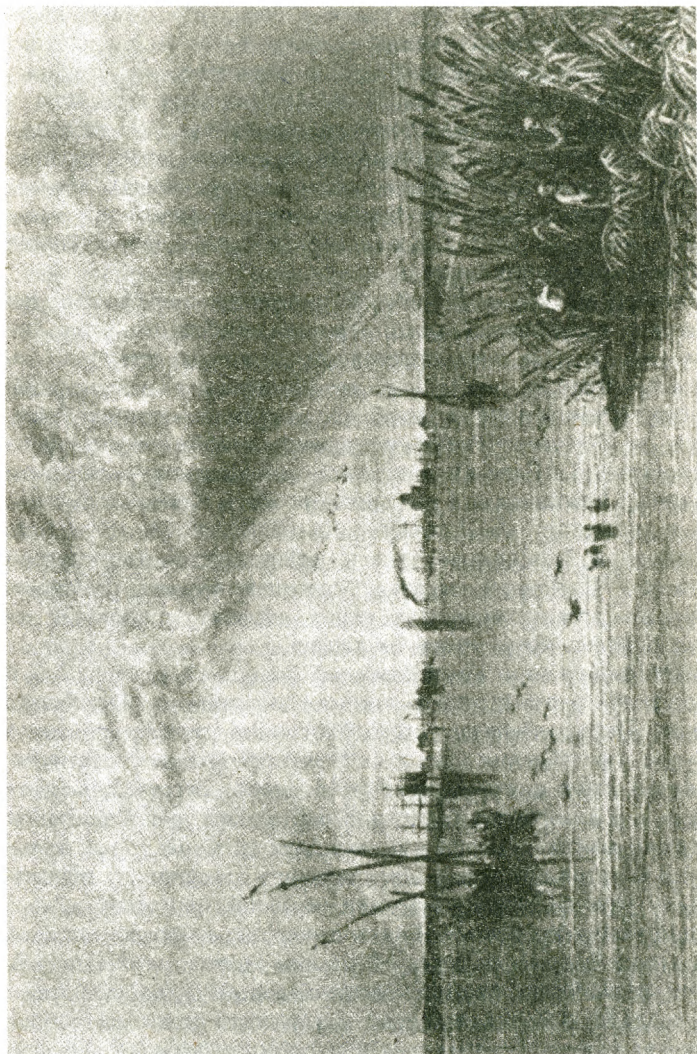
Наслідки Паризького договору, звісно ж, мали для майбутньої національної історії Румунії неабияке значення, однак найбільше важила дипломатична революція, здійснена після закінчення Кримської війни. Упродовж першої половини століття європейською політикою керував Священний Союз, до якого входили Росія, Прусія та Габсбурзька імперія, метою яких було підтримання наявного у Європі консервативного устрою. Ці держави виступали єдиним фронтом проти будь-яких революційних рухів і разом придушили низку повстань у Центральній Європі та на Італійському півострові. У 1849 році російська армія вторглася в Трансильванію, щоб придушити угорську революцію й запевнити панування Габсбургів у цьому регіоні. Неспроможність Відня відплатити тим самим у 1854-ому викликало в Росії сильне обурення. Дії держави Габсбургів

Карта 22. Розширення території Румунії, 1861–1920 рр.

упродовж Кримської війни, фактично, дуже зашкодили Російській імперії. Тож по війні царські урядовці прагли швидкої помсти — Священний Союз розпався, а на поверхні з'явилися ліберальні та національні рухи, які загрожували самому існуванню Габсбурзької держави.

Пріоритети російської зовнішньої політики майже повністю змінилися. Цар Микола I завжди вважав головним суперником своєї імперії Францію, відому своєю підтримкою національно-визвольних рухів. Та й справді, правитель Франції, Наполеон III, не приховував своєї симпатії до ліберальних на національних ідей, а після Кримської війни ця його політика стала ще помітнішою. Однак, Олександр II, який зійшов на російський трон у 1855 році, навпаки, судилося тісно співпрацювати з Парижем. Росія саме входила у період внутрішніх реформ, а тому не могла дозволити собі довго залишатися в ізоляції. З Францією було укладено неофіційний союз, і ця подія мала великий вплив на долю Дунайських князівств — якщо раніше царський уряд всіляко намагався перешкоджати націоналістичній та ліберальній агітації у

Канал Суліна, гирло Дунаю

Волощині та Молдавії, то тепер він, спільно з Францією, підтримав формування національної румунської держави.

Після 1848 року керували румунським національним рухом головним чином ті, хто брав участь у революції. Тепер, після зміни міжнародного становища, лідери руху могли сподіватися досягти своєї мети шляхом дипломатичних переговорів. Головною їх метою залишалось об'єднання обох князівств та зведення на престол іноземного правителя. У втілення найбільш радикального плану, який передбачав здобуття повної незалежності та створення союзу всіх румунських земель, включно з Трансильванією, Буковиною та Бесарабією, — тоді ніхто не вірив. Значні перешкоди були і на шляху втілення набагато скромніших програм.

Наприкінці війни Дунайські князівства перебували під окупацією австрійської армії. Про цілі Габсбургів ніхто не здогадувався. Під час переговорів відносно румунського питання, Франція виступила за формування на території князівств національної держави, підтримали цю позицію Росія, Прусія та Сардинія. Російська позиція найбільше засвідчила зміну ситуації. Царські дипломати сподівалися розсварити Францію з Британією і в той спосіб розбити Кримський союз. Прусія і Сардинія, кожна з яких виношувала плани об'єднання німецьких й італійських земель, звісно, теж підтримували Францію. Ці чотири держави прагнули бачити Дунайські князівства організованими у єдину державу, відповідно до планів ліберальних румунських лідерів.

Найбільший спротив об'єднанню Волощини та Молдавії й інтронізації князя-іноземця чинили Австрія та Османська імперія. Порта вбачала у будь-якій зміні статусу князівств наступне послаблення свого суверенітету. Адже теоретично, Кримська війна почалася задля того, щоби зберегти цілісність імперії, а не довершити її розпад. Габсбурзький уряд остерігався, що формування сильної національної румунської держави матиме негативний вплив на лояльність румунів до півавстрійської Трансильванії. Британці вагалися, до якої з двох позицій пристати. Врешті, Британія вирішила, що виникнення незалежної Румунії зашкодить її планам зміцнення Османської імперії як надійного бастиону проти південної експансії Росії.

Європейські держави ніяк не могли дійти згоди між собою; врахування позиції самих румунів лише помножило суперечності. В Дунайських князівствах було двічі проведено вибори, й обидва рази виборці висловлювалися за об'єднання та інтронізацію іноземця-правителя. Після тривалих вагань,

влітку 1858 року, великі держави Європи, врешті, знову вислали своїх представників на зустріч в Парижі. Незважаючи на результати румунського голосування, було вирішено тільки відредагувати Головні Статuti, але не доводити справу до об'єднання. У Волощині та в Молдавії мали виникнути подібні, але окремі державні інституції. Для кожної з провінцій призначали князя та сойм. Щоб задобрити прихильників об'єднання, було сформовано ще й спільну загальнонаціональну раду у Фокшанах, проте її функції були надто обмеженими. Князів мали обирати на спеціальних зборах, делегатів яких призначав особисто султан. Князівські сойми, членами яких могли бути лише бояри, призначалися терміном на 7 років. До їхніх повноважень належало формування бюджету, нагляд за оподаткуванням та призначення кабінету міністрів. Перші вибори за оновленими Статутами відбулися взимку 1858–1859 років. Спеціальні комісії, які мали пропонувати претендентів на князювання, в обох князівствах обрали кандидатом на цей пост 48-річного ліберала Александрю Кузу. Такий розвиток подій не був заборонений жодним документом, але явно суперечив самому духові Паризьких угод, оскільки було вирішено, що князівства мали залишатися окремими державами. Подвійне обрання стало тріумфом національно-визвольної політики. Залишалось, однак під питанням, чи визнаватимуть ці вибори держави-учасниці Паризького договору.

Великим європейським державам знову довелось ухвалювати рішення відносно чужої внутрішньої політики. Як і можна було сподіватися, одразу ж утворилося 2 табори – Порта і Габсбурзька монархія відкидали можливість союзу; Франція, Росія, Прусія і Сардинія – підтримували об'єднання. Британцям, які повсюдно намагалися виставити себе поборниками конституційного правління, ідея єдиної румунської держави не подобалася, але вони не знали, як можна змінити ситуацію. З цього часу румунські ліберали почали користуватися усвідомленням європейських держав того факту, що нав'язати свою волю мешканцям Волощини та Молдавії не так вже й легко. Найпростіше було би ввести на територію князівств османську армію – але такий вихід більшість учасників переговорів відкидали, а для османської інтервенції потрібна була згода всіх. Так само не могли виконати роль міжнародних поліцейських російська або габсбурзька армія, оскільки уряди обох держав конфліктували й не довіряли одне одному. З глухого кута учасників переговорів вивела розпочата у червні війна між Габсбурзькою монархією, Францією і Сардинією.

Після своєї поразки Австрія залишила стіл переговорів – і на одного противника об'єднання румунських земель стало менше. У вересні 1859 року країни-учасниці Паризького договору визнали подвійні вибори, але тільки на час правління Кузи. Однак, незважаючи на це обмеження, загалом всі визнавали, що один раз об'єднані князівства, буде важко розділити.

Куза став князем Волощини і Молдавії, тож його становище дуже ускладнилося. Його влада, як і влада його попередників, наразилася на ту ж саму боярську опозицію, тільки вдвічі сильнішу – з обох князівств. Новому правителю довелося мати справу з двома боярськими соймами та керувати двома адміністративними системами. Куза не мав достатньо управлінського досвіду, а ще добре знав про бажання румунських лібералів обрати іноземного князя. Реальної політичної підтримки у нового правителя теж не було. В результаті виборів в обох соймах до влади прийшли консерватори: Князеві, якщо тільки він хотів мати надійну підтримку, слід було подбати про зміну виборчого законодавства.

Політичні партії продовжували змагатися за владу. Ліберали підтримували національну програму і прагнули, хоч і трохи обмежених земельної та виборчої реформ. Консерватори не мали чіткої програми, але виступали за збереження наявного становища та економічних й політичних привілеїв бояр. Як переконаний ліберал Куза вважав своїм завданням наблизити законодавчі системи та уніфікувати інституції обох князівств, а також – проведення електоральної реформи, яка би похитнула панування консерваторів і стала би першим кроком до усупільнення виборчого права.

Уніфікація державних апаратів та законодавств обох князівств відбулася несподівано легко. Покладаючись на дипломатичні засоби, Куза звернувся спершу до Франції, а потім до Порту, переконуючи їх у необхідності такого кроку. Далі питання уніфікації були винесені на суд держав-гарантів. Наприкінці 1861 року пропозицію було ухвалено, шоправда, знову ж, зміни мали стосуватися лише часу правління конкретного князя. Створення Кузою єдиного сойму та уніфікованого державного апарату означало виникнення єдиної Румунської держави, хоч і відомої тоді як Об'єднане князівство Волощини та Молдавії. Отже, своєї першої мети революція 1848 року досягла.

Однак, навіть після цього успіху Кузи було важко втримати своє правління. Як і в Сербії та Греції, верхівка суспільства не хотіла визнавати над собою влади когось з-поміж своїх. Сойм

знову став в опозицію до князя. Куза мав конкретну програму перетворень, яка за таких умов не могла бути втілена. Проте, у 1863 році князь зробив крок, який викликав всенародне схвалення, — він секуляризував власність у монастирів, включно з найбільш відомими з них. В минулому великі монастирі відігравали важливу роль в історії Дунайських князівств. Вони перебували під юрисдикцією константинопольського патріарха, а керували ними грецькі ченці. Упродовж століть монастирі, збираючи приношення, накопичили величезні багатства; на початку XIX сторіччя їм належало 11% всіх орних земель у князівствах. Прибутки найбільших монастирів йшли на утримання Святих Місць, таких як гора Афон. Проте з часом монастирі втратили популярність та авторитет серед населення. Селянам, які працювали на монастирських землях, жилося важче, ніж тим, які працювали на пана. Натомість, монастирі мали утримувати різноманітні благодійні інституції, наприклад, шпиталі — але вони цим не займалися. Князі намагалися врегулювати діяльність монастирів і раніше, однак успіху в цьому не досяг жоден з них. Особливий статус монастирів підтримував не лише патріархат у Константинополі, але й російський уряд, який використовував ці православні осередки як опорні пункти під час окупації князівств. У грудні 1863 року сойм ухвалив рішення про державну експропріацію монастирської власності; патріархату було запропоновано компенсацію, але він від неї відмовився. Переговори з цього приводу затягнулися на роки. Врешті-решт, патріархат залишився ні з чим.

Експропріацію підтримували усі партії. Проте інше питання внутрішньої політики — надання виборчих та інших прав селянству — спричинило великий конфлікт. Всі розуміли потребу якось визначити статус більшості населення краю, тим більше, що у сусідній Габсбурзькій монархії саме селянське питання спричинило революцію 1848 року, а північний сусід — Росія — в 60-их теж розпочала низку реформ на селі — тут було скасовано кріпацтво і селянам дали землю. Румунський селянин давно вже не був кріпаком — тобто не був прив'язаний до конкретного земельного наділу — але за користування панською землею він мусив працювати на її власника та сплачувати йому податок. У відносинах між паном та селянином обов'язково мали відбутися якісь зміни, проте, зрозуміло що сойм, який складався з великих землевласників-бояр, у цьому аж ніяк не був зацікавлений. Куза розв'язав проблему у травні 1864 року шляхом воєнного перевороту. Коли сойм виказав одному з його

міністрів востаннє, солдати князя просто розігнали зібрання. Після цього князь видав новий Статут, який давав йому більше влади і надавав виборчі права ширшим верствам населення. Статут було затверджено загальнонародним голосуванням – за нововведення висловилися 682 тис. 621 особа, а проти – 1307 осіб. Звісно, для успіху плебісциту князь застосував усі можливі методи примусу.

Зміна затвердженого європейськими державами порядку була відвертим викликом їхнім повноваженням. Проте реакція союзників була доволі слабкою. Франція, як завжди, підтримала румунів. Головну опозицію склали Габсбурзька імперія та Росія, якій не сподобалися методи цієї реформи. І знову суперечки між країнами-опікунами та їхня реальна неспроможність вплинути на ситуацію змусили їх погодитися з уже доконаним фактом.

Забезпечивши собі цілковитий контроль над урядом, Куза разом зі своїм першим міністром Михаїлом Когелнічану почав впроваджувати масштабні селянські реформи. Аграрний закон 1864 року, вочевидь, був найбільш важливим законодавчим актом того століття, оскільки мав значний вплив на подальшу соціальну та економічну ситуацію в обох князівствах. За цим законом кожному селянинові мали надати у власність невелику ділянку землі, що в перспективі сприяло би витворенню в країні багатого й незалежного класу дрібних землевласників. Раніше, як пам'ятаємо, селянин мав право тільки на частку громадської землі у складі панського маєтку. Розподіл землі за новим законом також ґрунтувався на кількості робочої худоби у власності в селянина. Сім'я, яка мала 4-х волів та корову, отримувала 13,6 акрів (5,5 гектарів землі), власники 2 волів та корови – діставали 9,6 акрів (3,9 га.), у кого була лише одна корова – міг отримати тільки 5,7 акрів землі (2,3 га.). Селяни, які взагалі не мали худоби, могли володіти тільки землею довкола власного будинку – до 0,5 акра (0,2 га.). За втрачену десятину та інші повинності боярам належала компенсація – щоб заплатити її, селянин зобов'язувався упродовж 15 років віддавати частку свого прибутку державі, а держава зі свого боку клопоталася компенсаціями колишнім землевласникам. Всі селянські землі на 30 років було оголошено недоторканими – це мало перешкодити боярам відкупити свої землі.

Але ця реформа не була дієвою – клас багатих незалежних селян так і не сформувався. Головною проблемою стала нестача землі, на якій селяни, хіба окрім перших її власників, могли би прогодувати свої сім'ї. З іншого боку, тепер бояри

привласнили собі ліси та пасовища, які раніше вважалися власністю сільських громад і використовувалися для випасу селянської худоби. Ця зміна одразу ж позначилася на раціоні харчування пересічної селянської родини — селяни могли дозволити собі набагато менше м'яса та молокопродуктів, а основою їхньою їжею стали хліб і кукурудзяна каша. Найбільш якісне зерно продавали на ринку, щоб виручити гроші, — майже все воно потім йшло на експорт. Для того, щоб збільшити свої мізерні прибутки, селяни змушені були найматися працювати на пана, якому навіть після переділу залишалося не менш як 2/3 площі його маєтку. До того ж, місцеві бояри, в руках яких була зосереджена адміністративна влада, дуже часто залишали собі кращі землі, тому і вдавалися до шахрайства, віддаючи селянам менші частки, ніж належало. Так у більшості районів панську землю і далі обробляли селяни, отримуючи за це частину врожаю і використовуючи власну тяглову худобу та сільськогосподарський реманент.

Незважаючи на наміри уряду, Аграрний Закон якраз покращив становище бояр. Попит на сільськогосподарську продукцію з Дунайських князівств зростав і великі землевласники якомога краще користали з цієї ситуації. Молдавські бояри, як і раніше, керували господарствами самі, а волоські — мешкали у Бухаресті або за кордоном, у своїх маєтках залишали управителів. Найманий управитель не був особливо зацікавленим раціонально використовувати землю свого пана або впроваджувати якісь новаторські технології обробітку землі, бо мав у розпорядженні вдосталь дешевої робочої сили. Загальне становище селян особливо погіршилося у другій половині століття, коли почало даватися взнаки збільшення кількості населення краю. Дунайські князівства продовжували залишатися краєм великих маєтків та пригноблених, бідних селян, на відміну від сусідніх Сербії та Болгарії, в яких домінували невеликі фермерські господарства.

Окрім цих реформ, уряд Кузи впроваджував ще й інші. Цивільне законодавство було змінене на зразок французького Наполеонівського Кодексу, а місцеві адміністрації було включено до централізованої урядової системи, як це траплялося і в інших країнах. Подібно до ситуації у Греції і Сербії, правитель краю використовував місцеві осередки влади та поліцію, щоб спростити собі процес обрання на наступний термін. Тим часом, розбудовувалася система середньої та вищої освіти; у Бухаресті та Ясах відкрилися університети. Для успіху реформ, щоправда, слід було враховувати й фактор

опозиції. Куза знав, що консерватори всіма способами намагатимуться скинути його; гіршим було те, що він втратив і підтримку лібералів — вони все відвертіше заявляли, що хочуть бачити на троні іноземного князя.

Таким чином, до 1866 року Куза нажив собі багато ворогів і не зустрів жодної вдячності за свої діяння. Водночас, князь не був людиною амбітною і постійно заявляв, що лише тимчасово виконує обов'язки іноземного претендента на престол, якого прагнуть запросити ліберали. До того ж, подібно до короля Отона, Куза не мав певного спадкоємця, оскільки в нього не було законно народжених синів. Його коханка, Марія Обреновіч, мала дітей, але навряд чи вони могли стати спадкоємцями румунського престолу. Куза також був невидідним князем для країн-опікунів, уряди яких пам'ятали його колишню непокору — вони й підтримали його кандидатуру тільки тому, що кращого кандидата не знайшлося.

З усього сказаного зрозуміло, чому усунення Кузи від влади в лютому 1866 року ні для кого не стало несподіванкою. В країні стався військовий переворот — група офіцерів увірвалася до кімнати князя і змусила його зректися престолу. Куза не чинив опору і запевняв бухарестських консулів, що повністю погоджується з новою кандидатурою князя, на якій наполягали заколотники. Змова стала наслідком порозуміння між консерваторами та лібералами. За кілька наступних тижнів на перші ролі в державі висунулися Йон Брацяну та К.А.Росеті. Було сформовано тимчасовий уряд і призначено регентську раду. Мета лідерів перевороту полягала в досягненні національної єдності, зведенні на престол іноземного князя та встановленні конституційних форм правління. Зв'язків з Османською імперією ніхто й не думав поривати. Далі учасники перевороту зібрали раду, яка мала запросити іноземного претендента на престол. Найкращим кандидатом всі вважали Філіпа Фландрського, брата короля Бельгії. Коли ж принц відмовився, справою пошуків відповідного кандидата зайнявся Йон Брацяну.

Дунайські князівства опинилися у небезпечному становищі. За попередніми угодами, по закінченню врядування Кузи, Волощина і Молдавія знову мали стати окремими державами. І хоча Франція продовжувала підтримувати ідею єдиної Румунії, однак Росія, Габсбурзька та Османська імперії й Британія виступали за повернення до попереднього стану. Тим часом, Європа опинилася напередодні війни між Прусією й Австрією за гегемонію серед Німецьких держав, і тому увага урядів усіх

країн була прикута найперше до центральноєвропейського регіону. В самих Дунайських князівствах регентська рада заявляла, що вибір нового князя є внутрішньодержавною справою і не потребує втручання іноземних урядів. В той самий час, Брацяну запропонував нового кандидата — Карла Гогенцолерн-Сігмарінгена, сина голови католицької лінії пруської королівської сім'ї і двоюрідного брата Наполеона III. Цей принц мав добрі зв'язки при французькому та пруському дворах, а тому був якнайкращим кандидатом на трон. За взаємних клопотань французького і пруського урядів принц, врешті, погодився на пропозицію. У квітні тимчасовий уряд провів класично-показове всенародне голосування, в якому за нового князя висловилися 685 тис. 969 громадян, а проти — 224.

Оскільки Карл був офіцером пруської армії, а війна між Прусією та Австрією от-от мала вибухнути, йому належало проїхати Габсбурзькими землями інкогніто. До Румунії новий правитель прибув у травні 1866 року. Перемога Прусії у війні закріпила його статус: тепер скинути Карла з трону було би неможливо без військової інтервенції, а тому держави-опікуни ще до кінця року затвердили румунський вибір. Посадивши на трон об'єднаної країни іноземного князя, румунські ліберали виконали і другий пункт своєї національної програми. Османський сюзеренітет залишався номінальним — Порта не втручалася у внутрішні справи свого васала. Наступним кроком залишалось здобути Румунії повну незалежність.

Ця мета повністю збігалася з цілями нового князя, який зовсім не бажав бути васалом Порти. Після свого обрання він почав активно підтримувати будь-які заходи, спрямовані на розрив останніх зв'язків з імперським урядом Османів. Втім, найперші роки врядування князя були заповнені все тією ж боротьбою з внутрішньою опозицією. Перший уряд під проводом нового князя очолив консерватор Ласкар Катаржиу, але туди увійшли також Росеті і Йон Брацяну. Замість конвенції, у серпні 1858 року, яка раніше визначала принципи врядування в країні, було прийнято конституцію. Новий Основний Документ ґрунтувався на бельгійській конституції 1831 року і гарантував свободи слова, друку та зборів. Князю надавалися великі повноваження: він міг призначати та звільняти міністрів, розпускати сойм та накладати вето на закони. Двопалатний законодавчий орган складався з сенату та палати депутатів. Двоступенева виборча система спричинила домінування в соймі освічених, забезпечених та багатих на власність верств населення.

Зміцнивши власну політичну позицію, Карл приступив до модернізації та розбудови держави. Новий князь неабияк пишався своїм військовим чином, а тому найпильнішу увагу звертав на створення ефективної, сильної румунської армії. Він всіляко намагався закріпити свою незалежність від імперії Османів і діяв як повністю самостійний правитель – карбував гроші, нагороджував офіцерів бойовими орденами, а що найголовніше, вів міжнародні переговори без участі та відома Порти. За його правління були ратифіковані закони про пошту, телеграфний зв'язок і статус іноземних консулатів. Князь також докладав зусиль, щоб за його країною на міжнародному рівні закріпилася назва *Румунія*. У 1869 році він, на радість усього народу, одружився з протестанткою; його дружина, Єлизавета Відська, пізніше написала книги про Румунію і стала відомою у Європі під псевдонімом Кармен Сильва. Однак, подібно до короля Отона та князя Кузи, Карл не спромігся подбати про спадкоємця – його єдина дочка померла у дуже ранньому віці.

Іноземному князеві керувати було не легше, ніж його румунським попередникам. Багато в чому Карл повторював історію Кузи. У нього не було власної партії прихильників, а тому він змушений був грати на інтересах різних опозиційних фракцій та окремих осіб. У 1870–1871 роках потужна внутрішня криза мало не призвела до повалення Карлової влади. У 1870 році вибухнула франко-пруська війна, і князь, зрозуміло ж, підтримав Прусію, хоча більшість його урядовців вважали найкращим опікуном Румунії – Францію. Скориставшись із напруги в міжнародній політиці, Росія оголосила про припинення дії пунктів Паризького договору про нейтралітет Чорного моря; в Бухаресті почали побоюватися російських претензій на три райони Бесарабії, що були анексовані Румунією у 1856 році. Інші угруповання виступали проти зміцнення в країні монархічної системи влади. В атмосфері внутрішнього неспокою проти політики князя поступово зростало невдоволення. Невелике повстання у Плоешті, яке сталося у серпні того ж року, було придушене, але суд постановив відпустити заколотників. Всі ці події, а також труднощі, з якими зіткнувся князь, спричинилися до його глибокої депресії – Карл вирішив, що врядувати державою з конституційним правом він не може. Як і Куза, він вважав, що повноваження виконавчої влади мали би бути ширшими. В такому стані правитель Румунії написав листи до урядів усіх держав-гарантів, пояснюючи причини, які штовхають його до зречення престолу.

Заява князя була сприйнята європейськими урядами з неприязню та недовірою — більшість вважали, що Карл просто готує ґрунт для проголошення декларації незалежності. Війна Франції з Прусією та вихід Росії з Паризького договору загрожували стабільності у Європі — назрівала нова Східна криза. Проте у внутрішніх чварах князеві ніхто допомагати не збирався. Протести проти Карлового врядування сягнули піку в ніч з 22 на 23 березня 1871 року, коли німецький консулат у Бухаресті давав урочисту вечерю з приводу пруської перемоги. Демонстрації прихильників французької партії обернулися загальним паралічем уряду. Карл приготувався виїхати з країни. Але провідні румунські лідери добре розуміли всі небезпеки, які чекатимуть на їхню країну після такого кроку князя, а тому поспішили вгамувати невдоволених. Катаржи сформував кабінет з консерваторів, і було вирішено, що вони залишатимуться при владі упродовж 5 років. Новий уряд звернув особливу увагу на дотримання в країні законності; на деякий час в Румунії настало замирення.

Поразка Франції та об'єднання Німеччини супроводжувалися такими ж об'єднавчими процесами і в Італії, що докорінно змінило баланс сил у Європі. На початку 70-их Росія, Німеччина і Габсбурзька імперія уклали неформальну угоду, відому як Союз Трьох Імператорів, якій судилося кілька наступних років визначати напрями європейської політики. Жодна з цих країн не хотіла розвитку нової кризи на Сході. Таким чином, міжнародна ситуація не сприяла поглибленню автономного статусу Румунії, однак її новий уряд продовжував робити спроби рухатися в цьому напрямі. Втім, більшого успіху вдалося досягти, підписавши без участі Порти двобічні торговельні угоди з Австро-Угорщиною та Росією.

Незважаючи на певні перешкоди, які невдовзі обернулися серйозними проблемами, можна вважати, що між 1856 та 1875 роками Румунія досягла значних успіхів у втіленні ініційованої лібералами національної програми. Волощина й Молдавія об'єдналися, і трон єдиної Румунської держави посів запрошений князь-іноземець. Ні імперія-сюзерен, ні країни-опікуни не могли реально зашкодити прагненню румунської нації повнішої автономії. В країні правив конституційний уряд, і було зроблено бодай спроби вирішити селянську проблему. Всі ці роки головним заступником Румунії на міжнародній арені була Франція. Тож її поразка у війні 1871 року обернулася серйозними наслідками у майбутньому. Фактично, жодна інша країна не могла забезпечити молодій Румунській державі такої підтримки та сприяння.

ВИСНОВОК: НАЦІОНАЛЬНІ ДЕРЖАВИ НА БАЛКАНАХ

Отже, наприкінці 60-их років національні уряди прийшли до влади у 4-ох балканських регіонах. Єдиною справді незалежною державою стала Греція. Сербія і Дунайські князівства формально продовжували залишатися у складі Османської імперії, але їхня залежність зводилася хіба до невеликої данини та кількох інших дрібних зобов'язань стосовно внутрішньої політики. Унікальним було становище Чорногорії: попри офіційну приналежність до імперії, ця держава не сплачувала Порті данину, а османський уряд жодним чином не міг втрутитися у чорногорські внутрішні справи. Зовнішню політику всі балканські держави провадили незалежно від Константинополя. Загалом міністр іноземних справ Османської імперії мав право представляти на міжнародних переговорах всю державу, але на практиці кожен із балканських національних урядів самостійно підтримував контакти з кожною великою європейською державою.

Внутрішня політика нових національних держав розвивалася за подібними схемами й нашоувалася на одні й ті ж труднощі. У кожній з країн вважали за потрібне збудувати розгалужену і централізовану бюрократичну систему, відібравши, таким чином, владу у сільських громад та місцевих адміністрацій і зосередивши її в руках столиць. Розпочалася боротьба за контроль над центральним урядом та його державним апаратом, що, зрештою, вилилося у протистояння між виконавчою та законодавчою владою, а відтак — між правителем та його прихильниками з одного боку, та особами, які не мали влади — з іншого. Спершу опозиція виступала за формування ради або сойму з найвизначніших людей, задля обмеження влади короля чи князя. Пізніше популярності набули ідеї впровадження представницького або конституційного уряду. Лідери балканських країн застосовували фразеологію європейських ліберальних та демократичних рухів, але насправді вирішували, хто керуватиме державою — сильний володар чи група олігархів. Пересічний селянин безпосередньої участі у будівництві держави не брав; винятком були періоди революцій, коли його використовували як бійця.

Внутрішні суперечності стосувалися не лише конфліктів між правителем та місцевою шляхтою, але й боротьби шляхти тієї чи іншої країни за політичний вплив, згуртованої довкола

них партії чи фракції. Окремі угруповання утворювалися довкола сильного лідера, інші — довкола ідеї підтримки чи несхвалення дій правителя або того чи іншого пункту програми внутрішньої реформи. Перемога на виборах означала більше, ніж тріумф конкретної людини або ідеї. Переможці отримували змогу призначати на ключові пости своїх прибічників, контролювати державний апарат і, в той спосіб, наживати великі прибутки. Ми багато говорили про корумпованість османської системи правління — християнські держави рухалися тим самим шляхом. Слід зазначити, що всі уряди є певною мірою корумповані, проте на Балканах надмірна нечесність урядів дуже ослаблювала суспільства усіх молодих держав.

Обговорюючи проблему корумпованості влади, варто зазначити, що окремі неприпустимі у Західній Європі практики, на Балканах вважалися не лише нормальними, але й у деяких випадках, викликали захоплення і бажання наслідувати. Скажімо, надзвичайно поширеним було кумівство — коли особа діставала владу і призначала на відповідальні пости своїх родичів; це нікого не дивувало, а навпаки, вважалось демонстрацією прив'язаності та лояльності до своїх близьких. Окрім того, вважалось, що ця влада є нагородою для друзів та прихильників. Обрання на посаду за протекцією, а не за заслугами викликав дуже мало заперечень; а вже маючи владу, чиновники як правило, наслідували давню османську практику — витискали зі своєї посади якомога більше особистої вигоди. І знову ж, це не викликало жодної протидії. Плата за сприяння в особистих справах була дуже поширеним явищем. Поняття *бакшиш* коливалося між західноєвропейськими поняттями “хабар” та “чайові” — чиновникам нижчого рангу платили так мало, що вони просто змушені були здобувати собі кошти таким способом. Проте загальний стан був не втішним — балканські держави залишалися бідними, а їхня влада — неефективною.

Османський уряд, як ми вже знаємо, намагався зарадити процесу розпаду імперії шляхом її реформування. Проте наприкінці 70-их, якщо не раніше, стало зрозуміло, що досягти головної мети реформ — знайти спільну мову з балканськими християнами на османських територіях — не вдасться. Привабливість національної ідеї була надто сильною. Окрім того, політичні лідери в Греції та автономіях постійно лякали своїх підопічних справжніми та вигаданими османськими загрозами. Жупел “турецького ярма” став невід'ємною частиною всіх

національних міфологій та офіційної пропаганди. Постійне залякування репресіями Порти служило національним лідерам надійним засобом налаштування народу проти адміністрації Османів та відвертання його уваги від недоліків їх власного врядування.

Вище ми акцентували на значному втручанні великих європейських держав у внутрішню політику балканських національних урядів. Проте ці втручання були абсолютно законними, оскільки обумовлювалися цілою низкою міжнародних договорів. Росія мала право на інтервенцію в Сербію і Дунайські князівства до 1856 року, а протекторат трьох держав над суверенітетом Греції номінально залишався правомірним аж до 1923-го. Окрім того, Франція й Австрія мали право захищати католиків, а Росія – православних півострова, хоча так ніколи й не стало зрозуміло, в чому конкретно полягав цей захист. Після 1856 року всі учасники паризького договору вважалися гарантами прав балканських держав, проте знову ж ніхто не знав точно, що це має означати. У будь-якому випадку, Росія, Австрія, Франція і Британія справді відіграли визначальну роль у долі балканських націй. Великі держави не лише контролювали зовнішню політику менших, але й із запалом втручалися у їхні внутрішні конфлікти. Кожен консулат мав своїх улюбленців. Втручання ззовні не залишалося без наслідків: османському урядові було все важче керувати імперією, а керівники нових державних утворень розігрували іноземні впливи як головний козир у протидії до національної опозицією й самої Порти.

РОЗДІЛ VI

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ІМПЕРІЇ ГАБСБУРГІВ

ІМПЕРІЯ ГАБСБУРГІВ ПІСЛЯ 1815 РОКУ: УГОРСЬКА ПРОБЛЕМА

Після Віденського Конгресу міжнародне становище держави Габсбургів знову покращилося, натомість більшість проблем внутрішньої політики залишалися нерозв'язаними. У XVIII сторіччі, як ми вже знаємо, в регіонах імперії сформувалася стійка опозиція шляхти, яка виступала проти створення централізованої системи авторитарної влади і проти будь-яких реформ взагалі. Дворянство боронило свій статус, виходячи з наданих йому історично прав і привілеїв. Французька революція стала для шляхти справжнім жахом. Тому упродовж тривалого часу війни регіональне дворянство виказувало все більшу готовність співпрацювати з центральним урядом і поступатися його програмі дій; але як тільки на землях імперії запанував мир, попередній опір ініціативам Відня відновився.

Проте головною загрозою центральній владі було зовсім інше. Ідеї Французької революції продовжували бродити в головах окремих верств населення, як-от інтелігенції, збіднілого дворянства, некатолицького духовенства, окремих купців, ремісників та студентства. Ці освічені люди добре розуміли загальну ситуацію в Європі, хоча не мали реальної політичної влади. Вони готові були підтримати будь-які реформи, спрямовані на розширення представницької влади та гарантії громадянських прав, а також підтримували будь-які національні рухи. Іншими словами, їхні прагнення та вся діяльність дуже нагадували політичні погляди та програми їхніх сучасників на Балканах.

Упродовж всього XIX сторіччя габсбурзький уряд у внутрішній політиці займав оборонну позицію. Щоб зрозуміти його постійні поразки у питаннях внутрішнього правління, слід згадати, яку структуру мала тогочасна Габсбурзька держава. Як і в XVIII сторіччі, монархія залишалася союзом земель, об'єднаних єдиною династією, під владою якої перебували армія та державний апарат, і яка могла опиратися на підтримку

різних політичних елементів всередині країни. Габсбурги, як і раніше, дуже залежали від регіональних соймів та провінцій імперії, звідки центральний уряд черпав кошти та набирив рекрутів для імператорської армії. Щоби втримати контроль над ситуацією, керівникам держави доводилося грати на соціальних та національних інтересах різних груп населення. Уряд постійно вирішував, з якими силами слід вступити у спілку, щоб зберегти політичну рівновагу всередині країни – тобто використовував принцип “розподіляй і владарюй”.

У попередньому розділі ми розглянули, як Османська імперія та кілька країн на Балканах у XIX сторіччі стали централізованими монархіями з сильним бюрократичним апаратом. Аналогічні перетворення в Австрії намагалися здійснити Марія-Тереза та Йосиф II, проте їхні реформи наразилися на опір регіональних та національних опозицій, тому значного успіху не досягли. Місцеву владу в провінціях імперії було надзвичайно важко повністю підкорити центральному державному апарату. В такій ситуації уряд Габсбургів потерпав ще й від неспроможності використати популярні гасла доби для потреб освіти та пропаганди. З іншого боку, традиційні лояльність до монархії та церкви важили все менше, і більше не могли слугувати об'єднавчими факторами для народів усієї імперії. Більшість населення поступово засвоювала ідеї лібералізму та націоналізму, що могли стати для монархії серйозною небезпекою. Проте сам уряд на якусь певну національну групу обіпертися не міг – німецька мова вважалася офіційною мовою держави, проте її уряд не обов'язково сповідував виключно німецькі інтереси. Загалом, упродовж цієї доби головною небезпекою для імперії була Прусія і її панування над меншими німецькими державами, а також ідеї лібералізму, які поступово ширилися на цих теренах. Якби німецький ліберальний та національний рухи повністю втілили свої програми, владу Габсбургів було би повалено, а їхня імперія, вочевидь, розпалася б. Окремого “габсбурзького” націоналізму, як і націоналізму “османського” теж виникнути не могло.

Держава ж просто вирішила закрити очі на всі ці проблеми і підтримувати наявний стан наскільки це буде можливо. Коли ж у 1848 році ця тактика зазнала краху, почалися численні експерименти відносно зміни політичної організації країни. Найгіршим було те, що реформи насправді вимагали миру та стабільності у міжнародних відносинах, однак у 1848–1866 роках, коли відбувалися головні внутрішні зміни, імперія зазнавала численних зазіхань ззовні. Багато міжнародних

подій, а серед них і національні рухи в сусідніх країнах, мали відлуння й на теренах держави Габсбургів.

Після Віденського Конгресу, як і до нього, головним архітектором внутрішньої політики імперії залишився Клеменс фон Метерніх. У внутрішніх питаннях він зовсім не був прихильником централізації і вважав імперію федерацією окремих провінцій, кожна з яких має власну історію і традиції, які варто плекати. Як людина XVIII сторіччя Метерніх поважав історичні права, проте відкидав революційні принципи громадянської рівності та національного самовизначення. Його вплив на внутрішню політику імперії не був таким же сильним, як на зовнішню, але як досвідчений урядовець він визнавав, що обидві ці сфери міцно пов'язані. Через те Метерніх намагався всіляко перешкоджати приходу до влади революційних урядів у тих сусідніх з імперією регіонах, в яких вона була особливо зацікавлена. Австрійський міністр підтримував ідею співпраці з іншими європейськими державами, зокрема, з Росією та Прусією в межах Священного Союзу, у спільному придушенні революційних рухів, як тільки ті наважувалися скинути законну монархічну владу. Подібно до Олександра I та Миколи I, він не зупинявся перед інтервенцією на територію іншої країни, якщо йшлося про допомогу правителю, безпеці якого загрожували дії революціонерів — повстання придушували грубою силою.

До 1870 року найбільше неспокою австрійському уряду завдавали події в німецьких та італійських землях. Захист інтересів імперії в цих регіонах перетворився на першочергове завдання зовнішньої політики, а події на Сході і зокрема на Балканах хвилювали уряд Габсбургів набагато менше. Відню було невивідним загострення Східного Питання, і він не прагнув втручатися у балканські суперечки; що ж до політики австрійського нейтралітету під час Кримської війни, — така позиція багато в чому була зумовлена тогочасними подіями в Італії. У переговорах про статус Дунайських князівств австрійці виказували більшу активність, оскільки події в тому регіоні могли вплинути й на румунське населення держави Габсбургів.

У 1835 році помер Франц I, і на трон монархії після низки дворцових інтриг зійшов його старший син — Фердинанд. Втім, за якийсь час стає зрозуміло, що справитися з керівництвом державою він не зможе. Так, на чолі імперії, головною об'єднавчою силою якої були династичні зв'язки, став абсолютно безхребетний імператор, а реальна влада в державі поступово перейшла до рук його міністрів та інших членів

Габсбурзького дому. Двома найголовнішими питаннями внутрішньої політики на той час стали все гостріша потреба селянської реформи та загроза розвитку угорського націоналізму.

Серед селянства поступово наростала хвиля невдоволення. Становище на селі в різних регіонах імперії дуже відрізнялося — подекуди ще не були втілені навіть давніші реформи Марії-Терези та Йосифа II. Ситуація не задовольняла ні селян, ні найбільш прогресивних землевласників. Особливо змінилися настрої селян — вони все далі відходили від переконання, що Бог кожному приготував особливу земну участь, яку слід виконувати без жодних нарікань. Як і на Балканах, селяни прагнули позбутися всіх феодальних поборів та примусів, а натомість — отримати у приватну власність окрему, визначену ділянку землі. Найлегшим способом, за допомогою якого селянин міг висловити свої прагнення були повстання; хоча він міг чинити й пасивний опір — надсилати панові на податок здохлих курей або гнилі овочі чи виконувати свою панщину абияк.

Ситуація на селі не задовольняла й землевласників. Частині шляхти не подобалося або набридло виконувати свої феодальні обов'язки, наприклад, засідати у помісних судах чи адміністративних радах, іншим — постійно доводилося ризикувати життям в часи селянських бунтів, подібних до повстання Горії у минулому столітті. Більш освічені хотіли би отримувати зі своїх маєтків більші прибутки, подібно до землевласників Британії та Пруссії — вони були зацікавлені повністю перебрати контроль над землями у свої руки та обробляти їх за допомогою найманої робочої сили. Тому панство було зовсім не проти відміни панщини, але вимагало за це гарантованих державою компенсацій всіх своїх збитків. Найкращим варіантом селянської реформи шляхта вважала повне звільнення селян і, натомість, передачу всієї землі землевласникам-дворянам.

Криза на селі настала у другій половині 40-их, через неврожай у 1845, 1846 та 1848 роках. Селяни відмовлялися працювати на панів ще до 1848 року. Втім, вони залишалися ще надзвичайно слабким класом без належної організації та визнаних лідерів. Майбутні революції належало здійснити середньому класові та збіднілій шляхті, котрим на руку було втілення ліберальних та національних ідеалів, що мали привести до жаданої влади. Лідери з цього середовища зверталися до “нації”, до “народу”, проте прагнення більшості селян у їхніх революційних програмах або посідали доволі незначне місце, або не були враховані взагалі.

Найбільший опір, з яким довелося зіткнутися Відню на той час, походив з Угорщини і впливав з національних прагнень

її народу. Звісно ж, габсбурзький уряд добре розумів, що втілювати свої інтереси в німецьких чи італійських землях неможливо, якщо за спиною в тебе, у твоїй власній державі, народжується бунт. До того ж, влада у Відні потребувала угорських грошей та рекрутів. Угорські лідери завжди добре розуміли усі переваги свого становища: ще з кінця XVII сторіччя, коли землі Угорщини були врешті визволені з-під влади Османів, вони постійно наголошували на необхідності дотримання традиційних та історичних прав земель корони Св. Стефана. Угорська шляхта, як уособлення політичної нації, очолила протистояння з центральним віденським урядом, наполягаючи на своєму праві контролювати всі землі, які коли-небудь належали історичній Угорщині, за винятком, звісно, особливого статусу Хорватії.

Раніше угорський рух очолювали багаті землевласники та аристократія, але в XIX сторіччі надзвичайно важливу роль в національному житті судилося відіграти власникам невеликих маєтків та небагатим шляхтичам — тобто, середньому класові. На світогляд провідників національного руху дуже вплинули ідеї Французької революції; і у своїх нападках на центральний уряд імперії вони використовували французьку революційну фразеологію. Однак ставлення до інших народностей в угорців було зовсім іншим. До цього слід додати, що й серед самих угорців існувала група поміркованих (на чолі з Стефеном Шеченим, який виступав за співпрацю з Віднем та обмежене реформування) та група радикалів, одним із лідерів яких був Лайош Кошут. Батько Кошута був словаком, а мати — німкенєю; сам він виступав за програму радикальних реформ, які би з одного боку максимально звільнили людину, надавши їй чимало свобод, скасували привілеї панства та залежність селян, а з іншого — зміцнили би в краю панівне становище угорської нації. Ця програма, яка пізніше стала підґрунтям революційних вимог 1848 року, була вкрай несприятливою для інших народностей на території угорського королівства: угорські ліберали обіцяли громадянам інших національностей свободу і рівність на індивідуальному рівні, проте лише за визнання мадярської національної вишості. Це нагадувало лояльність до християнина, наверненого в іслам в державі Османів — так само і радикальні угорські націоналісти готові були прийняти представника будь-якої національної групи, якщо лише він вивчав угорську мову та приймав усі національні звичаї та культуру. Якщо ж особа продовжувала дотримуватися власних національних звичаїв та мови і не

зважала на пропаганду угорської влади, радикали вважали таку поведінку прямою державною зрадою.

Таким чином, в імперії Габсбургів почалася складна гра: угорські радикали захищали свої невід'ємні національні права у протистоянні до імперського Відня, але нав'язували власне національне панування в Угорщині. Габсбурзьких державних мужів, в яких відчуття національності було менш загострене, непокоїла масштабність угорського руху, що міг стати прикладом іншим народностям в імперії. Поступово ставало зрозуміло, що утримати державну цілісність та продовжувати грати одну з перших ролей у Європі, не домовившись з лідерами угорського руху, Відню не вдасться. Події, пов'язані із розростанням націоналізму в Угорщині, звісно ж, вплинули на розвиток аналогічних процесів у південнослов'янських землях і в Трансильванії. Теоретично, ситуація давала національним лідерам цих регіонів можливість грати на зіткненні інтересів центру та його угорських суперників й отримати якнайбільше користі від їхньої протидії. Спроби провадити політику таким чином були, але дали небагато результатів. Як побачимо пізніше, найбільше зіграти на суперечностях вдалося все-таки мадярам, лідери яких могли контролювати ситуацію, ставилися до неї реалістично і шукали розумні способи досягнення власної мети.

ХОРВАТІЯ ТА СЛАВОНІЯ: ІЛІРІЙСЬКИЙ РУХ

Після 1815 року під контролем Відня перебували землі Словенії, Далмація, Трансильванія та Прикордонні округи. Хорватія і Славонія мали окремі автономні інституції і належали угорській короні. Румунське та сербське населення Темешварського банату та південної Угорщини напряму адміністрували мадяри. Хорватська позиція залишалася ослабленою; як пам'ятаємо, у 1790 році народні збори, так званий сабор, добровільно передали більшу частину своїх повноважень угорським соймам, які скликали у Буді або Братиславі й включали лише кількох хорватських делегатів. Угорці також контролювали всі фінансові важелі. Як і раніше, хорватську адміністрацію очолював бан, якого призначала Угорська Канцелярія у Відні — найголовніший орган адміністрації на угорських землях імперії.

Панівною верствою у Хорватії залишалися великі землевласники, серед яких, щоправда, не знайшлося сильного національного лідера. Представники вищих прошарків шляхти

у Хорватії походили з італійських, німецьких та мадярських родин, а тому мали космополітичні погляди. Подібну позицію займали й дрібніші шляхтичі, які були головним чином етнічними хорватами, але більше турбувалися про збереження власного становища, ніж боротьбою за національні хорватські права. Подібно до решти регіонів імперії, саме ця група домінувала в місцевому уряді й постачала делегатів до сабору.

На всіх землях, підпорядкованих угорській короні, мовою адміністрування та освіти була латина. Латинська мова мала величезні переваги саме як мова міжнародна, оскільки на той час її знали всі освічені люди Європи, а також це була мова католицької церкви. До ХІХ сторіччя така лінгвістична єдність спрощувала управління угорською державою, адже політика і культура послуговувалися однією мовою. Проте угорські націоналісти вимагали змін — латина в управлінні та освіті мала бути замінена угорською мовою. Виступ мадярів був відвертим протестом проти політики введення німецької мови адміністрування Віднем, проте іншим національностям цей протест був чужим. Адже угорська мова не була світовою мовою, не могла дорівнятися латині за літературними та культурними масштабами й окрім того, нею ніхто поза межами Угорщини не розмовляв. До того ж, угорська мова належала до рідкісної мовної групи, а тому слов'янам, германцям або румунам вивчити її було надзвичайно важко.

Спершу хорватська шляхта не чинила опору мадярському тиску. В 20-их роках Австрія розпочала спрямовану на придушення революційних рухів в Італії інтервенцію, і Францу І знадобилися угорські рекрути. Проте місцеві графства відмовилися постачати солдатів без розпорядження угорського сойму, який зміг зібратися лише у 1825 році, вперше після 1811-го. Перед цим, щоб делегувати своїх представників, збирався і хорватський сабор. Сойм скористався нагодою свого скликання й постановив замінити латину угорською мовою. Бажаючи зашкодити Відню, хорватська делегація підтримала мадярську вимогу, включно з пропозицією ввести викладання угорської мови у школах. У 1827 та 1830 роках сабор затвердив запровадження угорської мови як обов'язкового предмету шкільного навчання.

Мовне питання стало головним пунктом нападок хорватської опозиції. Втім, кількісно ця група була зовсім невеликою. Більшість хорватських шляхтичів, як ми вже знаємо, не були національно свідомими, а якихось окремих купецького або робітничого класів у Хорватії теж не існувало.

У хорватських та власне угорських містах мешкало багато німців та громадян інших національностей. Хорватські національні інтереси захищала мішана група освічених людей, серед яких траплялися й небагаті шляхтичі, окремі представники духовенства, інтелігенти та військові чиновники. Як і в Дунайських князівствах, найбільш ініціативною була молодь, яка встигла здобути освіту та поділяла багато ідей своїх європейських однолітків. На відміну від багатих вихідців з Волощини, молоді хорвати, за кількома винятками, не мали змоги навчатися у Парижі. Однак, багато з них їздило на навчання до Граца та Відня. Тут вони знайомилися з революційними ідеями, а також, що найважливіше, з ідеологією романтичного націоналізму в тому вигляді, в якому його сповідували німецькі автори на кшталт Гердера або словацькі вчені, зокрема П. Шафарик та Ян Колар.

Найбільш важливою постаттю серед тогочасних хорватських інтелектуалів був Людевіт Гай, якому судилося очолити ілірійський рух. Хорватський лідер народився у 1809 році в німецькій сім'ї, у маленькому містечку на північ від Загреба, навчався в Буді та Граці, де ознайомився з роботами Шафарика та Колара, які мали на нього сильний вплив. Водночас, Гай зацікавився діяльністю Вука Караджича, а також сербськими піснями та переказами, мода на які саме поширювалася серед інтелектуалів його кола. Загальною метою багатьох тогочасних науковців стало дослідження слов'янського минулого та пошуки спільної слов'янської культури, достатньо потужної, щоб заперечити германські та угорські претензії на культурну вищість. Як ми вже переконалися, всі націоналістичні рухи особливо уважно ставилися до мови та історії — в цьому ж напрямку розвивалися й зацікавлення Гая. Подібно до дослідників історії трансильванських румунів, він намагався довести зв'язок між хорватами та народами, які жили на цих землях до приходу германців та угорців. Трансильванські вчені виводили походження румунів від давніх даків, а Гай — пов'язував виникнення південнослов'янських народностей із давніми ілірійцями і таким чином, проголошував слов'ян справжніми господарями їхніх земель. Не всі його прибічники поділяли погляди свого лідера, та й навіть сам Гай пізніше дещо модифікував свою концепцію ілірійського походження, однак сформований осередок став називатися саме "Ілірійським рухом".

Виникнення терміну *ілірійський* вимагало означення меж давньої Ілірії та народу, який міг би вважатися нащадком її мешканців. Сам Гай висловлювався про це романтично і

туманно, зазначаючи, що ілірійські терена простягалися “від Вілаха до Варни” і охоплювали територію сучасних йому Словенії, Хорватії, Сербії, Чорногорії, північної Албанії, Болгарії та південної Угорщини. Головний прибічник Гая серед шляхти – Янко Драшковіч – писав, що “ілірійці були нащадками вихідців з давньої Ілірії часів Греції та Риму”, а пізніше розпалися на народи хорватів, сербів, словенів та болгар”¹. Проте, якими б не були кордони давньої Ілірії і які би племена їх не заселяли, головним твердженням концепції була теза про споконвічну єдність південнослов’янських народів, які через те мали би об’єднатися у спільну державу.

Проте головна увага Гая була прикута до мови. Проголосивши споконвічну єдність південнослов’янських народів, він був зацікавлений довести, що й відмінності між їхніми мовами слід якнайшвидше усунути. Найбільш важливим було питання орфографії, адже хорватською писали в різних районах порізно. Гай зупинився на чеській системі використання діакритичних знаків. Ще більш важливою віхою був вибір *штокавицького* діалекту для витворення літературної хорватської мови². Новою літературною мовою невдовзі стали користуватися усі серби та більшість хорватів, що сприяло швидшому зближенню обох народів. Вибір діалекту виглядав логічним, оскільки саме він був найбільш поширеним та використовувався для написання літературних творів. *Кайкавицький* діалект, яким розмовляли лише у Загребі та в окремих районах на північ від нього, був найменше розробленим. Реформатори хорватської мови не зустріли опору своїм нововведенням, подібного до того, на який наразився Караджич. Хорватам, на відміну від сербів з їх сербо-слов’янською, не довелося долати вплив церковної мови, оскільки католицьке духовенство послуговувалося латиною.

¹ Цит. за ст.: Wayne S. Vucinich, “Croatian Illyrism: Its Background and Genesis” у кн.: Stanley B. Winters and Joseph Held, eds., *Intellectual and Social Developments in the Habsburg Empire from Maria Theresa to World War I* (Boulder, Colo.: East European Quarterly, 1975), p. 88.

² В кн.: Vladimid Dedijer et al., *History of Yugoslavia*, trans. Kordija Kveder (New York: McGraw-Hill, 1975), p. 103, n.1 дається таке пояснення: “Сербо-хорватська мова поділяється на 3 головні діалекти у відповідності до форми запитального прийменника *що*: кайкавицький (*що = kaj*), чакавицький (*що = ča*) та штокавицького (*що = što*). На кайкавицькому діалекті розмовляють зараз у північно-західних районах Хорватії, чакавицький поширений на північному узбережжі та островах Адриатичного моря, штокавицький – в усіх інших районах. Штокавицький діалект став основою сучасної літературної сербо-хорватської мови, він має три говірки у відповідності до вимови оригінального слов’янського голосного, що позначається літерою *jat*.”

Ілірійський рух, безумовно, був найсильнішою інтелектуальною течією в Хорватії напередодні подій 1848 року. Оскільки Відень був зацікавлений у створенні опозиції угорському націоналізму, центральний уряд спершу не чинив розвиткові ілірійської програми жодних перешкод. У 1835 році Гай отримав дозвіл на видання двох часописів: *Novine Horwatzke* (“Хорватські новини”) – з’являлися двічі на тиждень, а їхній літературний додаток *Danica* (“Ранкова зоря”) – щотижня. По всьому краю організовувалися читальні й товариства для пропаганди хорватського руху. З точки зору поширення культури Ілірійський рух досягнув неабияких успіхів. Штокавицький діалект став використовуватися у школах, і справді перетворився на хорватську літературну мову. Тепер “ілірійці” цілком могли протидіяти мадярам.

Не менш важливою для всього хорватського руху, зокрема для його політичної складової, була діяльність Янко Драшкови́ча. Здобувши освіту у Франції, молодий шляхтич повернувся до Хорватії й вирішив використати ілірійський рух задля встановлення незалежності свого краю в межах держави Габсбургів. На його думку, імперія мала перетворитися на федерацію різних націй. Те, що саме його делегували до угорського союму в 1832 році, свідчить про поступову зміну у ставленні хорватів до претензій Угорського королівства.

Замість того, щоб спільно виступати проти Відня, хорватські делегати угорських соймів 1832–1836, 1839–1840 років послідовно опиралися всім спробам мадярів нав’язати Хорватії угорську мову або якимось іншим чином обмежити її автономію. Самостійно перешкодити цим рішенням вони не могли, проте всі подібні ініціативи блокувалися Віднем. Звісно ж, хорватське відродження почало неабияк непокоїти мадярських політиків. Задля загального заспокоєння віденський уряд у 1843 році заборонив вживати означення “ілірійський”, проте прихильники руху просто послідовно стали вживати слово “національний” і продовжували свою діяльність.

Втім, ілірійський рух зачіпав значно ширше коло питань, окрім врегулювання відносин з габсбурзькою та угорською владою. Підтримували рух хорвати, але за своєю сутністю він був уже югославським рухом, тобто, стосувався усіх південних слов’ян, а не тільки мешканців Хорватії. Використовуючи ілірійську концепцію, можна було успішно протидіяти мадяризації та германізації, але щоб рух набув загальнослов’янського значення, потрібна була співпраця з сербами та словенцями. Тим часом реакція на рух представників цих народностей,

начебто, пророкувала всі вади пізнішого югославського об'єднання. Більшість словенських інтелектуалів від початку відкидали ідею подібної співпраці. Розвиваючи власне культурне життя, вони аж ніяк не бажали об'єднуватися з рухом, центр якого містився в угорських землях. Що ж до сербів, то дуже небагато з них вбачали у хорватських ідеях щось більш путне, ніж свої, сербські ідеї. Звісно ж, Ілірійська концепція нічого додати їм не могла — вони гордилися тим, що є сербами і православними — чого б то їм ставати ілірійцями? Не було сенсу в тому, щоб забути славу Косово та середньовічного сербського королівства задля цього напівмістичного давнього міфу. Тим більше, що майже усі серби були послідовниками Караджича, який вважав усіх, хто розмовляв штокавицьким діалектом, сербами. Тому сербські лідери вважали хорватів розкольникими, перекинчиками у католицьку віру. На ці міркування накладалося питання верховенства, адже ілірійська орієнтація зробила би центром Загреб. До того ж, у хорватському русі серби вбачали впливи Відня, а також експансію католицизму та уніатства.

Варто наголосити, що ілірійський рух не використовував слова *хорватський*. Загалом, так називали тих, хто належав до опозиції рухові й підтримував ідею співпраці з мадярами проти уряду Габсбургів. Перша політична партія у Хорватії утворилася в 1841 році саме з такою консервативною програмою. Хорвато-угорська партія, члени якої називали себе “уніоністами” або “мадяристами”, виступала за якомога повніше єднання з Угорщиною та відкидала будь-яку югославську орієнтацію. Решта мешканців Хорватії не приймали ілірійський рух через його прихильність до нової літературної мови, оскільки надавали перевагу кайкавицькому діалектові або взагалі були згодні прийняти малярську мову. Окремим католикам не подобалися спроби зближення з православними сербами, а представники старої аристократії відкидали революційні принципи, на яких ґрунтувався ілірійський рух.

Попри все, напередодні подій 1848 року, ілірійський рух був найбільш впливовою силою у Хорватії. Щоправда, у політиці його прихильникам до перемоги було далеко. Рупор ілірійських ідей — Ілірійська або Національна партія — була організована щойно у вересні 1841 року. Їй судилося стати найголовнішою політичною силою у Хорватії, хоча частина населення вперто продовжувала підтримувати союз з Угорщиною. Врешті, незабаром розвиток подій спричинив виникнення ще однієї, власне хорватської, націоналістичної партії, яка виступила проти ілірійських, югославських ініціатив.

ГАБСБУРЗЬКА МОНАРХІЯ У 1848–1867 РОКАХ

Упродовж періоду з 1848 до 1867 року Габсбурзька монархія перебувала у стані глибокої внутрішньої та зовнішньої кризи. Загрозою імперії були внутрішні ліберальні антимонархічні рухи, а також ідеї націоналізму, які поширювалися як в сусідніх країнах, так і у її власних регіонах. В середині імперії головною проблемою залишалася Угорщина. У Європі проти габсбурзького впливу боролися німецькі й італійські революціонери, які прагнули створення власних незалежних держав. Спроби австрійського уряду розібратися з цими чинниками впливали й на становище Хорватії і Трансильванії.

Найбільшою загрозою безперервному існуванню Габсбурзької держави у 1848 році стали не так зовнішні, як внутрішні чинники. У січні 1848 року розгорівся бунт на Сицилії, а в лютому – велике повстання у Франції, учасники якого змусили короля Луї-Філіпа зректися престолу. До березня революційна хвиля сягнула Центральної Європи й Італії. 13 березня, внаслідок повстання у Відні, було усунуто від влади Метерніха і сформовано тимчасовий уряд. Цісарський двір спробував урівноважити ситуацію наданням конституції, подібної до бельгійської, але революціонерам більше подобався їх власний проект. Повсталі домоглися монаршої згоди на скликання конституційних зборів. Двір, відчуваючи небезпеку, переїхав до Інсбрука.

Весна і літо 1848 року були періодом розгортання політичної боротьби не лише в самій монархії, але й у сусідніх німецьких та італійських державах. На Італійському півострові ініціативу захопило королівство П'ємонт, а у Франкфурті було скликано всенімецький парламент, на збори якого прибули й делегати із держави Габсбургів. Водночас, у червні в Празі відкрилося засідання всеслов'янського конгресу. Делегати цього зібрання під впливом чеських організаторів підтримали концепцію австрославізму, втілення якої передбачало виокремлення всередині монархії кількох національних регіонів, що мало посилити роль та вплив слов'янських народів. Таким чином, Габсбурзька держава повинна була не розпастися, а реорганізуватися у федерацію різних націй. Однак, за кілька тижнів засідання, збори були розпущені частинами австрійської армії. Празький конгрес тривав не довго, проте ідея австрославізму заімпонувала багатьом слов'янським політичним силам як добра альтернатива до перетворення монархії.

Революційний режим контролював Відень, проте у цісарського двору збереглися важелі управління армією. У липні того ж року габсбурзькі війська під командою генерала Радецького завдали поразки збройним силам Сардинії у битві при Кустосі. Невдовзі по тому монаршій армії скорилася Богемія. Тим часом у Відень з'їхалися делегати конституційних зборів. За кілька днів парламент під головуванням великого герцога Яна відмінив усі колишні феодальні повинності та зобов'язання селянства. Як тільки їх найголовніші запити були вдоволені, селяни одразу ж втратили зацікавлення у подальшому ході революції. Втім, у жовтні новий вибух повстання змусив цісарський двір шукати захисту в Оломоуці; парламент переніс свої засідання у Кремз'єр. В той час імператорська армія рушила на Відень і вже до кінця жовтня повністю контролювала місто. Владу Габсбургів було відновлено на більшості територій монархії, проте стало цілком зрозуміло, що Фердинанд I в часи кризи виконувати обов'язки правителя не зможе. У грудні Фердинанд зрікається престолу на користь свого племінника Франца-Йосифа, якому на той час виповнилося щойно 18. Фактичну владу в уряді перебирає принц Фелікс Шварценберг і під його мудрим керівництвом владу Габсбургів вдається відновити на території всієї держави.

Повернувшись до Відня, уряд змушений був негайно прийняти рішення про майбутню реорганізацію країни. Революційні події наочно довели, що народу слід дати конституцію і здійснити відповідні до його бажання зміни. Дилеми були традиційними – вибір між централізованою та федеративною системами правління і знаходження рівноваги між законодавчою та виконавчою гілками влади. У березні 1849 року двір видав свою конституцію, а парламент у Кремз'єрі було просто розпущено. Нова конституція проголошувала встановлення в імперії централізованої влади, скликання єдиного парламенту, єдиного громадянства та єдиної законодавчої системи, чинної для всіх регіонів імперії. Конституція також обумовлювала багато особистих громадянських свобод.

Ухвалення конституції особливо зашкодило угорським планам. Відтепер правителя держави мали коронувати лише як імператора австрійського, а не як короля Угорщини. Землі корони Св. Стефана планували поділити між Угорським королівством, великим князівством Трансильванії, військовими округами, королівством Далмації, Хорватією та Славонією. Хорватія отримувала порт Р'єку (Фіум) та можливість пізніше претендувати на далматинські території. Переваги неугорського

населення всіх цих земель було видно одразу. Конституція зовсім не враховувала напруженості угорської ситуації. Тим часом, саме визнання її на угорських землях залишалося під питанням. Габсбурги відновили свою владу на австрійських землях, придушили повстання в Італії і невдовзі більше ніж відновили свій вплив на Німецькі держави, але головна небезпека для їх правління крилася саме в Угорському королівстві, яке навесні 1849 року перебувало у розквіті своєї могутності. Головні сили угорської армії під керівництвом генерала Артура Гергея контролювали більшу частину королівства; ще одна армія, очолювана польським генералом Йозефом Бемом завдала поразки імперським військам і заволоділа Трансильванією. Тим часом, Габсбурги не могли допустити відокремлення Угорщини – з втратою угорських земель монархія перестала би бути великою європейською державою.

Угорський революційний рух, без сумніву, був найбільш успішним з усіх, які розгорталися на території Габсбурзької держави. Хоча, врешті-решт, він і зазнав поразки, хоча і зумів свого часу вилитися у формування дієвого уряду під керівництвом сильного лідера Лайоша Кошута та створення боездатної армії. Прийшовши до влади, революційний уряд запровадив централізовану систему управління та здійснив цілу низку громадянських реформ. Спершу, скоряючись атакам звідусіль, цісарський двір приймав всі умови революціонерів, але в жовтні 1849, відновивши панування на інших землях, габсбурзький уряд вирішив серйозно зайнятися угорською проблемою. На руку Габсбургам зіграло невдоволення неугорських народів проведеними революціонерами реформами. Як ми побачимо в наступному розділі, Відню вдалося об'єднати інтереси хорватського, сербського та румунського населення і використати їх на свою користь. Проте й за такої підтримки завдати поразки угорцям було неможливо.

В такій ситуації габсбурзький уряд кардинально змінив тактику. Як ми пам'ятаємо, в той час на території Волощини та Молдавії перебували російські війська, відслані у ці князівства для придушення революційної боротьби. У січні 1849 року росіяни вже спробували виступити проти трансильванської армії генерала Бема, але безуспішно. У травні Франц-Йосиф звернувся до Миколи I з проханням про масштабніші дії проти угорських повстанців. Цар відповів згодою, і російська армія у кількості 150 тис. вояків увійшла в Угорщину. До серпня всі угорські війська було розбито і Габсбурги відновили свою владу у всьому угорському краю.

Розправившись з угорською революцією, цісарський уряд міг повернутися до реорганізації імперії. Нова система врядування, що протрималася з 1849 до 1860 року, перш за все асоціювалася з міністром внутрішніх справ Олександром Бахом. Ліберал німецького походження, Бах, подібно до багатьох інших тогочасних міністрів, хотів збудувати в імперії освічений монархічний режим на зразок правління Йосифа II. Тому конституція 1849 року так і залишилася на папері. Натомість, у державі було відновлено абсолютистський режим, за якого імператору належала вся повнота влади, не обмежена жодними представницькими органами. Після поразки угорців жодної іншої опозиції до загальної централізації країни не залишалось. Всю територію імперії розділили на адміністративні округи, контрольовані призначеними з Відня чиновниками. Метою цих перетворень було формування унітарної держави, керівництво якої стояло би вище за національні інтереси та історичні реалії і гарантувало би однаковий захист і свободу всім громадянам імперії. Повсюдно мали діяти однакові закони; також, як і за часів Йосифа II, офіційною мовою врядування на всіх рівнях стала німецька.

Новий лад найбільше зашкодив угорській еліті. Учасники революції, звісно ж, залишили країну або сиділи у в'язницях; багато з них емігрували до Османської імперії. Упродовж наступних десятиліть дехто з цих втікачів повернувся і почав поволі чинити опір режиму міністра Баха. За новим адміністративним поділом, угорські землі повністю інкорпоровали в імперську систему управління, поділивши на п'ять окремих округів — Угорщину, Хорватію, Трансильванію, Воеводину та Прикордонний Округ. Сойми окремих графств та центральний угорський сойм у Буді були розпушені. Угорщиною стали правити німецькомовні чиновники, більшість з яких за походженням були чехами.

Протягом усього правління міністра Баха Габсбурзькій імперії більше загрожували зовнішні небезпеки. Після Віденського Конгресу міжнародну позицію Австрії зміцнювала участь у Священному Союзі — спілці Австрії, Пруссії та Росії. Хоча у Східному питанні згода союзників інколи давала збій, проте вони достатньо добре розумілися у питанні стабілізації ситуації всередині Європи та захисту інтересів кожної зі сторін у поділеній Польщі. Як ми вже мали нагоду побачити, російські війська неабияк допомогли Відню у 1849 році, хоча на превеликий жаль росіян, Австрія не надала їм такої ж допомоги під час Кримської війни. Під час цього конфлікту Габсбурзька

імперія залишалася нейтральною, однак її дії явно зіграли на руку ворогам Росії. Австрійський уряд остерігався загрози із заходу — якби Габсбурги зайняли проросійську позицію, Франція могла б ініціювати повстання в Італії. Нейтралітет Австрії під час Кримської війни означав розпад Священного Союзу, який був головною перешкодою розвитку революційних рухів у Центральній Європі та в Італії. Всі наступні роки головним союзником Росії була Франція. Першим наслідком такої згоди, як ми вже знаємо, було об'єднання Дунайських князівств, проти якого так виступав австрійський уряд; другим, ще більш серйозним, — об'єднання Італії, яке сталося між 1859 та 1861 роками. Габсбурги продовжували контролювати Венецію та Ломбардію, проте втратили владу над рештою півострова.

Поразка в Італії потягла за собою усунення з посади міністра Баха. Створити централізовану систему управління, здатну захистити інтереси імперії не вдалося, а отже, слід було шукати їй якісь альтернативи. Франц-Йосиф та група його найближчих радників розробила план змін, які були запроваджені прямим імператорським декретом без будь-яких попередніх роз'яснень. Жовтневий Диплом 1860 року проголошував повернення до старої системи помісного врядування й повертав окремі привілеї Угорщині. Таким чином, імперія повернулася до стану 1848 року, за винятком селянської реформи, якої ніхто вже не скасовував. У Відні створили Райхсрат (Імперська Рада), депутати якого були делегатами на відновлених місцевих соймах. Проте не встигли положення цього Диплому набути чинності, як уряд змушений був скасувати його під тиском ліберальної опозиції і натомість затвердити Лютневий Патент 1861 року, за яким країна знову стала централізованою, а Райхсрат ставав справжнім двопалатним парламентом. Регіональні сойми втратили свої попередні повноваження — тепер їхньою головною функцією були вибори делегатів до Імператорської Ради.

З 1861 до 1865 року першим міністром держави був Антон фон Шмерлінг. Він користувався підтримкою окремих національних груп, однак проти його кандидатури дуже опонували угорці. Вони відмовилися посилати делегатів до віденського парламенту і їхній національний сойм було знову розпущено. Водночас, щоб не спровокувати більшого невдоволення, мадярам повернули Воеводину і частину Хорватії. Угорська проблема все ще залишалася гострою, а в центрі Європи вже назрівала небезпека сутички з Прусією за вплив на

дрібніші німецькі держави. Відень розумів, що у випадку війни, Угорщина знову вийде з-під контролю, а тому поспішав врегулювати малярську проблему.

Незважаючи на поразку 1849 року, позиція Угорщини залишалася достатньо сильною. До того ж, на відміну від багатьох інших національних виступів, маляри спромоглися створити дієвий уряд та сформувати армію. Тим часом, міжнародне становище спонукало австрійський уряд вступити у переговори з більш поміркованими угорськими політиками, очоленими Ференцем Деаком. У 1865 році була сформована спеціальна комісія під началом графа Ричарда Белькреді, яка мала завдання від уряду досягти угоди з угорцями. Деак пропонував укласти рівноправний союз Угорщини з Австрією, в якому би вони виступали спільниками у зовнішній політиці та обороні кордонів, проте внутрішнє врядування в угорських землях мало цілком належати окремому національному урядові. У 1866 році Прусія завдала поразки австрійській армії і приступила до формування Північнонімецької Конфедерації. Габсбурзька імперія втратила будь-який вплив на події у решті німецьких держав — друга велика поразка менше ніж за одне десятиріччя спонукала Відень прийняти всі угорські вимоги.

Так званий Аусгляйх (Компроміс) 1867 року означав повну реорганізацію імперії, змінена структура якої протрималася аж до падіння всієї держави Габсбургів у 1918 році. Втілення у життя поміркованої угорської програми призвело до поділу імперії на два різних політичних суб'єкти (див. карту 23). Тепер землі угорської корони були окремим державним утворенням і адмініструвалися відповідно до так званих Березневих законів 1848 року, прийнятих під час революції у Пешті. Франца-Йосифа визнали королем, але в Угорщині він виконував роль конституційного монарха. Обидві частини держави мали тільки 3 спільних міністерства: зовнішніх справ, оборони та фінансів, причому останнє відало лише витратами перших двох. Делегації реформованого райхсрату та угорського парламенту мали регулярно зустрічатися для обговорення спільних проблем. Також було укладено митний союз, легітимність якого домовлено було перезатверджувати кожних 10 років. На позначення такої фундаментальної зміни в структурі держави її стали називати "Австро-Угорщиною". Всі малярські землі відтепер йменувалися *Угорщиною*; для решти земель імперії підібрати назву було важче. На той час офіційно вживалася така — *Королівства та Землі, представлені у райхсраті*. Окремі автори також вживають назву *Цисляйтанія* на позначення

земель під юрисдикцією Відня та назву *Трансляйтація*, позначаючи землі Угорщини, відокремлені від перших річкою Ляйта. Ми у своїй книзі надалі вживатимемо назву *Австрія* лише на позначення неугорської частини імперії. В Угорщині Франца-Йосифа йменували королем, а в Австрії — імператором. Відень був столицею Австрії, але в ньому знаходилися всі спільні для обох земель міністерства. У 1872 році Буда та Пешт об'єдналися — і столицею Угорщини став Будапешт.

Аусгляйх став визначною перемогою угорської нації, хоча і не вдовольнив тих, які домагалися повної незалежності. Втім, розподіл влади у новій державі відбувався нерівномірно. Наступних кілька років угорський уряд зумів виступати єдиним фронтом відносно багатьох питань, а уряд Австрії, навпаки, — пережив низку внутрішніх криз і міг протидіяти Будапештові все менше. Зовнішня політика кількох наступних років була спрямована перш за все на втілення угорських інтересів. Тому, Угорщина, яка була менш населеною (тільки половина її мешканців були власне мадярами) могла серйозно впливати на життя всієї держави. На політичне життя південних слов'ян та румунів, особливо тих, які мешкали на угорських землях, Аусгляйх, звісно ж, мав нищівний вплив.

ХОРВАТІЯ, СЛАВОНІЯ ТА ВОЄВОДИНА, 1848—1868 РР.

1847 та 1848 роки стали піковими в угро-хорватському мовному конфлікті. Також тривали суперечки про межі власне хорватської території. У саборі домінувала Національна партія, члени якої поділяли югославську або ілірійську концепцію. На їхню думку, слід було ініціювати об'єднання Далмації, Прикордонного Округу та порту Рієка з Хорватією і Славонією і надати цьому утворенню автономні права. Окрім того, активісти руху вимагали створити у Загребі окрему єпархію та університет. У 1847 році сабор проголосив хорватську мову офіційною. Угорський сойм продовжував дотримуватися націоналістичних позицій. В той час як хорвати шукали способів приєднати до своєї держави нові землі, сойм намагався обмежити повноваження сабору навіть на ту місцевість, яку раніше офіційно було визнано хорватською. У 1847 році малярський парламент надав угорській мові статусу урядової. Відповідний закон дозволяв хорватам користуватися для внутрішніх потреб латиною, але у всіх відносинах з центральною владою мала використовуватися угорська, яка, до

того ж, вводилася обов'язковим предметом у шкільну програму. Про жодне використання хорватської мови у кореспонденції між Загребом та Будапештом надалі не могло бути й мови. Таким чином, сабор і сойм рухалися в цьому питанні у протилежних напрямках.

Щоб запобігти революційному виступові у справу втрутився двір. Однак у 1848-ому, коли Відень перебував у руках повсталих, а двір змушений був тікати зі столиці, габсбурзькі урядовці погодилися з угорською позицією. Доки імперська армія перебувала в Італії, у жодній з провінцій ніяких примусових заходів не проводилося. Поки центральний уряд був паралізований, немадярські піддані угорської корони гуртувалися і готувалися протидіяти примусу. Таким чином, центральний уряд міг вибрати, з якою владою йому співпрацювати.

Разом із Віднем та Будою революційна лихоманка охопила й Загреб. Національна програма залишалася незмінною, проте висувалися подальші вимоги про ліберальні реформи, особливо про відміну всіх феодальних зобов'язань. Хорватський рух мав вельми здібного лідера. У травні центральний уряд призначив баном Хорватії полковника Прикордонного Округу барона Йосифа Раячича; водночас його підвищили до чину генерала й залишили командувачем Прикордонного Округу. Сабор нове призначення затвердив. Перш за все, Єлачич зобов'язав усіх хорватських чиновників підкорятися тільки наказам із Загреба — тому у квітні відносини з угорським урядом погіршилися. Вірний ілірійській ідеї Єлачич опирався на підтримку Національної партії. Стараннями генерала було також організовано національну гвардію та вжито заходів відносно перевиборів до сабору, які мали відбутися у червні.

Тим часом, подібне відбувалося і в регіонах, заселених сербами. У Сремських Карловцях та Нові Саді, містах з найбільшою кількістю сербів, зустрілися національні сили. Вимоги були тими ж, що й у минулому столітті: визнання сербської офіційною мовою, урівняння в правах православної та католицької церков, організація щорічних церковних з'їздів. Нагадаємо, що останні проводилися за значної участі світських представників і вирішували питання, важливі для усього сербського населення. Як і раніше, сербська програма передбачала визначення чітких географічних меж національної юрисдикції та призначення сербського військового командувача або воеводи. У травні кілька тисяч осіб з різних районів Сербії зібралися на народні збори в Сремських Карловцях. Делегати обрали патріархом Йосифа Раячича, а воеводою

Стефана Шупл'їкача. Учасники зборів закликали до створення єдиного національного утворення, яке складалося б із земель Банату, Бачки, Баран'ї та частини Срему, званої як Воеводина. На цій території, за результатами перепису 1851 року, мешкало 407 тис. сербів, 395 тис. румунів, 325 тис. німців, 241 тис. угорців і 32 тис. представників інших національностей. Всього ж в імперії мешкало 1 млн. 438 тис. сербів³. Делегати наполягали на необхідності близької співпраці Воеводини з Хорватською державою і на абсолютній незалежності від Угорщини. Зрозуміло, що такі вимоги були цілком неприйнятними для угорських революціонерів, які вважали сербів зайдами на власних історичних землях. Більше надій можна було покласти на співпрацю з Віднем. У грудні Франц-Йосиф затвердив призначення Раяцича і Шупл'їкача й надав сербам гарантії про можливість утворення їхнього національного округу. Тим часом, починаючи від червня, тривали сутички між угорськими та сербськими збройними загонами. Протягом революції на хорватських територіях було мало боїв, але Воеводині судилося бути зовсім сплюндрованою.

У червні новообраний сабор зібрався у Загребі і його делегати продовжили втілювати програму ліберальних реформ, включно із відміною всіх феодальних повинностей. Було відіслано представників сабору на Слов'янський Конгрес у Прагу, де сформулювали австро-слов'янську концепцію, яку підтримали більшість хорватів. Сабор закликав до реорганізації імперії у федерацію націй. Головним своїм завданням місцеві реформатори вбачали відтворення Триєдиного королівства, до якого мали увійти Хорватія, Славонія, Далмація, Рієка та Меджумур'є, яке колись належало Угорщині. Делегати підтримували ідею співпраці з сербами у Воеводині; лідери обох рухів почали намагатися діяти спільно. Питання відносин з Віднем та Будюю залишалося відкритим: розпочалися переговори з урядами обох держав. Хорватські лідери намагалися порозумітися з угорцями, але погоджувалися говорити з ними тільки з позицій політичної рівності. Вони вимагали від Буди точнісінько того, що мадяри вимагали від Відня. В обох випадках йшлося про тісну співпрацю за умови повної автономії у вирішенні внутрішніх справ. На таких же засадах хорватський уряд вів переговори з Віднем.

До вересня переговори провалилися між Загребом і Будюю, і між Будюю й Віднем. Війська імперії під командою Єлацича

³ С.А. Macartney, *The Habsburg Empire, 1790–1918* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1968), p. 447.

перетнули ріку Драву і увійшли на угорську територію. У жовтні габсбурзький уряд оголосив про розпуск угорського сойму й офіційно призначив Єлацича командувачем своєї армії в цьому регіоні. Внаслідок австрійських дій в Угорщині перемогли радикали і вся влада зосередилася в руках Кошута. Коли ж у жовтні Відень перейшов до рук повсталих, Єлацич відтягнув свою армію до столиці, щоб взяти участь у відвоюванні міста. Далі, як ми вже говорили вище, імперська армія не змогла перемогти мадярів і у справу втрутилися росіяни. В цій кампанії хорвати, серби та румуни приєдналися до австрійських і російських військ проти угорських революціонерів, яких підтримувала сильна польська громада.

Таким чином, до кінця революційного періоду хорватські лідери розвіяли сподівання угорців на єдність і цілісність їхньої держави. Сабор продовжував ухвалювати реформаторські рішення, найважливішим з яких було звільнення селян. Закони, які мали змінити становище на селі, були прийняті у квітні 1848 року в Буді, а в серпні – у Відні. Сабор ухвалив відповідні рішення у червні. За цими рішеннями, усі податки, які селянин сплачував землевласнику, та панщина були відмінені. Селяни мали отримати частки землі з панських маєтків. Землевласники отримували за це компенсацію в обсязі заявленого ними 20-річного прибутку з відчужуваних земель – цей стандарт почав діяти й в інших регіонах. Уряд виплачував компенсацію землевласникам і надалі збирався повернути собі ці кошти, стягуючи їх з сільських господарств частинами упродовж 20 років. Поділу підлягали також пасовища та ліси: частина їх залишалася абсолютною власністю пана, а решта – була передана сільським громадам. Панські та церковні землі обкладалися податком, так само як і селянські господарства. Звісно ж, втілення реформи не проходило гладко. Особливі труднощі викликало визначення обсягів компенсацій, якщо йшлося про конкретного землевласника.

Після поразки угорської революції за їхньою допомогою хорвати і серби сподівалися винагороди – визнання їхніх розширених автономних прав та передачі їм земель колишнього Триєдиного королівства і Воеводини. Натомість їм, як і впокореним мадярам, довелося прийняти режим міністра Баха. Хорватію розділили на шість районів, якими керували чиновники, призначені Віднем; сабор більше не збирався. Зникли навіть найменші сліди хорватської автономії. Єлацич залишався на посаді бана аж до своєї смерті у 1859 році, проте його чин був радше символічним. Краєм керували німецькомовні чиновники,

часом хорвати, але частіше — німці, чехи або ж словени. На території Хорватії діяло австрійське законодавство. Втім, деякі позитивні зміни за той час все-таки трапилися. Реформи на селі тривали, Загреб знову став центром окремої єпархії. Рієку таки передали Хорватії, хоча Далмація і Прикордонний Округ свого статусу не змінювали. У 1849 році Воеводина була приєднана до коронних земель, а Франц-Йосиф одержав титул великого воеводи. Тепер цим регіоном керували напряму з Відня.

Впровадження централізованої системи влади, природно, обурювало майже всіх хорватських політичних лідерів. За підтримку монархічного ладу в 1848 та 1849 році вони нічого не отримали. Угорці насміхалися: “Чим нас покарали — тим вас нагородили”⁴. Тогочасне розміщення політичних сил залишалось незмінним аж до 1914 року: в країні і надалі діяли Національна партія та Уніоністи або Мадяристи. Перші тепер розходилися в поглядах щодо співпраці з Віднем, але другі незмінно підтримували позицію Угорщини. У 1861 році утворилася нова політична сила — Партія Прав (хорватських прав на державність) під керівництвом Анте Старцевіча та Євгена Кватерніка; члени партії обстоювали хорватський націоналізм в буквальному сенсі цього слова. Національна партія, як ми пам’ятаємо, виступала за єдність південних слов’ян і трактувала хорватів, сербів і словенців як один народ. Партія Прав, навпаки, наголошувала на необхідності захищати хорватське історичне право і не приймала югославської концепції націоналістів. Старцеви, який раніше захоплювався ілірійською ідеєю, стверджував, що всі південні слов’яни насправді є хорватами; просто серби та словенці з певних причин відділилися від головного національного ядра. Серед сербів можна було зустріти протилежні погляди — частина з них вважала хорватів сербами-розкольникими. Втім, більшість членів Партії Прав не мали таких радикальних поглядів, проте висловлювалися проти будь-якої співпраці з Віднем та Будую. В кращому випадку вони погодилися би на союз під берлом спільного монарха. . .

Найбільш впливовою особою, яка підтримувала ілірійську позицію, був на той час єпископ Йосиф Штросмаєр, який всебічно співпрацював з Франьом Рацкі. Штросмаєр, якого в 1849 році призначили єпископом у Д’яково, вів активну

⁴ Цит. за кн.: Robert A. Kann, *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848–1918*, 2 vols. (New York: Columbia University Press, 1950), I, 126.

діяльність у пропагуванні католицизму і був великим прихильником об'єднання південних слов'ян. Термін *ілірійський*, на його думку, мав бути замінений терміном *югославський*. Ставши керівником Національної партії, Штросмаєр впливав на всі її рішення, обстоюючи саме таку позицію. У 1861 році, як ми пам'ятаємо, за Лютневим Патентом, у Відні було скликано Райхсрат, до якого мали прибути делегати з усіх провінцій імперії. Угорці в цьому парламенті брати участь відмовилися. Тоді бан Хорватії, Йосиф Шокчевіч, спробував заручитися підтримкою свого народу для ініціювання нової реорганізації імперії. Як і слід було чекати, уніоністи, які міцно притримувалися угорських позицій, та Партія Прав, яка вимагала проголошення автономної або незалежної держави, стали до цього починання в опозицію. В Національній партії думки розділилися. Частина партійців, яку очолював Іван Мажураніч, пропонувала направити делегатів до Райхсрату тільки за умови, якщо Відень передасть Хорватії Далмацію та землі Прикордонного Округу. Проте більшість членів партії, очолювані Штросмаєром, схилилися до відмови від участі у віденському парламенті. У 1863 році Мажураніч заснував Незалежну національну партію, яка стала обстоювати політику співпраці з Віднем. Однак, у 1865 році у виборах до сабору перемогла первинна Національна партія. Згідно інструкцій з Відня були призначені делегати, які безуспішно намагалися вести з мадярами переговори про зміну політичних відносин між Хорватією та Угорщиною.

Тим часом між Віднем і Будою тривали переговори про наслідки Аусгляйху. Як ми вже знаємо, Угорщина тоді домоглася включення хорватських земель у свою частину подвійної імперії. Однак про таке важливе рішення хорватських представників ніхто не інформував. В будь-якому випадку, в усіх подальших переговорах угорці могли скористатися своєю політичною перевагою.

Зміну відносин між Віднем та Будою незабаром зрозуміли і в Хорватії. У 1867 році новий бан Левін Рауч, який належав до партії уніоністів, спробував припинити діяльність обох гілок Національної партії, а також решти всіх угруповань, які не підтримували нового союзу. Були проведені нові вибори до сабору. Рауч скористався адміністративними можливостями впливу на виборців, що гарантувало уніоністам 52 з 66 місць у саборі. Коли ж опозиція відмовилася визнати підтасовані результати виборів, бан просто призначив на решту місць своїх людей. Опісля сабор призначив 12 делегатів для переговорів з такою ж кількістю представників від сойму в Буді.

Незважаючи на сильну протидію всередині країни, угорський уряд вирішив залишити Хорватії окремі права політичної автономії. Нагодба (Компромісне Рішення), ухвалена у 1868 році надавала Хорватії статус окремого політичного регіону в межах королівства Угорщини, залишаючи за хорватським урядом права на незалежну внутрішню політику, керівництво поліцією, судами, релігійними інституціями та освітньою системою. Хорватську мову можна було використовувати у внутрішньому управлінні і на засіданнях угорського парламенту, коли обговорювали пов'язані з Хорватією питання. До цього органу входило 40 депутатів від Хорватії. Втім, інші позиції компромісу не були такими ж сприятливими. Особливо обмежили повноваження бана. Тепер цього урядовця призначав король за рекомендацією угорського президент-міністра — відповідно, бан ставав надійним гарантом підтримки угорських інтересів. Більше того, бан мав право призупинити діяльність сабору і керувати одноосібно аж до наступних виборів. Також угорський уряд залишав за собою право контролювати хорватську економіку, включно з торгівельними питаннями, банківською системою, залізницями, встановленням мір ваги, монетарним обігом і укладанням торгових договорів. Територіальний переділ, звісно, теж не збігався з бажаннями хорватів. У 1881 році до хорватської території справді було приєднано Прикордонний Округ, натомість Угорщина перебрала під свій контроль Рієку, а Далмація продовжувала залишатися під прямою юрисдикцією Відня. У вересні 1868 року уніоністська більшість сабору та угорський парламент ратифікували Компромісне Рішення.

Як і слід було чекати, у Хорватії Нагодба наштовхнулася на жорстокий спротив. Підтримували компроміс лише уніоністи. У жовтні 1871 року Кватернік підняв повстання у Раковіці й був убитий під час його придушення. Втім, хорватські лідери мало що могли вдіяти, адже Компромісне Рішення було затверджено і австрійським, і угорським урядами. Проте сила спротиву змусила угорську владу дещо переглянути положення документа. Нова делегація, до якої входило 6 уніоністів та 6 представників Народної партії включно зі Штросмаєром, просила внести в документ зміни, які гарантували би призначення бана королем без втручання угорського уряду, участь 5 представників Хорватії в усіх міжнародних австро-угорських делегаціях та право хорватського уряду самостійно розпоряджатися своїми фінансами. Жодну з основних вимог не було прийнято, хоча угорський уряд пішов на деякі малі

поступки. Знеохочений цими подіями, Штросмаєр перестав активно займатися політикою, хоч і залишився єпископом у Д'яково, зберіг величезний особистий авторитет аж до своєї смерті у 1905 році.

Отже, політична ситуація в Хорватії, Славонії та Воєводині після 1848 року змінювалася не на користь південнослов'янського населення. Становище у Далмації і Словенії, які залишалися під владою Австрії, ми розглянемо далі; втім, в цих регіонах національний рух теж не надто розвинувся. На землях угорської корони успіху досягла одна-єдина національна ідея – угорська. Від приголомшливої поразки 1849 року мадярські лідери зуміли зробити свій народ партнером в оновленій імперії 1867-го. Новий лад був несприятливим не тільки для слов'янського населення, але й для більшості мешканців Трансильванії.

ТРАНСИЛЬВАНІЯ

До 1848 року Трансильванією керувала окрема канцелярія у Відні. Габсбурзький уряд призначав у регіон губернатора та головних чиновників. Трансильванський сойм, який між 1810 та 1834 роками взагалі не скликали, складався з представників привілейованих верств населення та делегатів імперського уряду. Продовжувала існувати система трьох керівних націй – саксонців, угорців та секеїв, а також чотирьох офіційних релігій – католицької, лютеранської, кальвіністської й унітаристської. Сойм приймав закони лише після того, як було досягнуто згоди всіх трьох національних груп.

Як і раніше, хоч більшість населення Трансильванії становили румуни, офіційного представництва у соймі вони не мали. Переважна їх частина була селянами, дискримінованими як за соціальними, так і за національними ознаками. Як і в православних сербів на території Банату, політичне лідерство тут належало церковній верхівці, однак румунські ієрархи ще й різнилися віросповіданням – були православними або уніатами. Втім, незважаючи на деякі суперечки, обидві ці церкви успішно співпрацювали у політичній та культурній сферах. У XVIII сторіччі, як ми вже знаємо, більшість культурних ініціатив належала уніатам. Пізніше попереду у цій сфері стали бути православні. Це стало можливим головним чином завдяки діяльності єпископа Андрея Шагуни, якому далі судилося відіграти важливу роль в усьому румунському національному русі.

Контроль церков над румунським культурним життям був природним наслідком становища, коли тільки церква давала змогу здобути освіту. Церква готувала вчителів початкових шкіл; вищу освіту можна було здобути в уніатській школі в Блаї або у православної семінарії в Сибіу. Єдина румуномовна друкарня у Блаї належала уніатам. Головною доктриною контрольованого церквою навчання був, звичайно, далеко не націоналізм, а релігійність та насаджування обов'язків доброго громадянина імперії. Центральне становище церков було визнане й урядом Габсбургів, який апелював до них як до представницьких інституцій всього румунського народу.

Однак у 30-их–40-их роках церковній культурній монополії кинули виклик представники інтелектуальних прошарків нового середнього класу – вчителі, правники, чиновники, лікарі, ремісники та купці. Більшість з них були національно свідомими й орієнтувалися на ліберальні доктрини Заходу, а тому ставилися до верховенства церкви критично. Подібно до своїх сучасників на Балканах, ці верстви румунського населення вважали головним виявом національної культури – мову. Наголошуючи на латинському підґрунті румунської, вони вимагали очищення її від слов'янських та решти іншомовних слів і схилилися до використання не кириличної абетки, а латинки. Учасники нового культурного руху були впевнені у римському походженні румунської нації та безперервності її проживання в Трансильванії, але не покладалися тільки на історичні аргументи. Як послідовні прихильники тогочасної ліберальної доктрини вони наголошували, що румуни становлять більшість населення краю, сплачують левову частку податків і постачають найбільше рекрутів, а отже, мусять мати адекватне представництво у політичних інституціях. Вимоги цієї групи виходили далеко за межі звичайного визнання румунів четвертою панівною нацією, вони вимагали пропорційного представництва, відповідного чисельності румунського населення. Таким чином, революційні запити нових інтелектуалів мітили в самий корінь аристократичного й феодального трансильванського суспільства. Невдовзі ці погляди стали маніфестом і були надруковані. У 1838 році Георг Бариціу та його соратники розпочали видавати у Брашові свій друкований орган – *Gazeta de Transilvania* (“Трансильванський часопис”), а також його літературний додаток *Foaia pentru minte, inima și literatură* (“Літературна газета для розуму й серця”). Часопис та літературна газета стали головними трибунами пропаганди ідей нової румунської інтелігенції.

Зараз важко судити, якою була ця група кількісно, проте впливовості їй не бракувало. На той час у Трансильванії мешкало до 2 млн. румунів та угорців, проте у 1838 році *Gazeta de Transilvania* мала лише близько 500 передплатників і такий стан до 1860 року мало чим змінився⁵. Однак, саме представникам нової інтелігенції судилося стати на чолі політичних та культурних рухів країни до кінця століття, хоча спершу вони змушені були ділити лідерство з представниками православного духовенства. Співробітництво інтелектуалів та релігійних діячів не завжди складалося легко. Трансильванська інтелігенція не була налаштована антиклерикально, однак вимагала певних змін: найперше, на їхню думку, слід було посилити вплив світського елемента в управлінні державою, а до того — ввести в освітню систему національно орієнтовані предмети на кшталт румунської літератури й історії. Інтелектуали також були зацікавлені у глибокій співпраці православної та уніатської церков. Визначною постаттю серед тогочасних румунських інтелектуальних кіл був викладач філософії вищої школи в Блаї — Симіон Барнуціу. Серед духовенства вирізнявся вже згадуваний єпископ православної церкви Андреу Шагуна; його сучасник, голова уніатів Іоан Лемені відверто ігнорував румунський національний рух.

У Трансильванії, як і в Хорватії, угорські лідери зосередили свої зусилля на впровадженні мадярської мови, якою планували замінити офіційну латину місцевого сойму. На підтримку такої заміни виступали секеї, проте саксонці всіляко цьому опиралися, оскільки запровадження угорської мови шкодило їхнім інтересам так само, як і румунським. Від спілки з останніми саксонців, щоправда, стримувало бажання зберегти в країні традиційну політичну структуру. Якщо вони бажали й надалі контролювати саксонські райони, то мусили виступати проти вимог румунів запровадити у соймі пропорційне представництво всіх націй.

Після вибуху революції, у березні-квітні 1848 року, угорський сойм проголосив союз Трансильванії з іншими мадярськими землями. Трансильванії належало розпустити власний сойм, проте їй надавалося 69 місць в центральному парламенті в Буді. Таким маневром мадяри явно намагалися захистити власні інтереси. Угорське населення в Трансильванії

⁵ Keith Hitchens, "The Sacred Cult of Nationality: Rumanian Intellectuals and the Church in Transylvania, 1834–1869," in Winters and Held, *Intellectual and Social Developments*, p. 135.

перебувало в меншості, проте разом з мешканцями Угорщини воно становило би більшість в об'єднаній державі. Натомість, як і повсюдно, угорські революційні лідери пропонували ліберальні реформи в інших сферах. Кожен мадяризований румун чи саксонець міг мати у новій державі рівні права і можливості з етнічними угорцями. Як і слід було сподіватися, такий підхід у неугорського населення широкої підтримки не знайшов.

У 1848 році у населених румунами районах Трансильванії, Банату та самої Угорщини було проведено низку місцевих з'їздів. Невдоволення також охопило широкі маси селян. запровадження угорських законів про скасування кріпацтва блокувалося трансильванським соймом, але коли місцева шляхта намагалася збирати податки або виганяти селян на панщину, ті відповідали бунтом. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що трансильванські шляхтичі у своїй більшості були мадярами, а селяни — румунами. Представники сільського населення об'єдналися з інтелігенцією та духівництвом для формулювання румунської національної програми. Центром опозиціонерів став Блай.

Перша важлива зустріч румунських націоналістів відбулася у квітні того ж революційного року. 8 травня відбулася друга зустріч, на якій були присутні Шагуна, Барнуціу, Аврам Янчу, який очолював селянський рух, інші представники інтелігенції та духівництва. Румунські лідери зіткнулися з тією ж проблемою, що і їхні сучасники у Хорватії, вони не знали, з ким варто співпрацювати — з Віднем чи з Будою. Усі підтримували ідею рішучої протидії мадярським реформам, але відносно переговорів зі столицями думки розділилися. З іншого боку, навіть ті, хто виступав за підтримку угорських революціонерів, наполягали на захисті румунських інтересів, що для мадярів було неприйнятною умовою. Найбільш впливова група, очолювана Шагуною та Барнуціу, висловлювалася за співпрацю з Віднем. Метою односторонніх дій було визнання австрійським урядом румунської нації та поширення її суверенітету на певну територію — іншими словами, вони висували програму дуже подібну до сербської. В майбутньому Шагуна слугуватиме румунам головним зв'язком з урядом Габсбургів, який, зі свого боку визнаватиме в ньому представника інтересів румунського народу.

Головною метою другого засідання було скликання національних зборів, які мали відбутися в середині травня. 15–17 травня збори справді було проведено, і головні рішення на них були прийняті, знову ж, інтелігенцією та духівництвом. Президентом зборів було обрано Шагуну та Лемені, а Барнуціу

та Георг Бариціу стали віце-президентами. Ухвалену зборами програму було оголошено на 30-тисячному віче, скликаному в околицях Блау. Румунські вимоги були викладені у 16 пунктах петиції до імператора. У документі йшлося про те, як далеко відійшли тогочасні румунські інтереси від попередньої вимоги визнання румунів четвертою панівною нацією Трансильванії. Тепер румуни вимагали повної реорганізації структури влади у провінції, з тим щоб їхня нація зайняла належне їй місце, включно з пропорційним представництвом у соймі та на головних чиновницьких постах. Офіційною мовою краю мала стати румунська. Остаточне затвердження вимог повинно було відбутися на конституційних зборах, а питання союзу з Угорщиною відкладалося до наступного їхнього скликання. Петиція також містила стандартний список ліберальних реформ, про які ми вже знаємо з попереднього викладу — румуни вимагали свободи слова та друку, скасування привілеїв та кріпаччини, а також зняття обмежень на торгівлю, розвиток індустріального виробництва.

Після цього було сформовано 2 делегації, очолювані єпископами, одна з яких мала представити петицію імператору, а інша — відбула до Клуя на збори трансильванського сойму. Водночас, було створено постійний Румунський Національний Комітет зі штабом у Сибіу. Шагуна став його президентом, а Барнуціу — віце-президентом. З 23 членів Комітету шестеро були священиками, п'ятеро — професорами, а решта 12 — правниками та іншими чиновниками. На зборах у Блаї переважали прихильники поміркованої програми, які не планували жодних агресивних революційних дій. Лідери пропонували виключно мирні, відповідні закону акції, що зводилися до написання петицій та відсилення делегацій на чолі з єпископами. В кінці зборів єпископи попросили натовп зберігати спокій та чекати відповіді уряду.

Однак румунські ініціативи успіху не мали. Шагуна прибув до Відня у червні, коли двір не мав майже ніякої влади. Щойно перед приїздом Шагуни, імператор, побоюючись виступу угорської опозиції, підписав запропоновані революціонерами березневі та квітневі закони, які серед всього іншого містили і пункт про входження Трансильванії до складу Угорщини. Тоді румунський єпископ відбув до Буди, де з червня до вересня вів переговори з угорськими урядовцями. Подібне розчарування чекало й на Лемені. У травні трансильванський сойм погодився на зустріч з ним як з єпископом та ще з кількома делегатами шляхетного походження. У червні було затверджено закони

про селянську реформу, зразками для яких стали аналогічні угорські. Оскільки угорці та секеї становили парламентську більшість, вони легко зуміли прийняти союз із Угорщиною, хоча й було зрозуміло, що румунські представники не погодяться ні з цим рішенням, ні з владою союму, який його ухвалив.

Тим часом, зазнала краху революція в Волощині. У вересні російські та османські війська окупували Дунайські князівства, й тисячі біженців з цих територій ринули до Трансильванії, головним чином — до Брашова і Сибіу. Багато з втікачів пройшли територією країни і вирушили далі в Західну Європу. Окремі волоські заколотники, як-от Ніколае Бальческу, залишилися в Трансильванії й взяли участь у місцевих подіях. Лідери волоської революції з симпатією ставилися до угорського революційного режиму, який ґрунтувався на тих самих засадах, що й їхнє короткотривале правління. До 1848 року румуни Дунайських князівств та малярські ліберальні політики і надалі активно співпрацювали. Прибувши до Трансильванії, Бальческу спробував примирити угорських та румунських лідерів і сформувати з їх прибічників єдиний фронт проти Росії та Габсбурзької імперії — двох консервативних держав, які найбільше стримували революційні зміни в Європі. Проте угорський уряд не йшов на необхідні для такого порозуміння поступки. Маляри могли визнати існування якихось історичних прав за хорватами, але аж ніяк не бажали цього визнавати за румунами та сербами. Ставлення угорців до вимог цих націй почало змінюватися аж у липні 1849 року, напередодні їх власної поразки.

Тим часом, у сільській місцевості спалахували все нові й нові бунти. Звірства чинили і угорські солдати, і селяни, які прагнули якнайшвидшого втілення реформи. Урядові війська повністю втратили контроль над окремими районами і влада там перейшла до народних повстанських лідерів. Важливий центр румунського опору виник у Західних горах. У цій місцевості озброєних селян очолив Аврам Янчу — загін зумів утримувати свої позиції аж до завершення революції. Збройні виступи спалахували і інших регіонах імперії. У війну з Угорщиною вступили серби Банату та війська імперії. Румуни Трансильванії підтримували габсбурзьку армію, а секеї — малярську. Ситуація докорінним чином змінилася, коли командування малярськими силами прийняв генерал Бем. До кінця року йому вдалося підкорити собі усю Трансильванію, за винятком Західних гір. Отже, регіон перейшов під прямий угорський військовий контроль.

У грудні того ж року румунські лідери черговий раз зібралися на раду, на якій знову головував Шагуна. Їхня програма й надалі передбачала автономізацію провінції. Керувати нею мав призначений імператором урядовець, на кшталт бана у Хорватії. Румунський Національний Комітет, як і перше, виступав за співпрацю з Віднем, хоч там офіційно цю інституцію й не визнали. Тим часом, вимагала вирішення ще одна невідкладна проблема: присутні мали вирішити, як протидіяти військам генерала Бема. Врешті, румунські, сербські та саксонські провідники погодилися, що немає іншого виходу, як тільки покликати на допомогу з Волощини російську окупаційну армію. Сила, яка приборкала виступи румунів Дунайських князівств, мала тепер захистити румунів Трансильванії від мадярського вторгнення. Шагуна відбув до Бухареста, щоб спробувати домовитися про допомогу. Тим часом, на прохання Габсбургів, російські війська справді увійшли у Трансильванію, але були розбиті. Велика російська інтервенція розпочалася аж влітку.

Далі Шагуна поїхав до Оломоуца, щоб піднести Францу-Йосифу, який тільки-но постав імператором, петицію з проханням надати румунській провінції автономії. Оломоуцька конституція березня 1849 року визнала відокремлення Трансильванії та Воєводини, але далі у виконанні румунських вимог не пішла. Будь-які подальші переговори відкладалися аж до повного вирішення угорського питання. У червні російська армія, виконуючи прохання габсбурзького монарха, увійшла до Трансильванії і до середини серпня мадярські армії були розбиті.

Як бачимо, протягом революції румуни і саксонці, а також хорвати й серби, стали на бік Габсбургів. Кожна з цих національних груп сподівалася отримати як винагороду за свою лояльність визнання їхніх автономних прав. І на всіх них чекало розчарування. Режим міністра Баха був не кращим для румунів, хорватів, сербів чи саксонців, ніж для переможених мадярів. Трансильванію розділили на кілька районів, кожним з яких керував призначений Віднем чиновник. Губернатор тепер проживав у Сибіу. Офіційною мовою стала німецька, проте новий режим не сприяв і саксонцям, які втратили всі колишні привілеї. Серед румунів сильним впливом продовжувало користуватися духовенство; Шагуна продовжував очолювати місцеве політичне життя. Уніатський єпископ Александр Шулутиу, який заступив тимчасово усунутого за промадярську діяльність Лемені, виказував набагато менше зацікавлення

національними питаннями. Румунська влада продовжувала співпрацю з Віднем, незважаючи на невеликі успіхи переговорів 1849 року.

Можливість деякого поступу в національному питанні визначилася в 1860–1861 роках — в період конституційних експериментів. Шагуна був депутатом віденського райхсрату, сесії якого відбувалися з травня по вересень 1860 року, й на одному із засідань знову зачитав румунські вимоги. Політика співпраці продовжувалася й після видання Лютневого патенту 1861 року. Як ми вже знаємо, мадяри відмовилися посилати до нового центрального парламенту своїх делегатів, проте габсбурзька влада таки його сформувала. У липні 1863 року трансильванський сойм зібрався в Сибіу, щоб призначити делегатів від свого краю. Новий закон про вибори, прийнятий незадовго до того, надавав право голосу більшій кількості етнічних румунів. В результаті до сойму було обрано 46 румунів, 42 угорці та 32 саксонці. Після того як уряд призначив до сойму своїх представників, його склад став виглядати так: 57 румунів, 54 угорці та 43 саксонці. Майже всі угорські депутати відмовилися відвідувати засідання сойму, вказуючи, що трансильванський уряд має керуватися законами 1848 року, за якими Трансильванія є частиною Угорщини, де діє тільки один сойм в Буді. Перевибори не змінили ситуації, а тому сойм почав роботу без угорських та секейських депутатів. Румунська та саксонська більшість поспішила проголосити румунів четвертою панівною нацією країни, урівняти в правах уніатську та православну церкви з рештою віросповідань та утвердити офіційний статус румунської мови. Так програму національних перетворень XVIII сторіччя було виконано. Проте незабаром внутрішня структура імперії змінилася і мадяри знову опинилися в панівній позиції.

Рішення Франца-Йосифа знову стати на угорський бік було оголошено Шагуні під час персональної аудієнції в 1865 році. Таким чином, політика співпраці з Віднем, яка мала принести визнання румунських прав, закінчилася принизливою поразкою. За той час вдалося досягти лише однієї переваги — у грудні 1864 року румунська православна церква була виведена з-під юрисдикції метрополії у Сремських Карловцях і мала тепер власну митрополічну кафедру в Сибіу, яку й зайняв Шагуна. Однак питання політичної автономії, з румунських позицій, було вирішене вкрай негативно. Румунів, як і сербів, не визнали “історичною” нацією, а тому вони не могли сподіватися навіть на такі номінальні права, які отримали

хорвати у своїй Нагодбі. Натомість, угорський Закон про національності надав їм деякі привілеї. При всій своїй ліберальності вони залишилися на папері й ніколи не були виконані.

Впродовж наступних років національний рух повністю перейшов до рук інтелігенції. Критично налаштовані щодо попередньої політики співпраці з центральним урядом, інтелектуали сповідували політику “пасивності” й самоусувалися від активної політичної діяльності. Їхня позиція залишалася незмінною аж до початку 80-их.

ВИСНОВОК: ГАБСБУРЗЬКА ІМПЕРІЯ У 1867 РОЦІ

1867 рік став кардинальним моментом в історії Габсбурзької держави. Аусглях знаменував перемогу найбільш активної та агресивної з націй імперії. Угорці пожинали найбільше плодів від співпраці з Віднем, втративши при цьому надзвичайно мало. За минулі роки політичний статус хорватів, сербів та румунів дуже змінювався, залежно від перипетій боротьби між габсбурзьким урядом та угорськими революційними лідерами. Багато хто співчував саме угорцям. Менші народності виступали проти австрійського абсолютизму і з повагою ставилися до історичних привілеїв. Ліберальні та національні підвалини угорської революції поділяли багато інших етнічних груп в усій імперії. Проблеми виникли тоді, коли стало зрозуміло, що угорська програма, спрямована на створення унітарної держави, яка об'єднала би усі землі корони Св. Стефана, суперечить інтересам територіальної автономії і національного самовизначення хорватів, сербів та румунів. Саме тоді, коли угорський уряд замірявся якомога повніше охопити кордонами майбутньої держави мадярські історичні території та вкрай ослабити центральну імперську владу, інші національні групи мали такі ж плани і щодо самих угорців. Після 1848 року стало зрозумілим, що угорська національна мета така ж несумісна з хорватськими, сербськими та румунськими планами, як попередня політика Габсбургів з прагненнями самих угорців.

До 1867 року лідери різних національних груп могли зіграти на відмінностях інтересів Відня та Будапешту. Вони обирали різні шляхи. Шагуна намагався співпрацювати з габсбурзьким урядом; Штросмаєр шукав домовленості з мадярами — врешті, жоден з підходів себе не виправдав. Угорські лідери не йшли

на жодні поступки, з іншого боку — ослаблений поразками в Німеччині та Італії й численними внутрішніми проблемами, уряд Габсбургів не міг опиратися малярському тиску. Жодна інша національна група не могла би почуватися австрійцям рівним партнером.

Деякі національні програми до 1867 року еволюціонували. У XVIII сторіччі головний наголос робили на історичних правах націй, гарантованих різноманітними договорами та хартіями. Проте у 1848 році на перший план виходять індивідуальні та власне національні права. Скажімо, румуни у своїй петиції наголошують, що вони кількісно переважають у Трансильванії та сплачують найбільше податків. Втім, історичних прав ніхто й не думав скидати з рахунку. Дещо змінився й статус провідників національних рухів, хоча першочергову роль церкви у світському провідництві яскраво ілюструють життєписи Штросмаєра, Раяцича та Шагуни. Тим часом, до влади поступово приходять представники освіченого середнього класу — вчителі, лікарі, правники, чиновники та військові. Втім, політика й надалі залишається справою для невеликої групи населення імперії. Селяни майже повністю перебувають поза сферою політичного життя, за винятком їхньої служби в габсбурзькій армії або участі у революціях.

РОЗДІЛ VII

ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЯ: 1856—1887 РР.

Упродовж двох наступних десятиліть після Кримської війни стала можливою широка революційна діяльність, що пояснювалося, перш за все, розпадом європейської системи союзів. Як пам'ятаємо, після 1815 року утворений Австрією, Росією та Прусією Священний Союз став доброю підвалиною для збереження консервативних монархічних режимів та ефективним бар'єром проти будь-яких національно-визвольних рухів. Вершиною співпраці в цьому напрямку стала російська допомога Австрії у 1849 році. Проте бездіяльність держави Габсбургів під час Кримської війни та реакція Росії на цю політику розкололи Священний Союз і якийсь час російський царський уряд співпрацював з Францією. Наполеон III, який сам прийшов до влади в результаті перевороту, всіляко підтримував та заохочував подібні виступи в інших країнах Європи. Найбільше його цікавив революційний рух в Італії, але він стежив і за подіями в Дунайських князівствах та Польщі. Коли йшлося про об'єднання Італії чи Дунайських князівств, угоди з Росією досягти було легко, однак в польському питанні думки союзників розходилися. У 1863 році на окупованих Росією польських землях спалахнуло повстання, відверто підтримане Францією, Британією та Габсбурзькою імперією. Після цього російські відносини з Парижем дуже охололи. Натомість, єдиним зовнішньополітичним партнером Росії стала Прусія. Російська підтримка пруських дій, спрямованих на об'єднання Німеччини, надзвичайно вплинула на становище Австрії і, справді, позначилася на долі народів балканського регіону.

Попри всю важливість дипломатичної гри у тогочасній Європі, революційні рухи все-таки були зінціповані окремими національно налаштованими угрупованнями. Часто такі групи підтримували зв'язок між собою, а особливо — з італійськими, угорськими та польськими підпільними організаціями. Найбільш резонансною у Східній Європі була діяльність таких політиків, як Чарторійський та Кошут, які відігравали важливу роль у революційному русі своїх країн і продовжували користуватися

значним авторитетом навіть у вигнанні. Після невдачі польських повстань 1830 та 1863 років та угорської революції 1848–1849 рр., польські й угорські емігранти продовжували активно розгортати підпільний рух. Їхні національні лідери проголошували себе керівниками уряду у вигнанні і часто на рівних будували відносини з урядами інших держав. Агенти цих еміграційних урядів діяли по всій Європі, а самі вони продовжували відігравати неабияку роль у міжнародній дипломатії. Визнання їхніх держав цікавило їх більше ніж питання соціальної чи політичної реформи. Еміграційні уряди могли сповідувати доволі ліберальні ідеї, скажімо, виступати за розширення виборчих прав і надання права голосу освіченим та багатшим верствам населення, однак вони рідко були демократичними. На балканські події сильно вплинули не лише угорський та польський визвольні рухи, але й процес об'єднання Італії. Різні сили на Балканах підтримували зв'язок не лише з італійськими лівими групами Мазині та Гарібальді, але й з правими під проводом Кавура та режимом Королівства Сардинії.

Революційна ситуація на Балканах підігрівалася діяльністю різноманітних лівих сил, програми яких могли бути помірковано ліберальними, соціалістичними, комуністичними або анархістськими. Ці групи часто наголошували, найперше, на соціальних, а не національних аспектах революційної діяльності і сприяли загальній демократизації суспільства. Втім, всі вони, звісно ж, підтримували ідею створення національних держав. На відміну від угруповань з більш консервативними поглядами, лідери лівих груп не мали доступу до вищих чинів державних урядів. Їм доводилося створювати таємні комітети й покладати свої надії на революційний переворот, а не на дипломатичні переговори чи звичайні засоби політичної боротьби. Варто зауважити, що підпільна революційна діяльність стала на той час поширеним явищем. Виникали численні таємні організації, кожна з яких мала свою програму перетворень, хоча лише кілька з них набули ваги й могли надалі впливати на політичні події. Через велику кількість таких організацій уряду та відповідним чиновникам було надзвичайно важко встановити між ними відмінності й розібратися, яка з них чії інтереси представляє. Консервативні режими, зокрема царський режим у Росії, непокоїли сама поведінка й ореол таємничості довкола подібних груп. Окремі національні рухи, очолювані консервативними лідерами, цілком могли розраховувати на підтримку, проте демократична або соціалістична пропаганда, яка загрожувала соціальним або

політичним структурам великих держав, одразу ж стала предметом доскіпливої уваги таємної поліції.

Після 1856 року найбільшими національними рухами були, звісно, німецький та італійський. Обидва розвивалися за традиційними схемами й були консервативними у своїй сутності. Італійці й німці досягли успіху шляхом дипломатичних переговорів та воєн, зокрема війни Сардинії та Франції проти Габсбурзької держави у 1859 році та воєн Пруссії проти Австрії у 1866-ому і проти Франції у 1870–71 роках. Всі названі вище події одразу викликали відлуння й на Балканах. Наприклад, поразки монархії Габсбургів та об'єднання Італії негативно позначилися на правлінні короля Отона, проте дуже допомогли справі об'єднання обох Дунайських князівств. Перемога Пруссії у 1866 році прискорила ратифікацію австро-угорського Аусгляйху, а отже, мала негативні наслідки для політичних рухів тих балканських народів, які мешкали на території Габсбурзької монархії. З іншого боку, криза уряду Габсбургів дала можливість князеві Карлу зміцнити свої позиції в Бухаресті. Поразка Франції у 1871 році та подальше послаблення її зовнішньополітичного впливу зашкодило, насамперед, неслов'янським народностям Балкан, зокрема грекам та румунам, які втратили свого найбільш послідовного заступника.

У добу національного піднесення, коли карта Європи різко змінювалася, балканські уряди, як того й слід було чекати, прямували тим же шляхом, що й решта європейських націй. Головними завданнями того часу стали прагнення до національного поступу та об'єднання. Зразками слугували об'єднані Італія та Німеччина, а також Угорщина, яка зуміла стати рівним партнером у державі Габсбургів. Незалежні або автономні уряди виникали у Дунайських князівствах, Греції, Чорногорії та Сербії, проте Османська імперія все ще контролювала більшу частину півострова – Боснію, Герцеговину, Епір, Фесалію, Македонію, Фракію, а також болгарські та албанські землі. Як ми вже знаємо, балканські політичні лідери та письменники на той час намалювали вже доволі багато схем переділу цих територій. Скажімо, Мегалі Ідея була спрямована на відновлення Візантійської імперії, що передбачало грецьку анексію земель на південь від лінії Балканських гір і до узбережжя Албанії. Сербське Начертаніє Гарашаніна мало на меті приєднання Боснії, Герцеговини та Косівського регіону, а також союз із Чорногорією і вихід до Адріатичного моря. Румунські націоналісти мріяли про возз'єднання Волощини та Молдавії з Трансильванією, Бесарабією і Буковиною. На теренах Габсбурзької імперії

продовжували діяти адепти Ілїрійського руху, які прагнули об'єднати всіх південних слов'ян “від Вілаха до Варни”.

Усі ці програми не лише суперечили одна одній, але й серйозно зачіпали інтереси великих держав. Найважче було втілити свою програму румунським націоналістам: навряд-чи можна було б сподіватися, що Габсбурзька імперія погодиться віддати Трансильванію і Буковину, або що Росія віддасть Бухаресту Бесарабію. Так само значні труднощі виникали на шляху розширення Сербії або Греції коштом османських територій. Після Кримської війни Британія продовжила курс на збереження цілісності земель Порти. Габсбурзька монархія цілком підтримувала цю позицію: уряд у Відні, звісно ж, зовсім не хотів мати своїм сусідом сильну Сербську державу. Російський уряд був на той час повністю поглинутий внутрішніми реформами, а тому намагався підтримувати добрі відносини з Портою і загальний мир на Балканах. Франція, після поразки у війні з Прусією, не мала жодних можливостей займатися Східним питанням. В такому становищі, якби котрийсь із балканських урядів зважився проводити політику територіальної експансії, то наштотував би не просто на брак підтримки, а й на відверту протидію великих європейських держав.

Ситуація у європейській політиці змушувала балканських лідерів шукати альтернативних способів втілення власних амбітних планів. Після 1856 року годі було й думати, що одиничний військовий виступ матиме якісь позитивні наслідки – реформоване османське військо розбило би будь-яку з балканських малих армій. Дипломатичні переговори, подібні до тих, які уможливили об'єднання Дунайських князівств, чи запрошення іноземного правителя могли дати добрий результат лише коли йшлося про внутрішню реорганізацію країни, а не про її зовнішню експансію. Єдиною можливістю плекати надії на подальшу територіальну експансію стала би організація спільного виступу та взаємна підтримка балканських держав. І справді, відбулося кілька спроб такого об'єднання; балканські уряди також апелювали про допомогу до італійських, польських та угорських лідерів національних та революційних рухів. У той час серйозно постало питання про узгодження спірних інтересів та способи поділу тих балканських земель, які все ще перебували під владою Порти.

СПІВПРАЦЯ БАЛКАНСЬКИХ УРЯДІВ

Хоча дотепер наша розповідь стосувалася, головним чином, відносин балканських народів з імперією Османів та іншими

великими державами, про їхню співпрацю між собою вже також було трохи сказано. У XVIII сторіччі і російський і габсбурзький уряди, щоб полегшити собі військові дії проти турецьких армій, зверталися до народів Балкан із закликами до загального повстання. Подібне всенародне зрушення намагалася ініціювати й грецька Етаїрія. Пізніше зв'язки між собою підтримували студентські групи різних балканських національностей, які навчалися та розгортали національно-визвольну агітацію у Парижі, Женеві та Лондоні. Слід відзначити, що не всі ці рухи з їхніми численними конспіративними зв'язками обов'язково були антиосманськими. Після 1849 року, фактично всі вони були спрямовані проти Росії або проти Габсбурзької імперії. Італійські, румунські, польські та угорські революціонери вважали уряди саме цих двох держав своїми найбільшими супротивниками, і навпаки – із симпатією ставилися до Порти. Вислані зі своїх країн поляки та угорці дуже часто вступали на службу до Османів – адже їхньою метою був не поділ земель Порти, а створення незалежних Угорської та Польської держав за рахунок територій Габсбурзької та Російської імперій.

Таємні організації того часу могли бути доволі розгалуженими. У 1859 році Франція і П'ємонт мали контакти з угорськими революціонерами, які зі свого боку вели переговори з Кузою. Метою такої ускладненої схеми домовленостей була організація постачання до Дунайських князівств французької зброї – її передавали угорцям Молдавії, щоб ті чинили наскоки на трансильванську територію, це мало відвернути габсбурзькі війська від кампанії в Італії. Вся операція вимагала виняткової співпраці між угорськими та румунськими агентами, яка була порушена конфліктом інтересів двох народів під час революційних подій 1848 року у Трансильванії. Врешті, угорці погодилися, що долю країни, якщо лише перемоги буде досягнуто, вирішуватиме всенародне голосування. Остаточною метою боротьби союзників було створення Дунайської Конфедерації, до якої би увійшли три незалежні держави – Угорщина, Румунія і Сербія. Плани заколотників були зірвані у 1859 році Вілафранкським перемир'ям між Францією та Габсбурзькою монархією, після якого Наполеон III перестав фінансувати усі таємні революційні організації. Скоряючись сильному тиску з боку великих держав, Куза був змушений припинити діяльність всіх угорських та польських осередків на румунських землях. Однак, Дунайські князівства продовжували бути осередком революційної боротьби та безпечним схроном для численних радикально налаштованих груп; румунський уряд ставився до їхньої діяльності дуже толерантно.

Ще інші рухи були організовані виключно проти влади Порти. Найбільш серйозну спробу об'єднати балканські держави в антиосманську коаліцію зробив Михаїл Обреновіч. До середини століття небезпека постійного втручання великих держав у справи балканських урядів стала явною. Жодна з балканських держав не хотіла заміни османського контролю на європейський (російський або австрійський), тим більше що тиск Порти ставав все меншим. Якщо б уряди балканських держав могли домовитися між собою, то досягти своїх цілей вони могли би і без зовнішньої допомоги. Головною проблемою такого союзу була очевидна неспроможність балканських армій протистояти реформованій армії Османської імперії. Підраховано, що на той час найкраща з них – сербська армія – налічувала всього лише 90 тис. солдатів; Греція могла виставити всього 8 тисяч¹. Румунська армія була створена дещо пізніше, за правління князя Карла. Всі балканські уряди поклали надії на реорганізацію своїх збройних сил за західними зразками, а не розробляли тактику партизанської війни, в якій вони, власне, були сильними. Попри це майже всі балканські лідери ставили собі за мету втілення агресивних націоналістичних ідей.

Центром переговорів була Сербія. За допомогою свого міністра Ілії Гарашаніна князь Михаїл упродовж всього свого правління підтримував зв'язки з урядами інших балканських держав, хоч союзні договори між ними були підписані аж у 1866-ому, 1867-ому та 1868-ому роках. Сербські територіальні претензії залишилися майже тими ж, якими вони були ще у Начертанії. Дискусії про можливість об'єднання південних слов'ян продовжувалися із залученням габсбурзьких сербів та хорватів: Михаїл провадив переговори зі Штросмаєром. Однак, головний наголос все-одно робили на приєднанні історичних сербських земель.

Найбільш важливі переговори відбувалися в Греції, починаючи з 1861 року, коли на троні все ще був Отон. Король радо вступав у дипломатичні ігри, сподіваючись у той спосіб дещо поправити свій занепалий авторитет. Головною перешкодою залишався суперечливий переділ османської території. Жодна зі сторін не завдавала собі клопоту з проблемами можливого “самовизначення” народів: скажімо, ніхто не брав до уваги інтересів болгар, не кажучи вже про албанців.

¹ Michael Boro Petrovich, *A History of Modern Serbia, 1804–1918*, 2 vols. (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1976), I, 329.

Грецький уряд планував отримати Македонію, а території, населені болгарами, поділити з Сербією, якій мали дістатися землі на північ від Балканських гір, а Греції — південна їх частина. Сербія претендувала на окремі райони Македонії, територію довкола Косово, Боснію та Герцеговину, не особливо вникаючи в етнічний склад цих земель та бажання їх мешканців. Між 1862 та 1866 роками переговори тимчасово припинилися, а на трон у Греції замість Отона зійшов Георг І.

Нагода втілити свої плани з'явилася у балканських держав у 1866 році, коли Європу поглинула чергова криза. Внаслідок революції у лютому втратив трон Александру Куза. Влітку Прусія завдала поразки Австрії — найбільшому супротивнику сербської експансії. Тоді ж вибухнуло повстання на Криті. Перша міждержавна угода на Балканах — між Сербією та Чорногорією — була укладена саме в той час. Об'єднання балканських держав Михаїл вирішив почати з Чорногорії, населення якої вважало себе сербами. Чорногорський князь Миколай готовий був навіть зректися престолу, якщо процес об'єднання завершиться успішно. В Михаїла не було дітей, тож Миколай сподівався посісти його трон, якщо той за якийсь час залишиться вільним. Тим часом, було підписано угоду про наміри й ініційовано спільний виступ проти Османської імперії. Метою цих переговорів і дій було утворення єдиної Сербської держави, очолюваної князем Михаїлом.

Знову розпочалися переговори з Грецією, проте невдовзі сторони опинилися перед серйозними труднощами: греки були зацікавлені у відвоюванні Криту й намагалися спонукати сербів обіцяти допомогти їм у захопленні острова. Натомість, сербські лідери намагалися використати труднощі Порти і пришвидшити остаточне виведення османських військ з фортець на сербській території. Попри все, у серпні 1867 року представники Сербії та Греції у невеликому містечку Веслау, неподалік від Відня, підписали договір, за яким кожна з країн в разі нападу османських армій зобов'язувалася допомогти іншій. Проблеми Македонії вдалося уникнути — було зроблено заяву, що Сербія отримає, як мінімум, Боснію та Герцеговину, а Греція — Епір і Фесалію, на чому сторони цілком могли погодитися.

Тривали переговори і з Бухарестом. Найбільшою перешкодою румунської участі в Балканському союзі проти Порти був той факт, що румуни не мали на Балканах жодних територіальних інтересів. Їх найбільше цікавила Трансильванія. І хоча серби також вважали Австрію головним супротивником їхньої антиосманської експансії, але ні сербські, ні румунські лідери

не могли зважитися на відверту протидію Відню. Так що, Сербію і Румунію не об'єднували ні спільна участь у конфлікті, ні спільні інтереси. В лютому 1868 року обидві країни підписали договір, але це була не більше ніж декларація про дружбу.

Окрім переговорів з можливими союзниками, сербський уряд також підтримував численні повстанські групи, які планували виступи проти османської влади в самій імперії. Допомога таємним організаціям сербів у Боснії тривала упродовж всього століття. Ще більш важливою була допомога болгарським лідерам, зокрема Георгу Раковські. Втім, співпраця з болгарами додавала труднощів у питанні можливого поділу османських територій. Подібно до греків та сербів, болгари також розробляли плани територіального складу їхньої майбутньої держави, причому більшість революційних програм включали до її складу землі Македонії і Фракії.

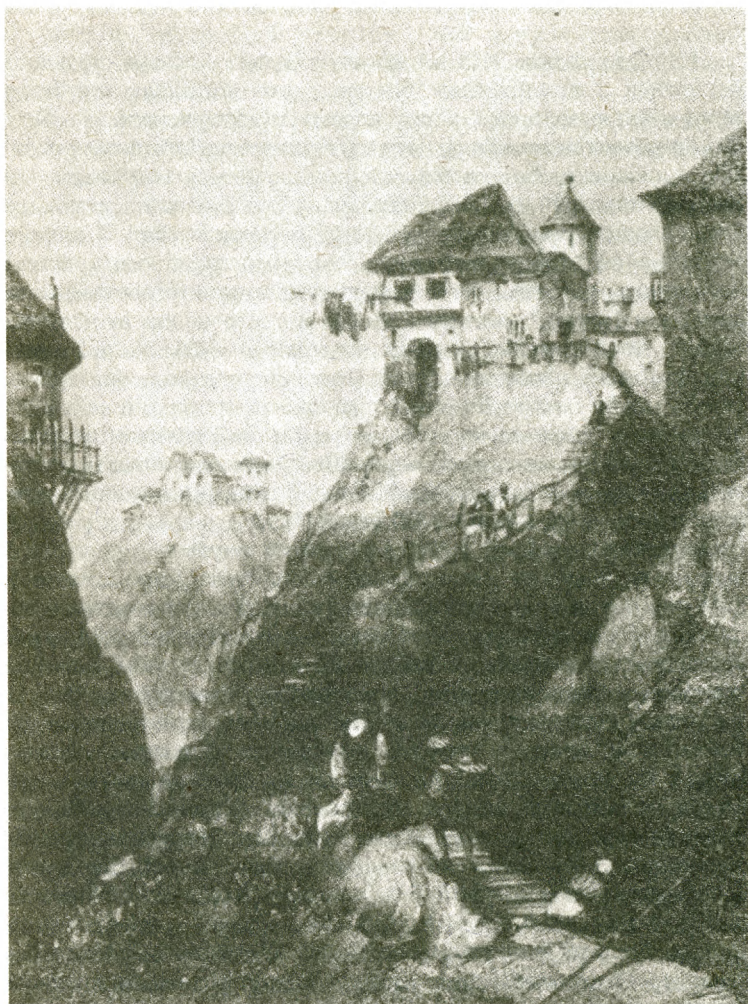
Вбивство Михаїла у 1868 році поклало край всім переговорам про балканську співпрацю. В принципі, ще до своєї смерті князь змінив думку про Австрію, оскільки підтримував дружні відносини з угорськими націоналістами, а їхнє ставлення до Відня після Аусгляйху значно покращилося. Жодних інших спроб об'єднати держави на Балканах задля досягнення якоїсь спільної мети не траплялося аж до 1912 року. А найперші спроби створення такого союзу одразу ж вказували на найслабший бік будь-якого загального балканського руху: взаємні територіальні претензії залишалися і ще більш проступили назовні після формулювання албанцями своїх національних прагнень.

Кризу наступних років кожному з балканських урядів довелося переживати самотійно, лише в окремих випадках бачимо поодинокі приклади такої співпраці. Країни Балкан знову виказували куди більшу готовність апелювати до великих держав, що, врешті, у 70-их знову привернуло увагу усієї Європи до цього регіону. Надалі плани про об'єднання та примирення балканських народів виношували тільки окремі особи та підпільні групи лівої орієнтації; на офіційному рівні уряди балканських держав, які претендували на одну й ту ж територію чи авторитет яких перебував під загрозою, ставилися одне до одного вороже і з недовірою. З іншого боку, ставлення держав на Балканах одне до одного дуже нагадувало тогочасні відносини між великими європейськими державами.

БОЛГАРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ

До 60-их років XIX сторіччя грекам і сербам довелося зіткнутися з поширенням болгарського національного руху, територіальні інтереси якого надзвичайно суперечили їхнім. Пізній розвиток національного підпілля у болгар можна доволі легко пояснити: болгарські землі знаходилися найближче до Константинополя, а тому перебували під більш доскіпливим урядовим контролем та легше могли бути окуповані. Так само важко болгарам було скинути з себе ярмо грецького культурного панування, яке розвинулося через історичні обставини за сприяння Порти і, частково, Росії. До того ж, на відміну від сербів, чорногорців, румунів чи греків, болгар не мали інституцій, які посприяли би їхньому об'єднанню – болгарську церкву повністю контролювали фанаріоти. Не було й зв'язків з іноземними державами, які могли би опікуватися вступом болгар у міжнародні переговори. Ще однією перешкодою розвитку національного руху було швидке економічне піднесення болгарських земель після 1830 року. Після османських реформ і відновлення порядку, в країні більше не існувало регіональної анархії та відвертої економічної експлуатації, які штовхали населення інших провінцій на повстання. Як побачимо далі, на болгарських землях відбулося кілька локальних виступів селян проти землевласників та стягнення податків, проте великих всенародних повстань, як у Греції чи Сербії, не трапилося.

Зростанню національної свідомості в Болгарії, подібно до аналогічних процесів деінде, передувало культурне відродження. Як греки і серби, болгар не тільки зберегли пам'ять про славне минуле своєї землі завдяки церкві та фольклору. Однак, найвищі церковні посади належали грекам. Наприкінці XVIII – на початку XIX сторіччя близька до болгарської, церковно-слов'янська мова літургій була замінена грецькою. Через те різко зросла роль літературної болгарської мови. Першу історію Болгарії було написано у 1762 році монахом Паїсієм з Гиландарського монастиря на горі Афон. Метою твору було довести, що у болгар також є своє славне минуле. У 1806 році інший клірик, єпископ міста Враца – Софроній написав літературною мовою болгарською збірку проповідей *Кириакодроміом* (Недільна книга), яка була надрукована у Волощині, в Римніку. Книги болгарською мовою друкувалися у Константинополі, Дунайських князівствах та в інших місцях, і їхня кількість особливо зросла у 40–50-их роках. Після Кримської

Село поблизу Адріанополя

війни друкувати книги було дозволено і в самій Болгарії. Тут одразу ж з'явився попит на підручники з історії, граматики, арифметики та переклади з іноземних мов. Окрім цього, освічені болгари, завдяки близькості мов, могли знайомитися і з російськими книгами.

Як і повсюди на Балканах, освіту в Болгарії можна було здобути лише при церкві або в монастирі. Шкільна програма передбачала навчання читання і письма старослов'янською мовою. Жодних навичок комерції чи інформації про події у світі вона не давала. Найкращими світськими освітніми інституціями були так звані еліно-болгарські школи, в яких вивчали грецьку — мову комерції всього причорноморського регіону. Грецькі школи також знайомили своїх учнів з прогресивними європейськими ідеологіями, зокрема лібералізмом та націоналізмом. Перша, власне болгарська, школа була заснована у 1835 році в Габрово. За її зразком пізніше були організовані навчальні інституції в Казанлуку, Травіні та Софії, які стали великими виробничими центрами. Установи університетського рівня у Болгарії на той час не було. Щоб продовжити освіту молоді болгари могли відвідувати школи протестантських місій, які відкрилися ближче до середини століття, або мусили їхати за кордон. Дехто отримав вищу освіту у Франції, Австрії або Німеччині, проте ті, кому судилося відіграти найбільшу роль в майбутньому своєї країни, вчилися у Росії.

Хоча становлення автономії болгарської держави — це багато в чому заслуга російського уряду, спершу відносини між двома народами відзначалися однобічністю. На початку століття увага Росії була прикута до подій в Дунайських князівствах, Сербії та Греції, чії національні рухи входили у коло російських інтересів. До 70-их Росія також всіляко підтримувала авторитет патріархату у Константинополі, оскільки прагнула забезпечити єдність та силу православ'я. Під час російсько-турецької війни, у 1828–29 роках, російські армії окупували болгарські території, проте надалі царський уряд виступав поборником цілісності Османської імперії. Поразка у Кримській війні взагалі припинила будь-яку масштабну діяльність росіян на Балканах майже на 20 років. Тому офіційна Росія серйозно допомогти болгарським націоналістам не могла. І все ж, саме ця держава залишалася найкращим джерелом іноземної підтримки.

Тим часом, допомога прийшла з іншого боку. У 1858 році було засновано Слов'янське Благодійне Товариство. Поширюючи ідеї панславізму, воно почало надавати молодим

болгарам стипендії для навчання в Росії. Ця консервативна організація ставила собі за мету об'єднання всіх слов'ян під російським началом. Однак, болгарські студенти в Росії контактували з членами радикальних молодіжних гуртків, в яких популярними були погляди Д.І.Пісарєва, Н.Г.Чернишевського та О.Герцена. В той спосіб, замість вправлятися у лояльності до православної автократичної Росії, молоді болгари часто ставали носіями більш радикальних поглядів. Втім, деякі з них глибоко перейнялися ідеями панславізму. Зацікавлення прихильників цієї доктрини болгарськими справами залишалось постійним; їхнім ідеям судилося серйозно вплинути на всю подальшу болгарську історію.

На розвиток болгарського національного руху мали вплив і деякі з описаних нами вище подій — зокрема, грецька революція та османські реформи. На початку XIX сторіччя становище на болгарських землях було справді дуже важким. Наслідки розпаду імперської централізованої системи управління обернулися катастрофою: у Відні виникла бандитська держава Пашваноглу і рейди кірджаліїв регулярно спустошували райони на північ від Балканських гір. Ситуація змінювалася поступово. Болгарські купці зуміли скористатися занепадом грецької комерції у Константинополі після грецького повстання — вони потіснили колишніх конкурентів у багатьох сферах. Болгарські купецькі колонії, що й до цього існували в столиці, в Бухаресті та інших містах, розрослися та збагатіли. На руку болгарам зіграло й припинення права османського пріоритету на торгівлю в Дунайських князівствах: після втрати контролю над Волощиною і Молдавією, Порта у постачанні продовольства стала покладатися на Єгипет і Болгарію — особливо залежав від цього Константинополь. А коли у 1826 році було створено регулярну турецьку армію, обмундирування та провіант для неї стали замовляти майже виключно з болгарських земель.

З 1830 до 1876 року болгарські ремісники та купці працювали на величезний ринок всієї імперії. За цей час на Балканах розвинулося широкомасштабне виробництво одягу, яке базувалося, головним чином, на ручній ремісничій праці. За цей час болгарські міста стали центрами виготовлення килимів, виробів з металу, взуття та одягу, продажем яких завідували ремісничі артілі та купецькі гільдії. Окрім цих товарів, купці з Болгарії везли й сировину: зерно, яловичину, мед, віск, вино, чавун та сіль. Центральні торгові контори болгар знаходилися в Константинополі та інших великих

містах. Після 1856 року їм, як і решті місцевих купців, довелося зіткнутися з конкуренцією британських та австрійських товарів. Виготовлені вручну товари не могли змагатися з європейськими фабричними виробами. Право на вільну торгівлю, яке британці отримали від імперського уряду, обернулося для балканських національних економік катастрофою, хоча наслідки цього процесу виявилися не одразу.

Окрім доволі високого рівня добробуту, болгарські землі користувалися доволі широкими правами самоуправління нижчих рівнів. Якоїсь центральної болгарської влади не існувало, проте майже всі внутрішні справи вирішувалися виключно місцевими громадами. Більшістю населення керували не чиновники Порти, а власна шляхта. Загалом, кожен населений пункт обирав одного або двох мерів, яким допомагала рада з 5 або ж 12 осіб. На громаду покладалися різноманітні функції. Найперше, вона наглядала за дотриманням законності і вирішувала всі суперечки та позови між християнами; вона ж контролювала систему освіти, включно з призначенням вчителів та будівництвом нових шкіл; врешті, була ланкою османської податкової системи. Громада опосередковувала більшість відносин рядового підданого імперії з османським урядом, вирішуючи, скажімо, питання розквартирування солдатів, піднесення хабарів та подарунків. За часів *Танзимату* система місцевих громад стала ланкою загальної адміністративної системи імперії; їхні повноваження були викладені у Законі про реформування провінцій 1864 року. Як і в інших балканських націй, частіше проблеми виникали всередині самих громад. Владу там намагалися захопити окремі групки шляхти, які прагнули скористатися громадськими привілеями — наприклад, правом збирати податки. Такі люди, як правило, займали консервативну позицію, оскільки їм була вигідна система, яка працювала на їхнє збагачення. Втім, громади відіграли неабияку роль у боротьбі за створення власної болгарської церкви та розвинутої системи освіти. Вони ж здатні були частково захистити пересічного болгарина у випадку несправедливого ставлення до нього чиновників османської системи.

Болгарські селяни, які становили більшу частину населення, так само відчували поступове покращення умов життя в імперії. В цих районах селянам жилося куди краще, ніж таким же трударям за Дунаєм у Волощині та Молдавії. Вільні селяни та пастухи жили, головним чином, у передгір'ях, а чифтліки розташовувалися в низинних районах. Всі селяни

сплачували податки державі та виконували державні роботи; а тим, хто працював на чужій землі, доводилося віддавати частину урожаю землевласнику та відробляти панщину. В цьому регіоні бажання селян були ті самі – отримати частку землі у повну власність і з часом якомога розширити свої володіння. Окрім того, на селі прагнули реформи податкової системи: християни хотіли дорівнятися у правах до мусульман. Селянські повстання того часу були спрямовані проти зловживань в оподаткуванні та присвоєнні землі, але аж ніяк не стосувалися національного визволення.

Розпуск яничарського корпусу у 1826 році та, невдовзі після того, скасування системи найму спагіїв висунули питання про подальше використання їхніх земель, які тепер мали повернутися у власність держави. Втім, маєтки спагіїв потроху почали зникати самі собою: окремі військовики перетворили їх на власні помістя-чифтліки. Спершу спагії продовжували користуватися своїми господарствами, сплачуючи за це державі податки, але невдовзі їх перевели на державне утримання. Після від'їзду землевласників селяни, які працювали на землі, вирішили, що наділи переходять у їхню власність; вони не бажали платити жодних компенсацій і опиралися спробам мусульман знову скупити свої маєтки. Ці процеси вкрай заплутали земельну систему, але загалом земля перейшла до рук дрібних власників. Процес передачі землі затягнувся і викликав значне обурення.

Загалом добрі умови життя в Болгарії дозволяли перетворити її на випробувальний майданчик успіху реформ Танзимату. Якщо вони спрацьовували деінде, то тут повинні були ще більше покращити ситуацію. Тим часом, проблеми, з якими довелося зіштовхнутися Болгарії, повторювалися і в інших провінціях імперії, а тому тут більше можна було дізнатися про успіх чи неуспіх реформи. Як ми вже знаємо, план реформування (Танзимат) повинен був поширити імперією спокій та процвітання, зрівняти в правах мусульман і християн та виправити головні зловживання системи влади. Найбільше потребували реформування дві ланки державного управління – місцеві адміністрації та податкові органи. Особливо важко було створити чесну систему адміністрування – відшукати чиновників, які би підтримували Порту і не піддавалися корупції. Шляхтичів та військових християнського і мусульманського віросповідання, які мали зовсім протилежні інтереси, слід було доскіпливо контролювати. Спершу, було проведено масштабну ротацію чиновників усіх рівнів, щоб зруйнувати всі усталені

центри особистої влади та схеми отримання незаконних прибутків. Це означало, що нові урядовці часто прибували з інших частин імперії, не маючи ні знань про землі, в яких їм належало мати владу, ні особливих симпатій до місцевого населення.

Найбільш послідовна адміністративна реформа почалася одразу ж після Кримської війни, коли Порта вирішила сформувати на південь від Дунаю зразкову провінцію. У 1864 році було створено Дунайський вілаєт, який складався з районів Силістрії, Відіну та Нішу. Очолив регіональну владу здібний османський реформатор Мідгат Паша. Тут було зроблено спробу зрівняти в правах мусульман та християн — християни входили до адміністративних підрозділів. До того ж, Порта призначила в цей регіон чиновників-християн, які, щоправда, були переважно поляками, хорватами та албанцями, але тільки не болгарами. Мідгат спробував покращити умови проживання в провінції шляхом цілої низки суспільних робіт: було збудовано нові дороги, мости, школи та зразкові ферми. Окрема увага приділялася розвитку освіти, щоб спонукати болгарську молодь не їхати вчитися за кордон. Проте незважаючи на всі ці успіхи, через три роки Мідгата відкликали. Його старання не могли перешкодити загальним тенденціям, які розвивалися в османському уряді та у християнському суспільстві.

Подібні невдачі спіткали і спроби реформувати методи оподаткування. З часів правління Махмуда II задля створення більш справедливих схем оподаткування було проведено перепис населення та складено реєстр усіх імперських земель. Тоді, і в наступні роки, питання про зміну податкової системи піднімалося неодноразово. Так само обговорювалася й можливість заміни великої кількості менших виплат єдиним податком. Порті не вдалося налагодити систему прямого збирання податків, а тому постало питання про врегулювання повноважень збирачів-посередників. Уряд вагався, чи надавати право збирати податки тільки на рік (але тоді виникала небезпека, що агент просто розорить регіон, не дбаючи про майбутнє), чи укладати з посередниками довші контракти (й тоді вони матимуть змогу розвинути в регіоні сітку власних зв'язків). Упродовж всього періоду лєвова частка зібраних з цього регіону податків залишалася в руках шляхтичів-християн, які й виступали посередниками. Реформа не змогла покласти край зловживанням, проте частина християн була-таки інтегрована в османську адміністративну систему. Врешті,

реформа податкової служби просто не спрацювала. Адже навіть якщо встановлювався лише один податок, то податкові агенти і відповідальні шляхтичі могли збирати його кілька разів на рік або обдурювати селян, стягуючи і його, і інші колишні платежі. Як і перше, найважче було знайти чесних чиновників. Порта намагалася виправити ситуацію, розсилаючи в усі кінці імперії інспекторів та ревізійні комісії, проте і їх могли підкупити.

Незважаючи на поступове покращення умов життя, після 1835 року зростає кількість селянських повстань². Частково вони були спричинені несправданими сподіваннями: адже селяни знали про реформи і вимагали обіцяних змін. Коли ж вони не відбувалися – обурення вихлюпувалося назовні. На думку самих селян, найбільшою проблемою була відсутність у них можливостей напругу, в Константинополь, скаржитися на утиски. Вони надсилали уряду численні петиції, проте не мали інституції, яка би авторитетно захищала їхні інтереси. Реформи в цьому не допомагали: у 40-их християн ввели до адміністративних осередків імперії, але це не змінило ситуації. Відповідальні чиновники або зовсім не прислухалися до думки місцевих рад, або ж намагалися контролювати їх за допомогою своїх корумпованих прибічників. Загалом, населення в Болгарії звинувачувало у всіх негараздах саме місцеву владу, а не центральний уряд Константинополя, проте засобів усунення некомпетентних або нечесних чиновників не існувало.

Якщо реформи не вдавалося розгорнути належним чином, османська влада схильна була звинувачувати в цьому російське або сербське підпілля. Сербія й справді підтримувала болгарські таємні організації, але нічим реально зашкодити Порті вони не могли. Російський уряд, звісно, теж не намагався підняти повстання. Тиск на політику Порті росіяни чинили зсередини – дипломатичними методами або за посередництвом православної церкви. Головними причинами неспокою у болгарських землях були місцеві умови життя. Прагнення селян було цілком зрозумілим – найперше, вони стосувалися землі. Кожна сім'я прагнула мати у власності окрему ділянку і сплачувати з неї невеликий податок. Селяни також не хотіли виконувати ні державних суспільних робіт, ні відробітку у землевласника.

Проте навіть якби реформи досягли більшого успіху, розвитку болгарського національного руху все одно слід було

² Див. Mark Pinson, "Ottoman Bulgaria in the First Tanzimat Period – the Revolts in Nish (1841) and Vidin (1850)", *Middle Eastern Studies* II, no. 2 (May 1975): 103–146.

чекати. Адже доктрина націоналізму продовжувала ширитися Європою. До того ж, слід було якось протидіяти претензіям Греції та Сербії на ті болгарські землі, які перебували під владою Порти. Якби болгар не мали голосу, то землі, які вони населяли, цілком могли бути поділені між іншими державами. Втім, найперше слід було вирішити, у якому напрямі рухатися. Як і в решті регіонів, національні лідери мали два шляхи. З одного боку можна було рухатися шляхом дипломатії та переговорів з Портою і великими європейськими державами. До цього способу вдалися після 1856 року в Дунайських князівствах, цим же шляхом йшов Мілош у Сербії. По-іншому, зоставалося підняти революцію, подібну до грецької або до сербського виступу під проводом Караджорджі. Перший шлях більше імпонував групі так званих “Старших”, куди входили головним чином купці та шляхтичі. Їх би задовольнило розширення болгарської автономії всередині імперії, але тільки не спустошлива революція. Власне, імперська система дозволяла їм багатіти і вони звикли спілкуватися з османськими чиновниками. Тому свої надії “старші” покладали на домовленості з Портою. Центром їхньої діяльності став Константинополь, в якому знаходилася велика колонія болгарських купців.

Таку позицію відкидали прихильники прямих силових дій. Як і в Дунайських князівствах 1848 року, цей шлях обирали освічені молоді люди із багатих сімей, які поїздили світом і ознайомилися з популярними радикальними ідеологіями. Вони були більшими демократами та більшими соціалістами, ніж їхні батьки, і звикли у своєму романтичному пориві звиряти свої дії з попередніми революційними виступами в інших регіонах. Молодь мріяла здобути незалежність тільки власними силами, і тому не шукала допомоги сильних європейських держав. Революціонери організували низку підпільних комітетів; болгарські конспіративні центри з'явилися у Бухаресті, Белграді та Одесі. Їхні лідери підтримували зв'язки з аналогічними осередками в інших частинах Європи.

Попри ширість багатьох учасників цього руху та міцну їх віру в романтичну концепцію всенародного повстання проти тиранії та гноблення, така тактика на той час була просто непрактичною. Ми вже наголошували вище, що для успіху такої боротьби потрібна була вишколена армія, проте окрім невеликої групи бойовиків, котрі здійснювали дрібні, головним чином незаконні, вилазки, болгар не мали військових структур, які могли б гарантувати успіх їхньому повстанню. До того ж на населення значно більше впливали тривалий період

спокою, загальне непогане економічне становище і часткові успішні османські реформи. Серед окремих верств болгарського народу справді ширилося невдоволення, але для цього було недостатньо великої групи відчайдухів, які б хотіли ризикувати своїм життям заради національного визволення. Ситуація в Болгарії зовсім не нагадувала стану Сербії у 1804-ому чи Греції у 1821-ому роках, де селяни не мали іншого виходу, крім як битися або бути вбитими. До того ж, болгарські землі були надто близько до центру османської влади. Реформована турецька армія, можливо, не надто вдало діяла би проти регулярних армій інших європейських держав, проте могла легко розгромити будь-які зібрані болгарами повстанські сили.

За таких умов без допомоги котроїсь із великих держав обійтися було неможливо. З багатьох причин звертатися можна було тільки до Росії – Габсбурги завжди виступали проти будь-яких національних рухів на Балканах, а Британія вважала за необхідне, щоб Османська імперія зберегла територіальну цілісність. Прямих зв'язків з Францією теж не було. Звісно ж, російський уряд після поразки у Кримській війні не мав ні бажання, ні можливостей пускатися в нові балканські пригоди; і все-таки кращого вибору для болгарського націоналіста не існувало. У 1864 році послом Росії у Константинополі було призначено одного з кращих дипломатів царського уряду – Миколу Павловича Ігнат'єва. Відтоді він намагався підтримувати зв'язки з представниками балканських революційних та національних рухів. Ігнат'єв був переконаним панславістом і підтримував усі заходи, спрямовані на загальнослов'янське об'єднання чи поглиблення автономій слов'янських народів на Балканах. Втім, перш за все, він був російським націоналістом. Вважаючи, що всі національні рухи мають підпадати під авторитет Росії та зміцнювати її владу, цей дипломат намагався спрямувати всі ці рухи відповідно до вказівок з Петербурга; ті рухи, які не перебували під контролем Росії, Ігнат'єв просто відкидав. Першою перемогою болгар стало залучення цього урядовця на свій бік; втім, бажаного результату сам Ігнат'єв не досяг.

Як ми бачили, греки, серби і румуни, як тільки ставали незалежними або набували автономії, починали вимагати створення окремої національної церкви. Помірковані кола болгарської діаспори у Константинополі спробували добитися відокремлення болгарської церкви від патріархату ще до того, як були зроблені перші політичні кроки. Гюльханський декрет

1839 року, який запевнював рівність всіх релігійних організацій в імперії, був використаний болгарами як аргумент проти панування на болгарських землях просякненого грецьким духом патріархату. Проте перша спроба церковної автономії закінчилася невдачею — патріархат на той час підтримувала Росія. Царський уряд вже й так достатньо непокоївся через проблеми зі Святими монастирями в Дунайських князівствах та відокремлення грецького православ'я. Однак спроба болгар все ж мала один позитив: у 1849 році султан погодився, щоб “болгарський мілет” вибудував собі в Константинополі окрему церкву. Це рішення стало першим офіційним визнанням існування болгарської нації.

Після Кримської війни ситуація дещо покращилася. Справа була не лише в османських реформах, але й у тому, що сам патріархат погодився піти на деякі поступки. Втім, вони явно не сягали болгарських вимог. Ще більш важливим чинником була зміна російської позиції. Найбільш впливовий релігійний сановник Росії, московський митрополит Філарет почав непокоїтися поширенням на території Болгарії місії американських протестантів та уніатів, за якими стояли французькі та польські церковні уряди. Звідси й підтримка митрополита позиції болгар, які вимагали окремої ієрархії, частки в церковних прибутках і літургії церковнослов'янською мовою.

З приїздом до Константинополя Ігнат'єва розпочалося активне російське зацікавлення болгарськими справами. Церковні ради обговорили питання, проте вирішили з цього приводу дуже мало. Звісно ж, патріархат не бажав втрачати ні владу на болгарській території, ні прибутки від болгарських парафій. Як пам'ятаємо, у 1863 році Куза конфіскував землі Святих монастирів, чим завдав неабиякого удару фінансовим справам патріархату. Під час переговорів Ігнат'єв намагався привести сторони до компромісу: ні він сам, ні російський уряд, звісно ж, не хотіли ослаблення константинопольського патріархату чи будь-яких сварок між балканськими православними.

Коли ж переговорами досягнути нічого не вдалося, болгарські церковні лідери вдалися до дій, і у 1866 році усунули зі своїх епархій усіх грецьких єпископів. Це серйозно занепокоїло Порту: не бажаючи спровокувати болгарське повстання з релігійних мотивів, османський уряд дозволив їм створити свою окрему церкву. Суперечки продовжувалися, зачіпаючи як питання правомірності створення відрубної церковної організації, так і межі її можливого функціонування. У дебати також вступив і грецький уряд. Свого часу греки

також домоглися дозволу на створення окремої національної церкви, проте вони не могли допустити подібного з боку болгар, оскільки це плутало їхні майбутні плани. Адже територія, на яку претендувала нова церква, могла далі проголосити себе суверенною Болгарією – тоді для Греції ці землі були би втраченими. Такі небезпечні питання вирішувати на переговорах сторони не могли. Тоді у 1870 році рішення прийняла Порта: окремим фірманом було створено нову церковну структуру – Болгарський екзархат. Під юрисдикцію екзархату перейшли всі землі на північ від Балканських гір, а також регіони довкола Варни та Пловдива. Найбільш важлива стаття Х проголошувала, що бажання двох третин населення того чи іншого регіону приєднатися до екзархату є достатньою підставою для такого переходу. Фірман спричинився до великого конфлікту між всіма православними церковними інституціями. В наступні кілька років екзархат зумів значно розширитися коштом поступового витіснення грецької церкви.

Звісно ж, і для патріархату, і для грецького уряду таке рішення було неприйнятним. У березні 1872 року екзархом стає Антим I. Він проголошує повний розрив з Константинополем, за що патріарх відлучає його від церкви. Попри все, з дозволу чи без дозволу, болгарська церква почала існувати окремо. Її постання стало наслідком зусиль поміркованих болгарських лідерів та конструктивного ставлення османського уряду. Ігнат'єв та царський уряд були би раді прийняти виникнення нової церкви, проте їм не подобалося, в який спосіб відбулося це від'єднання. Але найголовніше те, що болгари завдячували ним Порті. Виникнення екзархії не додало авторитету російській дипломатії і ослабило єдність православної церкви.

Доки більш помірковані болгарські лідери вирішували церковні питання, революційне крило поволі виношувало плани збройного виступу. Звісно ж, діяльність революціонерів могла відбуватися лише поза межами Османської імперії – найбільш вигідні умови для підпільної роботи склалися в Сербії та Дунайських князівствах. Болгарський революційний рух не мав єдиного лідера. До того ж між різними таємними комітетами не існувало згоди у багатьох питаннях: чи звертатися за допомогою до великих держав, чи шукати співпраці з іншими революційними організаціями на Балканах? Від початку своєї діяльності болгарські революціонери використовували збройні банди (*хети*), які формувалися у Волощині й переправлялися через Дунай для боротьби на османських землях. Однак, досягти

найголовнішою їхньої мети — підняти всенародне болгарське повстання — не вдавалося. Першою спробою подібного виступу був заколот 1841 року під проводом Василя Гадживулкова та Владислава Татича. Слід наголосити, що і повстанські хети, і болгарський рух загалом підтримували вельми небагато людей. Нічого схожого на масові селянські виступи, подібні до бунтів у Сербії чи до волоського повстання під проводом Тудора Владіміреску, у Болгарії не було.

За часів правління Михаїла Обреновіча найкращим місцем для революційної діяльності була Сербія. Головною постаттю болгарського руху став тоді Георг Раковські, який у 1861 році започаткував видання часопису *Дунавські Лебед* (“Дунайський лебідь”). На його думку, повстання в Болгарії слід було організувати лише за підтримки великих держав. Якщо би виступ увінчався успіхом, Раковські ініціював би федерацію Болгарії, Сербії та Дунайських князівств, але без участі Греції. Революційні групи не менше за сформовані уряди суперечили одна одній в питаннях територій майбутніх держав. Через непорозуміння з сербами, Раковські у 1862 році виїхав до Дунайських князівств, — і відтоді центром болгарського руху стала Волощина. Умови для революційної діяльності склалися тут якнайкраще: багато болгар мешкало у Бухаресті та в портових містах на Дунаї, звідки вони легко могли контактувати зі своїми співвітчизниками на іншому березі ріки. Румунський уряд толерував діяльність численних таємних товариств і навіть не особливо цікавився їхнім існуванням. Представники європейських держав часто закидали румунським властям бездіяльність відносно революціонерів, проте жодних активних спроб змінити ситуацію Бухарест не робив. Багато румунських лібералів підтримували болгарську справу. До того ж, уряд просто не міг встежити за акціями болгар через їхню локальність і малу кількість учасників.

Особливо критикувала Бухарест за толерування радикальних груп Росія. Спершу її уряд непокоїли польські та угорські революціонери, які осіли в Дунайських князівствах, але й болгарський рух не викликав у царату особливої симпатії. У 1868 році було організовано хету під проводом Гаджі Димітура та Стефана Караджі. 120 їхніх озброєних прибічників перетнули Дунай, проте невдовзі були розбиті османськими військами. Російський консул ще до початку акції повідомив офіційний Бухарест про вимогу Росії не допустити її проведення. Російські представники підтримували ідею болгарської автономії і активно співпрацювали з болгарськими консерваторами в

Бухаресті, особливо з Болгарським Благодійним Товариством; проте царські дипломати рішуче відкидали можливість будь-якого радикального революційного виступу чи іншої акції, яка виходила за межі їхнього впливу і контролю.

Попри протидію великих держав і невдачу в ініціюванні всенародного болгарського повстання, ліві революційні сили не припиняли готувати майбутні виступи. У 1870 році виник Болгарський Революційний Комітет, який мав об'єднати всі болгарські підпільні групи як в самій Болгарії, так і за її межами. Комітет ставив собі за мету проголошення незалежної Болгарської держави та можливе об'єднання її у федерацію з Сербією, Грецією, Чорногорією та Румунією. Після смерті Раковські від сухот, у 1867 році, керівництво організацією перейшло до більш поміркованого Любена Каравелова. Серед підпільників вирізнялися двоє інших діячів болгарської революції — нащадки справжньої романтичної традиції балканського повстанства — Василь Левський та Христо Ботев. Левський вірив, що звільнення Болгарії настане внаслідок потужного народного повстання, і що допомога іноземних держав не буде потрібна. У 1869 він виїхав до Болгарії для згуртування прибічників визвольного руху. Ботев, який є найбільшим новітнім болгарським поетом, був соціалістом й сповідував ідею всезагальної революції. У 1872 році рух зазнав удару. На той час Левський та його соратник у підпільній діяльності Дімітур Обшті перебували в розпалі підготовань до масштабного повстання у Болгарії. В надії отримати гроші Обшті організував пограбування поїзда. Коли ж його арештували, підпільник виказав план повстання, щоб довести, що він не є звичайним кримінальним злочинцем. Володіючи такою інформацією, османська влада змогла легко заарештувати всіх задіяних у підготовці заколоту. Левського та Обшті повісили. Провал цієї спроби спонукав Каравелова та багатьох інших залишити Комітет. Тепер всі відчували, що допомога ззовні — навіть якщо її нададуть лише балканські держави — для успіху революції є просто необхідною.

Інші учасники руху продовжували готувати повстання, не зважаючи на колишні поразки. Проте нова спроба бунту у Старій Загорі, у 1875 році, теж не мала успіху, оскільки була погано підготована й за браком доброго керівництва не зустріла в самій Болгарії належної підтримки. Однак болгарські революціонери продовжували свою діяльність. У 1875 році вибухнуло масштабне повстання в Боснії та Герцеговині й більша частина османських військ була спрямована у Західні

Балкани. Тим часом, підготовку до нового болгарського повстання очолив Георг Бенковський. Підготовка велася на території самої Болгарії, а центром майбутнього виступу мав стати Пловдив.

Болгарські лідери не хотіли починати повстання до середини травня, проте вони були змушені пришвидшити виступ, оскільки про їхні плани стало відомо османській владі. Заколот розпочався 2 травня (або 20 квітня за старим стилем) в гірських містечках Копривштиця, Панагюришти та Клісура. Надалі боротьба точилася лише в цьому регіоні, а повстань в інших частинах болгарських земель не відбувалося. Саме повстання було доволі швидко придушене — його останній епізод стосується смерті Ботева. Наприкінці травня Христо Ботев разом з двома сотнями своїх прихильників захопив пароплав на Дунаї і перетнув ріку. Навчена досвідом османська влада розуміла, що на їхній берег прибуває нова група бойовиків, а тому без надзвичайних зусиль організувала її цілковите знищення.

Квітневе повстання, яке пізніше перетворилося на визначний сюжет болгарської націоналістичної міфології, було для революційних сил повним провалом. Окрім переслідувань, які підпілля перебрало на голови болгарських патріотів, воно не змогло заручитися підтримкою навіть невеликої частини населення і охопило лише кілька містечок. Селяни на повстання не звертали жодної уваги, оскільки в його лідерів не було аграрної програми: більшість підпільників були представниками міського середнього класу — ремісниками, купцями, вчителями та студентами. Лідери повстання походили, головним чином, із забезпечених сімей. Коли ж повстання таки почалося, більшість населення не бажали мати з ним нічого спільного. Ось, як пише про це один із тодішніх авторів:

“Цей однобокий болгарський виступ супроводжували не жорстокі битви, а виняткова неосвіченість, зрада, втеча, взаємні звинувачення і розплачливі мрії про успіх. Справа болгарського визволення тоді майже повністю перейшла до рук консервативних кіл, представники яких зреклися повсталих і заперечували, що в серці болгар живе вогонь бунту”³.

Попри поразку, квітневе повстання спричинило тривалі дискусії у європейських дипломатичних колах через численні

³ Thomas A. Meininger, “The Response of the Bulgarian People to the April Uprising”, *Southeastern Europe* 4, no. 2 (1977): 260.

звірства османських властей у його придушенні. Тим часом, Османській імперії загрожували інші численні проблеми. Продовжувалося повстання на заході Балкан. Владі не вистачало регулярних частин, а тому проти болгар кидали полки так званих *баші бозуків* та загони черкесів. На початку заколот супроводжувався масовою різнею мусульманського цивільного населення – османське ополчення відповіло ще більшими жорстокостями. Кількість убитих, за інформацією з різних джерел, була теж різною: болгары пишуть про жертви від 30 до 100 тис. осіб, османські джерела – називають число 3000. Найближчими до правди є, вочевидь, британські та американські дані – 12 та 15 тис. осіб.

Відповідальність за надмірні жорстокості лежить на турецьких ополченцях та черкесах – народності, яка з'явилася в тих краях незадовго перед описаними подіями і доля якої була трагічною. Після російського завоювання Кавказу царський уряд почав застосовувати тактику примусового переселення: черкесів також примусили залишити батьківщину й більшість з них осіли на території Османської імперії. Уряд спробував розселити від 100 до 250 тис. черкесів на теренах Болгарії, але інтегрувати таку масу прибульців серед населення чисельністю близько 4 млн. було непросто. Черкесів приймали неохоче і жили вони у злиднях. Маємо розуміти, що багато звірств чинили люди, з якими також обійшлися жорстоко.

До червня революційний виступ було повністю придушено. Надалі болгарським питанням займатимуться лише великі держави. Варто наголосити, що всі виступи до цього часу болгары організовували самостійно, хіба що з допомогою окремих румунських симпатиків їхнього руху. В цій боротьбі не брали участь ні російський уряд, ні численні панславистичні комітети, хоча багато європейських дипломатів вважали, що без допомоги Росії тут не обійшлося. Майбутнє Болгарії вирішувалося на загальних переговорах великих держав упродовж 1876–1877 рр., хоча головною їхньою темою були революційні виступи в Боснії та Герцеговині. Основним підсумком квітневого повстання стало зацікавлення європейських урядів справами болгарських земель як і подіями на Західних Балканах.

БОСНІЯ ТА ГЕРЦЕГОВИНА

У відносинах з Боснією та Герцеговиною у XIX сторіччі османський уряд зіштовхнувся з багатьма проблемами, які

існували в цих краях і раніше. Приблизно третина населення регіону були мусульманами, що дозволяло їм домінувати серед решти мешканців краю. Більшість з них, як ми пам'ятаємо, були слов'янами за походженням і розмовляли сербохорватською мовою. Інші – мусульмани різних національностей – прибували до Боснії як спадії, яничари, османські урядовці чи емігранти з угорських земель після їхнього переходу під владу Габсбургів. Багато з них, особливо яничари та інші військові, були добрими вояками й уміли захистити себе, а тому Порта повсякчас мала труднощі, намагаючись контролювати цей регіон. У XVIII сторіччі різні боснійські угруповання постійно конфліктували з центральним урядом, а також інколи ворогували одне з одним і чинили набіги на сусідні Чорногорію та Албанію. Такий стан зберігся аж до середини XIX сторіччя.

Попри те, що в Боснії переважали мусульмани, Порта не могла покладатися на них у боротьбі зі своїми ворогами. Упродовж сербського повстання османська влада марно чекала на допомогу боснійців, і лише у 1813 році, з приходом до влади у Боснії візира Алі Паші Деренделія, ситуація змінилася. Незабаром після цього вибухнуло повстання яничарів у Сараєво. З деяким успіхом діяв проти повсталих інший губернатор Алі Челаледін Паша, проте докорінно Порта змогла змінити хід подій аж у 1829 році, після Російсько-Турецької війни. Розпуск яничарського корпусу султаном Махмудом, звісно ж, викликав хвилю обурення; опозиція остаточно утвердилася у своїй протидії владі після 1831-го, коли стало зрозуміло, що султан затіває справді масштабну військову реформу. Формування модерної армії напряду загрозувало статусу і привілеям боснійських військових. Землевласники-мусульмани та військові об'єдналися під командуванням капітана Гюсейна. Їхня політична програма дуже нагадувала програми християнських повстань в інших частинах Балкан: заколотники вимагали незалежності Боснії та Герцеговини і виборів правителя з-поміж місцевої шляхти. Втім, повсталі були згодні визнати сюзеренітет султана і платити йому данину. Гюсейн підтримував зв'язки з Мустафа Пашею Бушаті зі Шкодреру, який так само чинив опір османському пануванню. Боснійські сили якраз готувалися об'єднатися з армією Мустафи, проте албанці були невдовзі розбиті частинами османської армії під проводом Мегмеда Решида Паші. Мегмед Решид зустрівся з Гюсейном і запевнив його, що вимоги повсталих буде виконано, а сам він стане візиром Боснії. Коли

ж Гюсейн повернувся з походу, повстання вибухнуло вже проти його влади, а очолили заколотників герцеговинці Алі Ризванбегович та Смаїл Ага Ценджик. Османи підтримали повсталих і спільними зусиллями повалили режим Гюсейна.

Як винагороду за допомогу, Герцеговину відділили від Боснії й віддали під владу Алі Ризванбеговича. У 1834 році в Боснії було запроваджено нову адміністративну систему: провінцію поділили на 6 санджаків, 42 нагії та велику кількість громад. Головними районами керували призначені Портою урядовці. У 1845 році були створені ради провінцій. Ці та інші централізаційні заходи викликали сильний спротив місцевих мусульманських лідерів. Упродовж правління візира Тапіра Паші, 1847–1850 роках, боснійці знову підняли повстання. Проти заколотників Порта вислала свого найкращого генерала Омара Пашу Латаса. Цей воєначальник був наверненим у мусульманство сербом і керував османськими військами під час окупації Дунайських князівств у 1848–1849 рр., а також зумів приборкати бунтівників в околицях Відіна. У 1850 році на чолі сильної армії Омар Паша вступив до Боснії. За короткий час османському генералові вдалося не лише розбити боснійців, але й виступити проти Алі Ризванбеговича, який також замірявся правити самостійно. До початку 1851 року армія Порти повністю підкорила Боснію і Герцеговину. Упродовж боротьби з повсталими було знищено до 6 тис. осіб. Далі Омар Паша розпочав змінювати ситуацію в регіоні: на чолі кожної адміністративної одиниці було поставлено військових. У 1853 році Омар розпочав похід на Чорногорію, проте в справу втрутилися габсбурзькі дипломати і невдовзі Константинополь відкликав генерала, а успішна османська кампанія на цих теренах закінчилася.

Тогочасні події в Боснії, Герцеговині, Чорногорії та Албанії тісно пов'язані між собою. Місцева шляхта всіх цих регіонів чинила затятий опір всім спробам Порти централізувати державу і нав'язати провінціям свій безпосередній контроль. Чорногорці знайшли сили протидіяти османському наступу. Натомість, мусульмани Боснії, Герцеговини та Албанії, в яких повстання були жорстоко придушені, більше на мали жодних ілюзій щодо правління Порти. Централізація відбирала у них всі привілеї, не даючи нічого взамін. Знані в усій імперії мусульманські лідери виступали проти посилення впливу великих християнських держав на уряд у Константинополі. Сильний опір зустріли адміністративна та військова реформи. Авторитет центрального уряду підірвали також спроби

реформувати податкову систему та полегшити долю селян. Не дивно, що під час Кримської війни Порта не отримала від Боснії майже ніякої допомоги.

Незважаючи на сильний опір найвпливовіших верств боснійського суспільства, Порта продовжила реформи. В 60-их, за правління Топал Осман Паші, було зроблено подальші кроки внутрішньої розбудови краю. Уряд зводив школи, прокладав дороги; у 1872 році почала функціонувати залізниця, яка з'єднала Баню Луку з Нові. Незважаючи на все це, Боснія та Герцеговина залишалися чи не найбільш відсталими регіонами Балканського півострова.

Звісно ж, мусульманські землевласники та військові представляли зовсім незначну частину населення обох віросповідань. Християнське населення взагалі було майже позбавлене політичного представництва; тим часом православні серби склали 43% всіх мешканців краю, а католицькі хорвати – 22%. Оскільки Боснія була прикордонним регіоном, ці групи мали зв'язки зі своїми одноплемінниками на габсбурзьких землях. Хорвати добре знали про події у Загребі, дехто був знайомий з провідниками Ілїрійського руху і поділяв їхнє переконання про необхідність сербо-хорватського єднання. Францисканський орден – головна католицька інституція в Боснії – мав значний вплив на хорватську частину населення краю. Вплив православ'я на сербів був не менш сильним.

Як ми вже знаємо, і Боснія, і Герцеговина були найближчими цілями сербської національної експансії. Приєднання цих двох територій, а також санджаку Нові Пазар і земель Старої Сербії вилилося би у міцну Сербську державу зі значними територіальними просторами. Тому, від початку 40-их сербські лідери спрямували свою увагу на захід. Незважаючи на відмінність віросповідання населення Боснії та Герцеговини, вони вважали головним фактором своє сербське походження, а тому проголошували ці землі своїми історичними територіями. Готовими до співпраці були й чорногорські лідери. Чорногорія мала свої територіальні плани, зокрема, вихід до моря та приєднання частини герцеговинських та албанських земель, проте національні лідери цієї країни вважали себе сербами, а тому підтримували сербські вимоги. Упродовж правління Михаїла, під керівництвом Гарашаніна до Боснії та Герцеговини постійно просочувалися сербські агенти, які мали сформувати сітку підпільних організацій для підтримки майбутнього сербського вторгнення.

Важливо наголосити, що сербська програма була національною, але не соціальною. Агенти Гараšanіна агітували за приєднання до Сербії, проте нічого не говорили про аграрну реформу. Тим часом, аграрні питання понад усе хвилювали більшість населення краю. Незважаючи на реформи, становище місцевих селян залишалося скрутним. Селяни становили 90% населення, але і мусульмани, і християни були пригноблені важкими податками. Землевласник міг бути зі своїми наймитами однієї віри або розмовляти тією ж, що й вони мовою, але це аж ніяк не полегшувало їхнього життя. Упродовж всього століття вибухали численні селянські бунти, які втім були спрямовані проти місцевих гнобителів, а не проти центрального уряду імперії. Ситуація погіршувалася ще й тим, що Порта ніяк не могла примусити регіональних беїв та аг зменшити утиски, і ті продовжували користуватися своїми привілеями навіть після оголошення реформи і прибуття офіційних представників адміністрації з Константинополя.

В питаннях сільського господарства у цьому регіоні з XVIII сторіччя нічого не змінилося. Всі господарства, як і раніше, поділялися на агаліки та бегліки. В перших селяни зберегли окремі права на оброблювану ними землю – у 1859 році це їхнє право було узаконено. Бегліки, навпаки, залишалися у повній власності шляхтича. Тут селяни працювали за угодою, укладеною із землевласниками. Як правило, беям (бегам) віддавали значну частину врожаю, а окрім цього мали якийсь час відпрацювати на пана. Селяни протестували головним чином проти неправомірного присвоєння панамі землі в агаліках та проти панщини у бегліках. До того ж їх гнітили високі державні податки та зловживання тих, хто їх збирав⁴. Порта намагалася частково реформувати ці відносини й покращити становище боснійських селян; врешті, після перемоги над повсталими, у 1851 році, після відновлення своєї влади османський уряд вирішив вжити більш послідовних заходів. У 1858 році всі землі краю було переписано і внесено до реєстру. Наступного року агаліки знову потрапили до попередніх власників, однак селянам, які в них працювали, було гарантовано цілу низку прав. Такі зміни не сподобались ні селянам, ні агам, ні беям. Примусити шляхту йти назустріч уряду було важко, а селяни все одно не дістали належної

⁴ Детальніше про аграрне становище в Боснії та Герцеговини див. кн.: Jozo Tomasevich, *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1955), pp. 96–107.

підтримки. Мусульманські землевласники всіляко намагалися укрупнити агаліки до бегліків — і так уникнути втручання держави.

До 70-их років аграрні умови в імперії Османів зацікавили великі європейські держави. Їхні консули на Балканах регулярно доповідали своїм урядам про становище в регіоні. Селяни також посиляли петиції та прохання не лише до Порти, але й до представників інших держав. Кожне велике повстання одразу ж викликало у Європі жваве зацікавлення. У Паризькому договорі 1856 року європейські держави проголосили себе гарантами безпеки та захисниками всіх балканських християн, хоча що це означає ніколи не було пояснено докладно. Втім, іноземні уряди справді мали право втручатися у політику Порти, коли християни на Балканах опинялися у загрозовій чи небезпечній ситуації. Влітку 1875 року спалахнув бунт у Герцеговині — далі він швидко поширився на Боснію. Головними причинами повстання було складне становище на селі й напружені відносини між селянами та землевласниками; нагадаємо, що і ті й інші були спільного слов'янського походження, розмовляли слов'янськими мовами, але різнилися віросповіданням. Бунт не мав національного підґрунтя, а був викликаний соціально-економічними причинами. Становище повсталих було винятково сильним. Їх підтримували досвідчені вояки з кланів сусідньої Чорногорії, а також бойовики з Далмації. Порта постала перед необхідністю придушити повстання в регіоні, в якому військові дії завжди обходилися дорого і не давали доброго результату. Цьому повстанню судилося знову порушити Східне Питання і призвести до нової російсько-турецької війни.

КРИЗА 1875–1878 РОКІВ

Хоча стан балканських земель непокоїв великі держави, перший значний конфлікт після 1856-го трапився аж через 20 років. Об'єднання Дунайських князівств та запрошення до них іноземного правителя, повстання на Криті — ці суперечки були вирішені дипломатичними методами. В регіональному балансі сил трапилася ще одна зміна. Під час франко-пруської війни, яка почалася влітку 1870 року, Росія оголосила про свій нейтралітет, що фактично було на руку Пруссії. Коли ж стало зрозуміло, що остання здобуде після війни неабиякі переваги, — постало питання про компенсації російській стороні. Справа виглядала зрозумілою: після принизливого Паризького миру

Росія завжди намагалася домогтися перегляду положень цього договору — особливо питань про нейтралітет Чорного моря та передачу південної Бесарабії. Після пруської перемоги російським дипломатам настав час діяти. Наприкінці жовтня російський міністр зовнішніх справ Олександр Горчаков розіслав усім урядам ноту, в якій йшлося, що Росія припиняє дотримуватися положень Паризького миру відносно Чорного моря. Особливий спротив нота викликала у Лондоні, оскільки нейтралітет Чорного моря був головним здобутком Британії у Кримській війні. Попри все, держави-учасниці договору зібралися в Лондоні на особливе засідання і дозволили Росії виконати заявлене, внісши лише окремі корективи у положеннях про Протоки.

Таким чином, російський уряд позбувся обмежень, які не дозволяли йому зміцнити південний берег імперії і будувати Чорноморський флот. Заходів у цих напрямках було вжито дуже мало, але головну перешкоду на шляху подальшої російської експансії на Балкани було усунуто. Тим часом, Росія зовсім не плекала авантюрних планів. Натомість, після завершення об'єднання Німеччини росіяни підтримали відновлення консервативної спілки між Москвою, Віднем та Берліном, головним завданням якої було збереження *status quo* в Європі. Новий союз, знаний як Альянс Трьох Імператорів (*Dreikaiserbund*) ґрунтувався не на письмових угодах, а на близьких відносинах, які склалися між Олександром II, Францом-Йосифом і Вільгельмом I, та частих консультаціях їхніх міністрів. Правителі робили одне одному дружні візити, обговорювали важливі питання та стан справ у міжнародній політиці. Доки ці три імперії діяли разом, вони склали найсильніший дипломатичний союз світу.

В минулому відносини між цими державами могли бути зіпсовані, найперше, через конфлікт інтересів Російської та Габсбурзької імперій на Близькому Сході, Австрію ніколи не переставала лякати можлива російська експансія на Балканах. Повстання у Боснії та Герцеговині змодельовали саме такий конфлікт, який вже неодноразово у минулому призводив до загострення відносин між імперіями. До того ж в самій Росії певні сили намагалися прискорити зіткнення з Австрією. І Горчаков, і сам цар, і його головні радники воліли дотримуватися не експансіоністської політики, але не бракувало тих, хто вимагав більш рішучих дій — адже Олександр II допускав у своєму уряді значні розбіжності поглядів, він радився у питаннях зовнішньої політики з усіма своїми міністрами. До

того ж 70-річний Горчаков часто хворів — і тоді нікому було протидіяти тиску прихильників панславізму, позиції яких особливо зміцнили після Кримської війни.

Панславісти не мали чіткої програми чи єдиного лідера. Загалом, вони виступали за звільнення слов'янських народів з-під будь-якого османського чи габсбурзького панування і об'єднання їх у федерацію держав, у якій Росія відігравала би провідну роль. На Балканах їх цікавила, перш за все, доля православних слов'ян — сербів, болгар та чорногорців. При цьому не могло бути й мови про звільнення з-під російського підданства поляків: фактично, до них як до католиків росіяни завжди ставилися з великою недовірою і вважали зрадниками слов'янської єдності. У міжнародних відносинах панславістська партія більше виступала проти Габсбургів, ніж проти Османів. Говорили навіть, що дорога на Константинополь лежить через Відень. Центральною інституцією панславістів було Слов'янське Благодійне Товариство, засноване у 1858 році в Москві — пізніше його осередки з'явилися і в інших містах. Саме ця організація надала можливість сотням молодих болгар навчатися в Росії. Серед панславістів були талановиті публіцисти та журналісти: Іван Аксаков, М.Н.Катков, Р.А.Фадеев, Н.І.Данилевський. Втім, варто зауважити, що вони закликали імперську владу до радикальних дій за кордоном, а щодо внутрішньої політики, навпаки, дотримувалися вкрай консервативних позицій. Їхні погляди повністю поділяла російська аристократія.

У 70-х роках панславістські погляди були до душі багатьом верствам населення Російської імперії. Держава щойно зазнала поразки у великій європейській війні, а розпочаті реформи все не давали очікуваних результатів. Об'єднана Німеччина хоч і була на той час союзником, проте її становлення означало появу в Європі ще одного могутнього суперника. Тим часом, панславісти пропонували плани російського та слов'янського вивищення, які так імпонували ослабленій невдачами російській нації й одразу ж привернули увагу багатьох впливових людей. В русі панславістів брали участь навіть імператриця та майбутній нащадок престолу — Олександр III. Російський посол у Константинополі Ігнат'єв також був панславістом, хоча, як ми вже знаємо, прагнув використати інші слов'янські народи в російських інтересах. Фактично, панславізм став модною забавкою: його вплив на політику не був тривалим. Однак, затяжна криза на Балканах дозволила прихильникам цієї доктрини суттєво вплинути на формування російської зовнішньої політики.

У той час, коли Османська імперія не могла придушити боснійське повстання, між учасниками Альянсу Трьох Імператорів тривали посилені консультації. Російський уряд у даному випадку визнавав першість габсбурзьких інтересів через географічну близькість заколоту до кордонів монархії, а тому на переговорах попереду був габсбурзький міністр закордонних справ Дюла Андраші. У грудні 1875 року три держави запропонували схему врегулювання конфлікту, відому як Нота Андраші. З умовами держав-союзниць погодилася Порта, але не погодилися повсталі. У травні 1876 року було запропоновано іншу схему угоди — Берлінський меморандум. Однак цього разу не погодилася Порта. Натомість, криза у відносинах держав посилилася внаслідок вибуху болгарського повстання і ризанини, яку влаштували османські війська, придушуючи цей виступ.

Тим часом, політичне становище в самому Константинополі значно погіршилося. Наприкінці травня спільні сили консерваторів, які шукали шляхи повороту до старих часів, та лібералів, які прагнули розвитку представницьких інституцій, скинули Абдулу Азиза, і на трон зійшов Мурад V. Приголомшений подіями довкола, новий султан так і не зміг справитися зі своїми обов'язками. Відтак, османський уряд перебував у зам'яванні аж до середини серпня, коли влада перейшла до сильнішого і більш рішучого Абдули Гаміда II. Протягом цього кризового періоду становище на Балканах погіршилося. Тривале боснійське повстання та активне втручання великих європейських держав у внутрішні справи Порти провокували уряди Сербії та Чорногорії скористатися ситуацією.

В минулому Чорногорія постійно брала участь у конфліктах сусідніх країн. Її уряд мав територіальні претензії до Герцеговини і прагнув здобути вихід до Адріатичного моря. Як ми вже знаємо, чорногорці вели переговори із сербським урядом — особливо активно упродовж правління в Сербії Михаїла Обреновіча. Втім, після його смерті сербський уряд став набагато менше цікавитися можливостями національної експансії. Мілан був занадто молодим; зовнішня політика перебувала в руках Йована Ристича, якому агресивні плани не були до смаку. Проте, попри брак офіційної підтримки, справу продовжували численні самодіяльні об'єднання та осередки. Адже доба романтичного націоналізму все ще тривала. Упродовж літа 1875 року активісти цих рухів чинили неабиякий тиск на Мілана та князя Чорногорії Миколая, вимагаючи скористатися періодом слабкості османської влади.

Миколай був готовий виступити проти Порти, а Мілан — вагався. Більшість нового уряду висловлювалася за збройний виступ, проте князь розумів, що країна до війни не готова. До того ж, проти такого розвитку подій виступали всі великі держави.

Офіційно Росія була проти виступу Сербії та Чорногорії, але панславістські кола, які одразу ж зацікавилися ситуацією, активно схилилися до протилежного сценарію. До Сербії почали прибувати добровольці та надходити щедрі пожертви. У травні 1876 року до Белграда прибув російський генерал М.Г.Черняєв, відомий своїми перемогами у Центральній Азії, і йому було передано командування Моравською дивізією сербської армії. Тиску громадської думки у самій Сербії вкупі з постійною панславістською агітацією з-за кордону Мілан опиратися не міг. У липні і Сербія, і Чорногорія розпочали військові дії проти сил Порти. Союзники сподівалися на нове повстання в Болгарії та на допомогу повстанців у Боснії та Герцеговині. Однак невдовзі застереження Мілана про непідготованість країни до війни почали справджуватися. Чорногорська армія діяла доволі успішно, але на сербів чекала справжня катастрофа. Черняєв у новій для нього ситуації не зміг досягти успіху. Серед 5 тис. російських добровольців лише невелика група мала реальний досвід військових дій — саме вони й провокували суперечки і непокору. Натомість, зреформована і забезпечена новітньою зброєю османська армія спромоглася здобути ряд перемог. У жовтні дорога на Белград була відкритою, однак втрутився російський уряд і на початку листопада Порту змушена була припинити військові дії.

За весь цей час учасники Альянсу Трьох Імператорів інтенсивно листувалися. Після початку балканського конфлікту Горчаков і Андраші зустрілися в Райхштадті. Тут вони узгодили інтереси своїх країн: хоча між австрійською та російською позиціями були суттєві відмінності, урядовці вирішили співпрацювати і зосередилися на окремих питаннях балканської війни. Було погоджено, що у випадку перемоги Порти обидві держави виступатимуть за збереження наявного територіального *status quo*. Проте, якщо переможуть балканські народи — станеться поділ османських земель, але великої слов'янської держави на Балканах утворено не буде. Чорногорія та Сербія зможуть приєднати окремі райони; Греції дістануться Фесалія та Крит. Решта території імперії буде розділена між трьома автономними державами — Болгарією, Румелією та Албанією, межі яких, шоправда, тоді так і не були

визначені. Константинополь повинен був за цим планом отримати статус вільного міста. Обидва дипломати не забули і про інтереси власних країн: Росія мала отримати назад південну Бесарабію та розширити свої кордони на Кавказі, Австро-Угорщина, натомість, як компенсацію отримувала окремі землі Боснії та Герцеговини. Саме цей останній пункт пізніше призвів до незгоди між обома союзниками і спричинив крах райхштадтських домовленостей. Габсбурзькі представники стали домагатися майже всієї території обох провінцій, а росіяни, навпаки, доводили, що Відню належить тільки “турецька Хорватія” – невелика територія на північний захід від Боснії, поруч із Далмацією. В будь-якому випадку було вирішено, що головні територіальні претензії Сербії не будуть вдоволені.

Коли стало зрозуміло, що балканські держави зазнають поразки, й після того, як Європа дізналася про справжні масштаби різанини в Болгарії, хвиля громадського протесту прокотилася Росією та Британією і спонукала обидва уряди змінити своє ставлення до цих конфліктів. В Лондоні консервативний кабінет міністрів Бенджаміна Дизраелі зрозумів, що політику підтримки територіальної цілісності Османської імперії доведеться переглянути. Російські урядовці відчували чимраз більший тиск панславистів та тих верств російського суспільства, які вважали, що потрібно втрутитися у конфлікт і захистити балканських православних християн. Почалися серйозні приготування до війни, проте відповідальні російські дипломати все ще продовжували шукати мирний шлях вирішення проблеми. В надії дійти порозуміння представники урядів всіх великих держав зустрілися у Константинополі у грудні 1876 року. Було вироблено рекомендації, які представили на обговорення урядовцям Порти. Тим часом, османський уряд прийняв конституцію, в якій гарантував рівність всім громадянам своєї держави, що зробило заступництво іноземних представників позбавленим сенсу. Таким чином, рекомендації послів було відкинуто і конференція закінчилася нічим. Незважаючи на цю невдачу, сторони намагалися досягнути дипломатичної згоди з січня до квітня 1877 року.

Після провалу переговорів російські урядовці усвідомили, що війни не уникнути. Найбільший страх викликала можливість повторення сценарію Кримської війни і виступу проти Росії коаліції європейських держав. Найбільші побоювання викликали позиції Австро-Угорщини та Британії.

Вочевидь, варто було будь-яким шляхом добитися нейтралітету Габсбургів. У січні та березні 1877 року додаткові угоди утвердили положення райхштадтських домовленостей; водночас Росія вела переговори про перехід російських військ через територію Румунії. Мирне врегулювання видавалося неможливим і тому у квітні цар з неохотою усвідомив, що війни уникнути не вдасться. 16 квітня було підписано угоду з Румунією, а 24 квітня російські війська перетнули ріку Прут.

Російські урядовці всіляко прагнули уникнути війни через невпевненість у реакції інших європейських держав, а також через непевність у власних військових можливостях. Реформи, які почалися в 60-их роках, ще не були завершені, а чорноморські міста не мали належної оборони. Упродовж всієї війни на Чорному морі безроздільно панував турецький флот. Російський уряд також розумів, які витрати спричинить нова воєнна кампанія і знав, що державна скарбниця до таких видатків не готова. Труднощі цієї війни справдили найпохмуріші прогнози. Перетнувши Румунію, російська армія в червні перейшла Дунай і здобула ряд швидких перемог. Болгарські добровольчі загони приєдналися до російських військ. Проте в липні наступ було зупинено в районі Плевена (Плевни), і османським військам вдалося утримувати місто аж до грудня. Після цієї невдачі стало зрозуміло, що швидкої перемоги здобути не вдасться. Відповідно, зросла роль балканських держав і їхнього ставлення до конфлікту. На початку кампанії росіяни стримували їх від активної допомоги, розглядаючи її, швидше, як досадну перешкоду. До того ж, балканські уряди вимагали зброї та грошей, які російському уряду було важко дістати. Проте після провалу першого російського наступу поіншому поставилися до можливого вступу у війну румунської, сербської та грецької армій. Втім, кожному з урядів цих країн доводилося приймати це рішення у дуже непростій ситуації. Чорногорія формально все ще перебувала у війні з Портою, Сербія підписала мир у березні, а Греція зберігала нейтралітет. Проте найскладнішою була ситуація Румунії.

Хоча румунський уряд дозволив російським військам перетнути територію своєї країни, він не давав згоди одразу ж вступати у війну. Загальне становище в регіоні було для Бухаресту вкрай складним. Румунські лідери побоювалися, що присутність російської армії поверне часи царського протекторату. Вони також небезпідставно вважали, що Росія претендуватиме на повернення південної Бесарабії. Щоб захистити себе, вони наполягли на внесенні до договору про

перепуск військ запевнень про румунську “територіальну цілісність та політичну повноправність”. Проте з початком війни румунському урядові важко було втриматися від участі в ній, тим більше що націоналістично налаштована румунська громадськість вимагала збройного виступу. 21 травня сенат і кабінет міністрів ухвалили резолюцію, яка стверджувала незалежність країни, а наступного дня її підписав князь. Жодна з великих держав цієї декларації не визнала, проте вона мала неабияку вагу для внутрішнього становища в Румунії.

Румунську політику на той час спрямовували князь Карл та ліберальні лідери Йон Брацяну та Михаїл Когелнічану. Нейтралітет Румунії особливо не подобався князеві: він прагнув скористатися ситуацією в регіоні на користь власної держави. Тому, коли після поразки під Плевеном росіяни попросили румунів вступити у конфлікт, Карл погодився, тим більше, що йому пропонували очолити облогу міста. Відтак, румунські війська почали воєнні дії під Плевеном та на відрізку від Відіна до Белградчика.

Сербське рішення було ще важчим. Країна була виснажена попередньою війною, а уряд побоювався, що наступний поділ територій відбудеться не на користь сербів. Константинопольська конференція пропонувала утворити дві автономні болгарські держави, переділені з півночі на південь. В цьому випадку території, на які претендувала Сербія – Ніш та Скоп'є – відійшли би до Болгарії. Тому сербські лідери вимагали за згоду вступити у війну не лише фінансової допомоги, але й гарантій майбутніх територіальних надбань. Жодних поважних запевнень уряд Сербії не отримав, проте країна таки вступила у війну 13 грудня, після падіння Плевена. Уряд побоювався, що в іншому випадку, після перемоги, до голосу сербів просто не прислухаються.

Грецький уряд, вочевидь, був у ще гіршій ситуації. З одного боку з'явилася реальна нагода приєднати собі нові землі, з іншого – британці цілеспрямовано намагалися утримати греків від будь-якої агресії. До того ж, підтримка росіян стосувалася, насамперед, слов'янських народів – зокрема болгар. Подібно до габсбурзького, британського та румунського урядів, греки аж ніяк не бажали утворення на Балканах великих слов'янських держав. Керівники Грецької держави були спантеличені рішеннями Константинопольської конференції, за якими землі, які вважалися етнічно грецькими, мали відійти до Болгарії. Адепти елінського націоналізму вважали, що Македонію, Епір, Фесалію та Фракію населяють виключно греки.

Питання вступу у війну спричинило в грецькому уряді розкол, який до того ж, підігрівало бажання громадськості негайно розпочати війну. Врешті, на початку лютого 1878 року, грецькі війська увійшли на османську територію. Однак невдовзі стало відомо, що 31 січня між Росією та Османською імперією було укладено угоду про перемир'я, і грецьким частинам довелося відступити.

Росіянам перемога далася важкою ціною. Аж до грудня тривала облога Плевена, проте після цього російська армія швидким маршем рушила на Константинополь. Перед загрозою абсолютної поразки османський уряд почав просити миру, про який і було укладено 31 січня в Адріанополі. Надалі османський та російський уряди почали готувати договір, який підписали 3 березня у Сан-Стефано. Попри всі запевнення, що цей договір є “попереднім” і всі його пункти надалі мають бути підтвердженні великими європейськими державами, в їхніх столицях він викликав значне обурення і навіть деякий переляк. Сан-Стефанівський договір загрожував повністю змінити баланс сил на Близькому Сході, а тому спричинив ще більшу кризу в міжнародних відносинах.

Переговори вів Ігнат'єв, а тому умови договору були вигідні перш за все російській стороні. Для європейських держав найбільш небезпечним здавалося виникнення територіально значної Болгарії, до складу якої, за договором, мали увійти землі на північ та південь від Балканських гір, Македонія та значна частина Фракії (див. карту 24). Всім було зрозуміло, що ця держава стане російським сателітом; договір передбачав, що російська армія перебуватиме на території Болгарії 2 роки, а російський уряд братиме активну участь у розбудові болгарської державної структури. Географічне розташування нової держави та російська військова присутність в цьому регіоні постійно би загрожували Константинополю з півночі. А перебравши під контроль Македонію, Болгарія могла би стати найсильнішою з-поміж балканських держав.

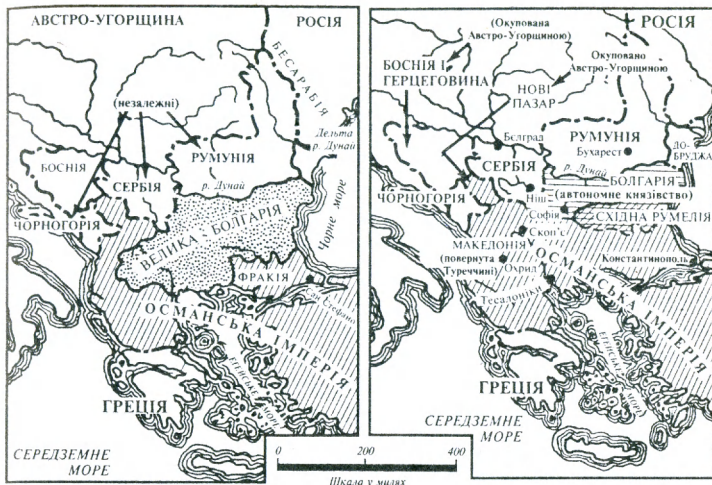
Інші положення договору турбували не менше. Чорногорія отримувала величезні території: фактично, ця країна втричі збільшувалася у розмірах. Натомість, Сербія могла приєднати лише 150 квадратних кілометрів нових земель — набагато менше, ніж Чорногорія. До румунських інтересів поставилися ще гірше: незважаючи на участь у війні союзних румунських військ, Росія вимагала від Румунії повернути їй південну Бесарабію, натомість компенсуючи Румунії втрату передачею гирла Дунаю та Добруджі. За цим договором, нічого не

належалося Греції та Австро-Угорщині. Незважаючи на всі таємні угоди, габсбурзький інтерес до Боснії і Герцеговини проігнорували, а на Балканах мала з'явитися велика слов'янська держава.

Сан-Стефанівський договір особливо шкодив інтересам Британії та Габсбурзької імперії, тож саме ці дві держави виступили проти нього з найгострішим протестом. Британський флот увійшов у Дарданели на Босфорі. Так само виразили свою незгоду з положеннями договору румунський, грецький та сербський уряди. Особливо незavidним було становище Сербії. Адже росіяни недвозначно дали зрозуміти, що відтепер віддаватимуть перевагу саме болгарським національним інтересам. Представники царського уряду, фактично, натякнули сербам, що відтепер ті можуть шукати підтримки лише у Відня. Румунський уряд відмовився визнати передачу Бесарабії і звернувся з протестом до інших європейських держав. Напруга в міжнародних відносинах тривала упродовж всієї весни 1878 року.

Зрозумівши, що ситуація загального протистояння її рішенням може обернутися чимось подібним до Кримської війни, Росія вирішила змінити свою тактику. У травні було підписано російсько-британський договір, який передбачав поділ великої території нової болгарської держави. Габсбурзьких дипломатів запевнили, що інтерес Відня до Боснії та Герцеговини буде враховано. Окрім цього, Росія погодилася взяти участь у конференції представників європейських держав, яка мала відбутися у Берліні під головуванням німецького канцлера Отто фон Бісмарка. Оскільки йшлося про зміни у попередніх договорах, які зачепили інтереси майже всіх європейських держав, було запрошено делегації найбільших з них – Британії, Росії, Франції, Німеччини, Італії, Австро-Угорщини та Османської імперії. Балканські уряди не були запрошені, проте вислали до Берліна своїх представників, які повинні були інформувати конференцію про їхнє бачення відповідних проблем. Втім, думки цих делегатів мали дуже невеликий вплив на рішення зустрічі, якщо взагалі були взяті до уваги.

Берлінський Конгрес відкрився 13 червня 1878 року і тривав 1 місяць. Упродовж цієї зустрічі європейські держави розділили велику частину балканських володінь Османської імперії, яка до того часу втратила над ними будь-який контроль (див. карту 24). Щойно утворену велику Болгарську державу поділили на три частини: власне Болгарії залишили всі землі на північ від Балкан, включно з районом довкола Софії,

Карта 24. Сан-Стефанівський договір; Берлінський договір

надали їй статус автономного князівства і зобов'язали сплачувати Порті невелику данину; до Східної Румелії увійшли території між Балканами та горами Родопі, вона отримала напівавтономний статус під протекторатом великих держав, а султан зберіг за собою право призначати сюди християнського намісника; Македонію та Фракію повернули під владу Порти. Було вирішено, що Росія стане головним опікуном напівавтономії; на компенсацію цього Австро-Угорщина окупувала Боснію та Герцеговину і захопила санджак Нові Пазар – невеликий район, що відділяв територію Сербії від Чорногорії. Угода про територіальні поділи стала основним підсумком роботи конференції. Відповідно до цих рішень, Росія здобувала сильні позиції на сході півострова, а Габсбурзька імперія – на заході, включно з першочерговим впливом на Сербію.

Балканські держави були вкрай розчаровані результатами конференції. Румунія, Чорногорія та Сербія були визнані незалежними державами; до того ж Чорногорія отримувала порт на Адріатиці, але не всю ту територію, на яку претендувала. Сербія надбала лише невеликий район. Грецькі вимоги не були вдоволені, проте стаття XXIV Берлінського договору вказувала, що уряд Греції може вступити у переговори з Портою, і якщо територіальні суперечки між двома урядами не будуть врегульовані – великі держави візьмуть на себе роль посередників. Незважаючи на всі протести румунських

делегатів, конференція утвердила приєднання південної Бесарабії до Росії з паралельною передачею Бухарестові гирла Дунаю та Добруджі. Визнання румунської незалежності могло статися тільки після зміни статусу євреїв в цій державі — цьому у Бухаресті чинили неабиякий опір. В той спосіб, кожна з країн на Балканах отримала компенсації, проте жодна з них не була ними задоволена.

Найбільших втрат зазнала, звісно, Османська імперія. Окрім земель, які перейшли під контроль балканських урядів, Порти змушена була передати ще більш важливі території великим державам. Росія, крім південної Бесарабії, отримала Батум, Карс та Ардаган. Британія ще до зустрічі у Берліні змусила османський уряд віддати острів Кіпр, більшість населення на якому була грецькою. Проте найбільше невдоволення Порти викликало приєднання до Габсбурзької імперії Боснії, Герцеговини і санджака Нові Пазар — адже монархія не перемагала Османську імперію у війні, й тому її претензії видавалися дуже несподіваними.

Берлінський договір означав завершення османського панування на балканському півострові. Хоча Албанія, Македонія, Фесалія та Епір до 1881 року все ще залишалися під владою Порти, османська адміністрація ледве контролювала ці регіони. Тим часом, албанський національний рух вже набирив сили. Болгарських території поруч з Боснією, Герцеговиною та санджаком Нові Пазар формально продовжували перебувати у складі імперії, але османський уряд не мав ілюзій, що їх коли-небудь можна буде повернути.

Мир не схвалювали і в Росії. Більшості росіян здавалося, що їхня держава, провівши важку й дорогу війну, отримала надто мало. Більше того, російський уряд примусили скласти звіт перед іншими країнами Європи і спонукали розділити Болгарську державу — єдиний реальний здобуток цієї війни. Виходило так, що реальними переможцями у війні стали Британія та Габсбурзька монархія — адже їм без боротьби віддали Кіпр та Боснію з Герцеговиною. Таке твердження справджувалося лише відносно Британії — вона дійсно здобула значну дипломатичну перемогу, проте для Габсбурзької імперії набуті території обернулися пізніше надто важким тягарем. Окупація Боснії та Герцеговини, з їх мішаним сербо-хорватським, мусульманським населенням, лише додало монархії ще одну національну проблему, в той час як вона не могла вирішити свої. Перша Світова війна виростала саме з цих суперечностей.

Завершення Берлінського Конгресу, у липні 1878 року, не означало кінця всіх територіальних змін, спричинених російсько-турецькими війнами. Належало ще вирішити, що робити з грецькими вимогами і які кордони проводити в цьому регіоні. До того ж, не були ще визначені межі Чорногорії та Албанії. Тим часом, албанці були вже достатньо згуртовані, щоб захищати власні інтереси.

АЛБАНІЯ: ПРИЗРЕНСЬКА ЛІГА

Сан-Стефанівський та Берлінський договори передавали населені албанцями землі третім країнам. Неспроможність Порти захистити цей регіон із загалом лояльним і більше, ніж на 70% мусульманським населенням, спонукала місцевих лідерів приготуватися до оборони й замислитися над створенням в краї автономного уряду, на кшталт тих, які існували в Сербії чи Дунайських князівствах. Повстання албанців спрямовувалося водночас і проти великих держав, і проти влади Порти, а тому змусило османський уряд до військової відсічі.

Албанські землі завжди було важко контролювати. На початку століття тут існувало два пашаліки, які часто діяли незалежно від волі Порти. Ми вже згадували про Алі Пашу з Яніни, який весь час то виступав проти центрального уряду, то співпрацював з ним; подібну позицію займала і сім'я Бушаті зі Шкодеру. Після смерті у 1796 році Кара Махмуда Бушаті, який боровся проти інтересів Константинополя, наступним губернатором краю був його брат — Ібрагім Паша. На відміну від Кара Магмуда, Ібрагім правив у згоді з Портою аж до 1810 року. У 1811 році, після багатьох сутичок, губернаторство відвоював Мустафа Паша Бушаті. Цей правитель також не схиляв голову перед Портою, але османський уряд не боровся з ним, оскільки Алі Паша на той час був ворогом більш небезпечним. Мустафі вдалося підкорити собі велику територію і домовитися про підтримку з гірськими кланами.

У 1820 році, як ми вже знаємо, Махмуд I вирішив розправитися з Алі Пашею. Спершу він позбавив непокірного васала всіх титулів та привілеїв, а потім викликав його до Константинополя. Коли ж Алі відмовився, його було засуджено до смерті, і на Яніну пішли війська. Передислокація османської армії дала змогу грецьким повстанцям здобути перші перемоги в Румелі та на Пелопонесі. Незважаючи на зраду майже всіх своїх союзників, Алі зумів організувати міцну

оборону у своїй укріпленій столиці. Врешті, у січні 1822 року його було вбито агентами Порти, а його голову – відіслано до Константинополя. Далі османська армія повернулася придушувати грецьке повстання. Мустафа Паша тримав бік Порти і у боротьбі з Алі Пашею, і під час виступу проти грецьких заколотників. У 1826 році його війська брали участь в битві під Місолунгі на боці Османів, проте за якийсь час він знову почав поводити себе незалежно. Лише Російсько-Турецька війна 1828–29 років завадила Порті розправитися і з цим примхливим васалом.

Однак, вже у 1830-ому султан знову був готовий діяти. В Албанію було вислано військо Мегмеда Решида Паші. Тут османський генерал в серпні 1830 року зібрав албанських мусульманських лідерів на раду в Бітолу. Попри запевнення у недоторканості послів, більш як 500 делегатів з'їзду було знищено – так загинули більшість албанських аг та беїв. Після цього Мегмед Решид взявся знищити самого Мустафу Пашу, але той здався і провів решту свого життя на посту скромного чиновника у Константинополі. Ця поразка закінчила майже 75-річний період в історії Албанії, коли її землями керували місцеві правителі. Втім, албанські пашаліки формувалися не за національним принципом: землі просто були об'єднані під владою сильного лідера – Алі Паші чи когось із родини Бушати. Лояльність чи зрадливість такого правителя могли радикально змінюватися; він міг боротися як на боці османської армії, так і проти неї. Бути союзником або, навпаки, супротивником сусідніх грецького чи слов'янських урядів.

Після повернення собі цього регіону Порта почала проводити тут деякі реформи. У 1832 році було ліквідовано тимари, але це не мало значних наслідків. Великі помістя майже всюди стали приватною власністю. Так само великі орні площі належали тільки османській державі. На албанській території, особливо в центральних низинних районах, переважали великі маєтки, власниками яких були мусульмани. В горах земля, як і раніше, належала родам і кланам. За таких мов питання земельної реформи або прав селян не виступали на передній план аж до закінчення I світової війни. Умови ведення сільського господарства були важкими. Як і до того, з цих земель багато людей емігрувало – великі албанські колонії з'явилися в Румунії, Єгипті, Болгарії, Сполучених Штатах та Константинополі; про поселення на півдні Італії ми вже згадували.

Албанського спротиву реформам Танзимату слід було чекати. Подібно до боснійців, мешканці Албанії ігнорували

чиновників з Константинополя й воліли, щоб ними керували місцеві беги. Їм так само не подобалася військова реформа та запровадження модернізованих збройних сил і відповідного рекрутування. Албанці завжди боролися під знаменами Османської імперії і прагнули тільки збереження традиційної схеми їхньої участі, коли у бій за Порту їх вели добре їм відомі місцеві командири. Тому під час Кримської війни в Албанії та Боснії османський уряд не міг надбати багато рекрутів. Фактично, будь-які рішення Порти в цій мусульманській провінції завжди буксували, а від спроб контролювати гірські райони взагалі відмовилися. На цих територіях населення і далі жило кланами, під владою вождів, і керувалося традиційним звичаєвим правом.

Незважаючи на опір місцевих мешканців, деякі реформи все-таки відбулися. Адміністративний перерозподіл тут не проводили, проте албанські землі так ніколи й не були об'єднані в одну політичну структуру. У 1836 році тут існувало 2 вілаєти: Яніна та Румелія з центром у Бітолі. Під час реформи 1865 року албанські землі переділили на 3 вілаєти: Шкодер, Яніну та Бітолу, додавши пізніше четвертий вілаєт — Косово. В кожному з них проживала значна кількість інших національностей. До того часу Порта вже мала досвід розв'язання етнічних конфліктів, проте урядовці у Константинополі не вважали, що албанці можуть в цьому сенсі становити якусь проблему. Їх як мусульман вважали османами, незважаючи на відмінності у мові та історичному минулому. І справді, тут не відбувалося національних рухів, подібних до тих, які ми бачили в інших балканських регіонах. Окремі освічені люди усвідомлювали нагальність зростання національної свідомості, проте їм бракувало політичної організації та єдиної програми.

Переговори європейських держав у 1878 році радикально змінили ставлення албанців до національного питання. Сан-Стефанівський договір передавав албанські землі Сербії, Чорногорії та Болгарській державі, а тому місцеве населення приготувалося боронити свої землі. Навесні 1878 року впливові албанці у Константинополі створили таємний комітет. Найбільш важливою постаттю в цій організації, і взагалі на перших етапах розвитку албанського національного руху, став Абдул Фрашері. У травні комітет вирішив скликати у Призрені загальні збори представників албанських земель; всі визнавали необхідність створення центрального політичного органу та власних збройних формувань.

10 червня з'їзд у Призрені розпочав свою роботу. З чотирьох вілаєтів прибуло близько 80 делегатів – головним чином мусульманських релігійних лідерів, шляхтичів та вождів кланів. Було вирішено створити постійну політичну інституцію в Призрені й підкорити її центральному комітетові. Низка регіональних рад в інших частинах країни підкорятиметься раді у Призрені. Центральний комітет мав право збирати з албанських земель податки і повинен був створити збройні сили. Під час засідань думки про першочергові національні інтереси розділилися. Однак найперше слід було визначитися у своєму ставленні до Османської імперії – на початках Порта підтримувала дії албанців, але вимагала від них визнати себе османами. Прихильники такої позиції вимагали створення окремої організації, яка би сприяла об'єднанню османських мусульман і шукала би шляхи захисту всіх мусульманських земель на Балканах, включно з Боснією. Інші група, очолювана Фрашері, наголошувала на єдності всіх албанців, незалежно від їхнього віросповідання. Цей осередок найвище ставив власне албанські інтереси, серед яких найпершим була повна автономія управління. Оскільки більшість делегатів були мусульманами, з'їзд вирішив і надалі визнавати сюзеренітет Порти.

Незважаючи на суперечки й відмінності програм, у Призрені було створено центральний управлінський орган – Призренську лігу, або її ще називали Албанською лігою, яка мала координувати зусилля албанців і не допустити дію міжнародних договорів на цій території. З-поміж інших центрів албанського руху найбільш відомим у світі була Шкодра (Шкодер). Тут мусульмани співпрацювали з католиками. Визначну роль в історії цього регіону відіграв капітан Мірдитських гір – Пренк Біб Дода.

Одним із важливих документів, ухвалених на зустрічі в Призрені, було звернення до делегатів Берлінського Конгресу. Цей заклик вплинув на рішення великих держав не більше, ніж пропозиції від будь-якої іншої балканської національної спільноти: за Берлінським договором міста Бар (Антиварі) та Подгоріца, а також райони Гусинье і Плав, які албанські лідери вважали невід'ємною частиною своїх земель, мали бути передані Чорногорії. Непокійо і майбутнє визначення нових кордонів Греції. В албанських землях піднялася хвиля протесту проти передачі земель Чорногорії та проти османського уряду, який не захищав албанські інтереси у Берліні. На кордонах зразу ж утворилися пункти опору можливому вторгненню –

Призрен та Шкодер на півночі й Превеса та Яніна на півдні. Албанська непогора підігрівалася перебуванням в краю значної кількості досвідчених вояків; як і в чорногорців, в Албанії не бракувало тих, хто вважав найвищою чеснотою військову славу.

У серпні 1878 року європейські держави, як і було погоджено в Берліні, створили комісію, яка мала визначити новий чорногорсько-турецький кордон. Очікувалося, що Порта змусить своїх підданців прийняти це рішення, хоча османські сили в цьому регіоні були доволі слабкими. Порті вартувало деяких зусиль забезпечити належне виконання берлінських рішень, однак албанський опір їм був османському урядові навіть на руку: повстанцям дозволили самим збирати податки і забезпечили їх зброєю. В багатьох районах, звідки за договором турецькі війська мали відступити, албанці просто взяли владу у свої руки після їх відступу.

Тим часом албанські сили готувалися воювати як проти чорногорців, так і проти османської армії. Чорногорські війська майже зразу зазнали невдачі. Відсіч албанців була настільки сильною, що було вирішено змінити межі анексованих територій: замість Гусинья і Плава чорногорцям передали порт Улцинь (Дульчинго). Проте албанці чинили жорстокий опір, не бажаючи віддати і це місто. Тоді європейські держави розпочали блокаду Албанії з моря і спонукали до дій саму Порту.

Тим часом, нові проблеми насувалися з півдня. Берлінський договір ініціював переговори між Османською імперією та Грецією. Звісно ж, під час їх проведення Порта намагалася віддати якомога менше території. Албанські комітети в Превесі та Яніні погоджувалися на передачу Фесалії, проте заперечували можливість передачі Епіру, який вважали історичною албанською територією. Османська влада і тут допомогла повстанцям, постачаючи їм зброю. У травні 1881 року було вирішено, що Греції дістанеться лише Арта — невеликий район території Епіру, а також уся Фесалія.

Так османський уряд опинився перед складним вибором: з одного боку, на Порту чинили сильний тиск європейські держави, спонукаючи її забезпечити передачу Чорногорії Ульциня, з іншого — деякі аспекти албанського руху загрожували владі Порти в цілому регіоні. Як бачимо, багато албанських лідерів усвідомлювали власну національну ідентичність і працювали над формуванням єдиного політичного утворення з центром у Бітолі; мовою уряду та освіти мала стати албанська.

Вони не прагнули незалежності, оскільки бачили, що їхня країна є ще занадто слабкою, щоб існувати самостійно. Проте в цьому випадку до одностайності серед албанців було далеко. Думки розділилися в липні 1880 року на засіданні ліги у Гірокастьорі, куди з'їхалися делегати з усіх районів країни. Фрашері виклав аргументи на користь автономії. Відповідно до його плану Албанією мав керувати призначений Портою губернатор, країна зобов'язувалася платити Константинополю данину і у випадку війни постачати в його армію вояків — в решті питань Албанія діяла самостійно. На цьому з'їзді, як і на пізнішому з'їзді у Дибери в жовтні 1880 року, на який прибуло близько трьохсот делегатів, консервативні сили, прихильні до ідеї союзу з Портою, переважили прихильників абсолютної незалежності.

Врешті, все мала вирішити сила. Порта довго вагалася, яку тактику обрати, проте, з певних внутрішніх і міжнародних причин, вирішила розгромити Призренську лігу, а відтак затвердити передачу Ульциня — Чорногорії. Велика армія Дервіш Паші рушила на Албанію, де була радо зустрінута тими, хто залишався лояльним до Порти. Ліга намагалася боронитися, проте у квітні 1881 року взяли Призрен і рух занепав. Так само було зламано й опір в Ульцині. Втім, Порта не вчинила масштабних репресій: лідерів руху заарештували, декого з них — вислали. Самого Фрашері схопили, засудили до смерті, проте потім змінили вирок на довічне ув'язнення. У 1885 році його звільнили і він пробув на засланні аж до кінця свого життя, до 1892 року. Османська влада відновила централізовану систему управління. Декого з албанців призначили на керівні пости, проте жодних інших кроків до політичної автономії зроблено не було. Оскільки більшість мешканців Албанії були мусульманами, Порта продовжувала вважати їх османами — підданими імперії.

Попри поразку, Призренська ліга зробила велику справу. І Чорногорія, і Греція отримали набагато менше албанських територій, ніж могли би отримати без організованого опору. Більше того, про існування та окремі інтереси албанського народу дізналися великі європейські держави. Небезпека поділу албанських земель між сусідніми балканськими країнами залишалася, але перші кроки на шляху до національного визволення були зроблені.

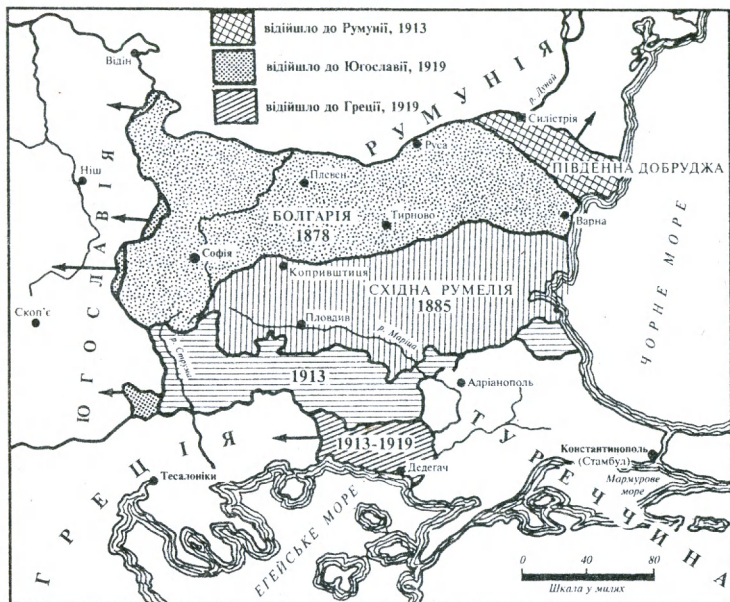
ОБ'ЄДНАННЯ БОЛГАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ: 1878–1887 рр.

Поділ Болгарської держави, утвореної за Сан-Стефанівським договором, звісно ж, став для болгарських націоналістів

важким ударом. Природно, що вони стали вважати справжніми ті кордони Болгарії, які накреслювала ця угода, а відновлення країни в таких межах перетворилося на національну мету. Попри таке розчарування, багато чого вдалося досягти. Найперше, існувало дві болгарські держави, і можна було сподіватися, що Східна Румелія рано чи пізно приєднається до автономного Болгарського князівства (див. карту 25). Окрім того, відбулися зміни на селі, що значно покращило становище болгарського селянства. Упродовж війни болгари позахоплювали мусульманські землі та маєтки. Більше того – тисячі мусульман втекли з краю на південь до Константинополя. Упродовж багатьох століть османського панування велика маса мусульманського турецького населення осіла на півдні Балкан. Берлінський договір гарантував права та недоторканість цих людей, проте ні болгари, ні росіяни не були зацікавлені, щоби вони тут залишилися. У серпні 1878 року російська окупаційна адміністрація постановила, що мусульмани, які скоїли злочин, поставатимуть перед військовим судом; внаслідок такого рішення було страчено кілька осіб. Інші мусульмани стали жертвами погромів. За таких умов мусульманське населення боялося повертатися і жити у своїх колишніх будинках. Тоді, після деякої сплати на користь держави та невеликої компенсації власникам, їхні маєтки зайняли болгарські селяни. Цей післявоєнний перерозподіл землі значно активізував розвиток болгарського аграрного виробництва – як і Сербія, Болгарія стала країною невеликих селянських господарств.

Болгарія отримала автономію у специфічний спосіб, а тому не мала визнаного органу центральної політичної влади. В інших країнах – Чорногорії, Сербії, Греції та Дунайських князівствах – виходу з-під османського контролю передувало створення національних політичних інституцій. Нічого подібного в Болгарії не трапилося, проте й тут були люди, які мали певний управлінський досвід. Серед них були ті, хто займав посади в османській адміністрації, а також члени сільського громадського самоврядування. Як і в інших балканських державах, автономізація країни не спричинила жодних соціальних змін. Нацією почали правити ті, хто раніше перебував на службі у Порти.

За угодами, створити перший болгарський національний уряд належало росіянам. Берлінський договір обмежив термін російської окупації до 9 місяців. Російським здобутком у попередній війні було виникнення автономної Болгарської держави; російські посадовці поспішали створити тут міцний

Карта 25. Болгарські територіальні зміни, 1878–1918 рр.

стабільний уряд, націлений в майбутньому на близьку співпрацю з урядом царської Росії. Хоч договір цього й не зазначав, усі європейські держави визнавали факт російського домінування в цьому регіоні. Росія намагалася перетворити Болгарію на зразковий домініон, подібно як після війни 1828–1829 років вона намагалася реформувати Дунайські князівства. Більше того, російські урядовці прагнули запровадити у новоствореній Болгарії таку систему врядування, яка могла би привабити мешканців Східної Румелії, а відтак – послужити ще одною приманкою для майбутнього об'єднання. Тому росіяни запровадили у Болгарії найбільш прогресивні моделі урядових структур, які набагато випереджали аналогічні інституції самої Росії. Варто пам'ятати, що Російська імперія на той час продовжувала бути державою автократичною і представницьких органів не мала взагалі.

На російського комісара, князя А.М.Дондукова-Корсакова, було покладено виконання в Болгарії тих самих завдань, якими в Дунайських князівствах займався Кисельов. Він зі своїми помічниками створив проект конституції, ґрунтуючись на

сербському та румунському зразках, в яких стверджувалися права сильної виконавчої влади. Проект було відіслано до Петербурга й передано там на розгляд численних комітетів. Потім його повернули до Болгарії на обговорення у конституційній асамблеї, яка зібралася в лютому 1879 року в Тирново. Російська влада дала зрозуміти, що запропонований документ є лише проектом і представники болгарського народу можуть вносити до нього будь-які зміни.

Конституційна асамблея складалася з 231 делегата, 89 з яких були обрані, а решта — призначені з числа духовенства та шляхти. Невдовзі в асамблеї утворилося два табори — лібералів та консерваторів. Головні суперечки викликала питання рівноваги повноважень виконавчої та законодавчої влади. Ліберали опинилися в більшості, а тому Тирнівська конституція надала більше влади саме асамблеї, яку мало обирати загальним голосуванням усе чоловіче населення Болгарії. Було також обумовлено, що асамблея збиратиметься лише в особливих випадках, як-от призначення нового правителя, затвердження нових положень конституції чи територіальних змін Болгарської держави. Як і в сусідніх країнах, в Болгарії була створена централізована система правління. Країну поділили на округи та області, керівників яких призначав центральний уряд. Порівняно з іншими балканськими країнами, в Болгарії більше влади мали органи місцевого самоуправління — громади, історичну роль яких у болгарському житті визнавали всі. Виборча рада громади обирала мера.

Роль болгарської асамблеї зводилася головним чином до обговорення конституції — правителя мали разом визначити великі європейські держави. Їхнім кандидатом став 22-річний принц Гесена — Олександр Батенберзький. Значною його перевагою були родинні зв'язки з британським королівським домом, а також — з російським царем, дружина якого доводилася Олександрові тіткою. Таким чином, Болгарія, подібно до Греції та Румунії, отримала авторитетного правителя з європейської династії. Новий правитель був винятково здібною людиною, проте не розумівся на місцевих балканських справах і не мав жодного досвіду конституційного правління.

Тим часом, європейські держави наглядали і за створенням адміністративної системи у Східній Румелії — цьому краю також довелося відчувати усіх недоліків міжнародного коаліційного правління. У квітні 1878 року було затверджено Головний Статут, укладений спільно представниками Британії, Італії, Габсбурзької імперії, Франції та Росії, причому кожна зі

сторін працювала над окремим розділом. Наслідком такої співпраці став гігантський документ на 495 статей, явно закладний для такої невеликої провінції. Наскільки недосконалим був Статут, можна судити з приміток британського консула до французького розділу про адміністративний поділ:

“До війни 1877 року провінція Східна Румелія поділялася на два санджаки та чотирнадцять каз. Штату з 2-х префектів та 14 баїв повністю вистачало для успішного управління цими адміністративними одиницями. Тепер французька делегація пропонує утворити тут шість департаментів та двадцять вісім кантонів і, відповідно, призначити 6 префектів, 6 “генеральних консулів”, 6 “постійних комісарів”, 28 баїв, 28 “комендантів жандармерії”, 28 “комісарів поліції” і т.д. ... Деякі віддалені села, які до війни не бачили жодного чиновника, окрім збирача податків, повинні тепер перетворитися на “головні поселення кантонів”, в кожному з яких перебуватиме бай, комендант жандармерії, комісар поліції, суддя кантону, фінансовий референт, касир, “завідувач непрямыми надходженнями” та відділок з 6 чи 8 жандармів. ... Провінцію, яка налічує найбільше 800 тисяч осіб, що дорівнює кількості мешканців невеликого європейського міста, має бути споряджено армією чиновників, які могли би обслуговувати ціле королівство. Додайте до всього посади генерал-губернатора, генерального секретаря, або ж міністра внутрішніх справ, міністрів юстиції, громадських робіт, освіти та генерального шефа міліції і жандармерії”⁵.

Першим губернатором краю став Алеко Паша. Він керував за допомогою асамблеї з 56 осіб, 36 з яких було обрано. Втім, цей правитель незабаром викликав невдоволення російського й османського урядів. Коли час його правління закінчився, губернатором став Гавріл Ефенді Крустевич. Як і слід було чекати, обидві частини болгарських земель від початку прагнули об'єднання. Спершу росіяни підтримували будь-які спроби в цьому напрямку — так, скажімо, організовувалися різноманітні комітети та “гімнастичні товариства”, членів яких пізніше можна було використати у збройній боротьбі. Чиновники в Румелії також вважали, що об'єднання — це лише справа часу.

Проте найбільших зусиль Росія докладала у самій Болгарії. Як свого часу в Дунайських князівствах, царський уряд планував поступово набути сильного впливу на болгарський

⁵ Цит. за кн.. Charles Jelavich, *Tsarist Russia and Balkan Nationalism: Russian Influence in the Internal Affairs of Bulgaria and Serbia, 1879–1886* (Berkeley: University of California Press, 1958), pp. 209–210.

уряд. Головним дипломатичним представником Російської імперії у Софії був генерал-консул А.П.Давидов. Однак найголовнішим фактором російського впливу був контроль росіян над новоствореною болгарською армією. Міністром збройних сил Болгарії був росіянин, генерал П.Д.Паренцов, так само росіянами були всі офіцери, рангом вищі за капітана. Про всі важливі події та процес розбудови війська повідомляли у відповідне російське міністерство. Такі приготування мали створити для Росії надійний опорний пункт в самому серці Балкан, неподалік від Константинополя, та забезпечити собі панування у Болгарії.

Внаслідок всіх цих процесів, влада в країні належала трьом різним інституціям – князеві та його ставці, політичним партіям та представникам російського уряду. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що між росіянами не було однастайності: російські дипломати та військові підтримували різні партії. Князь Олександр, тим часом, зрозумів, що він не може правити, підкоряючись конституції, і тому вирішив її змінити. Його позицію підтримали консерватори і Давидов. Натомість, ліберали і генерал Паренцов можливість такої зміни заперечували. У 1881 році російського царя Олександра II було вбито, і на трон імперії зійшов його син, Олександр III, який провадив винятково консервативну політику. Саме тоді князю Олександрові вдалося заручитися підтримкою, необхідною для тимчасового припинення дії конституції. Однак, невдовзі російсько-болгарські відносини погіршилися. Цар і князь були двоюрідними братами, проте знайти спільну мову їм було важко. Олександр III не бажав, щоби до нього ставилися як до родича, але тільки як до правителя великої імперії, якій болгари повинні були дякувати та виказувати пошану. З іншого боку, на той час багато болгар вже стомилися від постійного російського втручання – тож до 1883 року князь та обидві партії зуміли сформувати єдиний фронт опозиції проти російських чиновників. Щоби заручитися підтримкою лібералів, князь відновив дію Тирнівської конституції. Росіяни, зіткнувшись з болгарською протидією, змінили свою думку про можливість приєднання до Болгарії Східної Румелії: якщо раніше вони виступали за об'єднання і вважали його однією з цілей своєї зовнішньої політики, то тепер Росія активно перешкождала поверненню Румелії, щоб не допустити зростання авторитету болгарського князя, якого збиралася замінити.

Тим часом, вплинути на події у Румелії вже не було жодної змоги. У вересні 1885 року у Пловдиві вибухнуло повстання,

яке доволі швидко увінчалось успіхом. Заколотники перебрали в провінції владу у свої руки, і заявили про її приєднання до Болгарського князівства. Революція поставила Олександра в дуже важке становище. За місяць перед тим він зустрічався з російським міністром закордонних справ М.К.Гірсом і пообіцяв йому, що жодних кроків до об'єднання роботи не буде. До того ж, приєднання Східної Румелії було порушенням Берлінського договору і тому не могло бути затверджено без згоди великих держав. Особливого спротиву слід було чекати від Росії. З іншого боку, князь дуже добре розумів, що як він не стане на чолі національного руху, то негайно втратить трон. Тому Олександр скорився ситуації і підтримав союз. Після цього всі російські чиновники та офіцери були з Болгарії відкликані, що мало залишити її безборонною.

Ситуацією вирішили скористатися серби, які давно чекали внутрішнього ослаблення Болгарії. До цього часу правління Мілана було безуспішним: він не мав особистої популярності й надто мало зробив для сербської нації загалом. Його армія зазнала поразки у війні з Портою у 1876 році, а територіальні надбання Сербії за Берлінським договором були надто малими, як на принесені жертви та виплекані сподівання. Габсбургам дісталися саме ті землі, на приєднання яких так сподівалися сербські націоналісти. До того ж, Мілану довелося підписати угоду, за якою Сербія переходила під австрійський патронат. Російською допомогою і підтримкою аж до середини 80-их користувалися болгари. Об'єднання двох болгарських держав у 1885 році справді порушувало баланс сил на Балканах, а тому Мілан вирішив, що Сербії належить за це певна компенсація. В листопаді уряд Мілана оголосив Болгарії війну і його війська вторглися на її землі. На подив більшості спостерігачів сербські сили були повністю розбиті, і щоб захистити свого балканського союзника, довелося втрутитися Австро-Угорщині. Укладений мир просто затвердив довоєнний стан.

Болгари нічого не отримали від цієї перемоги, однак європейські держави змушені були визнати їхній союз. Єдиною проблемою залишалось порушення пунктів Берлінського договору. Як сюзерен Порта мала потурбуватися про наведення порядку в Східній Румелії, але ніхто не хотів, щоби османське військо повернуло собі контроль над болгарською територією. До того ж, спротив болгарського уряду російським планам змінив ставлення до нього Британії. Раніше британці заперечували проти об'єднання болгарських земель, оскільки не хотіли, щоби поблизу Константинополя утворилася маріонеткова

проросійська держава. Тепер же, коли князь Олександр зважився виступити проти волі Росії, британська реакція була позитивною. Габсбурзька імперія свого ставлення не змінила. В такій ситуації Росія не мала реальних засобів, щоб перешкодити союзу болгарських земель, а тому було прийнято компромісне рішення – Порта визнавала союз двох провінцій і призначала Олександра губернатором Східної Румелії на п'ять років. Незважаючи на ці політичні маневри, князь продовжував правити обома частинами Болгарії як єдиною державою. Асамблеї обох провінцій були негайно злиті в одну.

Всі ці події викликали значне обурення Петербурга. Якщо вже союз болгарських земель мав виникнути, то це повинно було статися під російським контролем, і виграти від цього теж мала Росія, а не болгарський князь. Відповідальність за ситуацію, як і належало чекати, поклали на політику князя Олександра. Більшість російських чиновників вірили, що болгари насправді є дуже проросійськими і прагнуть російського протекторату. Для боротьби проти влади князя, сподіваючись на підтримку болгарського населення, вони ініціювали створення таємної організації.

В тогочасній Болгарії, як і в інших країнах, була певна кількість невдоволених, зокрема серед тих військових, які вважали, що їхні таланти недостатньою мірою винагороджено. Поступово з них, з відома царя, російського військового міністра та міністра зовнішніх справ, було створено розгалужене підпілля. В ніч з 20 на 21 серпня 1886 року група офіцерів схопила князя, змусила його зректися престолу і вивезла з країни. До влади прийшов революційний уряд, але цей військовий переворот та викрадення правителя всенародної підтримки не отримали. Невдовзі новий режим подолали сили контрреволюції, очолені лібералом Стефаном Стамболовим. Олександра запросили повернутися, але перетинаючи кордон своєї країни, князь допустився фатальної помилки. Намагаючись завоювати симпатію з російської сторони, він відсилав царю телеграму: “Росія дала мені корону – тепер я радий повернути її в руки Вашої Величності”. Царський уряд, скориставшись моментом, приймає обіцянку⁶. Однак болгарські національні діячі такого повороту подій, звісно ж, не підтримали. Олександр знову довелося зрікатися престолу і виїжджати з країни – керувати нею почала регентська рада. Найбільш впливовим національним лідером став Стамболов.

⁶ Цит. за С.Jelavich, *Tsarist Russia and Balkan Nationalism*, p. 258.

Коли стало зрозумілим, що болгари й надалі опиратимуться російському впливові, царський уряд розірвав усі зв'язки з країною, до створення якої доклав стільки зусиль.

Для виборів нового правителя була скликана національна асамблея. Становище країни було дуже складним. Для всіх європейських держав Болгарія належала до сфери російських інтересів, а отже, її розрив з Петербургом суттєво змінював баланс сил як на Балканах, так і в Чорноморському регіоні. Така зміна була з радістю зустрінута не лише Британією, але й Австро-Угорщиною. Однак тепер болгарські патріоти мали труднощі з вибором нового правителя. Жодна країна не хотіла офіційно визнавати новий уряд і відкрито кидати виклик Росії. Врешті, у серпні 1887 року стати князем погодився Фердинанд Сакс-Кобурзький.

Становище Фердинанда було доволі хистким. Жодна з великих держав Європи не прийняла його появу на престолі. Він цілком міг чекати, що проти нього з відома та за допомогою росіян робитимуть змови. Спершу цей князь керував спільно зі Стамболовим, але в 1894 році взаємні суперечки змусили болгарського міністра піти у відставку. У 1895 його вбили. До того часу Фердинанд зробив висновки з двозначності своєї позиції й вирішив шукати замирення з Росією. До того ж, князь і його найближчі радники добре розуміли, що болгарські претензії на македонські землі годі реалізувати без допомоги великої держави, а такою державою-опікуном для Болгарії могла стати лише Росія. Новий російський цар Микола II та російський дипломатичний корпус також були не проти переглянути своє ставлення до Болгарії. У 1896 році дипломатичні відносини відновили, а Європа визнала правомірність уряду Фердинанда та непорушність союзу болгарських земель.

В той спосіб утворилася об'єднана Болгарська держава, на чолі якої був іноземний правитель. Номінально, вона все ще залишалася васалом Порти, проте османський уряд більше не мав жодного впливу на її внутрішні справи. Досягнуто було дуже багато, проте болгарські націоналісти вважали своєю остаточною метою втілення положень Сан-Стефанівського договору. За подіями у Македонії стежили з великою увагою. Об'єднання Болгарії та повалення уряду князя Олександра були головними причинами загострення міжнародних відносин у 80-их рр. XIX ст. Наступним центром конфліктів на Балканах мала стати Македонія.

СХІДНЕ ПИТАННЯ, 1887–1897: ДЕСЯТИЛІТТЯ ВІДНОСНОГО СПОКОЮ

Як ми вже зазначали, до 1878 року найважливішим дипломатичним союзом у Європі був Альянс Трьох Імператорів. Тим часом, невдоволення Росії мізерними здобутками російсько-турецької війни обернулося не проти її найбільшого супротивника — Британії, а проти її союзників, зокрема, Німеччини. Багато російських державних мужів вважало, що Берлін не надто щедро відплатив Петербургу за допомогу, надану під час об'єднання німецьких земель. Коли ж у 1879 році відносини зовсім загострилися, Бісмарк почав планувати альтернативні дипломатичні комбінації. Альянс Трьох Імператорів 70-их років був утворенням неформальним. Надалі, навпаки, міжнародні союзи укладалися тільки письмово, з чітким зазначенням обов'язків сторін. Договори, як правило, були таємними, проте в загальних рисах всі знали, про що в них йдеться. Балканські держави невдовзі теж стали учасниками міжнародних союзів великих держав, чи то безпосередньо вступаючи у додаткові до основних угоди, чи то не напряму, будуючи свої відносини з однією із союзних держав.

В переговорах після 1878 року найбільшу активність виявив Отто Бісмарк. Німеччина — найсильніша на той час держава Європи — посіла центральне місце у європейській дипломатії. Варто відзначити, що балканський фактор відігравав ключову роль у формуванні всіх тогочасних союзів. Першою такою угодою став Двоїстий Союз, укладений Німеччиною та Австро-Угорщиною у жовтні 1879 року. Цей оборонний союз спрямовувався саме проти Росії і зобов'язував кожна з країн-учасниць вступити у війну, якщо інша буде атакована східним сусідом. Для нас цей договір важливий тим, що він втягував Німеччину у вирішення балканських проблем, в яких вона ставала надійним союзником Австро-Угорщини. Незважаючи на взаємну недовіру, яка постала між Росією та Габсбурзькою імперією, Бісмарку вдалося знову зібрати представників усіх трьох імператорських дворів, і у червні 1881 року відновити Альянс Трьох Імператорів — цього разу у письмовій формі. Загалом це був пакт про ненапад, однак угода містила й пункти, які напряму стосувалися Балкан. Так, Болгарії дозволяли офіційно приєднати Східну Румелію, а Габсбурзькій імперії — анексувати Боснію-Герцеговину. Всі три держави зобов'язувалися радитися про зміни, які надалі траплятимуться

на Балканах; окрім цього, було затверджено російську пропозицію про закриття Проток.

Наступною угодою був Троїстий Союз, укладений у травні 1882 року. Він поєднав спільним пактом Німеччину, Італію та Австро-Угорщину й хоча спрямовувався, головним чином, проти Франції, теж був надзвичайно важливим для становища балканських держав. Італія також претендувала на статус великої держави й була незадоволена провалом своїх претензій на Берлінському Конгресі – натомість, італійський уряд вирішив поширити свій вплив на Балкани. Під час кожного поновлення Троїстого Союзу, тобто кожні п'ять років, Італія тиснула на своїх союзників, вимагаючи визнати її позицію. Увага італійського уряду зосереджувалася на албанському регіоні, в якому італійці хотіли відігравати роль, подібну до росіян на сході півострова або австрійців на його заході.

До 1883 року Європу обплутала ціла сітка союзів, центральним учасником яких виступала Німеччина. Серед країн, що потрапили в цю сітку були й Сербія з Румунією. Після 1881 року сербський уряд підписав ряд договорів з державою Габсбургів, а в 1883 році було укладено спрямовану проти Росії оборонну угоду між Австро-Угорщиною та Румунією, до якої пізніше приєдналася й Німеччина. Оскільки це були оборонні пакти, їхні положення жодним чином не суперечили зобов'язанням Німеччини та Австро-Угорщини відповідно до Альянсу Трьох Імператорів. Тим часом, ці угоди пов'язували держави на Балканах з Віднем та Берліном.

Тепер Альянс Трьох Імператорів був найслабшим союзом. Взаєморозуміння Росії та Австро-Угорщини ґрунтувалося на поділі Балкан на дві умовні сфери впливу при російському домінуванні у Болгарії. Саме це взаєморозуміння і зруйнували болгарські князі Олександр Батенберзький та Фердинанд Сакс-Кобурзький. Габсбурзька підтримка дій болгарського уряду зробила неможливим відновлення Альянсу у 1887 році. Оскільки ні Росія, ні Німеччина не хотіли псувати між собою відносини, вони підписали іншу угоду – так званий Страховий Пакт. Зовні це був звичайний договір про ненапад, але в супровідному таємному протоколі Німеччина запевняла Росію, що сприятиме відновленню прихильного до російського впливу режиму у Болгарії та підтримуватиме закритий статус Проток. Оскільки південні береги Росії так і не були належним чином укріплені і вона не мала на Чорному морі сильного флоту, царському уряду потрібна була впевненість, що британський флот не увійде в акваторію Чорного моря;

сутички між Росією та Британією тривали в Центральній Азії та Афганістані, а також на Близькому Сході.

Хоча Німеччина відкрито підтримала Росію у болгарському питанні, Бісмарк водночас дав мовчазну згоду на формування контр-союзу внаслідок підписання так званих Середземноморських Угод. Ця неформальна спілка об'єднувала Британію, Італію, Австро-Угорщину та Іспанію і мала на меті зашкодити французькому просуванню на півночі Африки й забезпечити збереження *status quo* в середземноморському та чорноморському регіонах — такий мовний зворот позначив підтримку правління Фердинанда у Болгарії. Підписання Середземноморських Угод унеможливило будь-які дії росіян в Болгарії і, врешті, змусило Петербург визнати правомірність болгарського уряду.

Чітка система союзів порушилася у 1890 році, коли німецький кайзер Вільгельм II вийшов зі Страхового Пакту і прийняв відставку Бісмарка. Так, Росія і Франція опинилися поза європейською дипломатичною грою, але жодна з цих держав не могла zostаватися в ізоляції. Тому у 1891-ому та 1894-ому роках вони підписали спершу воєнну угоду, а згодом повноцінний союз. Таким чином, Європа поділилася на два дипломатичних табори. З одного боку були Росія та Франція, а з іншого — Німеччина й Австро-Угорщина, об'єднані Двоїстим Союзом, та Німеччина, Італія й, знову ж, Габсбурзька імперія — члени Троїстого Союзу. Румунія та Сербія були пов'язані зі спілкою так званих Центральних держав за посередництвом додаткових договорів. Розрив між Берліном та Петербургом, який був винятково німецькою ініціативою, надзвичайно важив для ситуації на Балканах. Могутність та авторитет Німеччини неминуче мали бути використані задля підтримки габсбурзьких інтересів і відновлення австро-російського протистояння. Варто ще підкреслити, що Британія не приєдналася до жодної зі сторін, проголосивши політику “відмінної ізоляції”.

Втім, після розрядки болгарського конфлікту укладені між великими державами союзи не надто вплинули на долі балканських держав. Фактично, на Балканах розпочався період відносно довгого спокою. Європейські держави побоювалися ще однієї Балканської кризи, а тому спільно намагалися зберегти на півострові мир. Габсбурзька монархія впритул взялася за свої внутрішні проблеми і тому провадила дуже обережну зовнішню політику. Увагу Росії відвернув Далекий Схід, а Британія вже не розглядала Османську державу в тому

ж ракурсі, що й раніше. У 1882 році британські війська окупували Єгипет. Невдовзі саме ця країна та Суецький канал стали форпостами впливу Британії на Близькому Сході і її уряд перестав цікавитися Константинополем та стратегічною важливістю Проток. Небажання європейських держав допустити нову османську кризу особливо виявилось у 1894-ому та 1897-ому роках. Тоді національний рух, доволі подібний на колишні балканські, розпочався у Вірменії. Місцеві повстання, як раніше болгарські виступи, криваво придушувалися Портою і це детально висвітлювала європейська преса. Проте цього разу Європа вирішила не втручатися.

Незважаючи на існування двох різних таборів європейської дипломатії та розвал Альянсу Трьох Імператорів, інтереси Росії та Габсбурзької імперії на Балканах наприкінці століття дещо збігалися. Обидві імперії хотіли в цьому регіоні спокою. У квітні 1897 року Франц-Йосиф та його міністр зовнішніх справ Агенор Голічовські прибули до Петербурга, де підписали з російським урядом договір про підтримку обома державами *status quo* на Балканах. Упродовж 10 років після такої згоди обидві імперії справді усували будь-яку можливість нового загострення Східного Питання. За цей час на Балканах з'явилося два центри неспокою. У 1897 році повстання на Криті спровокувало війну між Османською імперією та Грецією. Грецьку армію було розбито, проте тиск європейських держав утримав Порту від анексії будь-яких грецьких територій — замість того переможені заплатили невелику контрибуцію. Також упродовж всього цього періоду постійні заворушення виникали в Македонії. Однак, Росія спільно з Габсбурзькою імперією повсякчас намагалися врегулювати ситуацію. Тим часом усі великі держави Європи, окрім Австро-Угорщини, поспішали захопити якнайбільше колоній в Азії та Африці. Росія незабаром була втягнута у згубну для неї війну з Японією. Жодна із держав не бажала звертати увагу на балканські справи.

ВИСНОВОК

НАЦІОНАЛЬНІ РУХИ: СТОЛІТТЯ ЗВЕРШЕНЬ

До 1887 року було зроблено всі основні кроки до формування балканських національних держав. Виникли незалежні Греція, Чорногорія, Румунія та Сербія, а Болгарія здобула автономію. Розпочався рух за об'єднання албанських земель. Хоча балканські піддані Австро-Угорської імперії страждали від наслідків Аусгляйху, Хорватія також мала, нехай обмежений, але автономний статус. Румуни, серби та словенці, які мешкали не території імперії, створили власні політичні організації, які найперше були пов'язані з їхніми церковними інституціями.

Шляхи до національної автономії або незалежності були різними. У Сербії та Греції місцева шляхта повела загони озброєних селян проти військ Османської імперії. Останнє слово в обох випадках залишилося за великими державами Європи, проте сербські та грецькі революційні сили справді захопили значні частини національних територій і спромоглися сформувати там перші уряди. Навпаки, Дунайські князівства та Болгарія завдячували зміною свого статусу не збройним виступам, які виникали і тут, а вдалій політичній грі (у випадку з Румунією) або втручанням третьої держави (війна Росії за створення Болгарії).

Становище балканських народностей у складі Габсбурзької монархії до 1867 року було зовсім іншим. Вони не могли просити допомоги в урядів великих держав або зіграти на їхніх суперечливих інтересах. Щоправда, залишалася можливість використати протистояння центрального уряду у Відні та найбільш сильної національної групи — угорців. Оскільки більшість габсбурзьких хорватів, сербів та румунів мешкали на колишніх землях корони Св. Стефана, від вирішення цього конфлікту залежало і їхнє майбутнє. Коли надійшов час робити вибір, румунський уряд став на бік Відня, а хорвати час від часу схилялися до підтримки мадярських вимог. Однак, після підписання Аусгляйху програли і ті, і другі — їх просто підпорядкували агресивній та войовничій угорській адміністрації.

Протистояння між національними групами у Будапешті та центральним урядом у Відні закінчилося аж після розпаду імперії, у 1918 році.

В цій книжці було багато сказано про роль великих європейських держав. У XIX сторіччі вони керувалися не лише бажанням зберегти баланс сил на Близькому Сході, але й часом піддавалися спокусі і використовували ситуацію, щоб посилити власний вплив у окремому регіоні чи на усьому півострові. Про зацікавлення та вплив Франції в Єгипті часів Мугамада Алі та в Дунайських князівствах ми вже згадували. Так само в різні періоди Британія, Франція і Росія мали то більший, то менший вплив на султана та його радників. Всі балканські народи в різний час зверталися до британського, французького, габсбурзького чи російського урядів за допомогою. Спокуса відповісти на ці заклики й використати їх для досягнення власних інтересів була інколи надто великою. Багато в чому втручання європейських держав у справи регіону обумовлювалося угодами, за якими Порта надавала їм таке право; великі держави Європи, кожна зокрема або всі разом, могли наполягти на призупиненні дії рішень османського уряду або обмежити повноваження чиновників Порти на її ж територіях. Згадані угоди стосувалися не лише прав балканських народів; як ми вже знаємо, вони так само надавали торгіві пільги і капітуляції, які охороняли права іноземних купців та подорожніх на території Османської імперії. Карловіцький та Кучук-Кайнарджийський мирні договори вперше надали право іншим державам виступати від імені підосманських народів на Балканах. Ще більш небезпечними для Порти були договори, підписані у XIX сторіччі: Акерманська Конвенція 1826 року, Адріанопольський договір 1829-го, Лондонський договір 1830-го та Паризький договір 1856-го, які проголошували протекторат європейських держав над тими чи іншими балканськими землями.

Слід, однак, зазначити, що будь-яке втручання було зброєю двосічною: як правило, звертаючись до іноземних держав за допомогою, балканські народи вважали, що це не потягне за собою подальшої політичної присутності держави-гаранта. Коли ж такий заступник починав вимагати компенсації своїх витрат або принесених в жертву солдатських життів, уряди на Балканах жахалися або відповідали відвертим обуренням. Від такого навмисного нерозуміння найбільше постраждала Росія. Її постійні війни проти імперії Османів були основним засобом становлення балканських автономій. Ці зусилля обійшлися

царському уряду у надзвичайно великі суми, які з огляду на мізерність отриманих результатів, логічніше було би витратити на внутрішні потреби. Про це писав близький соратник Горчакова – А.Г.Йоміні – у своєму листі до М.К.Гірса, тогочасного другого міністра зовнішніх справ імперії. Лист було написано в самому розпалі російсько-турецької війни 1877–78 років, і подальші події повністю підтвердили песимістичний погляд автора на наслідки цього конфлікту:

“Більше того, навіть якщо ми у той чи інший спосіб доб’ємося своєї мети, я все-одно не зможу сприймати ці події в рожевих тонах! Тоді, найперше, доведеться підрахувати наші витрати. Коли розвіється гарматний дим і забудуться славетні подвиги – залишиться голий результат, а це, до речі, величезні втрати і катастрофічна фінансова ситуація. А які переваги? Тепер наші слов’янські брати вільні, і кого здивує їхня невдячність? ...

Такою, як я передбачаю, буде ситуація якщо все закінчиться добре. Проте я не можу вважати нормальним те, що поволі веде до руйнування країни! Я не перестаю думати, що краще нам не гнатися за цими славістськими химерами, а звернути більше уваги на наших, власних, слов’янських християн. Якби ж то наш імператор зійшов з висот своєї слави та офіційних церемоній, якби ж то він уподібнився Гарун аль Рашиду та відвідав інкогніто злидарські квартали Бухареста чи своєї столиці, вочевидь, він прийшов би до висновку, що варто цивілізувати та розвивати власну державу, що хрестовий похід проти пияцтва та сифілісу куди важливіший для Росії, ніж похід проти турків на користь болгар”¹.

Окрім прямого дипломатичного втручання, як ми намагалися показати, Європа була для балканських народів джерелом моделей політичних інституцій. В будь-якому випадку, уряди на Балканах ухвалювали конституції, користуючись їх кращими європейськими зразками. Звісно ж, цей вплив мав і свої межі. Балканські політики оперували поняттями і термінами європейського лібералізму, однак суспільства, які вони очолювали, мали й власні традиції творення представницьких інституцій. Інтереси шляхти в середньовічних королівствах захищали спеціальні сойми; ту саму функцію виконували дивани у провінціях Османської імперії. Вочевидь, ще більш важливою була участь селян в

¹ Лист Йоміні до Гірса від 13 січня 1877 р. Цит. за кн.: Charles Jelavich and Barbara Jelavich, eds., *Russia in the East, 1876–1880* (Leiden: Brill, 1959), pp. 59, 60; перекладено у вид. M.S.Anderson, ed., *The Great Powers and the Near East, 1774–1923* (New York: St. Martin’s Press, 1970), pp. 96–98.

органах самоуправління, на які спиралася османська адміністративна система. У зв'язку з цим ми обговорювали роль громад, справами яких керували ради найбільш впливових членів селянських родин. Сербська скупштина – віче, на якому поважні люди краю обговорювали найгостріші проблеми, – зіграла важливу роль в еволюції політичної системи незалежної Сербії. Подібні інституції існували і в більш відсталих на той час балканських околицях – скажімо, в Чорногорії. Фактично, ці традиційні демократичні утворення суттєво утруднювали уніфікацію держав національними урядами.

Приклади існування представницьких інституцій в балканській історії були, а от традицій централізованого християнського правління майже не існувало. За кількома винятками, балканськими народами в давніші часи керували або намісники великих імперій, або місцева шляхта, яка силою і впливом цілком могла позмагатися з номінальним авторитарним володарем. Упродовж майже всього періоду османського панування, християнами Балкан керував мілет або громадська старшина, але не уповноважені Портою представники. Так само і в Габсбурзькій державі чи у Дунайських князівствах селянин підкорявся місцевому шляхтичу, а не чиновнику з Відня. У XIX сторіччі більшість балканських національних лідерів, не без впливів великої європейської політики, намагалися запровадити у своїх державах централізовані бюрократичні режими – тобто, поширити контроль центральних органів влади на всіх громадян країни без посередництва провінційних місцевих адміністрацій. У той спосіб, кожен мешканець країни мав справу з представниками самого уряду. Балканські держави прийняли таку систему, оскільки на той час вона вважалася модерною, прогресивною та гуманною. Османські реформи Танзимату (Великого Впорядкування), режим міністра Баха у державі Габсбургів, правління угорської адміністрації у 1848–1849 та після 1867 року, ґрунтувалися саме на перерахованих вище принципах. Результатами цього процесу, про які детальніше йтиметься у II томі цієї книги, стали обмеження політичної ролі селянства та, навпаки, зростання впливу середнього класу, який складався головним чином з тих громадян балканських суспільств, які могли здобути вищу освіту. Отже, повноваження гарантованих конституціями представницьких інститутів обмежувалися сильною централізованою бюрократією, яка контролювала поліцію і сам процес виборів і тому могла легко маніпулювати політичним процесом.

Хоча до 1887 року формування національних держав на Балканах майже завершилося, багато цілей ще не були досягнуті. Не всюди відбулося об'єднання національних територій — особливо це стосувалося албанських земель. Більше того, багато південних слов'ян та румунів і далі були підданими Габсбурзької імперії, яка на початок ХХ сторіччя все ще залишалася першорядною європейською державою. Османська імперія продовжувала контролювати більшу частину Балканського півострова. До того ж, новоутворені національні держави одразу ж зіткнулися з численними економічними та соціальними проблемами. Трагедія двох спустошливих воєн ХХ сторіччя, кожна з яких спричинила велику руйнацію на Балканах, розв'язання згаданих проблем лише утруднила. Завершення формування сучасних держав півострова — Албанії, Болгарії, Греції, Румунії та Югославії — їхні подальші зусилля, спрямовані на власний економічний розвиток і утвердження своєї незалежності в добу імперіалізму великих держав стануть основними темами другого тому цієї книги.

БІБЛІОГРАФІЯ

Ця бібліографія містить книжки англійською мовою, з метою допомогти читачеві, який хотів би отримати більшу кількість інформації стосовно тем, охоплених у цьому виданні. Вона, звичайно, не включає всі найкращі книжки по балканській історії, які є в наявності. Статті також були виключені, як і твори на інших мовах. Щодо інформації відносно публікацій такого роду і досліджень інших аспектів Балканського регіону читачеві слід звернутися до Paul L. Horecky, ed., *Southeastern Europe: A Guide to Basic Publications* (Chicago: University of Chicago Press, 1969), та до бібліографічних есе у томах V і VIII у *A History of East Central Europe* під редакцією Peter F. Sugar та Donald W. Treadgold, які цитуються тут. Дослідження Балкан американськими вченими може бути знайдене у Чарльза Єлавича, ред., *Language and Area Studies: East Central and Southeastern Europe* (Chicago: University of Chicago Press, 1969). Публікації, які з'явилися протягом десятиліття після завершення цієї книги, розглянуті у часописі *Balkanistica* 4 (1977–1978), у числі, присвяченому означеному питанню.

Для кращого розуміння життя на Балканах у цей період, настійливо радимо читачеві ознайомитися зі звітами деяких мандрівників. Більшість з них внесено у список Shirley Howard Weber, *Voyages and Travels in the Near East during the Nineteenth Century* (Princeton: American School of Classical Studies at Athens, 1952). І хоч ця книга не охоплює тематики докладно, деякі огляди балканської літератури внесені у список у заключній частині бібліографії.

ЗАГАЛЬНА ІСТОРІЯ БАЛКАН

Djordjevic, Dimitrije, and Stephen Fischer-Galati. *The Balkan Revolutionary Tradition*. New York: Columbia University Press, 1981.

Hösch, Edgar. *The Balkans: A Short History from Greek Times to the Present Day*. Translated by Tania Alexander. New York: Crane, Russak, 1972.

Jelavich, Charles, and Barbara Jelavich. *The Balkans*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1965.

Jelavich, Charles, and Barbara Jelavich, eds. *The Balkans in Transition: Essays I on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*. Reprint ed., Hamden, Conn.: Archon Books, 1974.

Lampe, John R., and Marvin R. Jackson. *Balkan Economic History, 1550–1950*. Bloomington: Indiana University Press, 1982.

Ristelhueber, René. *A History of the Balkan Peoples*. Edited and translated by Sherman David Spector. New York: Twayne, 1971.

Schevill, Ferdinand. *The History of the Balkan Peninsula*. New York: Harcourt, Brace & Co., 1933.

Seton-Watson, Robert W. *The Rise of Nationality in the Balkans*. London: Constable, 1917.

Stavrianos, L. S; *The Balkans, 1815–1914*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1963.

The Balkans since 1453. New York: Rinehart, 1958.

Stoianovich, Traian. *A Study in Balkan Civilization*. New York: Knopf, 1967.

Sugar, Peter F., and Ivo J. Lederer, eds., *Nationalism in Eastern Europe*. Seattle: University of Washington Press, 1969.

Sugar, Peter F., and Donald W. Treadgold, eds. *A History of East Central Europe*. Seattle: University of Washington Press. Vol. V, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804*, by Peter F. Sugar, 1977; vol. VIII, *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*, by Charles Jelavich and Barbara Jelavich, 1977.

НАЦІОНАЛЬНА І ІМПЕРСЬКА ІСТОРІЯ

Балканські нації

АЛБАНЦИ

Frasheri, Kristo. *The History of Albania*. Tirana: n. p., 1964.

Logoreci, Anton. *The Albanians: Europe's forgotten Survivors*. Boulder, Colo.: Westview Press, 1977.

Marmullaku, Ramadan. *Albania and the Albanians*. Translated by Margot Milosavljević and Boško Milosavljević. London: Hurst, 1975.

Swire, Joseph. *Albania: The Rise of a Kingdom*. London: William & Norgate, 1929.

БОЛГАРИ

Kossey, D., H. Hristov, and D. Angelov. *A Short History of Bulgaria*. Sofia: Foreign Languages Press, 1963.

Macdermott, Mercia. *A History of Bulgaria, 1393–1885*. Alien & Unwin, 1962.

Michew, C. *The Bulgarians in the Past: Pages from the Bulgarian Cultural History*. Lausanne: Librairie Centrale des Nationalités, 1919.

ГРЕКИ

Campbell, John, and Philip Sherrard. *Modern Greece*. London: Benn, 1968.

Clogg, Richard. *A Short History of Modern Greece*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

Forster, Edward S. *A Short History of Modern Greece, 1821–1956*. London: Methuen, 1958.

Heurtley, W. A., H. C. Darby, C. W. Crawley, and C. M. Woodhouse. *A Short History of Greece*. Cambridge: Cambridge University Press, 1965.

Kousoulas, D. George. *Modern Greece: Profile of a Nation*. New York: Scribner, 1974.

Miller, William. *Greece*. New York: Scribner, 1928.

Sophocles, S. M. *A History of Greece*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1961.

Woodhouse, C. M. *The Story of Modern Greece*. London: Faber & Faber, 1968.

РУМУНИ

Chirot, Daniel. *Social Change in a Peripheral Society: The Creation of a Balkan Colony*. New York: Academic Press, 1976.

Giurescu, Dinu C. *Illustrated History of the Romanian People*. Bucharest: Editura Sport-Turism, 1981.

Oțetea, Andrei, ed. *The History of the Romanian People*. New York: Twayne, 1970.

Seton-Watson, Robert W. A. *History of the Roumanians from Roman Times to the Completion of Unity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1934.

СЕРБИ, ХОРВАТИ І СЛОВЕНЦІ

Auty, Phyllis. *Yugoslavia*. New York: Walker, 1965.

Clissold, Stephen, ed. *A Short History of Yugoslavia from Early Times to 1966*. Cambridge: Cambridge University Press, 1966.

Dedijer, Vladimir, Ivan Božić, Sima Ćirković, and Milorad Ekmečić. *History of Yugoslavia*. Translated by Kordija Kveder. New York: McGraw-Hill, 1974.

Gazi, Stephen. *A History of Croatia*. New York: Philosophical Library, 1973.

Temperley, H. W. V. *History of Serbia*. New York: Fertig, 1969.

Tomasevich, Jozo. *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1955.

Османська імперія

Davison, Roderic H. *Turkey*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1968.

Gibb, H. A. R., and Harold Bowen. *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*. I vol., 2 pts. London: Oxford University Press, 1950, 1957.

Inalcik, Halil. *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600*. Translated by Norman Itzkowitz and Colin Imber. New York: Praeger, 1973.

Itzkowitz, Norman. *Ottoman Empire and Islamic Tradition*. New York: Knopf, 1972.

Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*. London: Oxford University Press, 1961.

Miller, William. *The Ottoman Empire and Its Successor, 1801–1927*. Cambridge: Cambridge University Press, 1936.

Parry, V. J., H. Inalcik, A. N. Kurat, and J. S. Bromley. *A History of the Ottoman Empire to 1730: Chapters from "The Cambridge History of Islam" and "The New Cambridge Modern History"*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

Shaw, Stanford, J., and Ezel Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire*

and *Modern Turkey*. 2 vols. Cambridge: Cambridge University Press, 1967, 1977.

Vucinich, Wayne S. *The Ottoman Empire: Its Record and Legacy*. Princeton, N.J.: Van Nostrand, 1965.

Габсбурзька імперія

Kann, Robert A. *A History of the Habsburg Empire, 1526–1918*. Berkeley: University of California Press, 1974.

The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848–1918. 2 vols. New York: Columbia University Press, 1950.

Macartney, C. A. *The Habsburg Empire, 1790–1918*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1968.

May, Arthur J. *The Habsburg Monarchy, 1867–1914*. New York: Norton Library, 1968.

Tapić, Victor. *The Rise and Fall of the Habsburg Monarchy*. Translated by Stephen Hardman. New York: Praeger, 1971.

Taylor, A. J. P. *The Habsburg Monarchy, 1809–1918*. New York: Harper Torchbooks, 1948.

ВИБРАНІ ДОСЛІДЖЕННЯ: ДО XIX СТОЛІТТЯ

Barker, Thomas M. *Double Eagle and Crescent: Vienna's Second Turkish Siege and Its Historical Setting*. Albany: State University of New York Press, 1967.

Cassels, Lavender. *The Struggle for the Ottoman Empire, 1717–1740*. London: Murray, 1966.

Fine, John V. A., Jr. *The Bosnian Church: A New Interpretation*. Boulder, Colo.: East European Quarterly, 1975.

McNeill, William H. *Venice: The Hinge of Europe, 1081–1797*. Chicago: University of Chicago Press, 1974.

Olson, Robert W. *The Siege of Mosul and Ottoman-Persian Relations, 1718–1743*. Bloomington: Indiana University publications, 1975.

Roider, Karl A., Jr. *The Reluctant Ally: Austria's Policy in the Austro-Turkish War, 1737–1739*. Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1972.

Rothenberg, Gunther Erich. *The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747*. Urbana: University of Illinois Press, 1960.

Runciman, Steven. *The Great Church in Captivity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.

Sorel, Albert. *The Eastern Question in the Eighteenth Century*. New York: Fertig, 1969.

Vacalopoulos, Apostolos E. *The Greek Nation, 1453–1669: The Cultural and Economic Background of Modern Greek Society*. Translated by Ian Moles and Phania Moles. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1976.

History of Macedonia, 1354–1833. Translated by Peter Megann. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1973.

Vryonis, Speros, Jr. *Byzantium and Europe*. New York: Harcourt, Brace & World, 1967.

Ware, Timothy. *The Orthodox Church*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1963.

ХІХ СТОЛІТТЯ: ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ ДО 1914 РОКУ

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

Berend, Iván T, and György Ránki. *Economic Development in East-Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. New York: Columbia University Press, 1974.

Blaisdell, Donald. *European Financial Control in the Ottoman Empire: A Study of the Establishment, Activities, and Significance of the Administration of the Ottoman Public Debt*. New York: Columbia University Press, 1929.

Evans, Ifor L. *The Agrarian Revolution in Roumania*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press (Belknap Press), 1962.

Feis, Herbert. *Europe the World's Banker, 1870–1914*. New York: Norton, 1965.

Hočevar, Toussaint. *The Structure of the Slovenian Economy, 1848–1963*. New York: Studia Slovenica, 1965.

Sugar, Peter F. *Industrialization of Bosnia-Herzegovina, 1878–1918*. Seattle: University of Washington Press, 1963.

Warriner, Doreen. *Contrasts in Emerging Societies: Readings in the Social and Economic History of South-Eastern Europe in the Nineteenth Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1965.

Загальні дослідження по дипломатії

Anastassoff, Christ. *The Tragic Peninsula: A History of the Macedonian Movement for Independence since 1878*. St. Louis: Blackwell & Wielandy, 1938.

Anderson, M. A. *The Eastern Question, 1774–1923*. New York: Macmillan, 1966.

Brailsford, H. N. *Macedonia: Its Races and Their Future*. London: Methuen, 1906.

Georgevitch, Tihomir R. *Macedonia*. London: Alien & Unwin, 1918.

Geshov, Ivan E. *The Balkan League*. Translated by Constantin C. Mincoff. London: Murray, 1915.

Helmreich, Ernst C. *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912–1913*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1938.

Jelavich, Barbara. *The Habsburg Empire in European Affairs, 1814–1918*. Reprint ed., Hamden, Conn.: Archon Books, 1975.

The Ottoman Empire, the Great Powers, and the Straits Question, 1870–1887. Bloomington: Indiana University Press, 1973.

St. Petersburg and Moscow: Tsarist and Soviet Foreign Policy, 1814–1974. Bloomington: Indiana University Press, 1974.

Jelavich, Charles. *Tsarist Russia and Balkan Nationalism: Russian Influence in the Internal Affairs of Bulgaria and Serbia, 1879–1886*. Berkeley: University of California Press, 1958.

Langer, William L. *European Alliances and Alignments, 1870–1890*. New York: Vintage Books, 1964.

Medlicott, William N. *The Congress of Berlin and After: A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement, 1878–1880*. London: Methuen, 1938.

Petrovich, Michael B. *The Emergence of Russian Pan Slavism, 1856–1870*. New York: Columbia University Press, 1956.

Puryear, Vernon J. *England, Russia and the Straits Question, 1844–1856*. Berkeley: University of California Press, 1931.

Stavrianos, Leften S. *Balkan Federation: A History of the Movement toward Balkan Unity in Modern Times*. Northhampton, Mass.: Smith College Studies in History, 1944.

Stojanović, Mihailo D. *The Great Powers and the Balkans, 1875–1878*. Cambridge: Cambridge University Press, 1939.

Sumner, B. H. *Russia and the Balkans, 1870–1880*. Oxford: Oxford University Press, 1937.

Temperley, H. W. V. *England and the Near East: The Crimea*. Reprint ed., Hamden, Conn.: Archon Books, 1964.

Wilkinson, H. R. *Maps and Politics: A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*. Liverpool: University Press of Liverpool, 1951.

Національний розвиток

АЛБАНЦІ

Great Britain, Office of the Admiralty, Naval Intelligence Division. *Albania: Basic Handbook*. 2 pts., 1943–1944.

Skendi, Stavro. *The Albanian National Awakening, 1878–1912*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1967.

БОЛГАРИ

Beaman, A. Hulme. M. *Stambuloff*. London: Bliss, Sands & Foster, 1895.

Black, C. E. *The Establishment of Constitutional Government in Bulgaria*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1943.

Clarke, James F. *Bible Societies, American Missionaries, and the National Revival of Bulgaria*. New York: Arno Press, 1971.

Cord, Egon Caesar Conte. *Alexander von Battenberg*. Translated by E. M. Hodgson. London: Cassell, 1954.

Hall, William W. *Puritans in the Balkans: The American Board Mission in Bulgaria, 1878–1918*. Sofia: Cultura Printing House, 1938.

Harris, David. *Britain and the Bulgarian Horrors of 1876*. Chicago: University of Chicago Press, 1939.

MacDermott, Marcia. *The Apostle of Freedom: A Portrait of Vasil Levsky against a Background of Nineteenth Century Bulgaria*. London: Alien & Unwin, 1967.

Madol, Hans Roger. *Ferdinand of Bulgaria: The Dream of Byzantium*. Translated by Kenneth Kirkness. London: Hurst & Blackett, 1933.

Meininger, Thomas A. *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate, 1864–1872: A Study in Personal Diplomacy*. Madison: State Historical Society of Wisconsin, 1970.

ГРЕКИ

Augustinos, Gerasimos. *Consciousness and History: Nationalist Critics of Greek Society, 1897–1914*. Boulder, Colo.: East European Quarterly, 1977.

Chaconas, Stephen G. *Adamantios Korais: A Study in Greek Nationalism*. New York: Columbia University Press, 1942.

Clogg, Richard, ed. and trans. *The Movement for Greek Independence, 1770–1820: A Collection of Documents*. London: Macmillan Press, 1976.

Clogg, Richard, ed. *The Struggle for Greek Independence: Essays to Mark the 150th Anniversary of the Greek War of Independence*. Hamden, Conn.: Archon Books, 1973.

Couloumbis, T. A., J. A. Petropulos, and H. J. Psomiades. *Foreign Interference in Greek Politics: An Historical Perspective*. New York: Pella, 1976.

Crawley, C. W. *The Question of Greek Independence: A Study of British Policy in the Near East, 1821–1833*. Cambridge: Cambridge University Press, 1930.

Dakin, Douglas. *The Greek Struggle for Independence, 1821–1833*. London: Batsford, 1973.

The Greek Struggle in Macedonia, 1897–1913. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1966.

The Unification of Greece, 1770–1923. London: Benn, 1972.

Diamandouros, Nikiforos P., and John P. Anton, John A. Petropulos, and Peter Topping, eds. *Hellenism and the First Greek War of Liberation (1821–1830): Continuity and Change*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1976.

Dontas, Domna N. *Greece and the Great Powers, 1863–1875*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1966.

Finlay, George. *History of the Greek Revolution and of the Reign of King Otho*. 2 vols. in 1. London: Zeno, 1971.

Frazer, Charles A. *The Orthodox Church and Independent Greece, 1821–1852*. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.

Henderson, G. P. *The Revival of Greek Thought, 1620–1830*. Albany: State University of New York Press, 1970.

Jelavich, Barbara. *Russia and Greece during the Regency of King Othon, 1832–1835*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1962.

Russia and the Greek Revolution of 1843. Munich: Oldenbourg, 1966.

Kaldis, William P. John. *Capodistrias and the Modern Greek State*. Madison: State Historical Society of Wisconsin, 1963.

Kaltchas, Nicholas S. *Introduction to the Constitutional History of Modern Greece*. New York: Columbia University Press, 1940.

Kofos, Evangelos. *Greece and the Eastern Crisis, 1875–1878*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1975.

- Kolokotronis, Theodoros. *Memoirs from the Greek War of Independence*. Translated and edited by E. M. Edmonds. Chicago: Argonaut, 1969.
- Koumoulides, John T. A. *Greece in Transition: Essays in the History of Modern Greece, 1821—1974*. London: Zeno, 1977.
- Levantis, John A. *The Greek Foreign Debt and the Great Powers, 1821—1898*. New York: Columbia University Press, 1944.
- Makriyannis, Ioannes. *Makriyannis: The Memoirs of General Makriyannis, 1797—1864*. Translated and edited by H. A. Lidderdale. London: Oxford University Press, 1966.
- Papacosma, S. Victor. *The Military in Greek Politics: The 1909 Coup d'état*. Kent, Ohio: Kent State University Press, 1977.
- Petropoulos, John Anthony. *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece, 1833—1843*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1968.
- Prevelakis, Eleutherios. *British Policy towards the Change of Dynasty in Greece, 1862—1863*. Athens: n.p., 1953.
- Woodhouse, C. M. *Capodistria: The Founder of Greek Independence*. London: Oxford University Press, 1973.
- The Battle of Navarino*. London: Hodder & Stoughton, 1965.
- The Greek War of Independence: Its Historical Setting*. London: Hutchinson's University Library, 1952.

РУМУНИ

- Bodea, Cornelia. *The Romanians' Struggle for Unification, 1834—1849*. Translated by Liliana Teodoreanu. Bucharest: Academy of the Socialist Republic of Romania, 1970.
- Bobango, Gerald. *The Emergence of the Romanian National State*. Boulder, Colo.: East European Quarterly, 1979.
- Constandnescu, Miron, et al., eds. *Unification of the Romanian National State: The Union of Transylvania with Old Romania*. Bucharest: Academy of the Socialist Republic of Romania, 1971.
- East, William G. *The Union of Moldavia and Wallachia, 1859*. Cambridge: Cambridge University Press, 1929.
- Eidelberg, Philip Gabriel. *The Great Rumanian Peasant Revolt of 1907: Origins of a Modern Jacquerie*. Leiden: Brill, 1974.
- Florescu, Radu R. N. *The Struggle against Russia in the Roumanian Principalities, 1821—1854*. Munich: Societas Academica Dacoromana, 1962.
- Georgescu, Vlad. *Political Ideas and the Enlightenment in the Romanian Principalities, 1750—1831*. Boulder, Colo. East European Quarterly, 1971.
- Hitchins, Keith. *Orthodoxy and Nationality: Andreiu Şaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846—1873*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1977.
- The Rumanian National Movement in Transylvania, 1780—1849*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1969.
- Jelavich, Barbara. *Russia and the Formation of the Romanian National State, 1821—1878*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Russia and the Rumanian National Cause, 1858—1859*. Reprint ed., Hamden, Conn.: Archon Books, 1974.

Jelavich, Charles, and Barbara Jelavich, eds. *The Education of a Russian Statesman: The Memoirs of Nicholas Karlovich Giers*. Berkeley: University of California Press, 1962.

Jowitt, Kenneth. ed. *Social Change in Romania, 1860–1940*. Berkeley: Institute of International Studies, 1978.

Oldson, William O. *The Historical and Nationalistic Thought of Nicolae Iorga*. Boulder, Colo.: East European Quarterly, 1973.

Riker, T. W. *The Making of Roumania: A Study of an International Problem, 1856–1866*. Oxford: Oxford University Press, 1931.

СЕРБИ, ХОРВАТИ І СЛОВЕНЦІ

Despalatović, Elinor Murray. *Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement*. Boulder, Colo.: East European Quarterly, 1975.

Djilas, Milovan. *Njegoš*. Introduced and translated by Michael B. Petrovich. New York: Harcourt, Brace & World, 1966.

Edwards, Lovett F., trans. and ed. *The Memoirs of Prota Matija Nenadović*. Oxford: Oxford University Press (Clarendon Press), 1969.

McClellan, Woodford D. *Svetozar Marković and the Origins of Balkan Socialism*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1964.

MacKenzie, David. *The Serbs and Russian Pan Slavism, 1875–1878*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1967.

Noyes, George R., trans. and ed. *The Life and Adventures of Dimitrije Obradović*. Berkeley: University of California Press, 1953.

Pavlowitch, Stevan K. *Anglo-Russian Rivalry in Serbia, 1837–1839: The Mission of Colonel Hodges*. Paris: Mouton, 1961.

Petrovich, Michael Boro. *A History of Modern Serbia, 1804–1918*. 2 vols. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1976.

Ranke, Leopold von. *The History of Serbia and the Servian Revolution*. Translated by Mrs. Alexander Kerr. London: Bohn, 1853.

Rogel, Carole. *The Slovenes and Yugoslavism, 1890–1914*. Boulder, Colo.: East European Quarterly, 1977.

Rothenberg, Gunther E. *The Military Border in Croatia, 1740–1881: A Study of an Imperial Institution*. Chicago: University of Chicago Press, 1966.

Seton-Watson, Robert W. *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*. London: Constable, 1911.

Stokes, Gale. *Legitimacy through Liberalism: Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics*. Seattle: University of Washington Press, 1975.

Wilson, Duncan. *The Life and Times of Vuk Stefanović Karadžić, 1787–1864: Literacy, Literature, and National Independence in Serbia*. Oxford: Oxford University Press (Clarendon Press), 1970.

Османська імперія

Bailey, F. E. *British Policy and the Turkish Reform Movements: A Study in Angle-Turkish Relations, 1826–1853*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1942.

Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey*. Montreal: McGill University Press, 1964.

Davison, Roderic H. *Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1963.

Devereux, Robert. *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1963.

Karpat, Kemal. *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: From Social Estates to Classes, from Millets to Nations*. Research Monograph no. 39. Princeton, N.J.: Princeton University, Center for International Studies, 1973.

Karpat, Kemal, ed. *Social Change and Politics in Turkey: A Structural-Historical Analyse*. Leiden: Brill, 1973.

Mardin, Şerif. *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1962.

Ramsaur, Ernest E. *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1957.

ІСТОРИЯ БАЛКАНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Barac, Antun. *A History of Yugoslav Literature*. Translated by Peter Mijušković. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 1973.

Dimaras, C. Th. *A History of Modern Greek Literature*. Translated by Mary P. Gianos. Albany: State University of New York Press, 1972.

Mann, Stuart E. *Albanian Literature: An Outline of Prose, Poetry, and Drama*. London: Quaritch, 1955.

Moser, Charles A. *A History of Bulgarian Literature, 865–1944*. The Hague: Mouton, 1972.

Munteano, Basil. *Modern Romanian Literature*. Bucharest: Editura Cuvântul, 1943.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

Окрім імен, які завжди присутні в такого роду покажчиках, читач знайде в ньому і більшість іншомовних, головним чином турецьких, слів із запропонованого його увазі тексту. А вказаній сторінці або сторінках можна знайти пояснення зазначених реалій або інформацію про того чи іншого діяча. Даний перелік, частково, є також глосарієм.

- Абдул Азиз, османський султан, 350, 355-356, 440
 Абдул Гамід I, османський султан, 151
 Абдул Гамід II, османський султан, 440
 Абдул Меджид, османський султан, 349, 350
 Абель, Карл фон, 316
 Абу Бекар, 249
 Авари, 20, 24, 26, 31
 Август, римський імператор, 18
 Аврелій, Марк, римський імператор, 18, 20
 Австрія, 391; *див. також* Габсбурзька монархія, Угорщина
 Австрославизм, 384, 393
 Австро-Угорщина, 313; *див. також* Габсбурзька монархія, Угорщина
 Агмед Кевдет Паша, 350
 Аграрний закон, 364-365
 Аграф, 97
 ага (поняття), 116
 агалік (поняття), 117
 Аграм, *див.* Загреб
 Адріанополь, 13, 18, 44, 148, 445
 Адріанопольський договір (1829):
 — Додатковий Акт, 329;
 — Стаття V, 329;
 — Стаття VI, 299;
 — Стаття X, 285;
 — положення, 287, 330, 345, 468
 Адриатичне море, 11, 13, 14
 Азов, 89-90
 Азовське море, 27
 Айналі-Каваський договір (1779), 104
 Айя Софія, 24
 Акерман, 92, 95
 Акерманська Конвенція (1826), 284, 285, 299, 329, 330, 345
 Аксаков, Іван, 439
 Албанія, *див.* Албанці
 Албанії, *див.* Албанці
 Албанська Ліга, *див.* Ліга Призрену (Призренська Ліга)
 Албанці:
 — християни, 107;
 — рання історія, 38-39;
 — центри влади у XVIII ст., 109;
 — А. на постах великих візирів, 107;
 — А. як яничари та спагії, 108;
 — А. в Косово, 122;
 — А. та Призренська Ліга, 449-454;
 — масове навернення в іслам, 105-108;
 — мусульмани серед, 107-109, 81, 83, 434, 449, 451, 452;
 — А. під владою Османської імперії, 105-109, 411, 449-454;
 — повстання у Шкодрі, 49-50;
 — регіональні поділи, 451;
 — боротьба за владу, 127;
 — оподаткування, 105-109;
 — А. як загроза Чорногорії, 114, 453
 Алеко Паша, 458
 Алі Паша, 350, 356
 Алі Паша Гекім Оглу, 118
 Алі Паша Деренделія, 433
 Алі Паша з Яніни, 105, 109, 153, 156, 160, 161-162, 271, 272, 273, 341, 344, 350, 449-450
 Алі Челаледін Паша, 433
 Альба Юлія, 195
 Альберт, князь, 327
 Альянс Трьох Імператорів, 369, 438, 440, 441, 463, 464, 466
 Амалія Ольденбурзька, 321, 327
 Анатолія, 16, 34, 36, 44, 45, 58, 346
 Ангел, Атанасій, 197, 203
 Анд'єлкович Коча, 124
 Андраші, Дюла, 440, 441
 Анкара, битва під А. (1402), 45
 Антиварі, *див.* Бар
 Антим I, екзарх болгарський, 428
 Антиохія, 68
 Арад, 120
 Арбер, Арбереш, *див.* Албанці
 Ареш, 33
 Аргос, 16
 Ардаган, 448
 Армансперг, граф Йосиф фон, 316, 321, 323
 арматол (поняття), 83, 84, 100, 110
 арматолік (поняття), 100; *див. також* Капітанат

- Арменопулос, Константин, 100
 Арсеній III Црноєвіч, патріарх у м. Печ, 121, 122, 167, 187, 191, 192
 Арсеній IV, патріарх у м. Печ, 123
 Арумуніяці, *див.* Влахи
 Архіпелаг, герцогство, 35
 архон (поняття), 78, 99, 188
 Асен, Іван, 29
 Асен, Іван II, болгарський імператор, 30
 Асен, Петер, 29
 аскери (поняття), 56, 62
 Аспарух, 27
 Астрос, 277
 Атика, 15
 Аусгліях, угода 1867 р. між Австрією та Угорщиною, 389, 391, 396, 406, 411, 416, 467
 Аустерліц, 156
 Афіни, 14, 16, 17, 87, 102
 Афон, гора, 363, 417
 Ахейське князівство, 35
 Ахмед III, османський султан, 148
 аяни (поняття), 160
- байрак (поняття), 108
 байрактар (поняття), 108
 Байрон, Джордж Гордон, 281-282
 бакшиш (поняття), 371
 Балкани (походження назви), 11
 Балканський півострів:
 — сільськогосподарські землі, 11;
 — сучасні держави Б. п., 38-40;
 — грецька колонізація, 14, 17;
 — угорські поселення, 31;
 — вторгнення, 20, 26, 29, 36;
 — болгарська міграція, 27;
 — сербська міграція, 30;
 — природні ресурси, 13;
 — гористий рельєф, 11, 12 (карта 1);
 — корінне ілірійське населення, 38;
 — шляхта, 42-43;
 — селяни, 42-44;
 — географічні межі, 11;
 — населення, 40, 42;
 — релігійний поділ, 42;
 — система рік, 11;
 — римські поселення та впливи, 17-18, 20;
 — турецькі поселення, 35;
 — *див. також* Балканські держави, назви окремих країн
 Балканські війни (1912, 1913), 53
 Балканські гори, 11, 13, 127
 Балканські держави: централізовані системи управління, 470;
 — торгівельна активність, 231-236;
 — союзи у XIX ст., 306, 413-416;
 — автономії, 466;
 — роль великих країн Європи, 372, 466-469;
 — статус у 60-их рр. XIX ст., 370-371, *див. також* Балканський півострів, назви окремих країн
 Балта-Лиманська Конвенція (1849), 340
 Балта-Лиманський договір (1838), 351
 Бальческу, Ніколає, 338, 340, 403
 Баня Лука, 435
 Бар, 452
 Баришіу, Георг, 399, 402
 Барнушіу, Симіон, 400, 401, 402
 Барська конфедерація, 92
 Басараб, волоський князь, 33
 Багум, 448
 Бах, Олександр, 387-388, 394, 404
 Баші бозуки (поняття), 432
 Баязид Блискавичний, османський султан, 45
 Беги, *див.* Беї
 беглік (поняття), 117
 Беї (поняття), 109, 116
 Белькреді, граф Ричард, 389
 Бем, Йозеф, 386, 403, 404
 бан (поняття), 38
 Бендери, 92, 131
 Бенковський, Георг, 431
 берати (поняття), 230
 Березневі закони 1848 р., 389
 Берлінський договір (1878), 447-448, 449, 452, 453, 455, 460
 Берлінський Конгрес, *див.*
 Берлінський договір (1878)
 Берлінський меморандум (1876), 440
 Бесарабія, 159, 164, 258, 357, 360, 438, 442
 Белград, 48, 87, 121, 122, 123, 255, 302;
 — Б. як центр сербського національного руху, 121;
 — як центр першої успішної революції на Балканах, 245;
 — мусульмани, 306;
 — торговельні шляхи та шляхи вторгнення, 13, 127, 232
 Белградський договір (1739), 103, 116
 Бібеску, Георг, 335, 338
 Біоград, 36
 Бісмарк, Отто фон, 446, 463, 465
 Бістріца, 193
 Бістріц, *див.* Бістріца
 Бітолі, *див.* Бітола
 Бітола, 127, 450, 451, 453

- Блай, 199, 401, 402
 Богдан I, молдавський князь, 33
 Богемія, 385
 Богомільська ересь, 28
 Болгари та Болгарія:
 — Квітневе повстання, 431-432;
 — центри політичної влади, 459;
 — конституційна асамблея в Тирново, 457, 459;
 — культурне відродження, 417;
 — рання історія, 26-30;
 — повстання 1875-1876 рр., 356;
 — перша Болгарська імперія, 27;
 — грецький вплив, 77, 78, 125-127;
 — грецький проект, 94;
 — Еліно-болгарські школи, 419;
 — землеволодіння, 420-421, 424;
 — місцеве самоуправління, 421;
 — мусульмани, 125, 455;
 — національний рух, 417-432, 455-462;
 — православна церква, 23, 125, 127;
 — влада Османської імперії, 125-127, 411, 421;
 — панславістичний вплив, 419;
 — селяни, 421-422, 423;
 — Пловдивське повстання, 459;
 — відносини з Росією, 419-420, 423, 425, 426, 427-429, 443, 455-462;
 — вплив Сан-Стефанського договору, 442;
 — відносини з Сербією, 306, 424, 460;
 — повстання у Старій Загорі, 430;
 — оподаткування, 422-423;
 — торгівля, 420-421
 Болгарське Благодійне Товариство, 430
 Болгарський екзархат, 428
 Болдвін, граф Фландрський, 35
 Боніфачій IX, Папа Римський, 45
 Бонневал, Клод Олександр, граф, 150
 Борис, болгарський правитель, 27
 Борис II, болгарський імператор, 28
 Боснія:
 — державний устрій, 433;
 — відносини з Австро-Угорщиною, 439, 444;
 — капітани, 116, 118;
 — християнське населення, 117, 434;
 — навернення в іслам, 50, 118;
 — Б. і Далмація, 38;
 — Б. і система девширме, 58;
 — Дубицька війна, 119;
 — рання історія, 38;
 — повстання 1875-1876 рр., 356, 430, 436;
 — Б. та Габсбурзька монархія, 117, 118;
 — повноваження патріархату, 120;
 — землеволодіння, 117-118;
 — мусульмани, 116, 117-118, 432-434;
 — Б. та Начертаніє, 411;
 — шляхта, 118;
 — православна церква, 117;
 — влада османів, 46, 117-118, 412, 432-437, 445;
 — селяни, 117, 434;
 — відносини з Сербією, 414, 415, 435;
 — суспільство, 116
 Босфор, *див.* Протоки
 Ботев, Христо, 430, 431
 Брайла, 92, 137, 330
 Бранковіч Георг, 45
 Братислава, 180, 378
 Брацяну Думитру, 338, 340
 Брацяну, Йон, 338, 340, 366, 367, 444
 Брач, 157
 Брашов, 193, 194, 232, 266, 267, 399, 403
 Брда, 112, 115, 309, 310
 Бринковяну, Константин, 90, 132
 Буг, ріка, 93, 145
 Буда, 87, 120, 180, 391; *див. також*
 Будапешт
 Будапешт, 272, 392; *див. також* Буда і
 Пешт
 Будва, 157
 Буковина, 89, 94, 145, 204, 360
 Бурєбіста, король даків, 18
 Бухара, 238
 Бухарест, 294, 365
 Бухарестський договір (1812), 153,
 209; Стаття 8-а, 240, 254, 256, 298
 Бушаті, Ібрагім Паша, 450
 Бушаті, Кара Махмуд, 114, 115, 160,
 161, 162, 449
 Бушаті, Мегмед Паша, 119
 Бушаті, Мустафа Паша, 433, 449
 вакіф (поняття), 80
 Валахія, *див.* Волощина
 валіде султан (поняття), 64
 Вараджин, 188
 Вардар, ріка, 11, 13
 Варна, 17, 428
 Варна, битва (1444), 45
 Василій II, візантійський імператор,
 28-29
 Велика Британія:
 — В. Б. та Східне Питання, 238-239;
 — відносини з Єгиптом, 464;
 — морська могутність, 13-14;
 — відносини з Османами, 95, 153,
 157, 412;

- відносини з Польщею, 410;
- ставлення до Грецької революції, 282-284;
- відносини з Росією, 95;
- “відмінна” ізоляція, 465;
- торгівля з Азією, 64;
- *див. також* Кримська війна
- Велика Ідея, *див.* Мегалі Ідея
- Велике Князівство Моравське, *див.* Моравія
- Велінгтон, герцог, 283
- Венеція:
 - Візантійська імперія, 34-35;
 - відносини з Далмацією, 35, 38, 77, 90, 135;
 - В. як ворог Порти, 72;
 - відносини з Францією, 115;
 - Четвертий хрестовий похід, 34;
 - відносини з Генуєю, 44;
 - відносини з Грецією, 103-104;
 - Грецький Проект, 93;
 - Греки у В., 73;
 - В. як морська імперія, 13, 33;
 - відносини з Чорногорією, 113;
 - Карловіцький договір, 88, 102, 113;
 - Пасаровіцький договір, 103, 118;
 - війна з Османською імперією (1645-1664), 107, (1714-1718), 90, 112, 148;
 - *див. також* Священна Ліга
- Висока Порта, *див.* Османська імперія
- Віденський договір (1815), 205-206, 237
- Відень, 48, 73, 87, 388-391
- Відін, 158, 420, 423, 434, 444
- Візантійська імперія, 21-26, 34-36, 77;
 - занепад та розвал, 27, 35-36, 45, 46;
 - імператори, 21;
 - національний склад, 21;
 - грецька мова, 21;
 - вплив балканських цивілізацій, 24, 42;
 - релігія, 22-24;
 - повстання, 26, 28-30, 35;
 - відносини з Венецією, 35;
 - *див. також* Римська імперія
- Візантіум (імперія), *див.* Візантійська імперія
- Візантіум (місто), *див.* Константинополь
- Війна Аугсбурзької Ліги, 87
- Війна Другої Коаліції, 207
- Війна Першої Коаліції, 207
- Війна Третьої Коаліції, 207
- Війна з Османською імперією (1876), 440-449
- Війна за Австрійський Спадок, 90, 173
- Вікторія, королева, 327
- вілаєт (поняття), 78, 353
- Вілафранкський договір (1859), 413
- Вілехарден, Джофрі де, 35
- Вільгельм I, німецький імператор, 438
- Вільгельм II, німецький імператор, 465
- Вільям-Георг, датський принц, *див.* Георг I, король Греції
- Вірмени, 84
- Віс, 17
- Владіміреску, Тудор, 257, 261, 263-267, 269, 287, 289
- Владислав, король Польщі та Угорщини, 45
- Влахи, 26
- воєвода (поняття), 188, 392
- Воєводина, 13, 302, 387, 388, 393-395, 404
- Волоські Статути, *див.* *Statuta Valachorum*
- Волощина:
 - автономія, 129;
 - бояри, 138-143;
 - В. як центр болгарського революційного руху, 429;
 - центри влади, 130-131;
 - революція 1848 року, 337-339;
 - перший князь, 33;
 - під владою Габсбургів, 136;
 - Головні Статути, 331-334;
 - під владою Османів, 50, 51, 129-131;
 - Пашваноглу, 158;
 - селяни, 140-143;
 - відносини з Росією, 131-136, 143-146, 328-340;
 - оподаткування, 139-143;
 - *див. також* Дунайські князівства, Румуни та Румунія
- Вукотич, Іван, 156, 310-311
- Вульгаріс, Димітріос, 327, 328
- Вуличевич, Матія, 310
- Вулич-Перишич, Тома, 301, 303
- Габсбурзька монархія:
 - сільське господарство, 376-377;
 - Темешварський банат, 89, 90, 96, 123, 123, 204-205;
 - модель державного утворення, 374-375;
 - відносини з Боснією, 117, 118, 440, 446;
 - централізація, 165, 211;
 - Г. м. як головна загроза Османській імперії, 72, 102, 136;

- у порівнянні з Османською імперією, 165-173, 211-215;
- відносини з хорватами, 48, 88, 169, 175, 180-186;
- відносини з Далмацією, 209, 379;
- Східне Питання, 236-238;
- відносини з Францією, 87, 115, 205-209;
- Грецький Проект, 94;
- відносини з Герцеговиною, 440, 446;
- відносини з Угорщиною, 87, 167-168, 170, 180-186, 376-378, 381, 386-391, 394-397, 406-407, 411, 417, 467;
- землеволодіння, 171-173;
- Прикордонний Округ, 186-190;
- відносини з Чорногорією, 113;
- назва Австро-Угорщина, 389;
- нейтралітет під час Кримської війни, 376;
- шляхта, 175, 177-178, 180, 376-377;
- селяни, 171-173, 175-177, 212-214, 376, 409;
- відносини з Польшею, 410;
- становище балканських народів, 212;
- влада монарха, 168-169;
- Прагматична санкція, 173-174;
- реформи, 174-179, 211-212, 215;
- релігія, 166, 171-172;
- революція 1848 р., 384;
- відносини з Румунією, 175, 194-195, 198-204, 464;
- відносини з Росією, 304, 357, 388;
- відносини з сербами, 90, 119-124, 175, 186-187, 190-192, 392-393, 464;
- відносини зі Славонією, 48, 87, 180-181, 183-186;
- торгівля на Балканах, 127, 231-232;
- відносини з Трансильванією, 88, 132, 192-204, 378, 398, 413;
- Белградський договір, 90;
- Карловіцький договір, 88, 89, 127, 128, 132, 351;
- Пасаровіцький договір, 118, 122, 136;
- Пресбурзький договір, 157;
- відносини з Волощиною, 135;
- війна з Османською імперією (1682-1699), 87-88, (1714-1718), 90, 122, (1736-1739), 90, 123, 137, (1788-1791), 95-96, 124;
- війна з Прусією (1866), 389, 411;
- війна з Сардинією та Францією (1859), 411;
- *див. також* Священний Союз, наполеонівські війни
- Гадживулков, Василь, 429
- Гаджі Мустафа Паша, 247, 248
- Гадріанополіс, *див.* Адріанополь
- Гайдек Карл фон, 316, 321
- Гайдуки, гайдуги, *див.* клефти
- Галіл Гамід, 151
- Галіполі, 44
- гарач (поняття), 83
- Гаті Гумаюн, 353
- Гафіз Паша, 250
- Гвар, 157
- Генуя, 44
- Гердер, Йоган Готфрід, 220-221, 380
- Германці, *див.* Саксонці, 412, 464
- Германштадт, *див.* Сибіу
- Герцеговина:
 - відносини з Австро-Угорщиною, 442, 446;
 - діяльність капітанів, 116, 118;
 - християнське населення, 117;
 - навернення в іслам, 116;
 - повстання 1875-1876 рр., 356, 430-431, 440;
 - Г. під юрисдикцією патріархату, 119;
 - мусульмани, 116, 117, 432-434;
 - Г. та Начертаніє, 414;
 - шляхта, 118;
 - православна церква, 117;
 - Г. під владою Османів, 46, 116-118, 411, 432-437, 446;
 - селяни, 117;
 - Балканська кампанія Петра Першого, 89;
 - відносини з Сербією, 413, 414, 434
- Гідра, 39, 272
- Гістрія, *див.* Істрос
- Глаголиця, 27
- Годжа-баші, *див.* архон
- Головні Регули, *див.* Головні Статути
- Головний Статут квітня 1878 р., 457-458
- Головні Статути, 331-339, 357, 361
- Горія, 201, 202, 376
- господар (поняття), 90
- Готи, 20, 31
- Греки та Греція:
 - давня історія, 14-17;
 - армія, 317-319, 324, 414;
 - автономне управління, 411;
 - відносини з болгарами, 77, 78, 127;
 - громадське управління, 97-100;
 - Конституція 1844 р., 324;
 - питання Криту, 441;
 - перший національний уряд, 278;

- відносини з Великою Британією, 281-283;
- Грецький Проект, 94;
- правління короля Отона, 315-328;
- землеволодіння, 319-320;
- соціальне розшарування, 258, 270;
- місцеве самоуправління, 316;
- відносини з Македонією, 415;
- монополія на морську торгівлю, 231;
- шляхта, 97, 100;
- православна церква, 23, 318;
- Г. під владою Османів, 97-105;
- політичні партії, 324-325;
- концентрація населення, 97;
- революція, 257-287, 327-328;
- відносини з Росією, 103-105, 280-281, 419;
- відносини з Сербією, 77, 300;
- відносини зі слов'янськими державами, 444;
- Лондонський договір, 285-286;
- відносини з Венецією, 101-102;
- війна з Османською імперією (1897), 466;
- *див. також* Фанаріоти
- Греко-католицька церква, *див.*
- Уніатська церква
- Грецька мова, 21, 22, 23, 38, 40, 76, 223-226, 419
- Грецький Проект, 94-95, 104-105, 114
- Губернадур (поняття), 112
- Губертусберзький договір (1763), 174
- Гуни, 20, 31
- Гункар-Іскелеський договір *див.*
- Унікар-Іскелеський договір (1833)
- Гюсейн, капітан, 433
- Габрово, 419
- Гагіч, Єремія, 311
- Газі Гасан Паша, 152
- Гай, Людевіт, 380
- Галатіс, Ніколас, 259
- Гарашанін, Ілія, 303-305, 411, 414, 435-436;
- Гхег, 108
- Гелу, герцог, 199
- Георг I, грецький король, 327-328, 415
- Гергей, Артур, 386
- Германос, єпископ Патрасу, 259, 272
- Герцен, Олександр, 420
- Гете, Й.В. фон, 223
- Гірокастьор, 454
- Гірс, Миколай Карлович, 334, 460, 469
- Гіка, Григор, 139, 140
- Гіка, Григор Д., 269
- Гіка, Олександр, 333-335
- Гіка, Йон, 338
- Голеску А. Г., 338
- Голеску, Ніколае, 338
- Голеску, Раду, 338
- Голючовські, Агенор, 466
- Горчаков О.М., 438-439, 441, 469
- Грайнер, Йоган, 316
- Грахово, 312, 314
- Грац, 380
- губерніум (поняття), 195
- Гусиньє, 452, 453
- Гюльханський декрет (1839), 350, 423
- Давидов А.П., 459
- дагій (поняття), 248
- Даки та Дакія, 14, 18, 20, 31, 42, 94, 95, 145
- Далмація і Боснія, 36;
- під владою Габсбургів, 208-209, 378;
- під владою Угорщини, 36;
- під юрисдикцією патріархату, 120;
- під владою Сербії, 36;
- під владою Венеції, 38, 39, 87-88, 90, 102, 112
- Дамад Ібрагім Паша, 148
- Данило, єпископ Чорногорії, 110
- Данилевський Н.І., 439
- Данія, 89
- Дарданели, *див.* Протоки
- Дарюльгарб (поняття), 55
- Дарюльїслам (поняття), 55
- Дашков І.А., 334-335
- Двоїстий Союз, 463
- Двох Сицилій, королівство, 73, 243
- девширм (поняття), 57-59
- Деак, Ференц, 389
- Дечанські, Стефан, 31
- Делігеоргіс, Епамінондас, 328
- деми (поняття), 317
- Дервіш Паша, 454
- дефтердарії (поняття), 78
- Дещебал, король даків, 20
- Джиурджиу, 330
- Дибер, 454
- Диван (поняття), 58
- Дизраелі, Бенджамін, 442
- Димітур Гаджі, 429
- Диоклетіан, римський імператор, 18, 21
- Диплом 1699 р., 197
- Диплом 1860 р., 388
- Дігеніс Акрітас, 223

- лізія (поняття), 105
 Дніпро, ріка, 93
 Дністер, ріка, 94, 96, 145, 146
 Добруджа, 445
 Довгорукий, Юрій, 113
 Дода, Пренк Біб, 452
 Дондуков-Корсаков, князь А.М., 456
 Драва, ріка, 11, 394
 Драгашані, 268
 драгомани (поняття), 74-75, 230
 Драгоманив Перевал, 13
 Драшковіч, Янко, 381, 382
 Дрін, ріка, 11
 Дрина, ріка, 21
 Дубіцька війна, 119
 Дубровнік, 38, 43, 128-129, 155, 157
 Дульчинго, див. Улцинь
 Дунавські Лебеді, 429
 Дунай, ріка, 11, 13, 14, 18, 20, 26
 Дунайська Конфедерація, 413
 Дунайський вілаєт, 423
 Дунайські князівства:
 — аграрний закон 1864 р., 364-365;
 — бояри, 33, 131-142, 144;
 — етнічне розшарування, 33;
 — податковий тиск, 134-135;
 — Грецький проект, 114;
 — зацікавлення Наполеона III, 410;
 — землеволодіння, 140;
 — центри влади XIX ст., 331-333;
 — православна церква, 23;
 — відносини з Османською імперією у XIX ст., 329;
 — російсько-турецька війна 1710-1711 рр., 89-90, 238;
 — селяни, 137, 139-141, 331-332;
 — фанаріоти, 76, 77, 133, 134-135, 138-143;
 — революції, 257-269, 336-340, 412, 413;
 — російське втручання, 131-136, 143-146, 154-160, 328-340, 357-358, 360, 419;
 — соціальні та культурні зміни упродовж XIX ст., 336;
 — Д. к. як джерело військового постачання, 130;
 — Яський договір, 96;
 — див. також Молдавія, Наполеонівські війни, Румуни та Румунія, Волощина
 Дурацо, див. Дурес
 Дурес, 13, 38, 232
 Душан, Стефан, 31, 40, 50
 Д'яковіч, єпископ Ісає, 121
 Егейська Ліга, 18
 Егейське море, 11, 13, 97
 Егнатія (*Via Egnatia*), дорога, 13
 Едірн, див. Адріанополь
 Еліни, 14; див. також Греки та Греція
 Ельфінстон, лорд, 96
 Епідаурус, 276
 Епідауруска конституція, 320
 Епір, 31, 35, 97, 270, 411, 15, 444
 Еретіон, 17
 Ерфурт, 159, 253
 Етаїрія, див. Філікі Етаїрія
 етнарх (поняття), 69
 еялет (поняття), 78
 Євгеній, принц Савойський, 88, 90, 150
 Єгипет, 15, 35, 300, 420
 Єлацич, барон Йосиф, 392, 393, 394
 Єлизавета Відська, 368
 Єлизавета, імператриця Росії, 112, 174
 Єнікале, 93
 єпархії (поняття), 317
 Єрусалим, 68
 Жабляк, 313
 жупан (поняття), 30
 Загреб, 40, 119, 181-183, 380, 381, 383, 391, 393, 395
 Задар, 35
 задруга (поняття), 120
 Залізні ворота, 11
 Заміс, Трасивульос, 328
 Зара, див. Задар
 Звонімір, король Хорватії, 36
 Зета, 30
 зиамет (поняття), 59
 Зрінські, Петер, 182
 Ібрагім Паша, 275, 344, 346
 Івеліч, Марко, 156
 Ігнат'єв, Микола Павлович, 426-428, 439, 445
 Ізмаїл, 92
 Ілїрійський рух, 380-383, 411
 Ілїрійські провінції, 207, 208
 Ілїрійці та Ілїрія, 14, 17, 38
 Ілїріум, 18
 Ілїрійська партія, див. Незалежна національна партія (Хорватія)
 Іоанія, див. Яніна
 Іонічне море, 11
 Іонічні острови, 90, 103, 154
 Іонія, 15
 Іпсиланті, Константин, 158, 162, 260

- Іпсиланти, Олександр, 140
 Іпсилантіс, Димітріос, 276
 Іпсилантіс, Олександр, 260, 263, 265–268, 271–273
 Іскер, ріка та долина, 11, 13
 Іспанія, 243
 ісправнік (поняття), 139
 Іса, 17
 істималет (поняття), 60
Історія Чорногорії, 112
 Істрія, 94, 209
 Істрос, 17
 Італійська мова, 38
 Італія, 409, 410, 411, 413; *див. також*
 Ломбардія-Венеція, Королівство
 Неапольське, Королівство
 П'ємонтське, Сицилія, Двох
 Сицилій Королівство, Королівство
 Венеції
 Ішлацька Прокламація, 338
 Йовановіч, Петер, 302
 Йоміні, А.Г., 469
 Йосиф II, габсбурзький імператор, 94,
 145, 168, 174–179, 201–203, 206, 214,
 215, 374
 кадилік (поняття), 78
 кадій (поняття), 60
 Казанлук, 419
 кази (поняття), 78, 353
 Кайкавицький діалект, 381
 Каламеган, 306
 Калатіс, 17
 Калімахі, Скарлат, 262
 Калоян, болгарський імператор, 30
 Кампо-Формійський договір (1797),
 154, 207
 Канінг, Роберт, 280, 283
 Кантакузино Георг, 137
 Кантакузино, Константин, 340
 Кантемір, Димитру, 90, 132
 кануни (поняття), 57
 капітанати (поняття), 100
 капітани (поняття), 101
 Капітуляції, 230, 294, 468
 Каподистриас, Августин, 279, 285
 Каподистриас Іоаніс, 259, 260, 266,
 277, 278, 279, 316, 317, 323
 капої (поняття), 101
 капудан-паша (поняття), 100
 Кара Мустафа Паша, 87
 Каравелов, Любен, 430
 Карагея, Іван, 262
 Караджа, Стефан, 429
 Караджич, Вук, 226, 380, 381, 383
 Караджорджієвіч, Олександр, 304, 305
 Караджорджі Петровіч, 248, 249, 252–
 257, 261, 263, 289, 298, 299, 311, 322
 425
 Каракала, римський імператор, 21
 Карл V, габсбурзький імператор, 48
 Карл VI, габсбурзький імператор, 168,
 173, 181, 183, 185
 Карл X, французький король, 283
 Карл XII, шведський король, 89, 131
 Карл Великий, французький король,
 34, 167
 Карл Гогенцолерн-Сігмарінген, 367–
 369, 411, 414, 444
 Карл Лоренський, 87
 Карлобаг, 188
 Карловіцький договір (1699), 75, 232,
 468;
 — Статті XIII та XIV, 88;
 — поняття боснійського кордону, 117;
 — набутки Габсбургів, 88, 89, 127,
 128, 131, 351;
 — наслідки, 167, 180;
 — набутки Венеції, 102, 112;
 — К. д. як воєний османської історії, 88
 Карловац, 188
 Карловіц, *див.* Сремські Карловіц
 Карпатські гори, 11
 Карс, 448
 Кастлеріг, Вісконт, 280
 Кастріоті, Георг, *див.* Скандербег
 Катаревуса, 225
 Катаргіу Марія, 306
 Катаржиу, Ласкар, 367, 369
 Катерина Велика, 92, 94–96, 104, 113–
 115, 145, 154, 158, 174, 201
 Катков, М.Н., 439
 Католицька церква, 21, 67, 72, 88, 90,
 102, 107, 121, 123, 166;
 — *див. також* Християнські церкви,
 Папство, Уніатська церква
 Катуні, 110
 Кауңці, граф Венцель фон, 174
 кафес (поняття), 64
 Кватернік, Євген, 395, 397
 Керч, 93
 Кирилиця, 27, 33, 42, 399
 Кирило, 27
Кирикодрамію, 417
 Кисельов, граф, Павло Д., 330–333, 456
 Кілія, 92, 145
 Кімпульдунг, 33
 Кіпр, 87, 94, 101, 448
 кірджалії (поняття), 127

- Клавдій, римський імператор, 18
 Клайн, Іоан Інокентій, 198-199
 Клайн, Мічу, *див.* Клайн, Іоан Інокентій
 клака (поняття), 141
 Клаузенбург, *див.* Клуй
 клефти (поняття), 83, 100, 101, 224
 Клісура, 431
 Клошка, 201
 Клуй, 193, 402
 клякаші (поняття), 142
 кнежина (поняття), 120
 князь, *див.* архон
 Князівства, *див.* Дунайські князівства
 Когелнічану, Михаїл, 340, 364, 444
 Коканд, 238
 Колар, Ян, 380
 Колеті, Іоаніс, 278, 279, 323, 324, 325
 Коло справедливості, 61
 Колокотроніс, Теодорос, 259, 275, 277, 278, 279, 323
 Коломан, король Хорватії, 37
 Колошвар, *див.* Клуй
 Корнаро, дож Венеції, 112
 Комаром, 120
 Конія, 346, 347
 Константин, візантійський імператор, 21, 22
 Константин, внук російської імператриці, 94
 Константинополь:
 — як столиця Візантійської імперії, 22;
 — взяття, 26, 28, 34, 46;
 — система девширме, 58;
 — повстання, 149;
 — К. як центр великих завойовницьких шляхів, 13;
 — яничари, 66;
 — програма будівництва Юстиніана, 24;
 — К. як центральний порт, 43;
 — російська загроза, 95;
 — вразливість, 240;
 — *див. також* Візантійська імперія, Константинопольський патріархат
 Констанца, 17
 Конституційна партія (Сербія), 303, 305
 Копривштиця, 431
 Кораіс, Адамантиос, 225
 Коринф, 16, 18
 Кориця, *див.* Корчьо
 Корчьо, 107
 Косово, 107, 122, 305, 411, 415, 451
 Косово Поле, битва (1389), 45, 224, 383
 Котор, 112, 156, 157, 308
 коца-баші, *див.* архон
 Коча, повстання, 124
 Кочрейн, Олександр, 277
 Кошут, Лайош, 377, 386, 394
 Кремз'єр, 385
 Крим, 92, 93-95
 Кримська війна, 293, 304, 314, 326, 340, 351-353, 375
 Крит, 15, 26, 35, 94, 101, 275;
 — посягання Греції, 441;
 — повстання, 356, 466
 Крішан, 201
 Кронштадт, *див.* Брашов
 Круже, 39
 Крум, Хан, болгарський правитель, 27
 Крусі, битва (1796), 115
 Крустевич, Гавріл Ефенді, 458
 Ксантос, Емануел, 258
 Кубань, 27
 Куза, Александру Іоан, 306, 340, 361-366, 368, 413, 415, 427
 куль (поняття), 57
 кулюк (поняття), 309
 кумпарія (поняття), 322
 Кумундуру, Олександр, 328
 Кунтуріотіс, Георг, 277
 Купа, ріка, 11
 Кустось, битва (1848), 385
 Кутузов, М.І., 254
 Куцовлахи, *див.* Влахи
 Кучук-Кайнарджийський договір (1774):
 — Статті VII та XIV, 93;
 — Стаття XVI, 94;
 — баланс сил на Чорному морі, 92;
 — положення, 92, 93, 104, 144, 268, 351, 468;
 — російський вплив у Дунайських князівствах, 143, 329
 Кучук-Кайнарджийський договір, *див.* Кучук-Кайнарджийський договір (1774)
 Кьопрюлю, Мегмед, 64, 87
 Кьопрюлю, Мустафа, 87
 Кьопрюлю, Фазиль Агмед, 64, 75, 87,
 Ладислас I, король Угорщини, 36
 Лазар, сербський князь, 45
 Лайбах, *див.* Любляна
 Лайбахський Конгрес, 243
 Лайош II, король Угорщини, 48
 Латинська мова, 38, 42, 178, 183, 379, 391, 399
 Лашкарев С.Л., 145

- Левський, Василь, 430
 Лемені, Іоан, 400, 401, 402, 404
 Ленні володіння, 172, 208
 Леонтій, митрополит, 255
 Леопольд I, габсбурзький імператор, 121, 180, 191, 195, 197, 203
 Леопольд II, габсбурзький імператор, 96, 122, 168, 179, 203, 204, 205
 Леопольд Сакс-Кобурзький, 279, 286
 Ліга Призрену (Призренська Ліга), 452, 453, 454
 ліва, *див.* санджак
 Ловче, гора, 110
 Ломбардія-Венеція, королівство, 209
 Лондон, 73
 Лондонський договір (1830), 285, 468
 Луї-Філіп, король Франції, 384
 Любляна, 243
 Людвіг I, король Баварії, 286, 316
 Людовік XVI, король Франції, 206
 Люневільський договір (1801), 207
 Лютневий, Патент 1861 р., 388, 396
 Ляйта, ріка, 391
- Маврокордат, Константин, 137, 138, 139, 140, 142, 146, 214
 Маврокордат, Ніколай, 139
 Маврокордато, Александрос, 75, 276, 277, 278, 323, 324, 326
 Мавроміхаліс, Петробей, 259
 магалє (поняття), 84
 Махмуд Недим, 356
 Маляри, 20
 Маляринці, *див.* Хорвато-Угорська партія (Хорватія)
 Маєткова земля, *див.* Ленні володіння
 Мажураніч, Іван, 396
 Мазєпа, Іван Степанович, 89
 мазилі (поняття), 139
 Македонія:
 — претензії греків та сербів, 415;
 — Грецький Проект, 94;
 — М. під владою Османів, 124-127, 273, 411, 444, 445;
 — мусульмани, 123;
 — боротьба за владу, 125
 Макрігіаніс, Іоаніс, 289-290
 Максиміліан, римський імператор, 18
 Манзикертська битва (1071), 34
 Марашлі Алі Паша, 256, 296
 Маріца, річка та битва на ній (1371), 44
 Марія-Антуанета, королева Франції, 206
 Марія-Тереза, габсбурзька імператриця, 92, 94, 168, 173, 174-178, 183, 189, 200, 214, 374, 376
- Марко, князь, 224
 Марко, Кралі або Кралевич, *див.* Марко, князь
 Марковіч, Ніколас, 114
 Марсель, 73
 Маурер, Людвіг фон, 316, 317, 318, 321
 Махмуд I, османський султан, 150
 Махмуд II, османський султан, 163, 253, 270, 273, 284, 342, 344-346, 349, 354, 423
 Мегалі Ідея (Велика Ідея), 77, 325, 411
 Мегмед I, османський султан, 45
 Мегмед III, османський султан, 63
 Мегмед Паша Кукавіца, 118-119
 Мегмед Решид Паша, 433, 450
 Мегмед Фатіх (Завойовник), османський султан, 46, 64, 68
 Меджумур'є, 393
Мекеле, 350
 Меншиков, князь Олександр, 351
 Месембрія, 17
 Метаксас, Андреас, 323
 Метерніх, князь Клеменс фон, 209, 243, 266, 280, 375, 384
 Мефодій, 27
 Микола I, російський цар, 282-283, 311, 324, 350, 351, 358, 375, 386
 Микола II, російський цар, 462
 Миколай I, єпископ Чорногорії, 314, 415, 440-441
 Михаїл VIII Палеолог, візантійський імператор, 36
 Міхай Хоробрий, волоський князь, 49, 141
 Мідгат Паша, 350, 423
 Мікени, 14
 Мілаковіч, Д., 310
 мілет (поняття), 67-73
 мілет баші (поняття), 69
 Мілутін, сербський правитель, 31
 Мінчякі, Матей Леовіч, 330-331, 334
 мірі (поняття), 80
 Мірча Старий, волоський правитель, 45
 Місолунгі, 273, 275, 281, 344, 450
 Міцкевич, А., 223
 Могач, битва (1526), 48, 166
 Молдавія:
 — автономія М., 129;
 — центри влади, 131;
 — перший князь, 33;
 — Головні Статути, 331-333;
 — М. під владою Османів, 49, 50, 129-132;

- селяни, 142;
- відносини з Росією, 90, 132-137, 143-146, 159, 328-340;
- *див. також* Дунайські князівства, Румуни та Румунія
- Мольтке, Гельмут фон, 349
- Монастир, *див.* Бітола
- Монастирі Святих Місць, 135, 363
- Монголи, 20
- Морава, ріка і долина, 11, 13, 14
- Моравія, 27
- Моросіні, Франческо, 102
- Морузї, Олександр, 158
- Мостар, 116, 308
- Мугамад-Алі, 273, 275, 280, 284, 341, 344-347, 349, 468
- Мурад I, османський султан, 44-45
- Мурад II, османський султан, 45, 49
- Мурад IV, османський султан, 87
- Мурад V, османський султан, 440
- Мустафа III, османський султан, 151
- Мустафа IV, османський султан, 163, 253
- Мустафа Байрактар Паша, 163
- Мустафа Решид Паша, 350
- муфтії (поняття), 61
- мюльк (поняття), 80
- Мюніх, генерал, 90, 137
- мютевелі (поняття), 81
- Мютеферіка, Ібрагім, 149

- Наварино, 103
- Наварино, бухта і битва (1827), 283, 284, 329, 345
- Нагіє, *див.* нагії
- нагії (поняття), 78, 123, 353
- Нагодба, 397, 406
- Наісус, *див.* Ніш
- Напіст, партія (Греція), 323
- Наполеон Бонапарт, 153-155, 207, 345
- Наполеон III, 358, 367, 409
- Наполеонівські війни, 153-160, 206-209
- Нарва, битва (1700), 89
- Народна Армія, 264
- нарт (поняття), 142
- Наупліон, 277, 316
- Націоналістичні ідеології, 220-228:
 - концепції історії, 226-228;
 - концепції мови, 221, 223-226;
 - Н. і. та релігія, 223-224
- Національна партія (Хорватія), 383, 391, 392, 395, 396
- Начертаніє, 304, 411, 414
- Неаполь, королівство, 49
- Незалежна національна партія (Хорватія), 396
- Неофіт, митрополит, 338, 339
- Неретва, ріка, 11, 13
- Несебюр, *див.* Месембрія
- Нессельрод, Карл, 259
- Нідерланди, 96
- Нізамі Кедід*, 153
- Нікейська імперія, 36
- Нікейський собор (325), 23
- Нікоп, битва, *див.* Нікополіс, битва (1396)
- Нікополіс, битва (1396), 45
- Нікоусіос, Панагіотіс, 75
- Німецька мова, 178, 183-184, 374, 387, 404
- Ніхітіці, Гедеон, 203
- Ніш, 13, 18, 21, 44, 121, 123, 232, 423, 444
- Нові Пазар, санджак, 232, 435, 447, 448
- Нові Сад, 392
- Нові, 435
- номархії (поняття), 317
- Н'єгуш, род, 110
- Н'єгуш, *див.* Петер II, єпископ Чорногорії з клану Ньєгуш

- Об'єднані Князівства Волощини та Молдавії, *див.* Румуни та Румунія
- оборкнез (поняття), 123
- Обрадовіч, Доситей, 226
- Обреновіч, князь Михаїл, 303, 304, 305, 306, 414, 415, 416, 429, 435, 440
- Обреновіч, князь Мілан (правив 1839), 303
- Обреновіч, князь Мілан (правив 1868-1889), 306, 440-441, 460
- Обреновіч, князь Мілош, 255-256, 261, 292, 296-307, 322, 425
- Обреновіч, Марія, 366
- Обшті, Дімітур, 430
- Одеса, 73, 105
- Одесос, *див.* Варна
- Одобеску, Йон, 338
- Озерецковський, Яків, 312
- Олтєнія, 90, 94, 122, 136-138, 151
- Олександр Батенберзький, 457, 459-462, 464
- Олександр Македонський, 17
- Олександр I, російський цар, 155-159, 243, 252, 253, 259, 260, 265, 266, 268, 280, 281, 282, 337, 375
- Олександр II, російський цар, 358, 438, 459
- Олександр III, російський цар, 439, 459

- Олександрія, 68
 Олімпіос, Георгакіс, 264
 Оломоуц, 385, 404
 Ольга, королева Греції, 327
 Омар Паша Латас, 313, 434
 Орлов, Григорій, 103
 Орлов, Олексій, 92, 103
 Осман III, османський султан, 151
 Освічений деспотизм, 206
 Осман, турецький лідер, 44
 Османська імперія:
 — християни, 67-73;
 — міста, 84-85;
 — концепція загальної справедливості, 61-62;
 — завоювання Візантії, 30, 35, 44-48;
 — у порівнянні з Габсбурзькою монархією, 165-173, 211-215;
 — корупція, 63, 72, 74, 75, 79, 134-135, 138, 213, 298, 322, 354, 371, 421;
 — система управління, 55-73, 78-84, 211, 354;
 — ремісничі цехи, 67, 84-85;
 — бідність, 65, 355;
 — землеволодіння, 60-61, 81-82;
 — закони ісламу, 57;
 — військові успіхи за правління Мурада IV, 87;
 — військова слабкість, 64, 85, 146-148;
 — мусульмани, 82-84, 150-163, 353-354;
 — назва Османи, 44;
 — шляхта, 78, 160-164;
 — селяни, 59, 67, 78-84, 214-215;
 — сприйняття європейцями, 213;
 — становище балканських народів, 212;
 — реформи, 146-148, 151-153, 211-213, 215, 341-357, 420, 422;
 — роль фанаріотів, 74-78, 132-137;
 — релігійне розшарування, 55-56, 61-62, 166;
 — повстання у Константинополі, 149-150;
 — О. і. як “хвора держава”, 341;
 — соціальне розшарування, 56-62;
 — влада султана, 56, 63-64;
 — оподаткування, 59, 65, 69, 79, 81-82, 147, 353;
 — торгівля, 229-236;
 — Пасаровицький договір, 75, 103;
 — війна з Грецією (1897), 466;
 — війна з Габсбурзькою монархією (1682-1699), 87;
 — війна з Росією (1710-1711), 89-90, (1768-1774), 92, (1806-1812), 158-159, 254, (1828-1829), 299-300, 419, (1877-1878), 442-449;
 — війна з Росією та Габсбурзькою імперією (1736-1739), 90, 123, 137 (1787-1792), 95-96, 104, 124;
 — війна з Сербією та Чорногорією (1876), 441;
 — війна з Венецією (1645-1664), 107;
 — війна з Венецією та Габсбурзькою монархією (1714-1718), 90, 112, 136;
 — *див. також* Кримська війна, Священна Ліга та під назвами інших країн
 Отман, *див.* Осман, турецький лідер
 Отон, король Греції, 286, 316-319, 321-327, 366, 368, 411, 414-415;
 — регентське правління, 315-321
 Отто, *див.* Отон, король Греції
 Охрид, 28, 68, 76
 Охрид, озеро, 13
 Охридський архієпископат, 68, 76, 107, 125
 Очаків, 95, 96
 Павло, російський цар, 154, 155, 156
 Паїсій, отець, 227, 417
 палікарія (поняття), 101
 Панагюришти, 431
 пандури (поняття), 244, 263
 Панонійська рівнина, 13, 31
 Панславістський рух, 439, 441, 442
 Пападопулос, Григоріос, 103
 Папство, 23, 35, 48, 49, 87-88, 102;
 — *див. також* Католицька церква
 Парга, 154
 Паренцов П. Д., 459
 Паризький договір (1856), 352, 353, 357, 361, 362, 368, 372, 437, 438, 468
 Партія Прав (Хорватія), 395-396
 Пасаровицький договір (1718), 75, 90, 103, 112, 118, 122, 148;
 — боснійські втрати, 118;
 — габсбурзькі надбання, 118, 122, 136-137;
 — роль в становленні Чорногорії, 112;
 — османські надбання, 103;
 — втрати Венеції, 103, 118
 Патріархат у Константинополі, 23, 68-73, 120, 121, 123, 318, 325:
 — корупція, 71;
 — обов'язки та відповідальність, 69;
 — вибори патріарха, 71 52;
 — грецький вплив, 75-78;

- П. як найвища державна інституція після імператора, 68;
- відносини з Римом, 34, 42, 102;
- російський вплив, 419
- Патрона Галіл, 150
- Пауліч, полковник, 114
- Паулучі, маркіз Ф. О., 251
- паша (поняття), 78
- пашалік (поняття), 48, 78
- Пашваноглу Осман Паша, 127, 153, 158, 161, 162, 163, 247, 248, 263
- Пелопонес, 15, 26, 39, 97, 272, 273, 275, 276, 283, 449;
- загарбання, 35, 87, 90, 102;
- система управління, 97, 99, 270-272
- Пелопонеські війни, 15
- Первинна конституція, 300
- Перси та Персія, 24, 34, 90, 118
- Петер I, єпископ Черногорії, 114, 156, 157, 309, 311
- Петер II, єпископ Черногорії, 310-313
- Петро I, російський цар, 77, 89, 90, 92, 112, 131
- Петро III, російський цар, 113, 174
- Петровіч, Василій, єпископ Черногорії, 112
- Петровіч, Данило, князь Черногорії, 313-314
- Петровіч, Рада, *див.* Петер II, єпископ Черногорії
- Петронієвич, Аврам, 303
- Печ, патріархат, 31, 68, 76, 110, 120-123
- Печеніги, 20, 28
- Пешт, 389; *див. також* Будапешт
- Пилос, 14
- Північнонімецька Конфедерація, 389
- Пізані, Андреа, 265
- Піндуські гори, 11
- Пірей, 326
- Пісарєв Д. І., 420
- Плав, 452
- Плевен, 443, 444, 445
- Плевна, *див.* Плевен
- Плиска, 27, 40
- Пловдив, 13, 232, 428, 431
- Плоєшти, 368
- Подгоріца, 312, 452
- Подолія (Поділля), 87, 88
- Пожаровацький договір, *див.* Пасаровіцький договір (1718)
- Половці, 20
- Полтавська битва (1709), 89, 131
- Польща:
 - Барська конфедерація, 92;
 - відносини з Великою Британією, 409;
- відносини з Габсбурзькою монархією, 409;
- П. в планах Наполеона III, 409;
- поділи П., 92, 94, 96;
- революція, 409-410, 313;
- відносини з Росією, 88, 90, 92;
- Карловіцький договір, 75;
- Віденський договір, 205-206;
- *див. також* Священна Ліга
- Помаки, 125
- Порта, *див.* Османська імперія
- Потьомкін, Григорій, 95, 145
- Пошони, *див.* Братислава
- Православна церква:
 - в Темешварському банаті, 205;
 - в Боснії та Герцеговині, 120;
 - в Болгарії, 23, 125, 127;
 - відносини з католицизмом, 21, 72;
 - християнська ідеологія, 72;
 - навершення, 74;
 - Толераційний едикт, 203;
 - в Греції, 23, 317;
 - роль грецької мови, 23;
 - в Герцеговині, 117;
 - в Черногорії, 76, 112;
 - в Османській імперії, 127-128;
 - вплив фанаріотів, 76-78;
 - збереження традиції, 223-224;
 - в Румунії, 23, 194, 406;
 - на Русі та в Росії, 23, 77;
 - в Сербії, 23, 30, 120-121, 190-192;
 - *див. також* Християнські церкви, Православний мілет, Патріархат в Константинополі, Уніатська церква
- Православний мілет, 67-68
- Прагматична санкція, 173-174, 181-182
- Превеза, 154
- Пресбурзький договір (1805), 157, 207
- Преслав, 27, 28, 40
- пречани (поняття), 302
- Призрен, 31, 121, 451, 452
- Прикордонний Округ, 179, 181, 184, 186-190, 200, 201, 205
- Приштина, 31
- Пробій, римський імператор, 18
- Провінцій реформування, закон 1864 р., 421
- Просвітництва вплив на балканських лідерів, 219-220
- протекторат (поняття), 292
- Протоки, 93, 241-242
- Протоки, Договір про використання проток (1841), 349-350
- Прусія, 92, 94, 96, 368, 389, 411, 437

- Прут, битва (1711), 90, 116, 148
 Прут, ріка, 11, 159, 237, 254, 443
 Псара, 39, 272
 Пушкін О. С., 223
- Радецький, Йосиф, 385
 Радон'їч, Вук, 310
 Радон'їч, Йован, 114
 Райхсрат, 388, 396
 Райхштадт, 441–443
 Раковіта, Михай, 140
 Раковські, Георг, 416, 429
 Ракоці, Ференц, 181, 182
 Рагуза, *див.* Дубровнік
 Рауч, Левін, 396
 Рацкі, Франьо, 395
 Раш, 31
 Рашка, 30
 Раяич, Йосиф, 392, 407
 реалі (поняття), 56, 61
 Революційні рухи:
 — здобутки на Балканах, 287–292;
 — спільні риси, 287, 289–290, 292;
 — вороги, 413–414;
 — безпосередні впливи на становище на Балканах, 244–245;
 — впливи лівих ідеологій на Балканах, 410;
 — роль великих держав, 243–244;
 — зв'язки з загальноєвропейською ситуацією у XIX ст., 222;
 — *див. також* під назвами окремих країн
- Ризванбегович, Алі, 434
 Рим, 68
 Римнік, 417
 Римська імперія, 17–23; *див. також* Візантійська імперія
 Римський мир (Pax Romana), 18
 Ристич, Йован, 440
 Рієка, 391, 393, 395, 397
 Рікманн, *див.* Рюкман, П.І.
 робот (поняття), 172
 Родопі, гори, 11, 125
 Родос, острів 14
 Родофінкін, Костянтин, 253, 254
 Росеті, К. А., 338, 340, 366, 367
 Російська партія, *див.* Напіст, партія (Греція)
 Росія:
 — анексія Криму, 94;
 — відносини з Болгарією, 419–420, 423, 425, 426, 427, 428–429, 443, 455–462;
 — Берлінський Конгрес, 446;
 — відносини з Дунайськими князівствами, 90, 131–136, 143–146, 154–160, 328–340, 357–358, 360, 419;
 — Східне Питання, 238–240;
 — відносини з партією фанаріотів, 77;
 — відносини з Францією, 409, 464 *див. також* Наполеонівські війни;
 — відносини з Німеччиною, 375;
 — відносини з Великою Британією, 96;
 — відносини з Грецією, 103–105, 280–281, 283–286, 419;
 — Грецький Проект, 94, 103–105, 114;
 — відносини з Габсбурзькою імперією, 304, 357, 388;
 — відносини з Чорногорією, 89–90, 110–115, 156–157, 310–314;
 — православна церква, 23, 77;
 — відносини з патріархатом у Константинополі, 419;
 — відносини з Польщею, 88, 90, 92, 94, 96;
 — відносини з Румунією, 443, 464;
 — відносини з Сербією, 249–254, 255–257;
 — Р. як загроза Османській імперії, 72–73;
 — Айналі-Кавачький договір, 104;
 — Белградський договір, 90;
 — Кучук-Кайнарджийський договір, 92–94, 104, 143, 329;
 — Пасаровицький договір, 118;
 — війна Аугсбурзької Ліги, 87–88;
 — війна з Османською імперією (1710–1711), 89–90, (1736–1739), 90, 123, 137, (1768–1774), 92, (1787–1792) 95–96, 104, (1806–1812), 158–159, 254, (1828–1829), 299–300, 419, (1877–1878), 443;
 — війна зі Швецією (1700–1721), 89–90, (1788), 95, 104;
 — *див. також* Кримська війна, Священна Ліга
 Рудгарт, Ігнац фон, 321
 Румелі, 97, 257, 449
 Румелія, 162, 451; *див. також* Східна Румелія
 Румуни і Румунія:
 — Берлінський Конгрес, 446;
 — формування національної держави, 357–369, 411–412;
 — відносини з Габсбурзькою монархією, 175, 194–195, 198–204, 464;
 — православна церква, 194–195, 405;
 — селяни, 364–365;

- відносини з Росією, 443, 464;
- Сан-Стефанівський договір, 445;
- *див. також* Дунайські князівства, Молдавія, Трансильванія, Волощина
- Румунська мова, 402, 405
- Румунський Національний Комітет, 402
- Румунські князівства, *див.* Дунайські князівства, Молдавія, Трансильванія, Волощина
- Русе, 163
- Рушук, *див.* Русе
- Рушуцькі Друзі, 163
- Рюкман П. І., 334

- сабор (поняття), 182
- Сава, єпископ Чорногорії, 113
- Сава, річка, 11, 13, 21
- Саксонці (поняття) 33; *див. також* Трансильванія,
- Саксонці в Саксонії, 89, 174
- Салоніки, *див.* Тесалоніки
- Самуїл, болгарський імператор, 28
- санджак (поняття), 78, 353
- Санкт-Петербурзька конвенція (1826), 283, 333
- Сан-Стефанівський договір (1878), 445-446, 449, 451, 454, 462
- Сараєво, 116, 117, 232, 308
- Сардинія, 243, 410
- Сармізегтуша, 18
- Св. Андрія, Збори, 305
- Св. Софія, *див.* Айя Софія
- Святослав, князь Русі, 28
- Священна війна:
 - поняття, 55;
 - С. в. як головна функція Османської імперії, 58-59;
 - С. в. проти Росії, 284
- Священна Ліга, 87, 102, 112, 121
- Священний Союз, 243, 357, 375, 387-388, 409
- Себастьяні, Горацій, 156
- Севастополь, 352
- Сегюльіслам (поняття), 61
- Секеї (поняття), 33
- *див. також* Трансильванія, С. в Трансильванії
- Селім III, османський султан, 152-153, 162, 163, 245, 249, 250, 252, 253, 342
- Семи Островів, Республіка, 155
- Семилітня війна, 92, 173, 174
- Сента, 88
- Сенявін, Д. Н., 155

- Серби і Сербія:
 - Супровідний акт до Акерманського договору, 299;
 - армія, 305-306, 414;
 - автономія, 302, 411;
 - битва під Косово, 45, 224, 383;
 - відносини з Боснією, 414, 415, 435;
 - відносини з Болгарією, 306, 424, 460;
 - Берлінський Конгрес, 446;
 - консулати, 300-301;
 - відносини з Далмацією, 36;
 - рання історія, 30-31;
 - відносини з Францією, 304;
 - відносини з Грецією, 77, 300;
 - відносини з Габсбурзькою імперією, 90, 119-124, 175, 186-187, 190-192, 392-393, 464;
 - відносини з Герцеговиною, 413, 414, 434;
 - яничари, 247-251;
 - відносини з Македонією, 415;
 - міграції на Балканах, 30;
 - правління Мілоша, 296-303, 305;
 - мусульмани, 124, 302;
 - православна церква, 23, 120-121, 190-192;
 - під владою Османської імперії, 119-124, 297-298;
 - селяни, 119-120, 302-303, 318;
 - привілеї православних громадян, 190-192;
 - революційні рухи, 158, 162-163, 245-257, 306;
 - російські інтереси, 249-254, 255-257, 301, 419;
 - спагії, 302
- Сербо-слов'янська мова, 191, 226
- Сербська мова, 226, 392
- Сердика, *див.* Софія
- Середземноморські Угоди, 465
- Серет, ріка, 11, 159
- Сибіу, 193, 203, 399, 402-405
- Сигізмунд, король Угорщини, 45
- Силезія, 173, 174
- Силістрія, 423
- Сильва, Кармен, *див.* Єлизавета Відська
- Симеон, болгарський імператор, 27-28
- Сингідунум, *див.* Белград, 18
- сипаї:
 - албанці, 107;
 - неефективність С., 65;
 - плата земельними наділами, 59
 - обов'язки та особливості, 60;

- С. в Сербії, 302-303;
- територіальні права, 80
- Сицилія, 384;
- *див. також* Двох Сицилій, королівство
- Сістова, Договір під (1791), 96, 119, 124, 179, 245
- Скадар, *див.* Шкодер, 107
- Скандербег, *див.* Скендербег
- Скендер, *див.* Скендербег
- Скендербег, 49
- Сколаріос, Георг Генадіос, 68
- Скоп'є, 31, 40, 121, 127, 444
- Скопле, *див.* Скоп'є
- Скот, сер Вальтер, 223
- Скулєні, 268
- скупщина (поняття), 300
- Скутарі, *див.* Шкодер
- Скуфос, Ніколаос, 258
- Славонія:
 - сільськогосподарські угіддя, 13;
 - система управління до 1745 р., 184;
 - під владою Габсбургів, 48, 88, 181, 183-186;
 - відносини з Угорщиною, 37-38, 378;
 - Ілїрійський рух, 378-383;
 - землеволодіння, 184;
 - селяни, 184-186;
 - політична еволюція після 1848 р., 391-398;
 - реформи 1756 р., 185
- Слободзея, 252
- Словенці, 36, 167, 204, 378
- Слов'яни, 20, 26, 31
- Слов'янське Благодійне Товариство, 419, 439
- Смедерево, 119, 250
- Собеський, Ян, король Польщі, 87
- Софія, 13, 18, 44, 127, 232, 419
- Софроній, єпископ, 417
- Спалато, *див.* Сплїт
- Спарта, 16
- Спетсаї, 39, 272
- Сплїт, 232
- Спонек, граф, 328
- Служ, 312
- Сремські Карловці, 114, 189, 392, 405;
- як сербський релігійний та культурний центр, 76, 122, 123, 125, 191, 197, 203, 226
- Стамболов, Стефан, 461
- Стамбул, *див.* Константинополь
- Стара Планина, 125
- Стара Сербія, *див.* Косово
- Староболгарська мова, 27, 76, 226, 419
- Старослов'янська мова, 42
- Старцевіч, Анте, 395
- Статут Волоський (*Statuta Valachorum*), 188
- Стефан I, король Сербії, 30
- Стефан II, король Сербії, 30
- Стефан Малий, 113
- Стефан Урош V, король Сербії, 31
- Стефан, Св., 32
- Страховий Пакт, 464-465
- Строганов, Г. А., 268
- Струджа, Михаїл, 333, 335, 336, 338, 339
- Струдза, Йон 269
- Струма, ріка та долина, 11, 13
- Суворов, Олександр, 95, 145
- Сулейман II, османський султан, 64
- Сулейман III, османський султан, 87
- Сулейман Паша, 339
- Сулейман Пишний, османський султан, 46, 48, 50, 55, 63, 87
- Сулейман Ушкюплю, 255, 256
- Сулі, 97, 104, 108
- Суту, Алеку, 262, 264
- Суту, Міхай, 261, 264; 265
- Суту, Олександр, 262
- Східна Римська імперія, *див.* Візантійська імперія
- Східна Румелія, 455-461
- Східне Питання, 236-244, 351, 375
- Східний Бар'єр, 85
- Теїс, ріка, *див.* Тиса, ріка
- Тамерлан, 45
- Танзимат, 350, 355, 356, 421
- Тапір Паша, 434
- Татари, 31, 89, 92
- Татич, Владислав, 429
- Твртко, Стефан, 38
- Темешвар, *див.* Темешварський банат
- Темешварський банат:
 - під владою Габсбурзької монархії, 89, 90, 123, 124, 205-206;
 - під владою Угорщини, 378;
 - православна церква, 205;
 - селяни, 204-205;
 - населення, 204-205;
 - територія, приєднана до Т. б., 96
- Теофіл, митрополит, 197
- Тесалоніки, 13, 43, 44, 125, 127, 232
- тимари (поняття), 59-60, 79-80
- Тимішоара, *див.* Темешварський банат
- Тирговішту, 267

- Тирново, 40, 45
 Тиса, ріка, 11
 Титоград, *див.* Подгоріца
 Тільзітський договір (1807), 157, 159, 252
 Тірінф, 14
 Толераційний Едикт (1781), 178-179, 190, 203
 Томіс, *див.* Констанца
 Томіслав, король Хорватія, 36
 Топал Осман Паша, 435
 Тоски, 108
 Тотт, барон де, 152
 Травіна, 419
 Травнік, 116, 117, 308
 Трандіфілов, Олександр, 335
 Трансильванія:
 — Аулицька Рада, 195;
 — автономія, 48, 192-195;
 — під владою Габсбургів, 88, 132, 192-204, 378, 398, 413;
 — угорці в Т., 193-195, 398, 399-401, 402, 403, 405;
 — відносини з Угорщиною, 32, 33, 193-195, 400-406, 413;
 — Національна Асамблея, 404;
 — нації та релігії в Т., 193-195, 400;
 — під владою Османської імперії, 49, 50, 192, 194;
 — селяни, 200-203, 403;
 — політична структура, 193-195, 202-205, 398;
 — населення, 200-202, 398-399;
 — повстання, 202-203;
 — румунська мова, 399-400;
 — румуни, 194, 298-402, 403-406;
 — саксонці, 193-195, 196, 398, 400, 401, 404, 405;
 — шеклери, 193, 194, 195, 398, 400, 403;
 — *див. також* Румуни та Румунія
 Трансильванська школа, 198
 Трансляїтанія, *див.* Австро-Угорщина
 Триєдине королівство, 37, 393, 394
 Триполіс, *див.* Триполіца
 Триполіца, 103, 272
 Трогір, *див.* Трогуріум
 Трогуріум, 17
 Троїстий Союз, 464-465
 Троян, римський імператор, 18
 Тугутум, 199
 Турну Северин, 330
 Турецька конституція, 301, 302
 Турецька Хорватія, 442-443
 Тюльпанний Період, 148-150
 Угорська мова, 184, 193, 379, 391, 398, 400
 Угорщина:
 — Темешварський банат, 378;
 — битва під Могачем, 48, 166;
 — відносини з Хорватією, 33, 36-38, 183, 378, 379;
 — відносини з Далмацією, 36;
 — сойм, 180-181;
 — еміграційний революційний рух, 413;
 — відносини з Габсбурзькою монархією, 87, 167-168, 170, 180-186, 376-378, 381, 386-391, 394-397, 406-407, 411, 417, 467;
 — мадярський націоналізм, 392;
 — селяни, 393-394;
 — революція 1848-1849 рр., 410;
 — відносини зі Славонією, 37-38, 378;
 — відносини з Трансильванією, 32, 33, 193-195, 400-406, 413
 улеми (поняття), 56, 58, 60, 148
 Ульм, 156
 Улцинь, 453, 454
 Уніатська церква, 196-199
 Унікар-Іскелеський договір (1833), 346, 349
 Урбаріум (земельний декрет) 1756 р., у Славонії, 185
 Урбаріум (земельний декрет) 1769 р., у Трансильванії, *див.* *Certa Puncta*
 Урбаріум (земельний декрет) 1780 р., у Хорватії, 186
 Ускуб, *див.* Скоп'є
 Усна література як носій традиції, 223
 Фадєєв Р.А., 439
 Фанаріоти, 73-78, 132-136, 137-143
 Феодосій, римський імператор, 23
 Ферайос, Ригас, 225
 Фердинанд I, габсбурзький імператор, 375, 385
 Фердинанд, король Угорщини, 48
 Фердинанд, Сакс-Кобурзький, 462, 464, 465
 Фесалія, 31, 39, 97, 273, 411, 415, 441, 444, 448, 453
 фетва (поняття), 61
 Фіви, 14, 16
 Філарет, московський митрополит, 427
 Філікі Етаїрія, 257, 258-268, 270-272, 276, 280, 287, 298, 413;
 — головні завдання, 259, 261, 287;
 — організація, 260
 Філіп Македонський, 17
 Філіп, принц Фландрський, 366

- Філіпополіс, *див.* Пловдив
 Фільваркова земля, *див.* Ленні володіння
 фірман (поняття), 57
 фіс (поняття), 108
 Фіум, *див.* Рієка
 Флорентійський собор 1439 р., 46, 196, 197
 фрайкорпси (поняття), 124
 Фракіїці та Фракія, 13, 14, 97, 125-127, 411, 447
 Франкопан, Фран Крсто, 182
 Франко-пруська війна, 368, 411, 437
 Франц I, габсбурзький імператор, 375, 379
 Франц II, габсбурзький імператор, 206
 Франциск I, король Франції, 48, 85
 Франція:
 — в союзі з Росією, 409, 464;
 — Ф. та Східне Питання, 238;
 — революція 1848 року, 384;
 — Ф. та Грецький Проект, 94;
 — відносини з державою Габсбургів, 87, 115, 205-209;
 — відносини з Османською імперією, 48, 74, 85, 90, 95, 96, 152-153;
 — відносини з Польщею, 410;
 — відносини з сербами, 304;
 — відносини з Венецією, 115;
 — війни, 88, 89, 115, 155, 411;
 — *див. також* Кримська війна, Франко-пруська війна, Наполеонівські війни
 Франц-Йосиф, габсбурзький імператор, 385, 386, 388, 389, 391, 393, 395, 404, 438, 466
 Фрашері, Абдул, 451, 452, 454
 Фрідріх Великий, 92, 94, 173
 Фуад Паша, 339, 350
- Херсон, 95
 хети (поняття), 428
 Хіва, 238
 Хіос, 92, 273
 хон (поняття), 232
 Хорвати та Хорватія:
 — підтримка австрославізму, 393;
 — автономія, 182, 183, 394;
 — вимоги ліберальних реформ, 392;
 — сойм у Загребі, 181-182;
 — рання історія, 36-38;
 — управлінська система, 182;
 — Х. під владою Габсбурзької монархії, 48, 88, 169, 175, 180-186;
 — Х. під владою Угорщини, 33, 36-38, 183, 378, 379;
 — Лірійський рух, 378-383;
 — шляхта, 378-380;
 — селяни, 184-186;
 — політична еволюція до й після 1848 р., 391-398;
 — релігія, 36;
 — Корольська рада, 183;
 — соціальне розшарування, 378-379
 Хорвато-угорська Партія (Хорватія), 383, 395, 396
 Хорватська мова, 381-382, 391, 397
 Хотин, 137
 Хрестові походи, 30, 35
 Християнські церкви:
 — відмінності, 102;
 — поділ, 34, 43;
 — становище в державі Габсбургів, 171;
 — тимчасовий союз, 46
 Хуняді, Янош, 45
- Цакалов, Атаназіос, 258
 Ценджик, Смаїл Ага, 434
 Церковнослов'янська мова, *див.* Староболгарська мова
 Цетін'є, 50, 110, 156, 308, 309, 314
 Цивільна Славонія, 181, 183, 184-186, 192;
 — *див. також* Славонія
 Цивільна Хорватія, 181-183, 190, 192;
 — *див. також* Хорвати та Хорватія
 Цимісхій, візантійський імператор, 28
 Цинцарці, 26, 84
- Чарторийський, князь Адам, 251, 337, 409
 Черкеси, 355, 432
 Чернишевський Н. Г., 420
 Черняєв, М. Г., 441
 Черч, сер Ричард, 277
 Чесме, 92
 Четвертий хрестовий похід, 30, 34-36
 Четвірний Союз, 207
 чифтліки (поняття), 81-82
 чорбаші, *див.* архон
 Чорне море, 11, 90, 93, 95
 Чорногорія:
 — відносини з Албанією, 114, 453;
 — напад Омара Паші, 434;
 — спроби централізації, 308-315;
 — автономне управління, 411;
 — головні риси, 307-308;
 — Берлінський Конгрес, 446, 449;
 — подвійне управління, 308, 310;

- еміграція, 318;
- відносини з Габсбурзькою монархією, 115;
- судочинство, 308-309;
- Ч. і Начертаніє, 411;
- населення у ХІХ ст., 308-309;
- православна церква, 76-77, 110;
- відносини з Османською імперією, 50, 109-110, 115, 313-315, 441-449;
- повстання, 112, 312;
- відносини з Росією, 89-90, 110-115, 156-157, 310-314;
- Сан-Стефанівський договір, 445-446;
- Ч. та сербські національні цілі, 435;
- оподаткування, 119-110;
- відносини з Венецією, 110-112

- Шагуна, єпископ Андреу, 398, 400, 401, 402, 404, 405, 406, 407
- шаріат (поняття), 57
- Шатмарський мир (1711), 181
- Шафарик, П. Й., 380
- Шварценберг, принц Фелікс, 385
- Швеція, 85, 89, 95, 96 104
- Шестикнижжя, 100
- Шечений, Стефан, 377
- Шкодер, 107, 109, 115, 308, 313, 452, 453
- Шкумбі, річка і долина, 13, 107
- Шмерлінг, Антон фон, 388
- Шокцевіч, Йосиф, 396
- Штефан Великий, молдавський князь, 49
- Штіп, 121
- Штокавицький діалект, 381
- Штросмаєр, єпископ Йосиф, 395, 396, 397, 398, 406, 407, 414
- Шулутіу, Александр, 404
- Шумадія, 124, 248
- Шупл'їкач, Стефан, 393
- Шьонбрунський договір (1809), 207

Щасливий договір (1711), 132

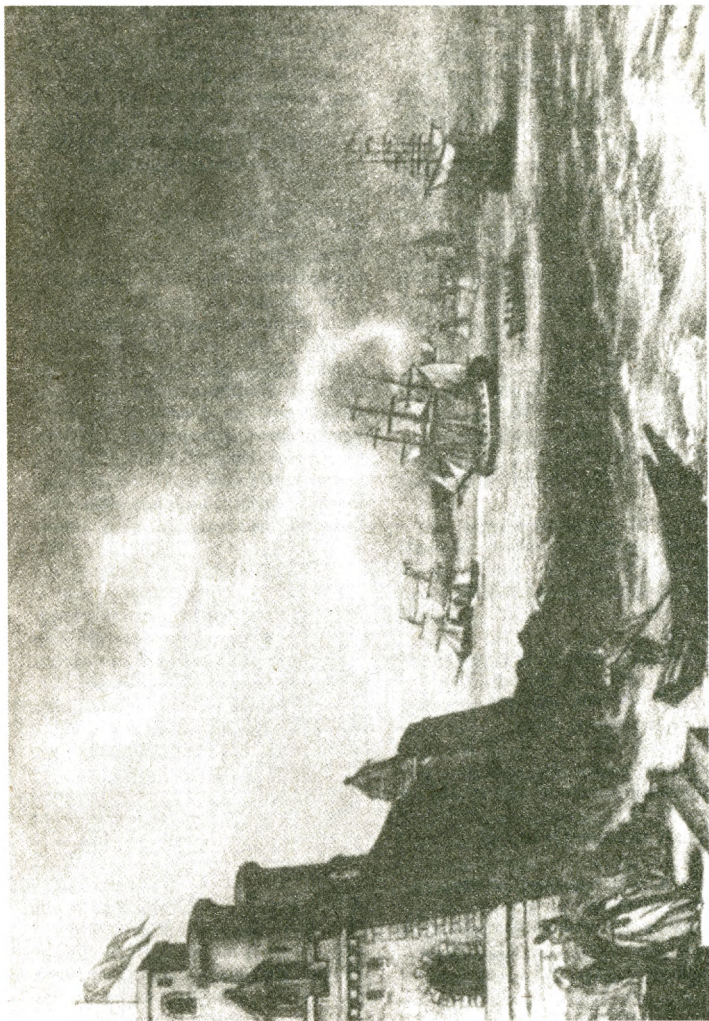
- Юніоністи, *див.* Хорвато-Угорська партія (Хорватія)
- Юстиніан, візантійський імператор, 24

- Ян, великий герцог, 385
- яничари:
- яничари-албанці, 107;
 - новонавернені, 58;
 - обов'язки, 60;
 - військова міць, 65, 66;
 - потреба в реформі, 148;

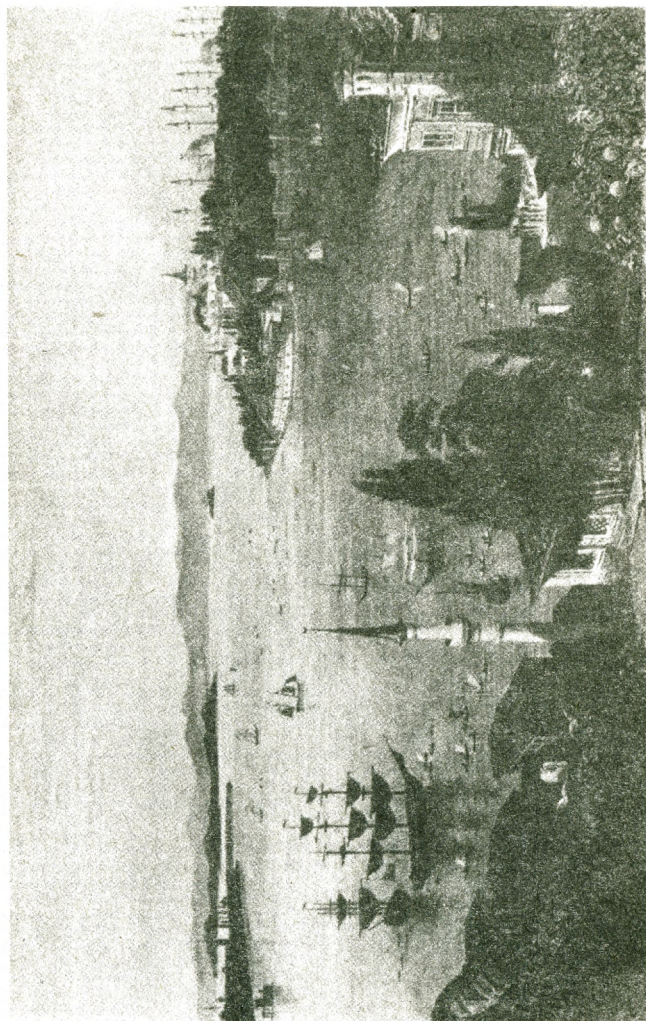
- політичний вплив, 65-66;
 - я. у провінціях, 65;
 - повстання, 148;
 - роль у першій сербській революції, 247-250
- Яніна, 109, 162, 449, 451..
- Янчу, Аврам, 401, 403
- Яси, 89, 90, 137, 158, 265, 266, 267, 294, 334, 336, 337, 365
- Яси, договір (1792), 96, 104, 146

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ІНШОМОВНИХ СЛІВ

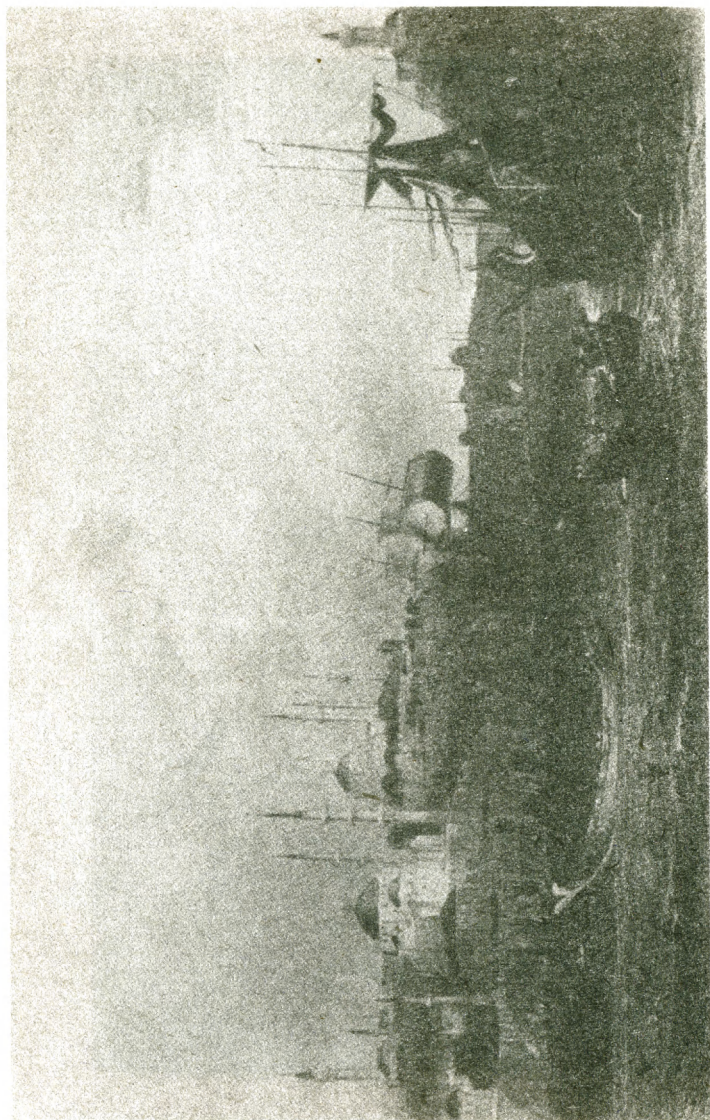
- Concivilität*, 202
- Certa Puncta*, 200
- Danica*, 382
- Dreikaiserbund*, *див.* Союз Трьох Імператорів
- Foaia pentru minte, inima și literatura*, газета, 399
- Fundus Regius*, 193-194
- Gazeta de Transilvania*, 399
- Königsboden*, *див.* *Fundus Regius*
- Nationsuniversität* (поняття), 193-194
- Novine Horwatzke*, 382
- Statuta Valachorum*, 188
- Supplex Liberus Valachorum*, 203-204
- Volksgeist* (поняття), 221

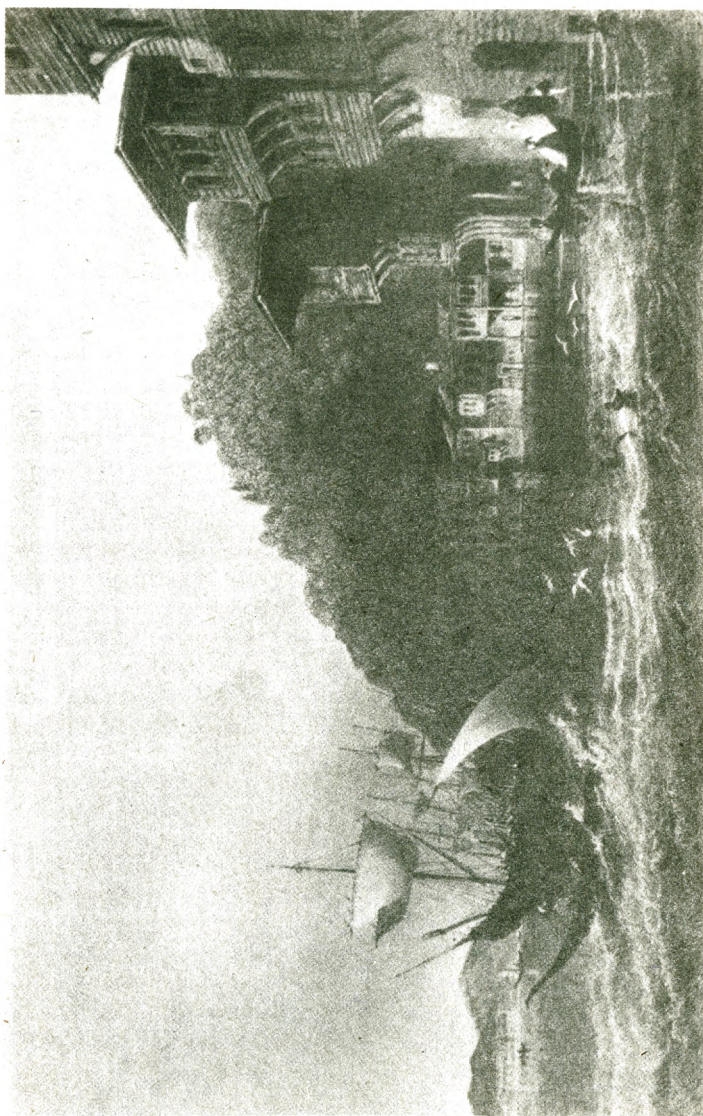
Красвид Дарданел

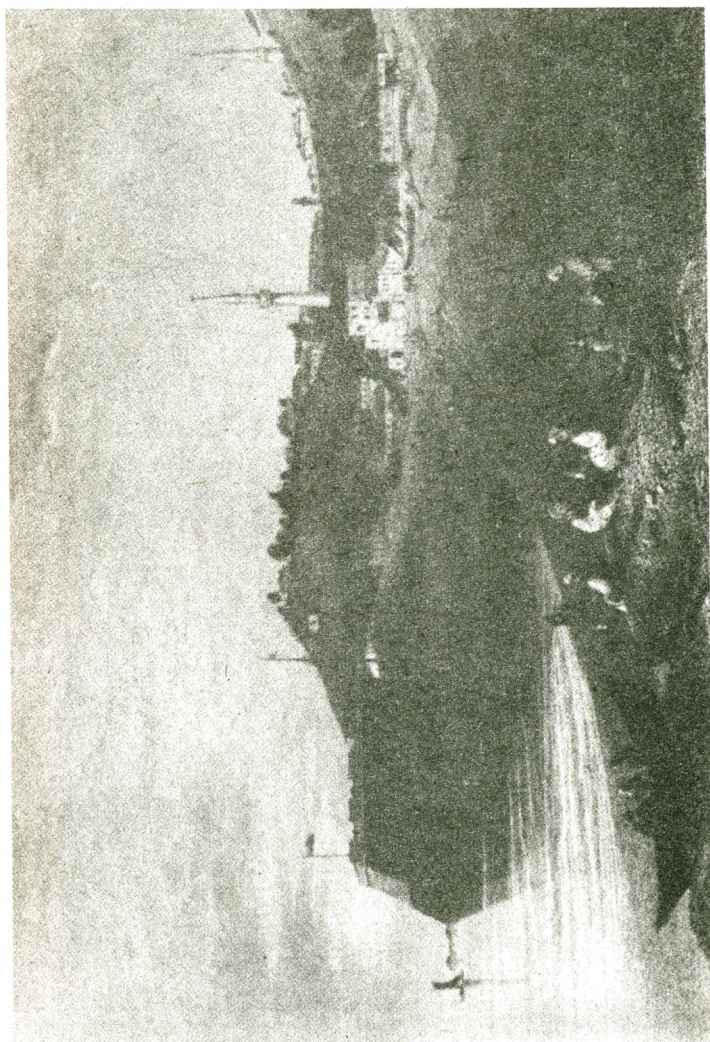
Мис Серагліо

Порт Константинополь

Єнікої на Босфорі

Русе (Дунай)

Нижня Волощина (Дунай. Сістова фортеця)

ЗМІСТ

Передмова	3
Список карт та ілюстрацій	10
Вступ	11
Територія	11
Історичне тло	14

ЧАСТИНА I. ВІСІМНАДЦЯТЕ СТОРІЧЧЯ

Розділ I. Балканські християни під владою Османів	55
Політична система	55
Балканські християни	66
Війни XVIII сторіччя	85
Балканські народи під владою османів	97
Автономні регіони: Дубровнік, Молдавія і Валахія	128
Османська імперія: політична еволюція у XVIII сторіччі	146
Розділ II. Народності Балкан під владою Габсбургів	165
Політичні та соціальні умови життя в імперії	167
Зовнішні відносини імперії Габсбургів у XVIII сторіччі	173
Період реформ: Марія-Тереза та Йосиф II	174
Реформи на практиці: балканські народності у XVIII сторіччі	179
Французька революція і Наполеон	205
Розділ III. Народності Балкан під владою Османів та Габсбургів: порівняльний аналіз	211

ЧАСТИНА II. РЕВОЛЮЦІЙНІ РОКИ, 1804–1887

Розділ IV. Перші національні революції	219
Балканський націоналізм: тло революційних рухів	219
Сербська революція	245

Револуція у Дунайських князівствах	257
Грецька революція	270
Висновок: здобутки перших революцій	287
Розділ V. Формування національних урядів	293
Сербія від Мілоша до Мілана	296
Чорногорія	307
Греція за правління короля Отона	315
Дунайські князівства під російським протекторатом	328
Османська реформа: Кримська війна	341
Формування румунської держави	357
Висновок: національні держави на Балканах	370
Розділ VI. Національне питання в імперії Габсбургів	373
Імперія Габсбургів після 1815 року:	
угорська проблема	373
Хорватія та Славонія: ілірійський рух	378
Габсбурзька монархія у 1848–1867 роках	384
Хорватія, Славонія та Воеводина, 1848–1868 роки	391
Трансильванія	398
Висновок: Габсбурзька імперія у 1867 році	406
Розділ VII. Війна та революція, 1856–1887 роки	409
Співпраця балканських урядів	412
Болгарський національний рух	417
Боснія і Герцеговина	432
Криза 1875–1878 років	437
Албанія: Призренська ліга	449
Об'єднання болгарських земель, 1878–1887 роки	454
Східне питання, 1887–1897 роки: десятиліття відносного спокою	463
Висновок. Національні рухи: століття звершень	467
Бібліографія	473
Алфавітний покажчик	483
Додаткові ілюстрації	502

Є 46

Єлавич, Б.

Історія Балкан. XVIII і XIX століття

Пер. з англ. Р. А. Семків. — К.: Свенас, 2003. — 512 с.

ISBN 5-85722-108-0

Видання досліджує історію балканських народів, які на початку означеного періоду перебували під правлінням Габсбургів чи в складі Османської імперії, протягом XVIII-го та XIX-го століть. У книзі наведено розбіжності умов існування у двох імперіях і досвід народів, здобутий під час цього існування. Головний акцент, утім, припадає на національні рухи, охоплюючи їхні програми і революційну діяльність, досягнення і поразки до 1900 року, а також місце цих течій у міжнародних відносинах того часу.

ББК 84.7

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

Барбара Єлавич

ІСТОРІЯ БАЛКАН XVIII і XIX століття

Редактор О. Бавдис

Художній редактор А. В. Будник

Коректор З. М. Клещенко

Підписано до друку з ориг.-макета 20.12.2003 р.

Формат 84×108 1/32. Папір офсетний № 1.

Умовн.-друк. арк. 26,88. Обл.-вид. арк. 26,14.

Тираж 1000 прим. Зам. 4-76.

Київ. Видавництво “Свенас”.

04119, м. Київ, вул. Дегтярівська, 38-44, оф. 725, 1124.

тел. (044) 211-04-19, тел./факс. (044) 211-06-14

E-mail: mega@type.rel.com

ЗАТ “ВІПОЛ”. ДК № 15

03151, Київ, вул. Волинська, 60

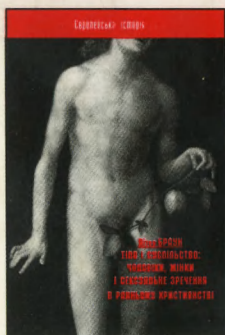
Barbara JELAVICH
HISTORY
OF THE BALKANS.
EIGHTEENTH AND
NINETEENTH
CENTURY.

Видання досліджує історію балканських народів, які на початку означеного періоду перебували під правлінням Габсбургів чи в складі Османської імперії. У книзі наведено розбіжності умов існування у двох імперіях і досвід народів, здобутий під час цього існування. Головний акцент, утім, припадає на національні рухи, охоплюючи їхні програми і революційну діяльність, досягнення і поразки до 1900 року, а також місце цих течій у міжнародних відносинах того часу.

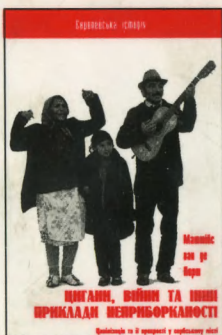
Перекладено за виданням: Cambridge University Press, 1983

Видавництва "СВЕНАС" та "Мегатайт" представляють перекладні книжки з серії:

Європейська історія / The European History

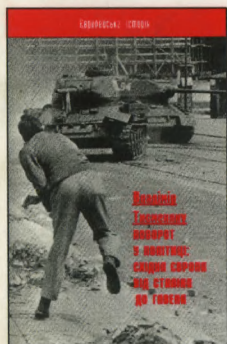
Пітер Браун
ТІЛО І СУСНІВНОСТЬ: ЧОЛОВІКИ, ЖІНКИ І
СЕКСУАЛЬНЕ ЗРЧЕННЯ В РАЙОНІХ ХРИСТИАНІВ
 Переклад з англійської,
 м'яка обкладинка, 520 стор.

Маттієс ван де Порт
ЦИГАНИ, ВІЙНИ ТА ІНШІ
ПРИКЛАДИ НЕПРИКОРКАНОСТІ
 Переклад з англійської,
 м'яка обкладинка, 288 стор.

Джозеф Ротшильд
Східно-центральна Європа
ніж двома світовими війнами
 Переклад з англійської,
 м'яка обкладинка, 496 стор.

Владімір Тисменяну
поверот з політиці:
східна Європа від ставліня
до геноциду
 Переклад з англійської,
 м'яка обкладинка,
 336 стор.

Мартін Малья
Радянська трагедія: історія
соціалізму в Росії, 1917-1991
 Переклад з англійської,
 м'яка обкладинка, 608 стор.

Девід М. Кроу
історія циган
східної Європи та Росії
 Переклад з англійської,
 м'яка обкладинка, 376 стор.